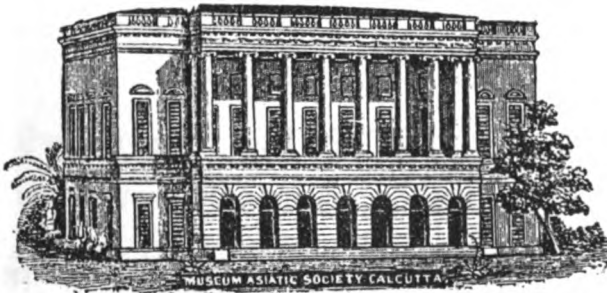

1881, 1882, 1883,
Gift of the Society.

1881-1882
44-15

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS. 297 AND 298.

कातन्त्रम्
Garga-7011000
THE KÂTANTRA,

WITH THE
COMMENTARY OF PURGASIMHA.

अनंशुपुत्र 1883

EDITED, WITH NOTES AND INDEXES,

BY

JULIUS EGGELENG,

SECRETARY OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY;
PROFESSOR OF SANSKRIT, UNIVERSITY COLLEGE, LONDON.

FASCICULI I. II.

CALCUTTA:

PRINTED BY STEPHEN AUSTIN AND SONS, HERTFORD.

1874.

1101 0001

अथ
श्रीदुर्गसिंहविरचितवृत्तिसहितं

कातन्त्रम् ॥

॥ गणेशाय नमः ॥

देवदेवं प्रणम्यादौ सर्वज्ञं सर्वदर्शिनम् ।

कातन्त्रस्य प्रवक्ष्यामि व्याख्यानं शार्ववर्मिकम्^(१) ॥

सिद्धो वर्णसमाम्नायः ॥ १ ॥

सिद्धः खलु वर्णानां समाम्नायो वेदितव्यः । न पुनरन्यथो-
पदेष्टव्य इत्यर्थः ॥ सिद्धशब्दो ऽत्र नित्यार्थो निष्पन्नार्थः प्रसिद्धा-
र्थो वा । यथा सिद्धमाकाशम् । सिद्धमन्नम् । काम्पिल्यः^(२) सिद्ध
इति ॥ वर्णा अकारादयः । तेषां समाम्नायः पाठक्रमः ॥

तत्र चतुर्दशादौ स्वराः ॥ २ ॥

तस्मिन्वर्णसमाम्नायविषय आदौ ये चतुर्दश वर्णास्ते स्वर-
संज्ञा भवन्ति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ऐ ओ औ ॥ यथानु-
करणे ऋस्व ऋकारो ऽस्ति तथा दीर्घो ऽप्यस्तीति मतम् ॥ स्वरप्र-
देशाः । स्वरौ ऽवर्णवर्जौ नामौ [का० १. १. ७] इत्येवमादयः ॥

१ शार्ववर्मिकम् । B. D. G. (and a २ काम्पिल्यः F. काम्पिल्ये C. D.
correction in A.)

दश समानाः ॥३॥

तस्मिन्वर्णसमास्त्रायविषय आदौ ये दश वर्णास्ते समानसंज्ञा भवन्ति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ऌ ॡ ॥ समानप्रदेशाः । समानः सवर्णे दीर्घाभवति परस्व लोपम् [का० १. २. १] इत्येवमादयः ॥

तेषां द्वौ द्वावन्योन्यस्य सवर्णौ ॥४॥

तेषामेव दशानां^(१) यौ द्वौ द्वौ वर्णौ तावन्योन्यस्य सवर्णसंज्ञकौ भवतः^(२) । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ऌ ॡ ॥ तेषां ग्रहणं व्यत्यर्थम् । तेन द्व्योर्द्वयोर्दीर्घयोश्च^(३) सवर्णसंज्ञा सिद्धेति ॥ सवर्णप्रदेशाः । समानः सवर्णे दीर्घाभवति परस्व लोपम् [का० १. २. १] इत्येवमादयः ॥

पूर्वो ह्रस्वः ॥५॥

द्वयोर्द्वयोः सवर्णसंज्ञयोर्यो यः^(४) पूर्वो वर्णः स स द्व्यसंज्ञो भवति । अ इ उ ऋ ॠ ॥ द्व्यप्रदेशाः । स्वरौ द्व्यो नपुंसके [का० २. ४. ५९] इत्येवमादयः ।

परो दीर्घः ॥६॥

द्वयोर्द्वयोः सवर्णसंज्ञयोर्यो यः^(४) परो वर्णः स स दीर्घसंज्ञो

१ दशानां मध्ये । C.

२ तावन्योऽन्यस्व परस्परं सवर्णसंज्ञौ भवतः । C. D.

३ दीर्घयोश्च द्वयोः D.

४ तयोर्द्वयोः सवर्णसंज्ञयोर्यो यः C. D. E.

भवति । आ ई ऊ ऋ ॠ ॥ इह्रस्वो लघुदीर्घो^(१) गुरुरित्युच्चारण-
वशाद्गम्यते । तथा संयोगे सति इह्रस्वो ऽपि गुरुः । गुरुमतो ऽनृच्छ
इति वर्जनाच्च ॥ दीर्घप्रदेशाः । रो रे लोपं खरस्य पूर्वो दीर्घः
[का० १. ५. १७] इत्येवमादयः ॥

स्वरो ऽवर्णवर्जो नामी ॥७॥

अवर्णवर्जस्वरो नामिसंज्ञो भवति । इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ ऌ
ए ऐ ओ औ ॥ नामिप्रदेशाः । नामिपरो रम् [का० १. ५. १२]
इत्येवमादयः ॥

एकारादीनि सन्ध्यक्षराणि ॥८॥

एकारादीनि खरनामानि सन्ध्यक्षराणि भवन्ति । ए ऐ
ओ औ ॥ सन्ध्यक्षरप्रदेशाः । सन्ध्यक्षरे च [का० ३. ६. ३८] इत्येव-
मादयः ॥

कारादीनि व्यञ्जनानि ॥९॥

ककारादीनि हकारपर्यन्तानि व्यञ्जनसंज्ञकानि^(२) भवन्ति ।
क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म
य र ल व श ष स ह^(३) ॥ व्यञ्जनप्रदेशाः । व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं
नयेत् [का० १. १. २१] इत्येवमादयः ॥

१ इह्रस्वो ऽपि लघुदीर्घो ऽपि D. E.
(C. orig.)

२ व्यञ्जनसंज्ञानि C. D. E.

३ हेति D. ह इति C.

ते वर्गाः पञ्च पञ्च पञ्च ॥ १० ॥

ते कादयो मावसाना वर्णाः पञ्च पञ्च भूत्वा पञ्चैव ते वर्ग-
संज्ञा^(१) भवन्ति । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न
प फ ब भ म ॥ वर्गप्रदेशाः । वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चा-
घोषाः [का० १. १. ११] इत्येवमादयः ॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चाघोषाः ॥ ११ ॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीया वर्णाः शषसाश्चाघोषसंज्ञा भवन्ति ।
क ख च छ ट ठ त थ प फ श ष स । अघोषप्रदेशाः । अघोषे प्रथमः
[का० १. २. ११] इत्येवमादयः ॥

घोषवन्तो ऽन्ये ॥ १२ ॥

अघोषेभ्यो ये ऽन्ये ऽवशिष्टा गादयस्ते^(२) घोषवत्संज्ञा^(३)
भवन्ति । ग घ ङ ज झ ञ ड ढ ण द ध न ब भ म य र ल व ह^(४) ॥
घोषवत्प्रदेशाः । घोषवति लोपम् [का० १. ५. ११] इत्येवमादयः ॥

अनुनासिका ङ्जणनमाः ॥ १३ ॥

ङ्जणनम । इत्येते वर्णा अनुनासिकसंज्ञा भवन्ति ॥ अनुना-
सिकप्रदेशाः । धुङ् व्यञ्जनमनन्तः स्थानुनासिकम् [का० १. १. १३]
इत्येवमादयः ॥

१ ते ककारादयो वर्णा मावसानाः
पञ्च पञ्च भूत्वा पञ्चैव वर्गसंज्ञा°
C. D. E.

२ गादयो वर्णास्ते C. D.
३ घोषवत्संज्ञका D.; घोषवन्ता E.
४ हेति । C. D.

अन्तःस्था यरलवाः ॥ १४ ॥

य र ल व । इत्येते वर्णा अन्तःस्थासंज्ञा भवन्ति ॥ अन्तःस्थाप्र-
देशाः । उवर्णस्य ज्ञान्तःस्थापवर्गपरस्यावर्णे [का० ३. ३. २७] इत्ये-
वमादयः ।

ऊष्माणः शषसहाः ॥ १५ ॥

श ष स ह । इत्येते वर्णा ऊष्मसंज्ञा भवन्ति । शिङिति शादयः
[का० ३. ८. ३२] इति पुनर्लघुसंज्ञा एताः पूर्वाचार्यप्रसिद्धा अन्वर्था
इह ज्ञायन्ते ॥

अः इति विसर्जनीयः ॥ १६ ॥

अकार इहोच्चारणार्थः । इति^(१) कुमारीस्तनयुगाकृति-
वर्णो विसर्जनीयसंज्ञो भवति ॥ विसर्जनीयप्रदेशाः । विसर्जनीयस्ये
हे वा शम् [का० १. ५. १] इत्येवमादयः ॥

क इति^(२) जिह्वामूलीयः ॥ १७ ॥

ककार इहोच्चारणार्थः । इति वज्राकृतिवर्णो जिह्वामूली-
यसंज्ञो भवति ॥ जिह्वामूलीयप्रदेशाः । कखयोर्जिह्वामूलीयं न
वा [का० १. ५. ४] इत्येवमादयः ॥

१ यथा कादिषु । is added by D.
before, by C. after इति.

२ कXइति A.; क इति B. C.; रक
इति D. (C. ?); कै इति E. F.

ॐप इत्युपध्मानीयः^(१) ॥ १८ ॥

पकार इहोच्चारणार्थः । इति गजकुम्भाकृतिवर्ण उपध्मानीयसंज्ञो भवति ॥ उपध्मानीयप्रदेशाः । पफयोरुपध्मानीयं न वा [का० १. ५. ५] इत्येवमादयः ।

अं इत्यनुस्वारः ॥ १९ ॥

अकार इहोच्चारणार्थः । इति बिन्दुमात्रो वर्णो ऽनुस्वारसंज्ञो भवति ॥ अनुस्वारप्रदेशाः । मो ऽनुस्वारं व्यञ्जने [का० १. ४. १५] इत्येवमादयः ॥

पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ पदम् ॥ २० ॥

पूर्वपरयोः प्रकृतिविभक्त्योरर्थोपलब्धौ सत्यां समुदायः पदसंज्ञो^(२) भवति । ते ऽच । यजन्ते ऽच । उपलब्धिग्रहणं विभक्त्यर्थम् ॥ पदप्रदेशाः । एदोत्परः पदान्ते लोपमकारः [का० १. २. १७] इत्येवमादयः ॥

व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत् ॥ २१ ॥

व्यञ्जनं परं वर्णं नयेत् । न तु स्वरम् । व्यञ्जनमन्वक् । स्वरः स्वयं राजते हि । तद्गच्छति । घञ्च । कX खनति^(३) । क७ फलतीति^(४) । योगवाहत्वात् स्वरूपमेतत् ॥

१ ॐप E.; ॐ इत्यु° F.; प इत्यु° B.; प७ इत्यु° A.; व्य° D.; अ° C.

२ समुदायपद° B.; समुदायस्य पदसंज्ञा° C. D. E.

३ कः खनति B. D.; कश्चनति E.; कञ्चनति C.

४ कः° D.; कX खनतीति° B.; क६ फ° F.; क७ फलति C.; क७ फलति E.

अनतिक्रमयन्विशेषयेत् ॥ २२ ॥

वर्णांस्संघटितांस्संमिलितान्^(१) अनतिक्रमयन्विशेषयेत् । वि-
घटयेदित्यर्थः । वैयाकरणः । उच्चकैः । असंमोहार्थो ऽयं योगः ॥

लोकोपचाराद् ग्रहणसिद्धिः ॥ २३ ॥

लोकानामुपचारो व्यवहारः । तस्मादनुक्तस्यापि ग्रहणस्य
सिद्धिर्वेदितव्येति । निपाताव्ययोपसर्गकारककालसंख्यालोपा-
दयः ॥ तथा वरणा इति नगरस्यापि संज्ञा । पञ्चाला वरणा
इति जनपदस्यापि^(२) । पञ्चाला वरणा इति^(३) योगो न दृश्यते ।
संज्ञाशब्दत्वात् ॥ हरीतक्यः फलानीति । फलेष्वपि स्त्रियां वृत्तिः ॥
एवमन्ये ऽपि संज्ञाशब्दा इव तद्धिता लोकतः सिद्धाः । खलतिकं
वनानीति । तेषां वनानामेकवचनान्तमेव नाम ॥ शब्दानामेकार्थे
ऽपि लिङ्गवचनभेदः । यथा । आपो जलम् । दाराः कलत्रं भा-
र्येति ॥ वैदिका लौकिकश्चैव ये यथोक्तास्तथैव च^(४) । निर्णीता-
र्यास्तु^(५) विज्ञेया लोकात्तेषामसंग्रहः ॥

॥ इति दौर्गसिंक्षां वृत्तौ सन्धौ प्रथमः पादः^(६) समाप्तः ॥

१ E. adds एकत्र पिंडोभूतान्

२ पञ्चाला इति C. D. E. F.; E. adds

वरणा नगरं पञ्चाला जनपदः ।

३ पञ्चाला इति F.

४ तथैव ते । C. D. E. F.

५ च for तु D.

६ नास्ति प्रथमः सन्धिः D.; वृत्तौ

प्रथमः सन्धिः E.

समानः सवर्णे दीर्घीभवति परस्य लोपम् ॥१॥

समानसंज्ञको वर्णः सवर्णे परे दीर्घीभवति परस्य लोपमा-
पद्यते । दण्डायम् । सागता । दधीदम् । नदीह ते । मधूदकम् ।
वधूढम् । पितृषभः^(१) । कृकारः । कृकारेण^(२) ॥ होहकार इति
वक्तव्यम् ॥ समानग्रहणमश्रुतादपि दीर्घात्समानात्सवर्णस्य लो-
पार्थम् । तेन वृत्ताः^(३) ॥

अवर्णे इवर्णे ए ॥२॥

अवर्ण इवर्णे परे एर्भवति परस्य लोपमापद्यते । वर्णग्रहणे
सवर्णग्रहणम् । तवेहा । सेयम् ॥ चकाराधिकारोऽनुक्तसमुच्च-
यार्थः । तेन कश्चित्पूर्वोऽपि लुप्यते^(४) । हलीषा । लाङ्गलीषा ।
मनस ईषा^(५) । मनीषा ॥

उवर्णे ओ ॥३॥

अवर्ण उवर्णे परे ओर्भवति परस्य लोपमापद्यते । तवोह-
नम् । गङ्गोदकम् ॥

अवर्णे अर् ॥४॥

अवर्ण अवर्णे परे अर्भवति परस्य लोपमापद्यते । तवर्कारः ।

१ वधूहा । C. D. E.; C. adds मा-
तृषभः । D. E. मातृकारेण.

२ कृकारः । कृकारः । B.; कृकारः ।
कृकारेण । C. E.; कृकारः । कृ-
कारेण । D.

३ वृत्ता यदीह । E.; वृत्ता । नदीह ।
D.; नदीहा C.

४ लोप्यते A.

५ मनसीषा । B.; om. E.; हली-
षा । लाङ्गलीषा । मनीषा । C.

सर्कारेण ॥ ऋणप्रवसनवत्सतरकम्बलदशानामृणे कचिदरोऽपि
दीर्घता । ऋणार्णम् । प्रार्णमित्येवमादयः^(१) ॥ ऋते च द्वितीया-
समासे । श्रितेन ऋतः^(२) । श्रितार्तः^(३) ॥ ऋति धातोरुपसर्गस्य ।
प्रार्द्धति ॥ नामधातोर्वा^(४) । प्रार्धभीयति । प्रर्धभीयति^(५) ॥

लृवर्णे अल् ॥ ५ ॥

अवर्ण लृवर्णे परे अल्लवति परस्य लोपमापद्यते । तवल्कारः ।
सल्कारेण ॥ उपसर्गस्य वा लृति धातोरलो दीर्घः । उपास्का-
रीयति । उपल्कारीयति ॥

एकारे ऐ ऐकारे च ॥ ६ ॥

अवर्ण एकारे ऐकारे च परे ऐर्भवति परस्य लोपमापद्यते ।
तवैषा । सैन्त्री ॥ चकाराधिकारात्कचित्पूर्वोऽपि लुप्यते^(६) ।
एवे चानियोगे । अद्येव । इद्येव ॥ नियोगे तु । अद्यैव गच्छ । इद्यैव
तिष्ठ ॥ खस्यादैलमीरेरिणोरपि वक्तव्यम् । खैरम् । खैरी^(७) ॥

ओकारे औ औकारे च ॥ ७ ॥

अवर्ण ओकारे औकारे च परे और्भवति परस्य लोपमा-

१ °त्वादयः । C. D. F.; प्रार्णम् ।

वसगार्णम् E.

२ Om. C. D. E.

३ C. D. E. add दुःश्रुतः । तृतीया-
समास इति किम् । परमर्तः ।

४ नामधातो वा । D.

५ C. adds नामधातोरिति किं ।

प्रर्धम् वनम् ।

६ लोपः । A. B.; पूर्वलोपः । E. F.

७ खैरिणी ॥ C. D. E.

पद्यते । तवीदनम् । सौपगवी ॥ चकाराधिकारादुपसर्गावर्ण-
लोपो धातोरेदोतोः । प्रेक्षयति । परोखति^(१) ॥ इणेधत्योर्न^(२) ।
उपैति । उपैधते ॥ नामधातोर्वा । उपेकीयति । उपेकीयति । प्रो-
षधीयति । प्रीषधीयति ॥ ओष्ठोत्वोः समासे वा । बिम्बोष्ठः^(३) ।
बिम्बोष्ठः । खूलोत्तुः । खूलोत्तुः ॥ समास इति किम् । हे ह्यक्षौष्ठं
पश्य । अद्यौत्तुं पश्य ॥ ओमि च नित्यम् । अद्योम् । सोमित्यवो-
चत् ॥ अचस्यौत्वमूहिन्याम्^(४) । अचौहिणी सेना ॥ प्रस्योढो-
द्योश्च^(५) । प्रौढः । प्रौढिः ॥ एषैष्यथोरैत्वं^(६) लोपस्यापवादः ।
प्रेषः । प्रैष्यः । ईषेस्तु प्रेषः । प्रैष्यः ॥

इवर्णो यमसवर्णे न च परो लोप्यः ॥ ८ ॥

इवर्णो यमापद्यते ऽसवर्णे^(७) न च परो लोप्यः । दध्यत्र ।
नद्येषा ॥ इवर्ण इति किम् । पद्यति ॥ असवर्ण इति किम् । दधि ॥

वमुवर्णः ॥ ९ ॥

उवर्णो वमापद्यते ऽसवर्णे^(७) न च परो लोप्यः । मध्वत्र ।
वध्वासनम् ॥

रमुवर्णः ॥ १० ॥

रुवर्णो रमापद्यते ऽसवर्णे^(७) न च परो लोप्यः । पिचर्थः ।
क्रर्थः^(८) ॥

१ प्रोखति C.; प्रोषति । D. E.

२ इणेधत्योर्नः । A.

३ F. adds बिम्ब ओष्ठः ।

४ °ऊहिन्याम् all MSS. except E.

५ प्रस्योढोद्योश्च D.

६ एषैष्यथोरै° D. E.; एषोष्य° C.

७ D. adds परे.

८ Thus A. B. F.; माचर्थः D. E.;

माचासनं C.

लमुवर्णः ॥ ११ ॥

लवर्णो लमापद्यते ऽसवर्णे^(१) न च परो लोप्यः । लनु-
बन्धः^(२) । लाकृतिः ॥

ए अय् ॥ १२ ॥

एकारो अय् भवति^(३) न च परो लोप्यः । नयति । अग्नये^(४) ॥

ऐ आय् ॥ १३ ॥

ऐकार आय् भवति^(३) न च परो लोप्यः । नायकः । रा-
येन्त्री ॥

ओ अव् ॥ १४ ॥

ओकारो अव् भवति^(३) न च परो लोप्यः । लवणम् ।
पटवोतुः ॥

औ आव् ॥ १५ ॥

औकार आव् भवति^(३) न च परो लोप्यः । गावौ । गावः ॥
एतेषु विषन्धिः पृथग्योगस्य स्पष्टार्थः । विवक्षितस्य^(५) सन्धिर्भवति ।
गवाजिनम् । गो ऽजिनमिति खरे विभाषा । गवाक्षः । गवेन्द्
इति नित्यमकारवर्णागमः ॥

१ D. adds परे.

२ लानुबन्धः A. corr.

३ D. E. add असवर्णे परे.

४ जयति ॥ C. D. E.; E. adds

नयनं ।

५ तेन विवक्षितस्य D. E.

अयादीनां यवलोपः पदान्ते न वा लोपे तु प्रकृतिः
॥ १६ ॥

अय् इत्येवमादीनां पदान्ते वर्तमानानां यवयोर्लोपो भवति
न वा । लोपे तु प्रकृतिः स्वभावो भवति । त आङ् । तथाङ् ।
तस्मा आसनम् । तस्मायासनम् । पट इह । पटविह । असा
इन्दुः । असाविन्दुः ॥ अयादीनामिति किम् । दध्यत्र । मध्यत्र ॥
पदान्त इति किम् । गयनम् । नायकः ॥

एदोत्परः पदान्ते लोपमकारः ॥ १७ ॥

एदोऽङ्गां परोऽकारः पदान्ते वर्तमानो लोपमापद्यते ।
तेऽत्र । पटोऽत्र ॥ एदोऽङ्गामिति किम् । तावत्र ॥ पदान्तग्रहणं
पदान्ताधिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेन चितम् । सुतम् ॥

न व्यञ्जने स्वराः संधेयाः ॥ १८ ॥

न खलु व्यञ्जने परे स्वराः संधानीया भवन्ति । देवीगृहम् ।
पटुहस्तम् । माहमण्डलम् । जले पद्मम् । रैधतिः । वायो गतिः ।
नौयानम् ॥ नञा निर्दिष्टमनित्यम् । तेन पिच्यम् । गव्यूतिः ।
अध्वमाने संज्ञेयम् ॥

॥ इति दीर्गसिद्धां वृत्तौ सन्धी द्वितीयः पादः समाप्तः^(१) ॥

ओदन्ता अ इ उ आ निपाताः स्वरे प्रकृत्या ॥१॥

ओदन्ता निपाता अ इ उ आश्च केवलाः स्वरे परे प्रकृत्या^(१) तिष्ठन्ति । नो अत्र । अहो आश्चर्यम् । अथो एवम् । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं किं मन्यसे । आ एवं नु तत् ॥ एवमितिकिम् । न वा उ^(२) ॥ अन्तर्गृहणमकारादीनां केवलार्थम् । तेन चेतीतीह नन्विति वेति ॥ निपाता इति किम् । पट इह । पट-विह । ईषतुः । ऊषतुः । आटतुः ॥

द्विवचनमनौ ॥२॥

द्विवचनं यदनीभूतं^(३) तत्स्वरे परे प्रकृत्या^(१) तिष्ठति । औकाररूपं परित्यज्य रूपान्तरं प्राप्तमित्यर्थः । अग्नौ एतौ । पटू इमौ । ग्रास्ते एते । मास्ते इमे ॥ द्विवचनमिति किम् । चित्रम्बच ॥ पर्युदासः किम् । अयजाव^(४) द्वावाम् । देवयोरत्र ॥ अनौभूत-मिति किम् । तावत्र ॥

बहुवचनममी ॥३॥

बहुवचनं^(५) यदमीरूपं तत्स्वरे परे प्रकृत्या^(१) तिष्ठति । अमी अग्नाः । अमी एडकाः^(६) ॥ बहुवचनमिति किम् । अयत्र ॥ अमीरूपमिति किम्^(७) । तथाहुः^(८) ॥

१ C. D. add स्वभावेन .

२ नवायुः C. D. E.

३ यदनीरूपं F.

४ अयजाव A.

५ बहुवचनानां य० C. D. E.

६ C. adds अमी आदित्वरश्मयः । ;

E. अमी उद्गाः ।

७ अमी इति किम् । C. D. E.

८ त आहुः C. D. E. F.

अनुपदिष्टाश्च ॥ ४ ॥

ये चाक्षरसमान्नायविषये^(१) व्यत्या नोपदिष्टा^(२) जात्या^(३)
तु स्वरसंज्ञिताः झुतास्ते स्वरे परे प्रकृत्या^(४) तिष्ठन्ति । आगच्छ
भो देवदत्त ३ अत्र^(५) । तिष्ठ^(६) भो यज्ञदत्त ३ इह ॥ दूराद्धाने^(७)
गाने रोदने च झुतास्ते लोकतः सिद्धाः ॥

॥ इति दीर्गसिंद्धां वृत्ती सन्धी द्वितीयः पादः समाप्तः^(८) ॥

वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयान् ॥ १ ॥

वर्गप्रथमाः^(९) पदान्ताः स्वरघोषवत्सु द्वितीयानापद्यन्ते ।
वागत्र । षड् गच्छन्ति ॥ वर्गप्रथमा इति किम् । भवानाह ॥ पदान्ता
इति किम् । शकनीयम् ॥ स्वरघोषवत्स्विति किम् । वाक् पूता ।
षट् कुर्वन्ति ॥

पञ्चमे पञ्चमांस्तृतीयान् वा ॥ २ ॥

वर्गप्रथमाः^(९) पदान्ताः पञ्चमे परे पञ्चमानापद्यन्ते ।
द्वितीयान् वा । वाग्मती । वाग्मती । षण्मुखानि । षण्मुखानि ।

१ चाक्षरवर्णसमा C. D. E.

२ व्यत्यानुपदिष्टा A.

३ यात्या D.; E. omits तु.

४ C. D. add स्वभावेन,

५ Most MSS. omit the ३.

६ उत्तिष्ठ C. D. E.

७ दूरादाद्धाने D. a. m.

८ वृत्ती नास्ति (om. E.) तृतीयः

सन्धिः समाप्तः । D. E.

९ वर्गाणां प्रथमाः C. D.

तन्मयनम् । तद्रयनम् । त्रिष्टुभिनोति^(१) । त्रिष्टुब्^(१) भिनोति ॥
 पदान्ते ध्रुटां प्रथमे सति । वृश्मयनम् । ज्ञानभुञ्जाथो वा ॥
 व्यवस्थितविभाषया प्रत्ययपञ्चमे^(२) नित्यं पञ्चमो भाषायाम् ।
 वाञ्जयम् । यन्मात्रम् ॥

वर्गप्रथमेभ्यः शकारः स्वरयवरपरश्चकारं न वा ॥३॥

वर्गप्रथमेभ्यः पदान्तेभ्यः परः शकारः स्वरयवरपरश्चकार-
 मापद्यते न वा । वाक्कूरः । वाक्भूरः । षट् श्यामाः । षट् श्यामाः ।
 तच्छेतम् । तच्छेतम् । त्रिष्टुप्कृतम् । त्रिष्टुप्श्रुतम्^(१) ॥ वर्ग-
 प्रथमेभ्य इति किम् । प्राङ् श्रुते ॥ स्वरयवरपर इति किम् ।
 वाक्शृङ्गाः । तच्छानम् ॥ लानुनासिकेष्वापीच्छन्त्यन्ते^(३) ॥

तेभ्य एव हकारः पूर्वचतुर्थं न वा ॥४॥

तेभ्य एव वर्गप्रथमेभ्यः पदान्तेभ्यः परो हकारः पूर्वचतुर्थ-
 मापद्यते न वा । वाग्धीनः । वाग्हीनः । अञ्जलौ । अञ्जलौ ।
 षडुलानि । षड् हलानि । तद्धितम् । तद्धितम् । ककुब्भासः ।
 ककुब्हासः ॥ हकार इति किम् । तद्धितम् ॥ तेभ्योऽहणं
 स्वरयवरपरनिवृत्त्यर्थम् । तेन वाग् ह्रादयति ॥ एवेति द्वितीय-
 मतव्यवच्छेदार्थम् ॥

१ तुष्टु० A. B. E. F.

२ विभाषाप्रत्यये D.

३ लानुनासिकेष्वापीच्छन्त्यन्ते । A.;

०केष्वापीच्छन्त्यन्ते ॥ D.

पररूपं तकारो लचटवर्गेषु ॥ ५ ॥

तकारः पदान्तो लचटवर्गेषु परतः^(१) पररूपमापद्यते ।
तङ्गनाति । तच्चरति । तच्छादयति^(२) । तज्जयति । तज्ज्यास-
यति^(३) । तज्जकारेण । तट्टीकते । तट्टकारेण^(४) । तट्टीनम् ।
तट्टीकते^(५) । तज्जकारेण ॥ पदान्ते धुटां प्रथमे सति । तज्जयः ।
दृशस्तेषां^(६) । ज्ञानभुट्टीकनमिति ॥ लचटवर्गेष्विति किम् । तत्
पद्यति ॥

चं शे ॥ ६ ॥

तकारः पदान्तः शे परे चमापद्यते । तच्छ्रुत्तः^(७) । तच्छ्र-
ज्ञानम् ॥ अहत्वपच्चे वचनमिदम् ॥

ङणना ह्रस्वोपधाः स्वरे द्विः ॥ ७ ॥

ङणनाः पदान्ता ह्रस्वोपधाः स्वरे परे द्विर्भवन्ति । कुङ्कुच ।
सुगङ्गच । पचस्रच ॥ ङणना इति किम् । किमत्र ॥ पदान्ता इति
किम् । वृचद्वणी ॥ ह्रस्वोपधा इति किम् । प्राङ्गस्ते ॥

नोऽन्तश्चछयोः शकारमनुस्वारपूर्वम् ॥ ८ ॥

नकारः पदान्तश्चछयोः परयोः शकारमापद्यतेऽनुस्वार-
पूर्वम् । भवांश्चरति । भवांश्छादयति । भवांश्चवते^(१) । भवांश्चयति ॥

१ परेषु C. D. E.

२ The MSS. have almost invariably
the double aspirate छ्छ° etc.

३ दृषस्तेषां D.; दृषस्तेषां C. E.

४ F. adds तच्छ्रति ।

५ भवांश्चयति । F.

व्यवस्थितवास्सरणात् प्रशास्तरति^(१) । एवमुत्तरचापि ॥ तथान्तो
विरतिरिति तेन तन्तरसि^(२) ॥

टठयोः षकारम् ॥ ९॥

नकारः पदान्तष्टठयोः परयोः षकारमापद्यते ऽनुस्वारपूर्-
वम् । भवांष्टीकते । भवांष्टकारेण ॥

तथयोः सकारम् ॥ १० ॥

नकारः पदान्तस्तथयोः परयोः सकारमापद्यते ऽनुस्वार-
पूर्वम्^(३) । भवांस्तरति । भवांस्सुडति^(४) ॥
पुंस्कोकिलः । पुंस्खननम् । पुंस्कोरः । पुंस्स्रम् । पुंष्टिष्टिभः^(५) ।
सुपुंस्तरति ॥ पुंसो ऽग्निव्यघोषविषये संयोगान्तसोपस्थानित्य-
त्वात् । यथा प्राप्तमेव ॥ अग्निटीति^(६) किम् । पुंसरः ॥

ले लम् ॥ ११ ॥

नकारः पदान्तो ले परे लमापद्यते ऽनुस्वारहीनम् ।
भवाँलुनाति । भवाँल्लिखति ॥ कारहीनत्वादनुनासिकम् ॥

जभ्रजशकारेषु जकारम् ॥ १२ ॥

नकारः पदान्तो जभ्रजशकारेषु परतो^(७) जकारमापद्यते ।

१ प्रशान् चरति । B. D. E. F.;
प्रशान्तरति C.

२ तन्तरसि A.; त्वं तरसि E.

३ पूर्वै च C. E.

४ भवाँस्सुडति B. F.; °स्सुडति D.

५ पुंष्टिष्टिभः । F.; D. adds पुंस्स्र-
जनम्; C. पुंस्स्रस्र ।

६ अग्निष्टिति B.; अग्निटीति E.

७ परेषु C. D. E.

भवाञ्चयति । भवाञ्छाषयति^(१) । भवाञ्चकारेण । भवाञ्च्येते ॥
पदमध्ये च टवर्गादेश इति जस्रजेषु जकारविधानम् ॥

शि न्वी वा^(२) ॥ १३ ॥

नकारः पदान्तः शि^(३) परे स्त्री^(४) वा प्राप्नोति जकारं
वा^(५) । भवाञ्छूरः । भवाञ्छूरः^(६) । भवाञ्छूरः । कुर्वञ्छूरः ।
कुर्वञ्छूरः^(६) । कुर्वञ्छूरः । प्रशाञ्छयनम् । प्रशाञ्छयनम्^(६) ।
प्रशाञ्छयनम् ॥ णत्वं^(७) गत्वं च न स्यात् । अनुस्वारो वर्गान्तस्य
स्यादेव ॥ वाच समुच्चये ॥

डढणपरस्तु णकारम्^(८) ॥ १४ ॥

डढणाः परेऽस्मादिति^(९) डढणपरः । डढणपरो नकारो^(१०)
णमापद्यते^(११) । भवाण्डीनम् । भवाण्डीकते । भवाणकारेण ॥
तुग्रब्धो वानिट्स्थर्थः ॥

मोऽनुस्वारं व्यञ्जने ॥ १५ ॥

नकारः पुनरन्तो व्यञ्जने परेऽनुस्वारमापद्यते । त्वं यासि ।

१ °श्चाषयति A. B. F.

२ श्रे न्वी° B.; शि स्त्री° D.

३ श्रे B.

४ स्त्री D.; नन्वी A.; नची F.

५ प्राप्नोतः । B.; प्राप्नोति वा । D.

६ Om. F.

७ गत्वं A. B.

८ नकारम् । D.

९ यस्मादिति D. E.; यस्मादिति
वियहः C.

१० णकारो B.

११ णकारमापद्यते C.; नमापद्यते ।
D.; ऽस्मादिति [बङ्गप्रीतिः by
another hand] । डढणपरस्तु
नकारो णत्वमापद्यते । A.

त्वं रमसे ॥ अन्त इति किम् । गम्यते ॥ अनुस्वार इति संज्ञापूर्वको
विधिरनित्यः । तेन संज्ञाट् । संज्ञाञौ^(१) ॥

वर्गे तद्वर्गेपञ्चमं वा ॥ १६ ॥

अन्तो ऽनुस्वारो वर्गे परे तद्वर्गेपञ्चमं वापद्यते^(२) । लङ्करोषि ।
त्वं करोषि । लङ्करसि । त्वं चरसि^(३) । पुंभ्याम् । पुंभ्याम् ॥ वर्ग
इति किम् । त्वं क्षुणासि ॥

॥ इति दौर्गसिंक्षां वृत्तौ सन्धौ चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

विसर्जनीयश्चे छे वा शम् ॥ १ ॥

विसर्जनीयश्चे वा छे वा परे शमापद्यते^(४) । कश्चरति ।
कम्हादयति ॥

टे ठे वा षम् ॥ २ ॥

विसर्जनीयष्टे वा ठे वा परे षमापद्यते^(५) । कष्टीकते । कष्टका-
रेण ॥ प्रत्येकं वाच समुच्चये^(६) बालावबोधार्थः ॥

१ संज्ञाट् । संज्ञाञौ D.; सम्ज्ञाट् ।
सम्ज्ञाञौ । E.

२ पञ्चमापद्यते वा । D.; A. adds
न वा .

३ D. adds स्त्रादिधुटि पदान्तवत् ।
विरतेरविधानात् ।; C. reads

स्त्रादिधुटिपदान्तवत् । पुंभ्यां ।
पुंभ्यां ।

४ शकारमापद्यते D. E.

५ षकारमापद्यते D. E.

६ वा समुच्चये F.

ते थे वा सम् ॥३॥

विसर्जनीयस्ते वा थे वा परे समापद्यते^(१) । कस्तरति । कस्यु-
जति^(२) ॥ कारस्करादय इति संज्ञाशब्दा लोकाः सिद्धाः^(३) ॥

कस्योर्जिह्मामूलीयं न वा ॥४॥

विसर्जनीयः कस्योः परयोर्जिह्मामूलीयमापद्यते न वा ।
कX करोति^(४) । कः करोति । कX खनति^(५) । कः खनति ॥

पफयोरुपध्मानीयं न वा ॥५॥

विसर्जनीयः पफयोः परयोरुपध्मानीयमापद्यते न वा । क^७
पचति^(६) । कः पचति । क^७ फलति^(७) । कः फलति ॥ व्यवस्थि-
तविभाषयाघोषे शित्परे न शादयः । पुरुषः त्सरुः^(८) । वासः
चौमम् । अङ्गिः प्शातम् ॥

शे षे से वा वा पररूपम् ॥६॥

विसर्जनीयः शे वा षे वा से वा परे पररूपमापद्यते न वा^(९) ।
कश्येते । कः शेते । कष्यण्डः । कः षण्डः । कस्याधुः । कः साधुः ॥

१ सकारमापद्यते D. E.

२ कस्युजति D.; कस्युजति A. B. F.

३ कारस्करादयः A. B.; D. om.
इति।; कारस्करादयः। संज्ञा-
शब्दा इव तद्धिता लोकाः सि-
द्धाः । E.

४ कX करोति D.; कX करोति E.

५ कX खनति D.; कX खनति E.

६ कष्यपचति D.; कष्यपचति F.;
कष्यपचति E.

७ कष्यफलति D.; कष्यफलति F.;
कष्यफलति E.

८ पुरुषत्सरुः A.

९ B. om. न वा; C. E. om. न.

चटतानित्यकरणाद्^(१) विसर्जनीयादेशस्याघोषे प्रथमो न स्यात् ।
कश्चरतीत्यादिव्यथेवम् ॥

उमकारयोर्मध्ये ॥ ७ ॥

द्वयोरकारयोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते । कोऽच । कोऽर्थः ॥
पुनरचेति रप्रकृतिः [का० १. ५. १४] इति परत्वाद्देफः^(२) स्यात् ॥

अघोषवतोश्च ॥ ८ ॥

अकारघोषवतोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते । को गच्छति ।
को धावति । अघोषवतोरिति किम् । कः ग्रेते ॥

अपरो लोप्योऽन्यस्वरे यं वा ॥ ९ ॥

अकारात्परो विसर्जनीयो लोप्यो भवति । उक्तादन्यस्वरे ।
यं वापद्यते । क इह । कथिह । क उपरि । कयुपरि ॥ अपर इति
किम् । अग्निरत्र ॥ वाच समुच्चये । ईषत्पृष्टतरो^(३) ऽच^(४)
यकारः^(५) ॥

आभोभ्यामेवमेव स्वरे ॥ १० ॥

अकारभोग्रद्धाभ्यां परो विसर्जनीय एवमेव भवति स्वरे
परे । देवा आहुः । देवायाहुः । भो अत्र । भोयत्र ॥ भो इत्या-
मन्मणौकारोपलक्षणं केचित् । भगो अत्र^(६) । भगोयत्र । अघो

१ चटता इत्य० D. E.

२ रप्रकृतिपरत्वाद्देफः D.

३ ईषत्पृष्टतरो A. B. F.

४ (ऽ)चं D.

५ यकार इति । F.

६ भगोऽच D.

अच^(१) । अघोयच ॥ आदीषत्सृष्टतरसौकारादीषत्सृष्टतरो^(२)
ऽच^(३) यकारः । एवमेवग्रहणं नित्यलोपनिरासार्थम्^(४) ॥

घोषवति लोपम् ॥ ११ ॥

आकारभोग्रन्धाभ्यां परो विसर्जनीयो लोपमापद्यते घोष-
वति परे । देवा गताः । भो यासि । भगो ब्रज । अघो यज ॥
लोपग्रहणं यं वेति निवृत्त्यर्थम् ॥

नामिपरो रम् ॥ १२ ॥

नामिनः परो विसर्जनीयो रमापद्यते । निरपेक्षः^(५) । सुपोः ।
सुढः । ईरुरर्थं^(६) वचनमिदम् ॥

घोषवत्स्वरपरः ॥ १३ ॥

नामिनः परो विसर्जनीयो घोषवत्स्वरपरो रमापद्यते ।
अग्निर्गच्छति । अग्निरच । पटुर्वदति । पटुरच ॥ घोषवत्स्वरपर
इति किम् । अग्निः श्रेते^(७) ॥

रप्रकृतिरनामिपरोऽपि ॥ १४ ॥

रेफप्रकृतिर्विसर्जनीयो नामिनः परोऽनामिनः परोऽपि^(८)

१ अघो ऽच A. B. and orig. F.

२ ईषत्सृष्टतरो A. B. F.

३ ऽच D.; एच E. F.

४ नित्यमतलोपः D.

५ निरपेक्षः A.

६ ईरुरर्थं A. C.

७ A. B. om. from घोषवत्स्वरः

८ नामिपरो (ऽ)ष्यनामिनो ऽपि
D.; नामिपरोऽष्यनामिपरो E.

घोषवत्स्वरपरोऽघोषवत्स्वरपरोऽपि^(१) रमापद्यते । गीर्पतिः ।
 गोःपतिर्वा । धूर्पतिः । धूःपतिर्वा ॥ स्वरघोषवतोर्नित्यम् । पितरच ।
 पितर्यातः ॥ अरेफप्रकृतिरपि । हे प्रचेता राजन् । हे प्रचेतो राज-
 क्षिति वा^(२) । उषर्बुधः ॥ अज्जोऽरेफे । अहर्पतिः । अहर्गणः । अह-
 रच ॥ रेफे तु । अहोराचम् । अहोरूपम् । अहोरथन्तरं साम^(३) ॥

एषसपरो व्यञ्जने लोप्यः ॥ १५ ॥

एषसाभ्यां परो विसर्जनीयो लोप्यो भवति व्यञ्जने परे ।
 एष चरति । स टीकते । एष ज्ञेते^(४) । स पचति । परत्वात्पूर्वाभ्या-
 धते^(५) । अप्यधिकारात्स्वरूपग्रहणादा । एषकः करोति । सकः
 करोति । अनेषो^(६) गच्छति । असो गच्छति^(७) । अकि नञ्-
 समासे^(८) न स्यात् ॥

न विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिः ॥ १६ ॥

विसर्जनीयलोपे कृते पुनः सन्धिर्न भवति । अन्यलोपे तु
 भवत्येव । क इह । देवा आहुः । भो अच^(९) ॥ विसर्जनीयाधिकारे
 पुनर्विसर्जनीयग्रहणमुत्तरच विसर्जनीयाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेन ।
 एष च्छात्रेण^(१०) । द्विर्भावः सिद्धः ॥

१ ऽप्यघोषवत्स्वरपरोऽपि D.; ऽप्य-
 घोषवत्स्वरपरो E.

२ E. adds उषसो बुधे ।

३ रथान्तरं A. B.; D. E. om.
 from अहोरूपम्

४ Om. F.

५ Om. B.; परत्वात्पूर्वाभ्या-
 धते D. E.

६ अनेषको D.

७ धावति । D.

८ D. adds च.

९ D. om. from क इह.

१० छत्रेण E.

रो रे लोपं स्वरश्च पूर्वो दीर्घः ॥ १७ ॥

रो रे परे लोपमापद्यते । पूर्वो^(१) दीर्घो भवति^(२) । अग्नी
रथेन । पुना रात्रिः । उच्चै रौति^(३) ॥

द्विर्भावं स्वरपरम्बुकारः ॥ १८ ॥

स्वरात्परम्बुकारो द्विर्भावमापद्यते । वृच्चक्षाया । इच्छति ॥
अप्यधिकाराद्दीर्घात्पदान्ताद्वा । कुटीक्षाया । कुटीकाया ॥
आप्ताभ्यां नित्यम् । आच्छाया । मा च्छिदत् ॥

॥ इति दीर्गसिंघां वृत्तौ सन्धौ पञ्चमः पादः समाप्तः ॥

॥ अथ नाञ्चि चतुष्टयम् ॥

धातुविभक्तिवर्जमर्थवस्त्रिङ्गम् ॥ १ ॥

अर्थोऽभिधेयम्^(४) । धातुविभक्तिवर्जमर्थवस्त्रिङ्गसंज्ञं भवति ।
वृच्चः । कुण्डम् । कुमारी । डित्यः^(५) । राजपुरुषः । औपगवः ।
कारकः ॥ धातुविभक्तिवर्जमिति किम् । अहन् । वृचान् ॥ अर्थव-
दिति किम् । वृच्च इति वृच्चक्षामेकैकशो^(६) मा भूत्^(७) । राज-

१ स्वरश्च पूर्वो D. E.

२ E. adds आंतरतम्यात् ।

३ रौति मयूरः D. E.

४ अभिधेयः । D. E.

५ D. adds डवित्यः ।; E. द्विवित्यः ।

६ वरकषाणामेकैकशो E.

७ त्रिङ्गसंज्ञा मा भूत् । तथा राज०

D. E.

स्त्रित्युत्तवचनस्य च ॥ लिङ्गप्रदेशाः । लिङ्गान्तनकारस्य [का०
२. ३. ५६] इत्येवमादयः ॥

तस्मात्परा विभक्तयः^(१) ॥२॥

तस्मादर्थवतो लिङ्गात्पराः^(२) स्यादथो विभक्तयो भवन्ति ।
सि औ जस् । अम् औ शस् । टा भ्याम् भिस् ॥ ऊे भ्याम् भ्यस् ।
ऊसि भ्याम् भ्यस् । ऊस् औस् आम् । ङि औस् सुप् ॥ दृशत्^(३) ।
दृशद् दृशदौ दृशदः । दृशदम् दृशदौ दृशदः । दृशदा ।
दृशद्भ्याम् । दृशद्भिरित्यादि^(४) ॥ एवं कुमारी कुमार्यौ कुमा-
र्यः । खट्वा खट्वे खट्वाः ॥ अर्थस्य विभञ्जनादिभक्तय इति^(५) ॥

पञ्चादौ घुट् ॥३॥

स्यादीनामादौ पञ्च वचनानि घुट्संज्ञकानि^(६) भवन्ति । सि
औ जस् । अम् औ^(७) ॥ घुट्प्रदेशाः । घुटि चासंबुद्धौ [का० २. २.
१७] इत्येवमादयः ॥

जश्शसौ नपुंसके ॥४॥

नपुंसकलिङ्गे जश्शसौ घुट्संज्ञकौ भवतः । सामानि तिष्ठन्ति ।

१ S. adds here the terminations
सि—सुप् ।

२ तस्माद्विङ्गात्पराः A.

३ D. E. write दृषत्° throughout.

४ D. E. add the remaining forms
of दृषद्, viz. दृषदे°

५ विभक्तय उच्यन्ते ॥ D. E.

६ स्यादीनां विभक्तीनामादौ पञ्च
वचनानि घुट्संज्ञानि E.

७ E. adds the corresponding cases
of रावल्.

सामानि पश्य ॥ नपुंसके जसेव^(१) घुडिति नियमाद् वारिणी ।
जतुनी^(२) ॥

आमन्त्रिते सिः संबुद्धिः ॥ ५ ॥

सिद्धस्याभिमुख्यकरणमामन्त्रितम्^(३) । तस्मिन्नर्थे विहितः
सिः^(४) संबुद्धिसंज्ञो भवति । हे अन् । हे वृत्त^(५) ॥ संबुद्धिप्रदेशः ।
संबुद्धौ च [का० २. १. ३६] इत्येवमादयः ॥

आगम उदनुबन्धः स्वरादन्यात्परः ॥ ६ ॥

प्रकृतिप्रत्यययोरनुपधाती। आगमः^(६) ॥ आगम उदनुबन्धो
ऽन्यात्स्वरात्परः^(७) परिभाष्यते । पद्यानि । पयांसि ॥ आगम
इति किम् । विद्युत्तान् ॥ उदनुबन्ध आगमस्य लिङ्गम् ॥

तृतीयादौ तु परादिः ॥ ७ ॥

आगम उदनुबन्धस्तृतीयादौ विभक्तौ परादिर्भवति । सर्वस्वैः
सर्वेषाम् । वृक्षाणाम् ॥ तुभ्यस्तृतीयाद्यधिकारनिवृत्त्यर्थः^(८) ॥

इदुदमिः ॥ ८ ॥

इकार उकारश्चाग्निसंज्ञो भवति । अग्निम् । पटुम् ॥ इदु-
दिति किम् । सेनान्यम् । यवज्जम् ॥ अग्निप्रदेशः । अग्नेरमो-
ऽकारः [का० २. १. ५०] इत्येवमादयः ॥

१ नपुंसकलिङ्गे जस्यसेव F.

२ जतुनी A.

३ सिद्धस्याभिमुख्यकरणम् D.; सि-
द्धस्याभिमुख्यकरणम् E.

४ आमन्त्रिते ऽर्थे सिः D.

५ हे अन् D. E.; D. adds हे अन्.

६ आगम उच्यते । D. E.

७ A. om. स्वरात्.

८ तृतीयाधिकार D. E.

ईदूत् स्थाख्यौ नदी ॥ ९ ॥

ईदूदित्येवं^(१) स्थाख्यौ नदीसंज्ञकौ^(२) भवतः । नद्यौ । वध्वे ॥
तपरकरणमसंदेहार्थम् ॥ स्थाख्याविति किम् । सेनान्ये । यवज्जे ॥
नदीप्रदेशाः । नद्या ऐ आसासाम् [का० २. १. ४५] इत्येवमादयः ॥

आ अङ्गा ॥ १० ॥

आकारो यः स्थाख्यः स अङ्गासंज्ञो भवति । अङ्गा^(३) ।
माणा ॥ स्थाख्य इति किम् । कीलाक्षपाः ॥ अङ्गाप्रदेशाः । अ-
ङ्गायाः सिर्लोपम् [का० २. १. ३७] इत्येवमादयः ॥

अन्यात्पूर्व उपधा^(४) ॥ ११ ॥

लिङ्गस्य धातोर्वान्याद्वर्णाद्यः पूर्वो वर्षः स उपधासंज्ञो भव-
ति । राजन् अकारः । भिद् इकारः । वृत् चकारः^(५) ॥ उपधा-
प्रदेशाः । अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनिषदसु [का०
२. ६. ५] इत्येवमादयः ॥

व्यञ्जनान्नोऽनुषङ्गः ॥ १२ ॥

लिङ्गस्य धातोर्वान्याद्व्यञ्जनाद्यः पूर्वो नकारः सोऽनुषङ्गसंज्ञो
भवति । विदुषः । अस्यते^(६) ॥ न इति किम् । ऊर्गर्भाम् ॥ अनुष-
ङ्गप्रदेशाः । अनुषङ्गस्याकुक्षेत् [का० २. २. ३६] इत्येवमादयः ॥

१ ईत् ऊत् इत्येती D.

२ ०संज्ञौ D. E. F. .

३ D. E. add शाखा ।

४ पूर्वोपधा ॥ B.

५ A. adds वृ चकारः ।; D. E. रा-

जा । भेत्ता । वर्तते ।

६ सस्यते । F.

धुइ व्यञ्जनमनन्तःस्थानुनासिकम् ॥ १३ ॥

अन्तःस्थानुनासिकवर्जितं व्यञ्जनं धुट्सञ्च भवति । पयांसि ।
अपक्त ॥ अन्तःस्थानुनासिकवर्जमिति^(१) किम् । चत्वारि । अमंस्त ॥
धुट्प्रदेशः । धुट्स धुटि [का० ३. ६. ५१] इत्येवमादयः ॥

अकारो दीर्घ घोषवति ॥ १४ ॥

अकारो लिङ्गान्तो घोषवति विभक्तौ दीर्घमापद्यते । आ-
भ्याम् । वृत्ताय । वृत्ताणाम् ॥ घोषवतीति किम् । वृत्तः ॥

जसि ॥ १५ ॥

अकारो लिङ्गान्तो जसि परे दीर्घमापद्यते । वृत्ताः ॥ अकारे
लोपे^(२) प्राप्ते वचनम् ॥

शसि सस्य च नः ॥ १६ ॥

अकारो लिङ्गान्तः शसि परे दीर्घमापद्यते । सस्य च नो
भवति । वृत्तान्^(३) ॥ स्थाद्यधिकारः किम् । अल्पशः^(४) ॥

अकारे लोपम् ॥ १७ ॥

विभक्तौ लिङ्गस्याकारो लोपमापद्यते । अकारे सामान्ये ।
वृत्तम् । युञ्जत् । यः । सः । उग्रना ॥

१ °अनुनासिकमिति° D. E.

२ अकारलोपे D. E.; see, how-
ever, sūtra 17, below.

३ D. E. add. सारसान्; E. also
देवान्.

४ D. E. add. लोपशः ।

भिसैस् वा ॥ १८ ॥

अकारान्तासिद्धात्परो भिस् ऐस् वा भवति । वृत्तैः^(१) ॥
वाशब्दः पदान्तरं सूचयति^(२) । एस् ऐस् वा ॥ ऐस्कारणादति-
जरसैरिति केचित् ॥

धुटि बहुत्वे त्वे ॥ १९ ॥

अकारो लिङ्गान्तो बहुत्वे धुति परे एकारो भवति । एषु ।
वृत्तेभ्यः । परत्वादेत्वं स्यात् ॥ धुटीति किम् । वृत्ताणाम् ॥ तुशब्दो
विभाषानिवृत्त्यर्थः ॥

ओसि च ॥ २० ॥

अकारो लिङ्गान्त ओसि परे एकारो भवति । वृत्तयोः^(१) ॥

ङ्सिरात् ॥ २१ ॥

अकारान्तासिद्धात्परो ङसिर् आद् भवति । वृत्तात्^(१) ॥ दी-
र्घोच्चारणादतिजरसात्^(३) ॥

ङस् स्य ॥ २२ ॥

अकारान्तासिद्धात्परो ङस् स्यो भवति । वृत्तस्य^(१) ॥

इन टा ॥ २३ ॥

अकारान्तासिद्धात्परष्टा इनो भवति^(४) । वृत्तेण^(१) । टेनेति

१ D. E. add the corresponding
forms of देव viz. देवेः ।

२ तेन ऐस् D.; E. omits ऐस् वा ।

३ D. adds इति केचित् ।

४ परस्मै टावचनस्य इनादेशो भ-
वति । D. E.

सिद्धे इनोच्चारणमयत इन एव^(१) । तेन । अतिजरसिन कुक्षेन ॥
पृथग्योगो बासावबोधनार्थः^(२) ॥

डेयः^(३) ॥ २४ ॥

अकारान्तालिङ्गात्परस्य डेवचनस्य य आदेशो भवति ।
वृत्ताय ॥

स्यै सर्वनाम्नः ॥ २५ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परस्य डेवचनस्य स्यैर्भवति^(४) ।
सर्वस्यै । विश्वस्यै ॥ सर्वेषां नामेति किम् । विश्वो नाम कश्चित्^(५) ।
विश्वमतिक्रान्ताय विश्वाय^(६) । अतिविश्वाय ॥ तीयाद्वा वक्तव्यम् ।
द्वितीयस्यै । द्वितीयाय । तृतीयस्यै । तृतीयाय ॥ किं तत्सर्वनाम ।
सर्व विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर उत्तर उत्तम^(७) वृत् त्व
नेम सम सिम पूर्वापरावर दक्षिणोत्तरपराधराणि^(८) ॥ व्यवस्था-
यामसंज्ञायाम् ॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ अन्तरं बहिर्योगो-
पसंन्याययोः ॥ वृत् । त्वद् तद् यद् एतद् अदस् इदम् किम् एक
द्वि^(९) युष्मद् अस्मद् भवन्तः^(१०) ॥

१ इन एव यथा स्थात् । D. E.

२ ० बोधार्थः । F.

३ डे यः । D. E.

४ स्त्रीरादेशो भवति D. E.

५ विश्वनाम कश्चित् A. B. D.

६ विश्वमतिक्रान्तः । विश्वाय । A.
B. F.; विश्वमतिक्रान्तः । क-

श्चित् । असी विश्व अतिविश्व ।

तस्यै विश्वाय । अति० E.

७ इतर । कतम । E.

८ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराध-
राणि । D. E.

९ यद् अदस् इदम् एतद् एक किम्
द्वि D. E.

१० भवतः F.; भवन्तु A. B.

डसिः स्मात् ॥ २६ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परो डसिः स्माद्भवति । सर्व-
स्मात् । विश्वस्मात् ॥ अकारान्तादिति किम् । भवतः ॥

डिः स्मिन् ॥ २७ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परो डिः स्मिन्भवति । सर्व-
स्मिन् । विश्वस्मिन् ॥ सर्वेषां नामेति किम् । समे देशे यजति ॥

विभाष्येते पूर्वादेः ॥ २८ ॥

पूर्वादेर्गणान्तात्परयोर्डसिद्धोः^(१) स्थाने स्मात्स्मिन् विभाष्येते
प्राप्ते विभाषा । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे ॥ तीयाद्वा
वक्तव्यम् । द्वितीयस्मात् । द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन् । द्वितीये ।
द्वितीयस्मात् । द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन् । द्वितीये ॥

सुरामि सर्वतः ॥ २९ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्सर्वत आमि परे सुरागमो
भवति । सर्वेषाम् । विश्वेषाम्^(२) । यासाम् । तासाम् ॥ उकारः
परादित्यर्थः^(३) ॥ प्रतिपदोक्तग्रहणात् । त्वाम् । युवाम् ॥

जस् सर्व इः ॥ ३० ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परो जस् सर्व इर्भवति । सर्वे ।
विश्वे ॥ अकारान्तादिति किम् । सर्वाः ॥

१ पूर्वादेर्गणादकारान्तात्परयोः D.

तादपि स्मात् । सर्वासाम् ।

२ E. adds सर्वतोयहणादाकारा-

३ परादित्यर्थः । B.

अल्पादेर्वा ॥३१॥

अल्पादेर्गणात्परो^(१) जस् सर्व इर्भवति वा । अल्पो । अल्पाः ।
प्रथमे । प्रथमाः ॥ उभय इति नित्यं भाषायाम् ॥ अल्प प्रथम
चरम तय अय कतिपय नेम अर्ध पूर्वादयश्च ॥

द्वन्द्वस्याच्च ॥३२॥

द्वन्द्वस्याच्च सर्वनाम्नो लिङ्गादकारान्तात्परो^(२) जस् सर्व इर्भ-
वति वा । कतरकतमे । कतरकतमाः । द्वन्द्वकतमे । द्वन्द्वक-
तमाः^(३) ॥

नान्यत्सार्वनामिकम् ॥३३॥

चकारो ऽनुवर्तते^(४) । द्वन्द्वस्य सर्वनाम्नो लिङ्गस्योक्तमन्यश्च
सार्वनामिकं कार्यं न भवति । पूर्वापराय । पूर्वापरात् । दक्षिणो-
त्तरपूर्वाणाम् ॥

तृतीयासमासे च ॥३४॥

तृतीयायाः समासे ऽसमासे चोक्तमन्यश्च सार्वनामिकं कार्यं
न भवति । मासेन पूर्वाय । मासपूर्वाय । मासेनावराः । मासा-
वराः ॥ श्रुतत्वात्सर्वनाम्नैव समास इह स्यादक् । त्वयकाकृतम् ।
मयकाकृतम् ॥

१ अल्पादिर्गणात्लिङ्गादकारान्ता-
त्परो D.

२ लिङ्गात्परो F.

३ द्वन्द्वकतमे । द्वन्द्वकतमाः ॥ D. E.

४ D. om. च.

बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

बहुव्रीहौ समासे^(१) सार्वनामिकं कार्यं न भवति । तत्कपि-
द्वको मत्कपिद्वकः । अक् न स्यात् ॥ वस्तान्तरवसनान्तराः । अप्र-
धानादेव द्द्वस्याच्च [का० २. १. ३२] इति वा न स्यात् ॥

दिशां वा ॥ ३६ ॥

दिशां बहुव्रीहौ समासे^(१) सार्वनामिकं कार्यं न भवति वा ।
उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै ॥ दिशां बहुव्रीहाविति किम् । दक्षि-
णपूर्वायै मुग्धायै ॥

अद्वायाः सिलोपम् ॥ ३७ ॥

अद्वासंज्ञकात्परः सिलोपमापद्यते । अद्वा^(२) । माला ॥
अद्वाया इति^(३) किम् । कीलालपाः^(४) ॥ सिरदिति कृते^(५) जरा
जरस् स्यात् ॥

टौसोरे ॥ ३८ ॥

टौसोः परयोः अद्वाया एत्वं भवति । तुलया । तुलयोः ॥

संबुद्धौ च ॥ ३९ ॥

अद्वायाः संबुद्धौ चैत्वं^(६) भवति । हे अद्वे^(२) । हे माले ॥

१ D. E. add उत्तमन्यच्च.

२ D. E. add the corresponding
cases of शास्त्रा.

३ अद्वा इति E.

४ सोमपाः । D. E.

५ सिरत्कृते D. E.

६ E. omits च.

ह्रस्वोऽन्वर्थानाम् ॥ ४० ॥

अन्वर्थानां अङ्गसंज्ञकानां संबुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे अन्व ।
हे अङ्ग^(१) ॥ अदन्वर्थानामिति सिद्धे ह्रस्व इति संज्ञापूर्वकत्वात्सु-
खार्थम् ॥^(२) बङ्गस्वरत्वाद् उल्लेखवतां^(३) न स्यात् । हे अन्वाडे ।
हे अन्वाले । हे अन्विके ॥

औरीम्^(४) ॥ ४१ ॥

अङ्गायाः परं औरीमापद्यते^(५) । अङ्गे^(६) । माले ॥ दीर्घः
किम् । जरसी इति^(७) केचित् ।

ऊवन्ति यै यास् यास् याम् ॥ ४२ ॥

अङ्गायाः पराणि ऊवन्ति वचनानि यै यास् यास् यामिति
यथासंख्यं भवन्ति । मालायै । मालायाः । मालायाः । मा-
लायाम्^(८) ॥

सर्वनाम्नस्तु सप्तवो ह्रस्वपूर्वाश्च ॥ ४३ ॥

सर्वनाम्नः अङ्गायाः पराणि ऊवन्ति वचनानि यै यास् यास्
यामिति यथासंख्यं सप्त सुना भवन्ति । ह्रस्वपूर्वाश्च । उदनु-
बन्धः^(९) परादित्यर्थः । सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याः । सर्वस्याम् ॥
तुशब्दः स्वागमाधिकारनिवृत्त्यर्थः ॥

१ D. adds हे अङ्ग ।

२ तेन बङ्ग० E.

३ उल्लेखवतां D. E.

४ औरीम् ॥ A. E.

५ अङ्गासंज्ञकात्परः औरीमा० E.

६ See Note २ p. ३३.

७ जरसीति E.

८ A. (and B. marg.) gives the forms of अङ्गा instead.

९ उकारः D. E.

द्वितीयानृतीयाभ्यां वा ॥ ४४ ॥

अप्ताप्ते विभाषा । द्वितीयादृतीयाभ्यां पराणि ङवन्ति वचनानि यै याम् याम् यामिति यथासंख्यं सह सुना भवन्ति द्विस्त्रपूर्वाश्च वा । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । तृतीयस्यै । तृतीयायै^(१) ॥ तीयादेति सिद्धे द्वितीयादृतीयाभ्यामिति स्पष्टार्थम् ॥

नद्या ऐ आस् आस् आम्^(२) ॥ ४५ ॥

नदीसंज्ञकात्पराणि^(३) ङवन्ति वचनानि ऐ । आस् । आस् । आमिति यथासंख्यं भवन्ति । वा न स्मर्यते । नद्यै । नद्याः । नद्याः । नद्याम् । वध्वै । वध्वाः । वध्वाः । वध्वाम् ॥

संबुद्धौ ह्रस्वः ॥ ४६ ॥

नद्याः संबुद्धौ द्विस्त्रो भवति । हे नदि । हे वधु ॥ नद्या इति किम् । हे यामणीः । हे खलपूः ॥

अमृशसोरादिर्लोपम् ॥ ४७ ॥

नद्याः परचोरमृशसोरादिर्लोपमापद्यते । नदीम् । नदीः । वधूम् । वधूः ।

ईकारान्तात्सिः ॥ ४८ ॥

नदीसंज्ञकेकारान्तात्परः^(४) सिर्लोपमापद्यते । नदी । मही^(५) ॥ ईकारो ऽन्तो यस्मादिति^(६) किम् । लक्ष्मीः ॥

१ D. adds the remaining two forms of each word.

२ आसासामां E.

३ नद्याः पराणि E.

४ नदीसंज्ञकादीकारान्तात् E.

५ E. adds भवी । लक्ष्मी ।

६ यस्मादित्वादि D. E.

व्यञ्जनाच्च ॥ ४९ ॥

व्यञ्जनसंज्ञकात्परः सिर्लोपमापद्यते । वाक् । तडित्^(१) ॥
संयोगान्तलोपे सिद्धं चेद् नादेर्धुटो^(२) लोपः स्यात् ॥ लिङ्गं चा-
नुवर्तते ॥

अमेरमोऽकारः ॥ ५० ॥

अग्निसंज्ञकात्परोऽमोऽकारो लोपमापद्यते । अग्निम् ।
पटुम् ॥ बुद्धिम्^(३) । धेनुम्^(३) ॥

औकारः पूर्वम् ॥ ५१ ॥

अग्नेः पर^(४) औकारः पूर्वस्वरमापद्यते । अग्नी । पटू । बुद्धी ।
धेनू ॥

शसोऽकारः सद्य नोऽस्त्रियाम् ॥ ५२ ॥

अग्नेः परः शसोऽकारः पूर्वस्वरमापद्यते । सद्य नो भवति ।
अस्त्रियाम् । अग्नीन् । पटून् ॥ अस्त्रियामिति किम् । बुद्धीः । धेनूः ॥

टा ना ॥ ५३ ॥

अग्नेः परस्य टावचनस्य नादेशो भवति । अस्त्रियाम् ।
अग्निना । पटुना ॥ अस्त्रियामिति किम् । बुद्ध्या । धेन्या ॥

१ D. E. add योषित् ।

२ चेत् । तप्त । आदे° D. E.

३ Om. A. E. F.

४ अपिसंज्ञकात्परः E.

अदोऽमुश्च ॥ ५४ ॥

अदोऽमुरादेशो भवति । टावचनस्य च नादेशः । अस्त्रि-
याम् । अमुना ॥ अस्त्रियामिति किम् । अमुया ॥

इरेदुरोज्जसि ॥ ५५ ॥

लिङ्गस्य^(१) इरेद् भवति । उरोच्च^(२) । अग्नि परे । अग्नयः ।
पटवः । बुद्धयः । धेनवः ॥

संबुद्धौ च ॥ ५६ ॥

संबुद्धौ च लिङ्गस्य इरेद्भवति^(३) । उरोच्च^(२) । हे अग्ने । हे
धेनो ॥ अग्नेः संबुद्धावित्येके^(४) । हे नदि । हे वधु ॥

डे ॥ ५७ ॥

ऊयि परतो लिङ्गस्य^(५) इरेद्भवति । उरोच्च^(२) । अग्नये ।
पटवे । बुद्धये । धेनवे ॥ डे इत्यविद्धतनिर्देशात् । बुद्धौ । धेनौ ॥

इसिङ्सोरलोपश्च ॥ ५८ ॥

अग्नेः^(६) परस्य इसिङ्सोरकारस्य लोपो भवति । इरेद्भ-
वति^(७) । उरोच्च^(८) । अग्नेः । अग्नेः । धेनोः । धेनोः ॥

१ अपिसंज्ञकस्य लिङ्गस्य D.

२ उरोद्भवति । D. E.

३ Om. E.; अपिसंज्ञकस्य लिङ्गस्य

संबुद्धौ च इर° D.

४ संबुद्धाविति किम् । D.

५ Om. D. E.

६ Om. E.; अपिसंज्ञकात्परयोः F.

७ लिङ्गस्य इर° A.

८ D. E. add भवति.

गोश्च ॥ ५९ ॥

गोशब्दात्परस्य ङसिङ्सोरस्य^(१) लोपो भवति । गोः । गोः ॥

ङिरौ सपूर्वः ॥ ६० ॥

अग्निसंज्ञकात्परो ङिः सह पूर्वेण खरेण और्भवति । अग्नौ ।
घेनौ ॥

सखिपत्योङिः ॥ ६१ ॥

सखिपतिभ्यां परो ङिरौर्भवति^(२) । सखौ । पत्यौ ॥ पुन-
ङिगृहणं सपूर्वनिवृत्त्यर्थम् ॥

ङसिङ्सोरुमः ॥ ६२ ॥

सखिपतिभ्यां परो ङसिङ्सोरकार उमापद्यते^(३) । सख्युः ।
सख्युः । पत्युः । पत्युः ॥ अगृहणं यथासंञ्चनिवृत्त्यर्थम् ॥

चूदन्तात्सपूर्वः ॥ ६३ ॥

चूदन्ताक्षिप्तात्परो^(४) ङसिङ्सोरकार उमापद्यते सह
पूर्वेण खरेण । पितुः । पितुः । मातुः । मातुः ॥ चूदन्तादिति
किम् । स्त्रो धातोः^(५) ॥

१ °अकारस्य F.; गोशब्दाच्च पर-
योर्ङसिङ्सोरकारस्य E.

२ सखिपत्योङिरेव और्भवति E.

३ °परयोर्ङसिङ्सोर उमापद्यते E.

४ °परयोर् E.; °क्षिप्तात्परो F.

५ स्त्रोः धातोः B.

आ सौ सिलोपश्च ॥ ६४ ॥

अदन्तस्य लिङ्गस्य आ भवति सौ परे सिलोपश्च । पिता ।
माता ॥

अग्निवच्छसि ॥ ६५ ॥

अदन्तस्य लिङ्गस्याग्निवद्भवति शसि परे । प्रिद्वन्^(१) ॥ तच्चा-
स्त्रियामिति प्रतिषेधात् । माद्वः^(२) ॥

अङ्गौ ॥ ६६ ॥

अदन्तस्य लिङ्गस्य अर्भवति ङौ परे । पितरि । मातरि ।^(३)
योगविभागात् । पितरस्तर्पयामास ॥

घुटि च ॥ ६७ ॥

अदन्तस्य लिङ्गस्य अर्भवति घुटि परे । पितरौ । पितरः ॥
घुटीति किम् । पिद्वन्^(४) । पृथग्योग उत्तरार्थः ॥

धातोस्तृशब्दस्यार्^(५) ॥ ६८ ॥

धातोर्विहितस्य दृशब्दस्य^(६) अत आर्भवति घुटि परे । अरो
ऽपवादः । कर्तारौ । कर्तारः ॥ धातोर्विहितस्येति किम् । यातरौ ।
यातरः । यत अन्दीर्घश्च^(७) ॥ तृशब्दस्येति किम् । ननान्दरौ ।

१ D. adds कर्तृन् ।

२ E. adds कार्यतिदेशो ऽयं ।

३ अर्ङ्गाविति योगः D.

४ D. E. om. from घुटीति°

५ °शब्दस्वारः । B.

६ Om. A. D.; स्तृशब्दस्य B.

७ यतेर्ङ् दीर्घश्च । E.; यतोर्ङ् दीर्घश्च । F.

मनान्दरः । नञि च नन्देः^(१) ॥ कुशेस्तुन् घुटि स्त्रियां च नाख्यौ-
णादिकत्वात् । क्रोष्टा । क्रोष्टी^(२) । दृचा सिद्धम् । शसादौ तु^(३)
दृजन्तस्य तुनन्तस्य च प्रयोगः । क्रोष्टृन् । क्रोष्टून् । क्रोष्ट्रा । क्रो-
ष्टुना । इत्येवमादयः ॥

स्वप्तादीनां च^(४) ॥ ६९ ॥

स्वप्तादीनां च^(५) अत आर्भवति घुटि परे । खसारौ । नप्सारौ ॥
खसा नप्ता च नेष्टा च लष्टा चत्ता^(६) तथैव च ।
होता पोता प्रशास्ता^(७) च अष्टौ स्वप्तादयः स्मृताः ॥

आ च न संबुद्धौ ॥ ७० ॥

अदन्तस्य लिङ्गस्य संबुद्धावार आ च न भवति । अर्थादरेव ।
हे कर्तः । हे खसः ॥

ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्यः सिलोपम् ॥ ७१ ॥

ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्यः परः संबुद्धिः सिलोपमापद्यते । हे वृच ।
हे अग्ने । हे धेनो । हे नदि । हे वधु । हे अद्धे^(८) । हे माले ॥ संबु-
द्धिरिति^(९) किम् । वृचः ॥ नदीश्रद्धायद्वयमुत्तरार्थमिदार्थं च ॥

१ *नदेष्वन् दीर्घस्य । E.; निञि च
नन्दे अखदीर्घस्य ॥ D.
२ क्रोष्टारौ । D.
३ B. adds खरो पि.
४ स्वप्ता० स्वप्ता० B. F. throughout.

५ D. adds लिङ्गानां च.
६ चेत्ता A. B.
७ प्रशास्ता A. B.
८ D. E. add हे शाले ।
९ संबुद्धाविति F.

आमि च नुः ॥ ७२ ॥

द्वखनदीअद्वाभ्यः पर^(१) आमि परे नुरागमो भवति ।
दृक्षाणाम् । अग्नीनाम् । धेनूनाम्^(१) । नदीनाम् । वधूनाम् ।
अद्वाणाम् । मात्तानाम् ॥ अद्वासहचरितस्यामो ग्रहणादा ।
नद्याम् । युवाम् ॥

चेस्त्रयश्च ॥ ७३ ॥

चेस्त्रयादेशो भवति नुरागमश्च । आमि परे । चयाणाम् ।
परमचयाणाम् ॥

चतुरः ॥ ७४ ॥

चत्वार इत्येतस्य आमि परे नुरागमो भवति । चतुर्णाम्^(२) ॥
अप्रधानादेव । अतिचतुराम् ॥

संख्यायाः घ्नान्तायाः^(३) ॥ ७५ ॥

संख्यायाः षकारनकारान्ताया^(४) आमि^(५) परे नुरागमो
भवति । षण्णाम् । पञ्चानाम्^(६) ॥ अन्तग्रहणाद्भूतपूर्वनान्ताया
अपि^(७) । अष्टानाम् ॥ संख्याया इति किम् । विप्रुषाम् । यज्व-
नाम् ॥

१ Om. D. F.

२ D. E. add परमचतुर्णाम् ।

३ खान्तायाः B.; षान्तायाः E. F.

४ सकार° B.

५ °कारान्तायाश्चामि A. B.

६ D. E. add सप्तानाम् ।

७ °नान्ता अपि D.

कतेश्च जम्शसोल्लेक् ॥ ७६ ॥

कतेः संख्याया षकारनकारान्तायाश्च^(१) जम्शसोल्लेग्भवति।
कति । कति । षट् । षट् । पञ्च । पञ्च ॥

नियो डिराम् ॥ ७७ ॥

नियः परो डिराम्^(२) भवति । नियाम् । यामण्याम् ॥
॥ इति दौर्गसिंघां वृत्तौ नास्ति चतुष्टये प्रथमः पादः समाप्तः^(३) ॥

न सखिष्टादावग्निः ॥ १ ॥

सखिष्ठः सखिष्टादौ^(४) खरे नाग्निर्भवति । सख्या । सख्ये ॥

पतिरसमासे ॥ २ ॥

पतिष्ठः पतिष्टादौ^(५) खरे नाग्निर्भवति । असमासे । पत्या ।
पत्ये ॥ असमास इति किम् । नरपतिना^(६) ॥

स्त्री नदीवत् ॥ ३ ॥

स्त्रीशब्दो नदीवद्भवति विभक्तौ । हे स्त्रि । स्त्रियै । स्त्रीणाम् ॥
विकल्पमपि बाधते ॥

१ सकार० B.; षान्तायाश्च F.;

षकारनकारान्तायाश्च पर-
योस् D. E.

२ डिरामो B. E.

३ D. E. omit नास्ति चतुष्टये.

४ सखिशब्दष्टादौ D. E.

५ पतिशब्दष्टादौ D.; पतिशब्दष्टा-
दौ E.

६ D. E. add नरपत्ये ॥

स्व्याख्यावियुवौ वामि ॥ ४ ॥

स्व्याख्यावियुवस्थानावामि^(१) परे नदीवद्भवतो वा^(२) । श्री-
णाम् । श्रियाम् । भूणाम् । भुवाम् ॥ स्व्याख्याविति किम् । यव-
क्रियाम् । कटमुवाम् ॥

ह्रस्वश्च ऊवति ॥ ५ ॥

इह इदुदेव । स्व्याख्यावियुवस्थानौ च^(३) ऊवति परे नदी-
वद्भवतो वा^(२) । बुद्धौ । बुद्धये । धेनै । धेनवे । श्रियै । श्रिये । भुवै ।
भुवे । पट्वै । पटवे ॥ स्त्रियै वेति केचित् ॥ ऊवतीति किम् । हे श्रीः ।
हे भूः । अप्रसिद्धमुपमेयमिति ॥

नपुंसकात्स्यमोर्लोपो न च तदुक्तम् ॥ ६ ॥

नपुंसकलिङ्गात्परयोः^(४) स्यमोर्लोपो भवति । तदुक्तं च कार्यं
न भवति । पयः । पयः । तत् । तत् । सुसखि । सुसखि ॥ नपुंस-
कादिति किम् । सुपया गौः ॥

अकारादसंबुद्धौ मुश्च ॥ ७ ॥

अकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लोपो भवति मुरा-
गमश्च । असंबुद्धौ । कुण्डम् । अतिजरम् ॥ असंबुद्धाविति किम् ।
हे कुण्ड ॥

१ °स्त्रानिगौ आमि E.

२ E. om. वा.

३ Om. B. E.; ह्रस्वश्च D.; °स्त्रा-
निगौ E.

४ नपुंसकात्प° A. B.

अन्यादेस्तु तुः ॥ ८ ॥

अन्यादेर्गणान्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्त्रमोर्लोपो भवति तुरा-
गमस्य^(१) । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । कतरत् । कतमत् ॥
तुशब्दो ऽसंबुद्धिनिवृत्त्यर्थः । हे अन्यत्^(२) ॥

औरीम् ॥ ९ ॥

सर्वस्मान्नपुंसकलिङ्गात्पर औरीमापद्यते । कुण्डे । पयसी ॥

जम्भशोः शिः^(३) ॥ १० ॥

सर्वस्मान्नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जम्भशोः स्थाने^(४) शिर्भवति^(५) ।
पद्मानि । पयांसि ॥

धुटस्वराद् घुटि नुः ॥ ११ ॥

धुटः पूर्वः खरात्परो नपुंसकलिङ्गस्य घुटि परे नुरागमो
भवति । पयांसि । पद्मानि । सुकर्तृणि^(६) । सुसखीनि ॥ कथं
सुकुञ्चि । गोमन्ति । सुवलि । धुटो व्यवहितत्वात् ॥ गोरङ्गीति
धुङ्जातित्वाददोषः ॥ बह्वर्जि । बह्वर्चीति वा वक्तव्यम् ॥

नामिनः स्वरे ॥ १२ ॥

नाम्यन्तान्नपुंसकलिङ्गात्स्वरे परे नुरागमो भवति^(७) । वा-
रिणा^(८) । वारिणे ॥ नामिनः स्वर इति किम् । कुलियोः ॥

१ Om. A.

२ D. adds अन्य । अन्यतरत् । इत-
रत् । इतर । इतम ॥

३ सिः B. D. E. ; जम्भशोः शिः । F.

४ Om. E. ; स्थानो F.

५ शिर्भवति B. E.

६ Om. F.

७ भुर्भवति । D.

८ वारिणी D. E. ; D. adds अनु-
जी.

अस्थिदंधिसकथ्यद्गणामन्नन्तष्टादौ^(१) ॥ १३ ॥

नाम्यन्तानां नपुंसकलिङ्गानामस्थ्यादीनां^(२) टादौ खरे
ऽन्तो ऽन् भवति । अस्थ्या । दध्ना । सकथ्या^(३) । अक्ष्णा । अत्य-
स्थ्या । अतिदध्ना क्वाक्षेण ॥ अकारोच्चारणं किम् । अस्थि ।
अस्थनि वा स्यात् ॥

भाषितपुंस्कं पुंस्वद्धा ॥ १४ ॥

भाषितपुंस्कं नाम्यन्तं नपुंसकलिङ्गं टादौ खरे पुंस्वङ्गवति
वा । कर्त्ता । कर्त्तृणा कुलेन । मृदवे । मृदुने वस्त्राय ॥ भाषि-
तपुंस्कमिति किम् । वारिणे ॥ नाम्यन्तमिति किम् । सोमपेन
कुलेन^(४) ॥ नपुंसकमिति किम् । कल्याण्यै ॥ भाषितपुंस्को^(५) ऽर्थ
इति किम् । पीलुने फलाय ॥

दीर्घमामि सनौ ॥ १५ ॥

नाम्यन्तं किङ्गं सनावामि परे दीर्घमापद्यते । अग्नीनाम् ।
धेनूनाम् । कर्त्तृणाम् ॥ सनौयहणमुत्तरार्थमिह^(६) कृते च न्यागमे
दीर्घार्थं च ॥

नान्तस्य चोपधायाः ॥ १६ ॥

नान्तस्य लिङ्गस्योपधाया दीर्घो भवति । सनावामि परे ।
पञ्चानाम् । सप्तानाम् ॥ सनाविति किम् । वर्मणाम्^(७) ॥

१ शकथ्य° B. D. F.; स्कथ्य° E.

२ नाम्यन्तान्नपुंसक° B.

३ शकथ्या B. D. F.

४ Om. D. E.

५ अभाषित° D.

६ इहार्थं E.

७ वर्मणा E., orig. D.

घुटि चासंबुद्धौ ॥ १७ ॥

नान्तस्य लिङ्गस्योपधाया दीर्घो भवति । घुटि परे । असंबुद्धौ । राजा । राजानौ । सामानि ॥ नान्तस्येति किम् । जन्म । जनौ ॥ असंबुद्धाविति किम् । हे राजन् ॥

सान्तमहतोर्नोपधायाः ॥ १८ ॥

सान्तमहन् इत्येतयोर्नकारस्योपधाया दीर्घो भवति । घुञ्चसंबुद्धौ । अयान् । अयांसौ । महान् । महान्तौ ॥ असंबुद्धाविति किम् । हे अयन् । हे महन् ॥ सान्तस्येति किम् । हंसम् । हंसौ ॥ महतः साहचर्याद्^(१) धातोर्न स्यात् । सुहिन् । सुहिंसौ ॥

अपश्य ॥ १९ ॥

अप् इत्येतस्य नोपधाया अनोपधायाश्च दीर्घो भवति । घुञ्चसंबुद्धौ । आपः । खापि तडागानि ॥ असंबुद्धाविति किम् । हे शुच्यप्^(२) ॥

अन्त्वसन्तस्य चाधातोः सौ^(३) ॥ २० ॥

अन्तु । अस्^(४) इत्येवमन्तस्याधातोः^(५) श्रुतस्यातः^(६) सावसंबुद्धौ दीर्घो भवति । भवान् । गोमान् । सुश्रोताः ॥ पुंस्त्वपि

१ महत्साह° D. E.

२ सुच्यप् A. B. D.

३ अन्त्वसन्तस्य धातोः सौ ॥ A.

४ अस्त्व अस् D. E.

५ अन्तस्य धातोः A.; अन्तस्य चाधातोः F.

६ श्रुतस्य B.; D. om. श्रुतस्यातः

दीर्घाहो निदाघः^(१) ॥ अधातोरिति किम् । पिण्डयः । चर्मवः ॥
असंबुद्धाविति किम् । हे सुओतः ॥

इनहनपूषार्यम्णां शौ च ॥ २१ ॥

इन् । हन् । पूषन्^(२) । अर्यमन् । इत्येतेषामुपधाया दीर्घो
भवति । शौ सौ च परे । असंबुद्धौ । सुदण्डीनि । सुवृचहाणि ।
सुपूषाणि । स्वर्यमाणि । दण्डी । वृचहा । पूषा । अर्यमा ॥ असं-
बुद्धाविति किम् । हे दण्डिन् ॥ शौ सावेवेति नियमात् । दण्डि-
नौ । वृचहणौ । पूषणौ । अर्यमणौ^(३) ॥ अस्मादेव हन् उपधाया
दीर्घात्^(४) किपि न दीर्घः ॥

उशनःपुरुदंशोऽनेहसां सावनन्तः ॥ २२ ॥

उशनस् । पुरुदंशस् । अनेहस् । इत्येषामन्तो ऽन् भवति ।
सावसंबुद्धौ । उशना । पुरुदंशा । अनेहा ॥ असंबुद्धाविति किम् ।
हे उशनः । हे पुरुदंशः । हे अनेहः ॥ कथं^(५) हे उशनन् । हे
उशन । नञोऽनित्यत्वात्^(६) । अकार उत्तरार्थः ॥

सख्युश्च ॥ २३ ॥

सख्युरन्तो ऽन् भवति । सावसंबुद्धौ । सखा ॥ असंबुद्धाविति
किम् । हे सखे ॥

१ निदाघः A.

२ पूषन् F.

३ पूषाणौ । अर्यमाणी E.

४ Om. D. E.

५ Om. A. B.

६ नञानिर्दिष्टस्मान्नित्यत्वात् । D. E.

घुटि नै ॥ २४ ॥

सख्युरन्त ऐर्भवति घुटि परे । सखायौ । सखायः । सखा-
यम् । सखायौ ॥ घुटीति किम् । सखीन् ॥ तुशब्द उत्तरत्रासंबुद्धि-
निवृत्त्यर्थः ॥

दिव उद् व्यञ्जने ॥ २५ ॥

दिवो वकारस्य उद् भवति व्यञ्जने परे । द्युभ्याम् । द्युषु^(१) ।
द्युगतः । द्युत्वम् ॥ ये न स्यात् । दिव्यम् ॥

औ सौ ॥ २६ ॥

दिवो वकारस्य और्भवति सौ परे । द्यौः । हे द्यौः ॥

वाम्या ॥ २७ ॥

दिवो वकारस्य आ भवति वा । अमि^(२) परे । द्याम् । दि-
वम् । अतिद्याम् । अतिदिवम् ॥

युजेरसमासे नुर्घुटि ॥ २८ ॥

युजिरः क्तिबन्तस्यासमासे^(३) नुर्भवति घुटि परे । युङ् ।
युञ्जौ । युञ्जः ॥ असमास इति किम् । अश्वयुक् ॥

अभ्यस्तादन्तिरनकारः ॥ २९ ॥

द्वयमभ्यस्तं जच्चादिष्वेति वक्ष्यति ॥ अभ्यस्तात्परो ऽन्तिरन-

१ D. adds व्यञ्जनमिह सामान्यम् ।

३ युजिरक्तिबन्त° E.

२ अमि B.

कारको भवति घुटि परे । ददत् । दधत् । जघत् । जायत् ॥
अभ्यस्तादिति किम् । लिङ्गम् ॥

वा नपुंसके ॥ ३० ॥

अभ्यस्तात्परोऽन्तिरनकारको भवति वा । नपुंसके घुटि परे ।
ददति । ददन्ति^(१) । जायति । जायन्ति कुलानि ॥

तुदभादिभ्य ईकारे ॥ ३१ ॥

तुद इत्यदन्तोऽनुक्रियते । तुदभादिभ्यः^(२) परोऽन्तिरन-
कारको भवति वा । ईकारे परे । तुदती । तुदन्ती स्त्री । तुदती ।
तदन्ती कुले । भाती । भान्ती स्त्री । भाती । भान्ती कुले ॥ तुद-
भादिभ्य इति किम् । पचन्ती । दीव्यन्ती ॥

हनेर्हैर्धिरुपधालोपे ॥ ३२ ॥

हनेरुपधाया लोपे^(३) कृते हेः स्थाने धिर्भवति^(४) । वृचन्नः ।
वृचन्ना ॥ उपधालोप इति किम् । वृचद्वयति ॥

गोरौ घुटि ॥ ३३ ॥

गोर्मुख्यस्य और्भवति घुटि परे । गौः । गावौ । गावः ॥
गोर्घुटीति किम्^(५) । हे चित्रगो । हे चित्रगवः ॥

१ D. E. add दधति । दधन्ति [कु-
लानि E.] । जघति । जघन्ति
[कुलानि E.] ।

२ तुद भा इत्येवमादिभ्यः D. E.

३ उपधालोपे D.

४ B. adds अघुटस्तरादौ ।

५ गोमुख्यस्येति किम् D. E.

अमशसोरा ॥ ३४ ॥

गोशब्दस्थान्त आ भवति । अमशसोः परयोः । गाम् । गाः ॥
दीर्घः किम् । पुंसि स्त्रियाम् आद् आ न स्यात् ॥

पन्थिमन्थ्यभुक्षीणां सौ ॥ ३५ ॥

पथ्यादीनामन्त^(१) आ भवति सौ परे । पन्थाः । हे पन्थाः ।
मन्थाः । हे मन्थाः । च्चभुचाः । हे च्चभुचाः ॥

अनन्तो घुटि ॥ ३६ ॥

पथ्यादीनामन्तो^(२) ऽन् भवति घुटि परे । पन्थानौ । मन्था-
नौ । च्चभुचाणौ ॥

अघुट्स्वरे लोपम् ॥ ३७ ॥

पथ्यादीनामन्तो^(२) ऽघुट्स्वरे लोपमापद्यते । पथः । पथा ।
मथः । मथा । च्चभुचः । च्चभुचाः ॥

व्यञ्जने चैषां निः ॥ ३८ ॥

एषां पथ्यादीनाम्^(३) अघुट्स्वरे व्यञ्जने च निर्लोपमापद्यते ।
पथः । पथिकः । पथयति । मथः । मथिकः । मथयति । पथिभ्याम् ।
पथित्वम् । मथिभ्याम् । मथित्वम्^(३) ॥ एषां यद्दणमघुट्स्वरव्यञ्जन-

१ पन्थादीनाम० D.

२ पन्थादीनाम० E.

३ B. om. from पथिभ्याम्; पथित्ता ।

मथित्ता । D. E.

मात्रे^(१) निर्लोपार्थम् । तेन पथिगतः । पथ्युत्तमः । मथिगतः ।
मथ्युत्तमः ॥

अनुषङ्गश्चाक्रुञ्चेत् ॥ ३९ ॥

क्रुञ्चस्व । इञ्चेति क्रुञ्चेदिति लुप्तविभक्तिकं^(२) पदम् ॥ अनु-
षङ्गसंज्ञको^(३) नकारो लोपमापद्यते । अघुट्स्वरव्यञ्जनयोः ।
क्रुञ्चेरिदनुबन्धस्य च^(४) न भवति । विदुषः । विदुषा । विदुषी ।
वैदुष्यम्^(५) । महतः । महता । महद्भ्याम् । महत्सु । महत्ता ॥
अक्रुञ्चेदिति किम् । क्रुञ्चः । क्रुञ्चाम् । सुकंसः । सुकन्धाम् ॥

पुंसोऽनशब्दलोपः ॥ ४० ॥

पुमन् इत्येतस्य अनशब्दस्य लोपो भवति । अघुट्स्वरव्यञ्ज-
नयोः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम्^(६) । पुंस्त्वम् । पौंसम् ॥ अघुट्-
स्वरव्यञ्जनयोरिति किम् । पुमांसौ ॥

चतुरो वाशब्दस्योत्वम् ॥ ४१ ॥

चत्वार इत्येतस्य वाशब्दस्य उत्वं भवति । अघुट्स्वरव्यञ्जनयोः ।
चतुरः । चातुरिकः । चतुर्थः । प्रियचतयति । चतुर्भिः । चा-
तुर्यम् ॥

१ A. adds च; °व्यञ्जने च F.

२ °इञ्च क्रुञ्चेत् इति° E.; °क्रुञ्चेत्-
प्त° F.; क्रुञ्च इञ्च क्रुञ्चेदिति°
D.; क्रुञ्चस्व इञ्च क्रुञ्चेत्प्त° B.

३ °संज्ञो E.

४ Om. E.

५ Om. A.; विदुषम् D. B.

६ E. adds पुंसु; पुंसः; पुंसा; पुं-
भ्याम् । पुंस्त्वम् । D.

अनडुहश्च ॥ ४२ ॥

अनडुह इत्येतस्य वाशब्दस्य उलं भवति । अघुट्स्वरव्यञ्जनयोः । अनडुहः । अनडुहा^(१) । आनडुहिकः । अनडुह्याम् । अनडुह्यम्^(२) । अनडुही । अनडुहाही ॥ स्त्री वेत्येके^(३) ॥

सौ नुः ॥ ४३ ॥

अनडुह इत्येतस्य सौ परे नुरागमो भवति । अनडुहान् ॥ साविति किम् । अनडुहाही ॥

संबुड्वावुभयोर्ह्रस्वः ॥ ४४ ॥

उभयोश्चतुरनडुहोः संबुड्ही द्वसो भवति । हे प्रियचलः । हे अनडुहन् ॥

अदसः पदे मः ॥ ४५ ॥

अदसः पदे सति दस्य मो भवति विभक्तौ । अमुष्मात् । अमुष्मिन् ॥ विभक्ताविति किम् । अदस्यति । अदस्त्वम् । अदःपुत्रः ॥ अदमुयङ् । अमुग्रङ् । अमुमुयङ् । अदग्रङ्गिति तत्त्वम्^(४) ॥

अघुट्स्वरादौ मेढ्रस्यापि वन्सेर्वशब्दस्योत्वम् ॥ ४६ ॥

अघुट्स्वरादौ प्रत्यये^(५) परे^(५) मेढ्रस्याप्यमेढ्रस्यापि^(५) वन्सेर्व-

१ Om. D.

२ E. adds आनडुह्याः; F. अनडुह्याः ।

३ स्त्री वेति केचित् । D.

४ अदग्रङ् । परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः । उभयोः

केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चोभयोः । इति वक्तव्यम् ॥ E. (and D. in the margin.)

५ D. om. प्रत्यये परे; E. om. the first अपि and writes वंसे;

शब्दस्य उलं भवति^(१) । पेचुषः । पेचुषा । पेचुषी । पैचुषम्^(२) ।
विदुषः । विदुषा । विदुषी । वैदुषम् ॥ ये च वक्तव्यम् । पैचुष्यम् ।
वैदुष्यम् ॥

अयुवमघोनां च ॥ ४७ ॥

अन् युवन् मघवन् । इत्येतेषां वशब्दस्य उलं भवति । अघुट्-
स्वरादौ प्रत्यये^(३) परे^(३) । षुनः । षुना । षुनी । यूनः । यूना ।
यूनी । मघोनः । मघोना । मघोनी ॥ अण्यधिकारात् । शीवनं
मांसम् । यौवनं वर्तते । माघवनः स्नात्तोपाकः । तद्धिते लक्षतः^(४) ।
उपःषुनम् । षुनः संकोचः^(५) । शीवः ॥

वाहेर्वाशब्दस्यौ ॥ ४८ ॥

वाहेर्वाशब्दस्यौ भवति । अघुट्स्वरादौ^(६) । प्रष्टौहः । प्रष्टौ-
हा । प्रष्टौही । प्राष्टौह्यम् ॥

अन्वेरलोपः^(७) पूर्वस्य च दीर्घः ॥ ४९ ॥

अन्वेरकारस्य^(७) लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । आन्तरत-
म्यात् । अघुट्स्वरादौ^(६) । प्रतीचः । प्रतीचा । प्रतीची । प्राती-
च्यम् । गोचः । गोचा । गोची । गौच्यम् ॥

१ B. adds विभक्तौ ।

२ पैचुष्यम् D.

३ Om. A. F.

४ लक्षितः । B.

५ शङ्कोचः F.

६ E. adds प्रत्यये परे.

७ अन्वेर° E.; अन्वेर° D.

तिर्यङ् तिरश्चिः ॥ ५० ॥

तिर्यच्^(१) इत्ययं^(२) तिरश्चिर्भवति । अघुट्खरादौ^(३) । तिरश्चः । तिरश्चा । तिरश्ची । तैरश्चम् ॥

उदङ् उदीचिः ॥ ५१ ॥

उदच् इत्ययम्^(२) उदीचिर्भवति । अघुट्खरादौ^(३) । उदीचः । उदीचा । उदीची । औदीचम् ॥

पात्पदं समासान्तः ॥ ५२ ॥

समासस्थानः^(४) पाच्छब्दः^(५) पदमापद्यते । अघुट्खरादौ^(३) । व्याघ्रपदः । व्याघ्रपदा । व्याघ्रपदी । वैयाघ्रपद्यम् । एकपदः । सुपदः । कुम्भपदी ॥ असमासान्त इत्यपि । पदः^(६) पञ्च । पादसमानार्थः पादप्यसीति^(७) मतम् ॥

अवमसंयोगादनोऽलोपोऽलुप्तवच्च पूर्वविधौ ॥ ५३ ॥

अनोऽकारस्य लोपो^(८) भवति । अघुट्खरादौ^(३) । स चेदमन्तात्संयोगात्परो न भवति । स चालुप्तवद्भवति^(९) । पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । राज्ञः । राज्ञा । दध्नः । दध्ना । प्रतिदीव्णः । प्रतिदीव्णा^(१०) ॥ अवमसंयोगादिति किम् । पर्वणः । चर्मणः ॥

१ तिरिश्च F.; तिर्यच्च D.

२ इत्थेयं A. B.; इत्थयं शब्दः E.

३ E. adds प्रत्यये परे.

४ समासान्तः A. E.

५ पादशब्दः E.

६ पादः D.

७ पदप्यसीति E. F.

८ ऽकारलोपो A.

९ न चेदमन्तात्संयोगात्परो भवति D. E. (B. orig.); स चेदमसंयोगात्परो न भवति कुप्तावप्यलुप्तवच्च भवति । F.

१० प्रतिदध्नः । प्रतिदध्ना । B.

ईङ्गोर्वा ॥ ५४ ॥

ईङ्गी^(१) इत्येतयोः परयोर्वमसंयोगात्परस्थानो^(२) ऽकारस्य लोपो भवति वा^(३) । स चालुप्तवद्भवति । पूर्वस्य वर्णस्य विधौ^(४) कर्तव्ये । साम्नी । सामनी । राञ्चि । राजनि ॥ डेः^(५) साहचर्याद् राज्ञीति नित्यम् ॥ अवमसंयोगादिति किम् । पर्वणी । चर्मणी ॥

आ धातोर्घुट्स्वरे ॥ ५५ ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति । अघुट्स्वरे^(६) । कीलासपः । कीलासपा^(७) ॥ पुनरघुट्स्वरयद्वयं संबद्धाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेन शङ्खभः । शङ्खभा^(८) ॥

ईदूतोरियुवौ स्वरे ॥ ५६ ॥

धातोरीदूतोरियुवौ भवतः । विभक्तिस्वरे । यथासंख्यम्^(९) । नियौ । नियः । लुवौ । लुवः ॥ विभक्तिस्वर इति^(१०) किम् । न्यर्थः । स्वर्थः ॥ स्वायंभुवमिति^(११) वक्तव्यम् ॥

१ ईङ्गी D. E.

२ D. E. om. परस्य.

३ E. F. om. वा ; A. adds स चेदमसंयोगात्परो न भवति ।

४ पूर्वविधौ E.

५ डिः D. ; om. E.

६ E. adds परे ; D. adds स्वरादौ प्रत्यये ।

७ कीलासपाः D.

८ पाणिधः F.

९ Om. E.

१० विभक्ताविवि E.

११ स्वायंभुवमिति A. ; स्वायंभुव इति F.

सुधीः ॥ ५७ ॥

सुधीशब्द^(१) इयं प्राप्नोति विभक्तिखरे । सुधियौ । सुधियः ॥
सुधीरिति किम् । प्रथी । प्रथ्यः ॥

भूरवर्षाभूरपुनर्भूः ॥ ५८ ॥

भूरवर्षं प्राप्नोति विभक्तिखरे । अवर्षाभूरपुनर्भूः^(२) । मिच-
मुवौ । मिचमुवः । अतिभुवौ । अतिभुवः ॥ अवर्षाभूरपुनर्भूरिति
किम् । वर्षाभ्वौ । पुनर्भवौ ॥

अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद्यवौ^(३) ॥ ५९ ॥

अनेकाक्षरयोर्लिङ्गयोर्यावीदृतौ तयोर्धातोरसंयोगात्पर-
योर् यवौ^(४) भवतः । विभक्तिखरे । यथासंख्यम्^(५) । ग्रामण्यौ ।
ग्रामण्यः । यवण्यौ । यवण्यः ॥ अनेकाक्षरयोरिति किम् । निघौ ।
लुवौ । असंयोगादिति किम्^(६) । यवक्रियौ । कटप्रुवौ ॥ अव्यय-
कारकाभ्यामेवायं विधिः^(७) ॥

भूर्धातुवत् ॥ ६० ॥

भूशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिखरे । भुवौ । भुवः ॥ अति-
देशो^(८) ऽयम् ॥

१ सुधीशब्दख D.

२ वर्षाभू पुनर्भू वर्षाधित्वा । E.

३ ञ्यौ D. E.

४ परी यवौ A.; ञ्यौ D. E.

५ Om. D. E.

६ धातोरसंयोगाद् B.; A. om.
from निघौ.

७ D. adds परमनिघौ । परमलु-
वौ ॥

८ कार्यातिदेशो D.; and orig. E.

स्त्री च ॥ ६१ ॥

स्त्रीशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्त्रे । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥

वाम्शसोः ॥ ६२ ॥

स्त्रीशब्दो ऽम्शसोः परयोर्धातुवद्भवति वा । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियः । स्त्रीः ॥

भवतो वादेरुत्वं संबुद्धौ ॥ ६३ ॥

भवतो ऽवयवस्य वादेरुत्वं भवति वा संबुद्धौ । हे भोः । हे भवन् ॥ संनिपातस्य चणत्वात् संबुद्धेर्लोपो न स्यात् ॥

अव्ययसर्वनाम्नः स्वरादन्यात्पूर्वो ऽक् कः ॥ ६४ ॥

अव्ययानां सर्वनाम्नां चान्यात्स्वरात्पूर्वो ऽक्प्रत्ययो भवति वा । कप्रत्ययस्य^(१) वज्रसंज्ञम् । उच्चकैः । उच्चैः । नीचकैः । नीचैः । सर्वकः । सर्वः । विश्वकः । विश्वः । युष्मकाभिः । युष्माभिः । अस्माकाभिः । अस्माभिः ॥ विभक्तेश्च पूर्व इत्यते । त्वयका । मयका ॥ आख्यातस्य च । पचतकि । पचति^(२) भिन्दकि । भिन्दि^(२) ॥ कप्रत्ययस्य^(३) यावकः । मणिकः ॥ अज्ञाने^(४) कुत्सायां च । अश्वकः ॥ इद्यायाम् । वत्सकः । एहकि । एहि । इह नु ते धानाकाः^(५) ॥

१ कः प्रत्ययस्य F.

२ Om. D. E.

३ कः प्रत्ययस्य F.; E. F. add वज्रसं.

४ अज्ञाने D. E.; D. om. च.

५ एहकि पुचक इह नु ते नुदधानाकाः । D. E.

वृद्धादूरं मा गाः ॥ अल्पे । तैलकम् ॥ व्रस्त्रे । वृचकः^(१) ॥ संज्ञा-
याम् । देवदत्तकः ॥

के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार इकारम् ॥ ६५ ॥

के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार इकारमापद्यते ।
सर्विका । उद्विका^(२) । पाचिका । पाठिका ॥ क इति किम् ।
चेतना^(३) ॥ प्रत्यय इति किम् । तका ॥ स्त्रोति किम् । पाचका-
भ्याम् । कृत इति किम् । पुचकाम्या ॥ बज्जलाधिकारात् । यका ।
सका । जीवका । नन्दका । आशिष्यकः^(४) ॥

॥ इति दौर्गसिंहा वृत्तौ नास्ति चतुष्टये द्वितीयः पादः समाप्तः^(५) ॥

युष्मदस्यदोः पदं पदान्बद्धीचतुर्थीद्वितीयासु वसन्-
सौ ॥ १ ॥

युष्मदस्यदोः पदं पदान्तरं बद्धीचतुर्थीद्वितीयासु बज्जले
निष्पन्नं यथासंख्यं वसन्सौ प्राप्नोति वा^(६) । पुचो युष्माकम् । पुचो
ऽस्माकम् । पुचो वः । पुचो नः । पुचो युष्मभ्यम् । पुचोऽस्मभ्यम् ।

१ पुचो वृचकः । E.

२ Om. B.

३ तेषणा A.

४ आशिष्यकः F.

५ D. E. om. नास्ति चतुष्टये.

६ प्राप्तः । B. ; वसन्सावित्रेती
प्राप्नोति वा । D. E.

पुत्रो वः । पुत्रो नः । पुत्रो युष्मान् । पुत्रोऽस्मान् । पुत्रो वः । पुत्रो नः^(१) ॥ युष्मदस्मदोरिति किम् । पुत्रस्त्वेषाम् ॥ पदादिति किम् । युष्माकम् । अस्माकम् ।

वामनौ द्वित्वे ॥ २ ॥

युष्मदस्मदोः पदं पदात्परं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्तु द्वित्वे निष्पन्नं यथासंख्यं वामनावित्वेतौ प्राप्नोति वा^(२) । यामो युवयोः । याम आवयोः । यामो वाम् । यामो नौ^(३) । एवं दीयते । पातु ॥ आस्त्विति किम् । भद्रौ युवाम् । भद्रावावाम् ॥

त्वन्मदोरेकत्वे ते मे त्वा मा तु द्वितीयायाम्^(४) ॥ ३ ॥

एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोस्त्वन्मद्भूतयोः^(५) पदं पदात्परं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्तेकत्वे निष्पन्नं यथासंख्यं ते मे इत्येतौ^(६) प्राप्नोति^(७) वा । त्वा मा तु द्वितीयायाम् । पुत्रस्तव । पुत्रो मम । पुत्रस्ते । पुत्रो मे । एवं दास्त्विति^(८) । पुत्रस्त्वा । पुत्रो मा पातु ॥

१ A. om. from पुत्रो युष्मभ्यम् ।

२ प्राप्तुतः । B; वत्ससावित्वेतौ प्राप्नोति वा । D. E.

३ E. adds यामो युवाभ्यां दीयते । याम आवाम् दीयते । यामो वां । यामो नौ । यामो युवां पातु । याम आवाम् । यामो वां । यामो नौ ।

४ A. om. तु.

५ स्वस्मदीभूतयोः D. E.

६ इत्येतावादेशौ E. ; B. D. om. यथासंख्यं.

७ प्राप्तुतः । B. ; B. D. om. वा.

८ E. adds पातु । पुत्रस्तुभ्यं दास्त्विति । पुत्रो मद्भ्यम् । पुत्रस्ते । पुत्रो मे । पुत्रस्त्वां पातु । पुत्रो मां । ; D. adds the last two of these.

न पादादौ ॥ ४ ॥

पादस्यादौ वर्तमानानां^(१) युष्मदस्मदादीनां पदमेतानादेशान्न प्राप्नोति । रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता । स एव नाथो भगवानस्माकं^(२) पापनाशनः ॥ पादादाविति किम् । पान्तु वो नरसिंहस्येत्यादि^(३) ॥

चादियोगे च ॥ ५ ॥

चादिना योग वर्तमानानां युष्मदस्मदादीनां^(४) पदमेतानादेशान्न प्राप्नोति । पुत्रो युष्माकं च । पुत्रो ऽस्माकं च । एवमादि ॥ च । वा । ह । अह । एव^(५) ॥ गौणयोगे न स्यात् । यामस्य^(६) ते खम् । नगरं च मे खम् ॥

एषां विभक्तावन्तलोपः ॥ ६ ॥

विभक्तौ परतो वर्तमानानामेषामन्तस्य लोपो भवति । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । अतित्वान् । अतिमान् । त्वयि । मयि^(७) ॥ विभक्ताविति किम् । युष्मत्पुत्रः । त्वदीयः^(८) ॥

१ Om. E.

२ भगवान्नाथो ऽस्माकं D. E. F.

३ पान्तु वो नरसिंहस्य नखलाङ्गल-
कोटयः । हिरण्यकसिपोर्वचः
चेत्तासृक्कर्दमारुणाः ॥ E. (and
marg. D.)

४ योने [च D.] युष्मदादीनां D. E.

५ एवं F.

६ यामस्य F.

७ E. F. add अतित्वयि । अतिम-
यि ।; A. has युष्मभ्यम् । अ-
स्मभ्यम् । अतियुष्मभ्यम् । अ-
त्वस्मभ्यम् । त्वयि । मयि । अति-
त्वयि । अतिमयि । युष्मान् ।
अस्मान् । अतित्वान् । अति-
मान् ॥

८ युष्मदीयः । F.

युवावी द्विवाचिषु ॥ ७ ॥

युष्मदस्मदोर्द्दिवाचिषु परतो^(१) युवावी भवतः । यथासंख्यम् ।
युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः ॥ अतयो-
र्द्दिवाचिष्विति किम् । त्वां युष्मानतिक्रान्तौ । अतित्वाम् । अति-
युष्नाम् ॥^(२) युवयोः पुत्रः ॥ युष्मत्पुत्रः ॥ युवयोरयम्^(३) । युष्म-
दीयः । प्रत्ययलोपलक्षणेनान्तालोपात् ॥

अमौ चाम् ॥ ८ ॥

युष्मदस्मदादिभ्यः^(४) परो ऽम् औ च आम् भवति । त्वाम् ।
माम् । युवाम् । आवाम्^(५) । द्विवाच्यधिकारादासाहचर्यं^(६) न
स्यात् ॥

आम् शस्^(७) ॥ ९ ॥

युष्मदस्मदादिभ्यः^(४) परः शस् आन् भवति । युष्मान् ।
अस्मान् । अतित्वान् । अतिमान् ॥

त्वमहम् सौ सविभक्त्योः ॥ १० ॥

त्वन्मदोर्युष्मदस्मदोश्च सौ सविभक्त्योस्त्वमहमित्येतौ भवतः ।

१ प्रत्ययेषु D. F. ; E. om. परतो
and यथासंख्यम्.

२ D. adds साचादिभक्ताविति किम् ।

३ Om. D. E.

४ युष्मदादिभ्यः D. E.

५ A. adds अतित्वाम् । अतिमाम् ।
अतियुवाम् । अत्यावाम् ।

६ °अधिकारत्वात् सा° B.

७ आम् शस् ॥ D.

यथासंख्यम् । त्वम् । अहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥ सविभक्त्यो-
रिति किम् । अधित्वम् । अधिमत् । लुक् ॥

यूयम् वयम् जसि ॥ ११ ॥

त्वन्मदोर्युष्मदस्मदोश्च जसि सविभक्त्योर्यूयम् वयमित्येतौ
भवतः । यथासंख्यम् । यूयम् । वयम् । अतियूयम् । अतिवयम् ।

तुभ्यम् मच्चम् ऊयि ॥ १२ ॥

त्वन्मदोर्युष्मदस्मदोश्च ऊयि सविभक्त्योस्तुभ्यम् मच्चमित्येतौ
भवतः । यथासंख्यम् । तुभ्यम् । मच्चम् । अतितुभ्यम् । अति-
मच्चम् ॥

तव मम ऊसि ॥ १३ ॥

त्वन्मदोर्युष्मदस्मदोश्च ऊसि सविभक्त्योस्तव मम इत्येतौ
भवतः । यथासंख्यम्^(१) । तव । मम । अतितव । अतिमम ॥ युवा-
वादिषु कृतेषु पञ्चादक् । युवकाभ्याम् । आवकाभ्याम् ॥

अत पञ्चम्यद्वित्वे ॥ १४ ॥

युष्मदस्मदादिभ्यो^(२) ऽद्वित्वे वर्तमाना पञ्चम्यद् भवति । त्वत् ।
मत् । युष्मत् । अस्मत्^(३) । अतियुवत् । अत्यावत् ॥ अद्वित्व इति
किम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम्^(४) ॥

१ Om. A.; orig. E.

३ D. adds अतित्वत् । अतिमत् ।

२ ०भ्यः परा A.; युष्मदादिभ्यो D.

४ Om. D.; A. and F. om. from

E.; D. adds परो.

अद्वित्व०

भ्यसभ्यम् ॥ १५ ॥

युष्मदस्मदादिभ्यः^(१) । परो भ्यस् अभ्यम् भवति । युष्मभ्यम् ।
अस्मभ्यम् । अतिलभ्यम्^(२) । अत्यस्मभ्यम्^(३) ॥ अकारोच्चारणं
किम् । धुव्येवं मा भूत् ॥

सामाकम् ॥ १६ ॥

आभ्यां^(४) परः स्वागमयुक्त^(५) आम् आकम्भवति । युष्मा-
कम् । अस्माकम् ॥ सामिति किम् । प्रिययुष्मयाम् । अतिल-
याम्^(६) ॥

एत्वमस्थानिनि ॥ १७ ॥

स्थानं प्रसङ्गो वा ॥ अस्थानिन्यप्रसङ्गिन्यनादेशिनि^(७) स्था-
दावेषामन्तस्य एत्वं भवति । त्वया । मया । युवयोः । आवयोः ।
त्वयि । मयि । अतिल्वयि । अतिमयि ॥ अस्थानिनीति किम् ।
युष्मान् । अस्मान् ॥

आत्वं व्यञ्जनादौ ॥ १८ ॥

एषामन्तस्यात्वं भवति । अस्थानिनि व्यञ्जनादौ स्यादौ^(८) ।

१ एभ्यः B. ; युष्मदादिभ्यः D. E.

२ अतियुष्मभ्यम् A.

३ अतिमह्यम् E. F.

४ एभ्यः F. ; युष्मदादिभ्यः D. ; यु-
ष्मदस्मदा E.

५ स्वागमायुक्त A.

६ D. adds प्रियस्मयाम् । अतिम-
याम् ।

७ °अनादेशे B. ; °अप्रसंगि अ-
नादेशिनि E. ; A. om. अस्था-
निनि.

८ Om. D. ; B. om. अस्थानिनि.

युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । अतियुवाभिः^(१) । अत्यावाभिः^(१) ।
अतित्वासु । अतिमासु ॥ आदिग्रहणं साक्षात्प्रतिपत्त्यर्थम्^(२) । तेन
युष्मत्पुत्रः । अस्मत्पुत्रः^(३) । अधित्वत् । अधिमत्^(४) । लुक् ॥

रैः ॥ १९ ॥

रैशब्द आत्वं प्राप्नोति^(५) । व्यञ्जनादौ स्यादौ । राः । रा-
भ्याम् । अतिराभ्यां कुलाभ्याम् ॥ साक्षादिति किम् । अतिरि-
कुलम्^(६) ॥

अष्टनः सर्वासु ॥ २० ॥

अष्टनो ऽन्तस्य आत्वं भवति^(७) । सर्वासु विभक्तिषु । अष्टा-
भिः । अष्टाभ्यः । अष्टासु । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टौ ॥

औ तस्माज्जस्रसोः ॥ २१ ॥

तस्मादष्टनः हताकारात्परयोः सर्वयोर्जस्रसोः स्थान
और्भवति । अष्टौ^(८) । अष्टौ^(८) ॥ तस्माद्ग्रहणमालस्थानित्यर्थम् ।
तेन । अष्टभिः । अष्टसु^(९) । वा स्यात् ॥

१ Om. E. F.

२ साक्षाद्विभक्तिप्रतिपत्तिः D. F.; B. E.
F. om. तेन.

३ त्वदीयः । B.; om. E. F.

४ अतित्वत् । अतिमत् । A.

५ रैशब्दस्यात्वं भवति E.

६ Om. D. E.

७ अष्टन आ भवति D. E.

८ अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पञ्च । D. E.

९ D. om. तेन and adds अष्टाभिः ।
अष्टासु ।

अर्वन्तर्वन्तिरसावनञ् ॥ २२ ॥

अर्वन्शब्दो ऽर्वन्तिर्भवति । असौ प्रत्यये परे । स चेदनञ् ।
अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तु । आर्वतम् । आर्वत्यम् । अर्वती^(१) ॥
असाविति किम् । अर्वा ॥ अगञिति किम् । अगर्वाणौ ॥

सौ च मघवान् मघवा वा ॥ २३ ॥

विभक्तौ सौ च परतो^(२) मघवन्शब्दो^(३) मघवन्तुर्भवति^(४)
वा । मघवान् । मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तु ॥ तद्धिते स्त्रे ये
च स्त्रीकारे^(५) । माघवतम् । माघवत्यम्^(६) । मघवती ॥ पञ्चे
मघवा । मघवानौ ॥

जरा जरस् स्त्रे वा ॥ २४ ॥

जराशब्दो जरस्^(७) भवति वा । विभक्तिस्त्रे^(८) । जरे । जर-
सौ । जराः । जरसः ॥ गणपाठाच्च । उपजरसमिति नित्यम् ॥

चिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ विभक्तौ ॥ २५ ॥

स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुरोः^(९) तिसृ चतसृ । इत्येतौ
भवतः । विभक्तौ यथासंख्यम् । तिस्रः^(१०) । चतस्रः^(१०) । तिसृभिः ।
चतसृभिः । प्रियतिसृ । प्रियचतसृ कुलं वा ॥

१ अर्वती स्त्री D.

२ परे D.; B. om. सौ च.

३ मघवान्शब्दो F.

४ मघवन्तिर्भवति E.

५ F. adds च; तद्धिते ये स्त्रे स्त्री-
कारे च । D.

६ मघवत्यम् A.

७ जरसादेशो A. and corr. B.

८ विभक्तौ स्त्रे D. E.

९ A. adds स्थाने.

१० Om. F.; E. om. यथासंख्यं.

तौ रं स्वरे ॥ २६ ॥

तौ तिसृचतस्रौ रं प्राप्नुतः । विभक्तिखरे^(१) । तिस्रः ।
चतस्रः^(२) ॥ बाधकबाधनार्थोऽयं योगः ॥

न नामि दीर्घम् ॥ २७ ॥

तौ तिसृचतस्रौ दीर्घं न प्राप्नुतः । सनावामि परे । तिसृ-
णाम् । चतसृणाम् ॥

नृ वा^(३) ॥ २८ ॥

नृशब्दो दीर्घं प्राप्नोति वा । सनावामि परे । नृणाम् ।
नृणाम् ॥

त्यदादीनाम विभक्तौ ॥ २९ ॥

त्यदादीनामन्तस्य अकारो भवति विभक्तौ । स्रः । त्यौ ।
स्रः^(४) । तौ^(४) । यच्च । तच्च ॥ सर्वनामान्तर्गणो द्विपर्यन्त इह^(५)
त्यदादिः ॥ विभक्ताविति किम् । त्यदीयः ॥

किम् कः ॥ ३० ॥

किमशब्दः को भवति विभक्तौ । कः । कौ^(६) । कदा ॥ वि-
भक्ताविति किम् । किंवान् ॥

१ खरे विभक्तौ । D.

२ F. adds तिसृभिः । चतसृभिः ।

३ नृ वा F.

४ Om. B. ; त्वे । सा । ते । D.

५ द्विपर्यन्तमिह B. ; द्विःप० F.

६ D. E. add के ।

दोऽध्वेर्मः ॥ ३१ ॥

त्यदादीनां दकारस्य मो^(१) भवति विभक्तावदेः । इमौ ।
इमकौ ॥ अदेरिति किम् । दौ ॥

सौ सः ॥ ३२ ॥

त्यदादीनां दकारस्य सो^(२) भवति सौ विभक्तौ । असौ ।
असकौ ॥ साचात्साविति^(३) किम् । असौ पुत्रोऽस्येति । अदः-
पुत्रः ॥

तस्य च ॥ ३३ ॥

त्यदादीनां तकारस्य सो^(४) भवति सौ विभक्तौ । स्यः ।
स्यकः । सः । सकः ॥ साचात्साविति^(३) किम् । तत्पुत्रः ॥

इदमियमयम् पुंसि ॥ ३४ ॥

इदम् इयम् भवति । अयम् च पुंसि । सौ विभक्तौ । इयं
स्त्री । अयं पुमान् ॥ इदं कुलमिति तदुक्तप्रतिषेधात् ॥ साचात्सा-
विति^(५) किम् । इदंपुत्रः ॥

अद् व्यञ्जनेऽनक् ॥ ३५ ॥

इदमोऽम्बर्जितो^(६) ऽङ्गवति व्यञ्जनादौ विभक्तौ । आभ्याम् ।

१ मकारो A.

२ सकारो A.

३ साचादिति D.

४ दकारस्य सकारो A.

५ साचादिति° D.; सौ विभक्ता-
विति A.

६ इदम् अम्बर्जितो A. F.; इदमो
अम्बर्जितस्य E.

एभिः ॥ अनगिति किम् । इमकैः ॥ साक्षादिभक्ताविति^(१) किम् ।
अस्य पुत्रः । इदं पुत्रः ॥

टौसोरन^(२) ॥ ३६ ॥

इदमोऽम्बर्जितस्य टौसोर्विभक्त्योरनादेशो^(३) भवति । अनेन ।
अनयोः ॥ अनगिति किम् । इमकेन । इमकयोः ॥

एतस्य चान्वादेशे द्वितीयायां चैन^(४) ॥ ३७ ॥

एतस्येदमस्य टौसोर्विभक्त्योर्द्वितीयायां च कथितस्यैवानुक-
थनविषय एनादेशो भवति । एतं व्याकरणमध्यापय । अथो एनं
वेदमध्यापय ॥ इमं घटमानय । अथो एनं परिवर्तय ॥ एतेन
राचिरधीता । अथो एनेनाहरणधीतम्^(५) ॥ एतयोः शोभनं
शीलम् । अथो एनयोश्च प्रभूतं खमित्यादि योज्यम् ॥

तस्माद् भिस् भिर् ॥ ३८ ॥

तस्मादिदमः कृताकारात्परो भिस् भिर्भवति । एभिः ॥
केचित्तस्मादिति किम् । इमैर्गुणैः सप्तर्षयः स्वर्गं गताः^(५) ॥

अदसश्च ॥ ३९ ॥

अदसोऽम्बर्जितात्^(६) परो भिस् भिर्भवति । अमीभिः ॥
अनगिति किम् । अमुकैः ॥ चकार उत्तरचान्निवृत्त्यर्थः ॥

१ साक्षादिति D.; साक्षात्साविति A.

२ •अनः and •एनः D. E.

३ टौसोः परयोरनादेशो B.

४ एनेनेनाहर° E.

५ सङ्गं गताः B.; इमकैः ॥ A.;

इमैः ॥ F. and the above reading
in the margin.

६ अदसस्याम्बर्जितात् D. E.

सावौ सिलोपस्य ॥ ४० ॥

अदसो ऽन्तस्य और्भवति सौ परे । सिलोपस्य । असौ । अस-
कौ ॥^(१)

उत्वं मात् ॥ ४१ ॥

अदसो मात्परस्य वर्णमात्रस्य उत्वं भवति । अमुम् । अमू^(२) ।
अमून् ॥ सादिति किम् । अमुकाभ्याम् ॥

एद् बहुत्वे ली ॥ ४२ ॥

अदसो मात्परस्य^(३) बहुत्वे निष्पन्न एत ईर्भवति । अमी ।
अमीभ्यः^(४) ॥ बहुल इति किम् । अमू ॥ सादिति किम् । अमु-
केभ्यः ॥ तुल्यत्वे उत्तरच बहुलनिवृत्त्यर्थः ॥

अपां भे दः ॥ ४३ ॥

अपां विभक्तौ भे दो भवति । अङ्गिः ।^(५) स्वङ्गाम् ॥ वि-
भक्ताविति किम् । अङ्गारः ॥

विरामव्यञ्जनादिष्वनङ्गहिवन्सीनां च ॥ ४४ ॥

विरामे व्यञ्जनादिषु चानङ्गाहनिवन्सीनां च लिङ्गाना-
मन्तस्य दो^(६) भवति । खनङ्गत्^(७) अनङ्गङ्गाम् । उपानत् । उपा-

१ A. and a later hand in D. add
साचात्साविति किम् । [असौ
पुत्रो ऽस्तेति किम् । D.] अदःपु-
त्रः ॥

२ Om. D.

३ मात्परो E. F.

४ अमीभिः । D.; E. has both.

५ D. adds अङ्गः ।

६ लिङ्गानां च दो E.; *वन्ति इत्ये-
तेषां लि० D.

७ Om. F.; अनङ्गत् B. and or. A.;

D. adds खनङ्गङ्गाम् ।

नञ्ज्ञाम् । सुविदत्^(१) । विदञ्ज्ञाम् ॥ व्यञ्जनमिह सामान्यम् । अन-
डुक्ता । उपानक्ता । विदक्ता^(२) । येनेत्यते । अनडुक्काम् । उपा-
नङ्काम्^(३) ॥

ससिध्वसोश्च^(४) ॥ ४५ ॥

ससिध्वसोर्लिङ्गयोरन्तस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च ङो भवति ।
उखासत् । उखासञ्ज्ञाम् । उखासत्कल्पः^(५) । पर्णध्वत् । पर्ण-
ध्वञ्ज्ञाम् । पर्णध्वद्देशः ॥

ह्रशषछान्तेजादीनां डः^(६) ॥ ४६ ॥

ह्रशषछान्तानां यजादीनां^(७) च लिङ्गानामन्तस्य^(८) विरामे
व्यञ्जनादिषु च ङो भवति । मधुसिट् । मधुसिञ्ज्ञाम् । मधुसिट्-
पाशः । सुविट् । सुविञ्ज्ञाम् । सुविदतरः^(९) । षट् । षञ्ज्ञाम् ।
षञ्जः^(१०) । षट्त्वम् । शब्दप्राट् । शब्दप्राञ्ज्ञाम् । शब्दप्राट्त्वम् ।
देवेट् । देवेञ्ज्ञाम् । देवेट्त्वम् । रज्जुसृट् । रज्जुसृञ्ज्ञाम् । रज्जु-
सृट्त्वम् ॥^(११) यज् । सृज् । मृज् । राज् । भ्राज् । व्रज् ।
भ्रज्जः^(१२) । परिम्राज् । एते यजादयः^(१३) ॥

१ विदत् B. F.; D. adds सुविदञ्ज्ञाम् ।

२ Om. F.

३ Om. F.; D. E. आनडुक्काम् instead.

४ B. D. E. F. write असि० अत०
throughout.

५ उखास० D. E.

६ ह्रशषछान्ते यजादीनां डः B.

७ यजादीनां E.; ह्रशषछान्तेजादी-
नां D.

८ D. E. om. अन्तस्य; E. adds च.

९ सुविदतरः F.

१० A. E. F. om. षञ्जाम्; B. om.

षञ्जः

११ एवं यज् E.

१२ भ्रज्जः । व्रज् । E. F.; B. om.
व्रज्.

१३ एतादयः ॥ D.

दादेर्हस्य गः ॥ ४७ ॥

लिङ्गस्य हस्य दादेर्विरामे व्यञ्जनादिषु च गो भवति । गो-
धुक् । गोधुम्याम् । गोधुक्तम्ः^(१) ॥

चवर्गहगादीनां च ॥ ४८ ॥

चवर्गान्तस्य दृश् इत्येवमादीनां च^(२) लिङ्गानामन्तस्य^(३)
विरामे व्यञ्जनादिषु च गो भवति । वाक् । वाम्याम्^(४) । वा-
क्कस्यः । वृष्णक् । वृष्णम्याम् । वृष्णक्तम् । दृक् । दृम्याम् ।
दृक्तम् ॥ दृश्^(५) । सृश् । मृश् । दष्टष्^(६) । दिश् । उष्णिह् ।
अलिज् । अज् । अरुज्^(७) । एते^(८) दृगादयः^(८) ॥

मुहादीनां वा ॥ ४९ ॥

मुहादीनां लिङ्गानामन्तस्य^(३) विरामे व्यञ्जनादिषु च गो
भवति वा । मुक् । मुम्याम् । मुक्तम् । मुट् । मुञ्ज्याम् । मुट्सम् ॥
मुह् । ठुह् । णुह् । णिह्^(९) । नश् । एते^(८) मुहादयः^(८) ॥

१ गोधुक्तम् । [दादेरिति किं E.]

after दिश्); D. om. मृश्; E.

दामसिद् ॥ D. E.

om. दिश् ।

२ चवर्गान्तानां E.; B. D. E. om.

७ A. om. अलिज्; A. D. E. F.

च.

read सुज् । before which D.

३ D. E. om. अन्तस्य.

adds अज्.

४ D. adds वारम्भः ।

८ Om. D.

५ एवं दृश् E.

९ कुह । लिह । D.

६ दधुक् D.; दधुश् A. B. F. (F.

हचतुर्थान्तस्य धातोस्तृतीयादेरादिचतुर्थत्वमकृतवत्
॥ ५० ॥

धातोरवयवस्य हचतुर्थान्तस्य द्वतीयादेरादिचतुर्थत्वं भव-
ति । विरामे व्यञ्जनादिषु च । तच्चाकृतवत्^(१) । निघुट् । निघु-
ञ्जाम् । निघुट्त्वम् । ज्ञानभुत् । ज्ञानभुञ्जाम् । ज्ञानभुत्त्वम् ॥
गर्दभयतेः क्तिप् । गर्धप्^(२) । गर्धब्भ्याम् । गर्धप्त्वम्^(३) ॥ धातो-
रिति किम् । दामलिट् ॥ द्वतीयादेरिति किम् । विकृत् ॥ अकृ-
तवदिति किम् । गोधुक् ॥

सजुषाशिषो रः ॥ ५१ ॥

सजुषाशिषोरन्तस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च रो भवति ।
सजूः । सजूर्भ्याम् । सजूःषु^(४) । सजूस्ता^(५) । आशीः । आशी-
र्भ्याम् । आशीःषु^(६) । आशीस्ता^(७) ॥

इरुरोरीरुरौ ॥ ५२ ॥

इरुरोर्धातोर्विरामे व्यञ्जनादिषु च यथासंख्यमीरुरौ भव-
तः । गीः । गीर्भ्याम् । गीर्षु^(८) । गीस्तारा । धूः । धूर्भ्याम् । धूर्षु^(९) ।
धूस्तारा^(१०) ॥

१ °अकृतवत्त्वमिति । D.

२ Om. D. ; गर्दभयते । गर्धप् E.

३ E. adds हचतुर्थान्तस्येति किं । सु-
गङ् ।

४ सजूर्षु E.

५ सजूस्तारा । D.

६ आशीर्षु E. ; आशीर्भ्याम् D.

७ आशीस्ताराम् । D.

८ Om. D. ; E. om. यथासंख्यं.

९ धूर्षुस्तारा । F.

अहः सः ॥ ५३ ॥

अहन् इत्येतस्य^(१) विरामे व्यञ्जनादिषु च सो भवति ।
अहः । अहोभ्याम्^(२) । अहस्त्वम् ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ ५४ ॥

संयोगान्तस्य लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादिषु च । वि-
द्वान् । कटचिकीः । पुंभ्याम् । पुंसु^(३) ॥

संयोगादेर्धुटः^(४) ॥ ५५ ॥

संयोगादेर्धुटो लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादिषु च ।
मस्जेः^(५) । साधुमक् । साधुमभ्याम् । साधुमक्त्वम् ॥ तच्चेः^(५) ।
साधुतट् । साधुतट्त्वम् । साधुतट्त्वम् ॥ विरामे व्यञ्जनादिष्विति
किम् । गोरक्षौ ॥ पुनः संयोगग्रहणमिह पूर्वसिंखानित्यार्थम् ।
तेन मांसपिपक् ॥ पूर्वसिंख रात्सखैव लोपः । ऊर्क् । ऊर्म्याम् ॥

लिङ्गान्तनकारस्य ॥ ५६ ॥

लिङ्गान्तनकारस्य लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादिषु च ।
सखा । राजभ्याम् । राजभिः । राजसु । राजत्वम् ॥ लिङ्गान्त-
नकारस्येति किम् । अहन्^(६) ॥ पुनर्लिङ्गग्रहणमुत्तरच सामा-
न्यार्थम् ॥

१ अहन् इत्य० B.

२ F. adds अहःसु ।

३ पुंसु B.

४ संयोगेर्धुटः ॥ A.

५ मस्जे० तच्चे E.

६ D. E. add वृषान् ।

न संबुद्धौ ॥ ५७ ॥

लिङ्गान्तनकारस्य लोपो न भवति संबुद्धौ । हे राजन्^(१) ॥
पृथक्करणान्नपुंसकस्य वा । हे साम । हे सामन् ॥

नसंयोगान्तावलुप्तवच्च पूर्वविधौ ॥ ५८ ॥

नकारसंयोगान्तौ लुप्तावयलुप्तवद्भवतः^(२) । पूर्वविधौ लि-
ङ्गान्तदीर्घादिके कर्तव्ये । राजभ्याम् । राजभिः । राजसु । विद्वान् ।
सुकम्भाम् ॥

इसुसदोषां घोषवति रुः^(३) ॥ ५९ ॥

इसन्तस्य । उसन्तस्य^(४) । दोम्शब्दस्य^(५) च घोषवति परे रो
भवति । सर्पिर्भ्याम् । धनुर्भ्याम् । दोर्भ्याम् ॥ घोषवतीति किम् ।
सर्पिःषु । धनुःषु । दोःषु^(६) ॥ भे र इति सिद्धे घोषवतीत्युक्त-
रार्थं च ॥

धुटां तुतीयः ॥ ६० ॥

धुटां वर्षानां तृतीयो भवति । घोषवति सामान्ये । थोषि-
भ्याम् । चिचलिग्भिः । मज्जति । लज्जते । भृज्जति^(७) ॥

१ E. adds हे तच्चण ।

२ भवति । B. ; •अनुप्तवतः । E.

३ ईषुसदोषां B.

४ ईसन्तस्य उसन्तस्य B.

५ दोम्शब्दस्य B. ; दोः श० A. ; E.
om. च.

६ [सर्पिषु E.] धनुषु दोषु । D.
E. ; सर्पिःसु । धनुःसु । दोःषु । F.

७ वृज्जति । F.

अघोषे प्रथमः ॥ ६१ ॥

अघोषे परे^(१) धुटां वर्णानां प्रथमो भवति । षट्सु । ज्ञान-
भुत्सु । इच्छति । गच्छति^(२) ॥

वा विरामे ॥ ६२ ॥

विरामे धुटां वर्णानां प्रथमस्तृतीयो भवति^(३) वा । विधप् ।
विधब् । वाक् । वाग् ॥

रेफसोर्विसर्जनीयः ॥ ६३ ॥

रेफसकारयोर्विसर्जनीयो^(४) भवति । विरामे शब्दच्छेदे
घोषवत्यघोषे च । गीः । धूः । वृच्चः । पयोभ्याम् । पयःसु^(५) ॥
वाधिकारादिभक्तिव्यञ्जने रेफस्य^(६) न स्यात् । गीर्षु । धूर्षु । भवति
च सजूःषु । आशीःषु^(७) ॥

विरामव्यञ्जनादावुक्तं नपुंसकात्समोर्लोपिऽपि ॥ ६४ ॥

विरामे व्यञ्जनादौ च यदुक्तं नपुंसकलिङ्गात्परयोः समो-
र्लोपे^(८) ऽपि तद्भवति । तस्यैव श्रुतत्वात् । सुवाक् । सुवाग् । सुपथि ।

१ Om. A. F.

२ चच्छति D. E.

३ प्रथमतृतीयो B.; प्रथमतृतीयो
भवतः । D. E.; E. om. वा.

४ रेफसकारयोः स्थाने वि० E.

५ पयसु E.

६ Om. B.; D. adds विसर्जनीयो.

७ आशीषु । D.; सजूःषु । आ-
शीःषु । F.

८ E. om. परयोः; नपुंसकात् स-
मो० A. F.

सुविदत् । सुपुम् । सुचतुः^(१) । सुद्यु^(२) ॥ एवम् उखासत्^(३) ।
देवेडित्यादयः ॥ अपियहणं व्यभिचारार्थम् । तेनेदमत्वं^(४) न
स्यात् ॥

॥ इति दीर्गसिंघां वृत्तौ नाञ्चि चतुष्टये द्वितीयः पादः समाप्तः^(५) ॥

अव्ययीभावादकारान्तादिभक्तीनामपञ्चम्याः ॥ १ ॥

अव्ययीभावसमासादकारान्तादिभक्तीनां^(६) स्थाने ऽम् भ-
वति । अपञ्चम्याः । उपकुम्भम्^(७) ॥ अव्ययीभावादिति किम् ।
कष्टत्रितः^(८) ॥ विभक्तीनामिति किम् । उपकुम्भता ॥ अपञ्चम्या इति
किम् । उपकुम्भात् ॥

वा तृतीयासप्तम्योः ॥ २ ॥

अव्ययीभावसमासादकारान्तात्पर्योस्तृतीयासप्तम्योः स्थाने
ऽम् भवति वा^(९) । उपकुम्भम् । उपकुम्भेन । उपकुम्भम् । उप-
कुम्भे ॥

१ सुवतुः । D.

२ सुद्युः । B.

३ उखासत् B. D. F.; उवासत् E.

४ •अत्वं D.

५ D. E. om. नाञ्चि चतुष्टये.

६ •अकारान्तात्पर्यासां वि० D.

७ D. adds उपकुम्भम् ।

८ D. E. F. add अकारान्तादिति
किम् । after which उपनदि F.;
उपकर्तुं E.; अधिस्त्रि D.

९ A. om. परयोः and वा.

अन्यस्साल्लुक् ॥ ३ ॥

अकारान्ताद्यो ऽन्यो ऽव्ययीभावसमासस्तस्मादिभक्तीनां^(१)
लुग्भवति ।^(२) उपवधु । उपकर्ह ॥

अव्ययाच्च ॥ ४ ॥

अव्ययमसंख्यम् । अव्ययाच्च^(३) विभक्तीनां लुग्भवति । खः ।
प्रातः । च । वा । ह । अह । एषमन्ये ऽपि ॥ पदसंज्ञार्थमिदम् ॥

रूढानां बहुले ऽस्त्रियामपत्यप्रत्ययस्य ॥ ५ ॥

जनपदसमानशब्दानां चत्त्रियाणां रूढसंज्ञा ॥ रूढानां
बहुले विहितस्यापत्यप्रत्ययस्यास्यभिधेयस्य लुग्भवति । पञ्चाल-
स्यापत्यानि पञ्चालाः । एवं विदेहाः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ।
मगधाः । सूरमसाः^(४) । अणो लुक् ॥ प्रत्ययघाः^(५) । कलकूटाः ।
अश्वकाः^(६) । इणो लुक् ॥ बहुल इति किम् । आङ्गः । आङ्गी ।
प्रियवाङ्गा इति समासो ऽत्र बहुले न प्रत्ययः ॥ अस्त्रियामिति
किम् । कालिङ्गः ॥ अपत्यप्रत्ययस्येति किम् । पञ्चालानामिमे
भृत्याः । पाञ्चालाः ॥

गर्गयस्कविदादीनां च ॥ ६ ॥

गर्गादीनां यस्कादीनां विदादीनां च बहुले विहितस्याप-

१ अकारान्ताद्यो ऽव्ययीभावस्तस्मा-
त्परासां वि० D.

२ D. E. add उपनदि ।

३ D. adds तरासां.

४ सूरमसाः F.

५ प्रत्ययघाः । A.

६ अश्वकाः । D. E.

त्यप्रत्ययस्यास्त्यभिधेयस्य लुगभवति । गर्गाः । वत्साः । ष्यस्य लुक् ॥
 यस्काः । लङ्घ्याः^(१) । अणो लुक् ॥ विदाः । उर्वाः । अचायणो
 लुक् ॥ यस्कादयो नानापत्यप्रत्ययान्ताः । विदादयो ऽपि पौचा-
 यणन्ताः^(२) । प्रियगर्गः । प्रिययस्कः । प्रियविदः । प्रत्ययो ऽच वङ्गले
 लुक् स्यादेव ॥ गार्ग्यकुलम्^(३) । गर्गकुलमिति गार्ग्यस्य हि यत्कुलं
 गर्गस्य^(४) गर्गाणामपि तत्कुलमित्यभेदेनोच्यते ॥

भृग्वच्यङ्गिरसुकुत्सवसिष्ठगोतमेभ्यश्च^(५) ॥ ७ ॥

भृम्वादिभ्यो वङ्गले विहितस्यापत्यप्रत्ययस्यास्त्यभिधेयस्य लु-
 गभवति । अचरेरेयण् । इतरेभ्य च्षिभ्यो ऽण् । भृगवः । अचयः ।
 अङ्गिरसः । कुत्साः । वसिष्ठाः^(६) । गोतमाः ॥ अस्त्रियामिति
 किम् । भार्गवः ॥

यतो ऽपैति भयमादत्ते वा तदपादानम् ॥ ८ ॥

यस्मादपैति यस्माद्भयं भवति यस्मादादत्ते वा तत्कारकम-
 पादानसंज्ञं भवति । वृक्षात्पर्णं पतति । व्याघ्राद्विभेति । क्षीरा-
 दुद्विजते^(७) । उपाध्यायादधीते । उपाध्यायादागमयति ॥ यत

१ लङ्घ्याः B. F.; लङ्घ्याः A.

२ *गस्ताः F.

३ गार्ग्यकुलम् A.; कथं गार्ग्यं D.

४ For गर्गस्य E. reads गर्गस्यापिहि

यत्कुलं; D. गर्गस्यापि तत्कुलम्।

५ *अङ्गिरसुकुत्सं B. F.; *अङ्गिरः-

कुत्सं A.; *वसिष्ठं A. B. E. F.

६ वसिष्ठाः । A. B. E.

७ *उद्विजते F.

इत्यवधिमात्रार्थम् । तेन^(१) धावतो ऽश्वात्पतितः । तथा^(१) । अध-
र्माज्जुगुप्सते । अधर्मादिरमति । धर्मात्प्रमाद्यति । अध्ययनात्परा-
जयते^(२) । उपाध्यायादन्तर्धत्ते । शृङ्गाच्छरो जायते । हिमवतो
गङ्गा प्रभवति । प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । कुतो भवान् ।
पाटलिपुत्रात्^(३) ॥

ईप्सितं च रक्षार्थानाम् ॥ ९ ॥

रक्षार्थानां धातूनां प्रयोगे यदीप्सितमनीप्सितं च तत्कार-
कमपादानसंज्ञं भवति । यवेभ्यो गां रक्षति । यवेभ्यो^(४) गां नि-
षेधति^(५) । शालिभ्यः शृङ्गाश्चारयति । अहिभ्य आत्मानं रक्षति ।
कूपादन्धं वारयत्यपि^(६) ॥ ईप्सिते कर्मसंज्ञां^(७) बाधते ॥ अपा-
दानप्रदेशः । अपादाने पञ्चमीत्येवमादयः ॥

यस्मै दिप्सा रोचते धारयते^(८) वा तत् संप्रदानम् ॥ १० ॥

यस्मै दातुमिच्छा यस्मै रोचते यस्मै धारयते वा तत्कारकं
संप्रदानसंज्ञं भवति । ब्राह्मणाय गां ददाति । देवदत्ताय रोचते
मोदकः । यज्ञदत्ताय^(९) खदते दधि^(१०) । विष्णुमित्राय गां

१ Om. E.

२ अध्ययनात् E.

३ पुत्रादिति A.

४ तिलेभ्यो E.

५ निषेधयति D., and D. E. om.

the next example.

६ वारयति । E.; वारयतीत्य-
पि । D.

७ कर्मसंज्ञा E.

८ राधयते A.

९ देवदत्ताय F.

१० Om. A. B.

धारयते^(१) । कथं देवदत्ताय^(२) स्नायते । ह्यन्नाय कृते^(३) । ह्य-
न्नाय तिष्ठते कुमारी । ह्यन्नाय शपते । पुष्पेभ्यः सृष्टयति^(४) ।
ह्यन्नाय राध्यति । ह्यन्नायेचते । ह्यन्नाय प्रतिशृणोति । ह्य-
न्नाय शृणोतीति^(५) तादर्थ्यचतुर्थ्या सिद्धम् । ह्यन्नाय क्रुध्यति ।
मित्राय^(६) द्रुह्यति । मित्रायेर्यति^(७) मित्रायास्तृयति ॥ यस्मै
कुप्यतीति वक्तव्यम् ॥ दातुमिच्छेति किम् । राज्ञो दण्डं ददा-
ति^(८) ॥ संप्रदानप्रदेशः । संप्रदाने चतुर्थीत्येवमादयः ॥

य आधारस्तदधिकरणम् ॥ ११ ॥

आध्रियन्ते क्रिया यस्मिन्नित्याधारः^(९) ॥ आधारो यस्तद-
धिकरणसंज्ञं^(१०) भवति । कट आस्ते । तिष्ठेषु तैलम् । दिवि
देवाः । तथा गङ्गायां घोषः । अङ्गुल्यये करिग्रतम् ॥ अधिकर-
णप्रदेशः । अधिकरणे सप्तमीत्येवमादयः ॥

येन क्रियते तत् करणम् ॥ १२ ॥

कर्त्ता^(११) येन क्रियते तत्कारकं करणसंज्ञं भवति । दात्रेण
धान्यं लुनाति^(१२) । मनसा मेरुं गच्छति । तथा पशुना रुद्रं

१ धारयति E.

२ ह्यन्नाय B. E.

३ °अपकृते D. E.

४ सृष्टयति A.

५ ह्यन्नायानुषोतीति A.

६ ह्यन्नाय D.

७ मित्रायेर्यते F.; मित्रायेर्यति E.

८ D. F. add रजकस्य वस्त्रं ददाति ॥

९ आध्रियन्ते यस्मिन् क्रिया [स D.]

इत्याधारः । D. E.

१० तत्कारकमधि० D.; आधारो

यत्कारकं तदधि० E.

११ येन क्रिया क्रियते० E.

१२ दात्रेण लुनाति । परशुना छि-
नति । D. E.

यजते^(१) । प्रकृत्याभिरूपः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः ।
समेन^(२) धावति । विषमेण धावति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति ।
पञ्चकेन पशून्क्रीणाति । शतेन परिक्रीतः । शताय परिक्रीतस्त्वं
मासं कर्म करिष्यसीति प्रधानक्रियापेक्षं^(३) तादर्थ्यम् ॥ करण-
प्रदेशाः । करणे द्वितीयेत्येवमादयः ॥

यत् क्रियते तत् कर्म ॥ १३ ॥

कर्त्ता यत्क्रियते तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कटं करोति ।
ओदनं पचति । आदित्यं पश्यति^(४) । तथा । अहिं लङ्घयति ।
यामं गच्छन्वृक्षमूलान्युपसर्पति । तथा । स्त्रोकं पचति । गां द्रो-
ग्धि पयः । पौरवं गां याचते । गामवरुणद्वि व्रजम् । क्वाचं पन्यान्
पृच्छति । पौरवं गां भिचते । वृक्षमवचिनोति फलानि । शिष्यं
धर्मं ब्रूते । शिष्यं धर्ममनुशास्ति । अजां नयति यामम् । यामं
वहति भारम् । हरते कुम्भं भारम्^(५) । यामं क्वाचशतं^(६)
जयति । गर्गाञ्जतं दण्डयति । याममधिगते । याममधितिष्ठ-
ति । वृक्षमध्यास्ते । धर्ममभिनिविशते^(७) । चिरात्रमुपवसति^(८) ।
याममनुवसति । पर्वतमधिवसति । आवसथमावसति । अचान्दी-
व्यति । अचैर्दीव्यतीति करणविवक्षा । मासं गुडधानाः । क्रोशं

१ यजति E. ; जयते । D.

२ समेन A.

३ °क्रियापेक्षं A. B. D.

४ E. adds हिमवतं शृणोति ।

५ A. om. this example.

६ क्वाचं शतं D.

७ वृक्षमभि° D.

८ °उपवसति । D.

कुटिला नदी । भवतेर्गम्यमानत्वात् ॥ कर्मप्रदेशाः । कर्मणि दि-
तीयेत्येवमादयः ॥

यः करोति स कर्ता ॥ १४ ॥

यः क्रियां करोति स कर्त्तृसंज्ञो भवति । ह्यच्चेष्ट हन्यते । चैचेष्ट
छतम्^(१) ॥

कारयति यः स हेतुश्च ॥ १५ ॥

तमेव कर्तारं यः कारयति^(२) स हेतुसंज्ञो भवति । चकारा-
त्कर्त्तृसंज्ञकश्च । हारयति । पाचयति ॥ हेतुकर्त्तृप्रदेशाः । धातोश्च
हेतौ [का० २. २. १०] इत्येवमादयः ॥ क्रियानिमित्तं कारकं
लोकतः सिद्धम् ॥

तेषां परमुभयप्राप्तौ ॥ १६ ॥

तेषां कारकाणामुभयप्राप्तौ^(३) सत्यां यत्परं तद्भवति । या-
माय धनं^(४) दत्त्वा तीर्थं गतः । संप्रदानमेव ॥ कांस्यपात्र्या^(५)
भुङ्क्ते । अधिकरणमेव ॥ मृदुना धनुषा शरान्विचपति । करणमेव ॥
तदं त्यजति खगः । कर्मैव । तथा गां दोग्धि पयः^(६) ॥ त्यजति
दण्डं दण्डीति कर्मैव ॥ एवमन्येऽपि^(७) ॥

१ D. adds कर्तृप्रदेशाः । कर्तरि तु-
तीयेत्येवमादयः ॥

२ क्रियां कारयति E.

३ तेषां [E. adds चट्] कारकाणां
मध्ये उभय° D. E.; D. om. सत्यां.

४ Om. D. E.

५ कांस्यपात्र्या A. B. E. F.

६ E. om. this example.

७ ऽप्यनुसर्तव्याः । D.

प्रथमा विभक्तिर्लिङ्गार्थवचने ॥ १७ ॥

अव्यतिरिक्तलिङ्गार्थवचने^(१) प्रथमा विभक्तिर्भवति । उच्चैः^(२) ।
मीचैः । वृचः । कुण्डम् । कुमारी । द्रोणः । खारी । आढकः ।
हस्तः । वितस्तिः । दीर्घम् । काष्ठम् । घृतम् । पलम् । एकः ।
द्वौ । बहवः । सर्वेऽयमी लिङ्गार्था अन्यथित्वात्^(३) । एकमर्थं द्वौ
बहुन्वा वक्तव्यमर्थसंज्ञया^(४) । एकस्मिन्नर्थे एकवचनं द्वयोर्द्विव-
चनम् । बहुषु बहुवचनम्^(५) । संपन्नो यव इति जातावेकवचनम् ।
संपन्ना यवा इति व्यक्तिभेदेषु बहुवचनम् । वयमिति बाह्याध्या-
त्मिकेषु भावेषु ।^(६) यथा । गुरुषु अहमिति पुनरभेदविवक्षाया-
मेकवचनम् ॥

आमन्त्रणे च ॥ १८ ॥

आमन्त्रणे चार्थे प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे पुत्र । हा पुत्र ।
धिक् पुत्रौ । हे पुत्राः । षष्ठ्यपवादोऽयम्^(७) ॥

शेषाः कर्मकरणसंप्रदानापादानस्वाम्याद्यधिकरणेषु
॥ १९ ॥

शेषा द्वितीयाद्याः षड्विभक्तयः कर्मादिष्वर्थेषु षट्सु यथा-

१ अव्यतिरिक्ते° D. E.

२ उच्चैः । D.

३ अन्यथित्वात् E.

४ °संज्ञायाम्° । D. E. ; °संज्ञिक-
स्मिन्° B.

५ द्वयोरर्थयोर्द्विवचनम् । बहुष्वर्थेषु

बहुवचनम् । D. E. F. ; यथा
संपन्नो° E.

६ D. E. add बहुवचनम् । E. om.
from यथा°

७ E. om. from षष्ठ्य°

संख्यं भवन्ति । कर्मणि । कटं करोति ॥^(१) करणे । परशुना छि-
नन्ति ॥ संप्रदाने । गुरवे गां ददाति ॥ अपादाने । वृकाङ्गयम्^(२) ॥
स्वाम्यादौ । देवदत्तस्य स्वामी । यज्ञदत्तस्य स्वम् । विष्णुमित्रस्य
संबन्धः ॥ अधिकरणे । कट आस्ते । अधींती व्याकरणे । तथा ।
साधुर्मातरि । असाधुः पितरीत्येवमादयः^(३) ॥ निमित्तात्कर्मसं-
योगे सप्तमी वाच्या । चर्मणि दीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्च-
रम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीबि पुष्कलको^(४) हतः ॥

पर्यपाङ्गयोगे^(५) पञ्चमी ॥ २० ॥

परि । अप । आङ् । एभिर्योगे लिङ्गात्पञ्चमी भवति ॥
इहापपरी^(६) वर्जने । आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ परि चिगर्तेभ्यो
वृष्टो देवः । अप पाटलिपुत्राहृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्राहृष्टो
देवः ॥

दिगितरर्तेऽन्यैश्च ॥ २१ ॥

दिश् । इतर । ञ्ते । अन्य । एभिर्योगे लिङ्गात्पञ्चमी भवति ।
पूर्वो यामात् । उत्तरो यामात् । पूर्वो यीमादसन्तः । इयमस्याः
पूर्वा दिक् । इतरो देवदत्तात् । ञ्ते देवदत्तात्^(७) ॥ ञ्ते

१ D. adds ओदनं पचति ।

२ ०भयं भवति F.

३ साधुः पितरि । इत्यादयः । E.

४ पुष्कलको A. B.

५ पर्यपाङ्गयोगे A.

६ ०अपपरि F.

७ A. om. this example.

देवदत्तमिति द्वितीयापीष्टा ॥ अन्यो देवदत्तात् । भिन्नो देव-
दत्तात् ॥^(१)

द्वितीयिनेन ॥ २२ ॥

एनप्रत्ययान्तेन योगे लिङ्गाद् द्वितीया भवति । दक्षिणेन
यामम् । उत्तरेण हिमवन्तम् । अदूर एनो ऽपञ्चम्याः ॥ चकारा-
धिकाराद् निकषासमयाद्वाधिगन्तरान्तरेण युक्ता द्वितीया । नि-
कषा यामम् । समया यामम् । हा देवदत्तम् । धिग्देवदत्तम् ।
अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीयं च वेदिः । अन्तरेण पुरुषकारं^(२) न
किञ्चित्प्रभ्यते ॥

कर्मप्रवचनीयैश्च ॥ २३ ॥

कर्मप्रवचनीयैर्योगे^(३) लिङ्गाद् द्वितीया भवति । वृक्षमभि
विद्योतते विद्युत् । वृक्षं वृक्षमभि तिष्ठति । साधुर्देवदत्तो मातर-
मभि । यद्वच मां परि स्थात्^(४) । यद्वच^(५) मां प्रति स्थात् । वृक्षमनु
विद्योतते विद्युत् । पर्वतमनु वसिता सेना । अन्वर्जुनं यो-
द्धारः । उपार्जुनं योद्धारः ॥ लक्षणवीप्सेत्यभूते ऽभिर्भागे^(६) च
परिप्रती । अनुरेषु सहार्थे च हीन उपस्य कथ्यते ॥ आधिक्यार्थो-
पशब्दयोगे^(७) सप्तमी वाच्या । उप स्वार्थी^(८) द्रोणः ॥ स्वाम्यर्था-

१ D. E. add पुरुषदेवदत्तात् ।

२ पुरुषाकारं D. E. ; किञ्चित्प्रभ्यते E.

३ कर्मप्रवचनीयैश्च अभियोगे E.

४ D. om. this example.

५ तद्वच E.

६ भूतेष्वभिर्भागे A. B. F.

७ शब्दसंयोगे A. F.

८ स्वार्थी E.

धियोगे च। अधि ब्रह्मदत्तेषु पञ्चाखाः। अधि पञ्चाखेषु ब्रह्मदत्त इति ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यो चेष्टायामनध्वनि^(१) ॥ २४ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां कर्मण्यध्ववर्जिते^(२) द्वितीयाचतुर्थ्यो^(१) भवतः। यामं गच्छति। यामाय गच्छति। यामं^(३) व्रजति। यामाय^(३) व्रजति ॥ चेष्टायामिति किम्। मनसा मेढं^(४) गच्छति ॥ अनध्वनीति किम्। अध्वानं गच्छति। पन्थानं गच्छति^(५)। पन्थानं व्रजति। मुख्यो ऽचाध्वा वृद्धते^(६) ॥

मन्यकर्मणि चानादरे ऽप्राणिनि ॥ २५ ॥

मन्यतेः कर्मणि प्राणिवर्जिते^(७) द्वितीयाचतुर्थ्यो^(१) भवतः। अनादरे गन्धमाने। न त्वा द्रुणं मन्ये। न त्वा द्रुषाय मन्ये। न त्वा बुधं मन्ये। न त्वा बुषाय मन्ये^(८) ॥ अनादर इति किम्। अश्वानं दृषदं मन्ये^(९) ॥ प्राणिसंज्ञा^(१०) नावादेरिति। न त्वा

१ °चतुर्थी° A. B.

२ °अध्वनि वर्जिते E.

३ नगरं° नगराय D. E.

४ स्वर्गं E.

५ पन्थानंमुहति E.; A. om. this, B. E. the next example.

६ ऽचाध्वा° D.; F. adds तेन चचा-दुत्सृज्य गच्छति।

७ प्राणिनस्यवर्जिते D. E.

८ बुधं° बुषाय° E.

९ [अश्वानं D.] दृषदं° D. E.; अ-रमानं दृषदं मन्ये। मन्ये का-ष्ठमुदूखलम्। अन्वायाखं सुतं मन्ये यस्मै माता न पश्यति। F.

१० अप्राणिनीति किं। E.; which places the above after गृणानं मन्ये।

नावं मन्ये । न त्वा काकं मन्ये^(१) । न त्वा म्रं मन्ये । न त्वा शुगालं
मन्ये ॥ इह स्यादेव । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने मन्ये ॥ यदि
युग्मदः स्याच्चतुर्थी तदानादरो न गम्यते^(२) ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालं वषट्छो गे चतुर्थी ॥ २६ ॥

नमश्चादिभिर्योगे^(३) लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । नमो देवेभ्यः ।
स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहाग्नये । स्वधा पित्रेभ्यः । अन्नं मत्तो मन्त्राय ।
समर्थो मत्तो मन्त्राय । वषट्छिन्त्राय ॥

तादर्थ्ये ॥ २७ ॥

सोऽर्थोऽस्येति तस्मा इदमिति वा तदर्थः^(४) ॥ तदर्थभावे
द्योत्ये^(५) लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । यूपाय दाद । रन्ध्रनाय स्यासी ।
आङ्गाय निगच्छते^(६) । युङ्गाय सन्नद्यते । पत्ये ज्ञेते । तथा मूत्राय
संपद्यते यवागूः । मूत्राय संकल्पते^(७) । वाताय कपिलिका विद्युत्^(८) ॥

तुमर्थाच्च भाववाचिनः ॥ २८ ॥

तुमा समानार्थभाववाचिनः^(९) प्रत्ययान्तास्त्रिङ्गाच्चतुर्थी

१ D. om. this example.

२ न गम्यत एव । D.; न गम्यत
इति । B.

३ Thus F.; नमश्चादि एभिर्योगे A.
B. E.; नमश्चादियोगे D.

४ तदर्थं D. E.; F. om. the first
इति; D. om. वा.

५ तदर्थयोगे E.

६ निगच्छते F.

७ D. om. from युङ्गाय°; मुत्राय
संपते यवागूः । A; तथा मुत्र
मूत्राय संपद्यते यवागूः । B.

८ कपिलिका° E.; D. E. add आतपा-
यातिस्त्रोहिणी । पीता वर्षाय
विद्येया । दुर्भिषाय सिता (शि-
ता D.) भवेत् ॥

९ तुमा समानार्थाद् [तुमस° D. E.]
भाववाचिनः D. E. F.

भवति । भाववाचिनश्चेति वक्ष्यति । पाकाय ब्रजति । पक्त्तये ब्रज-
ति ॥^(१) तुमर्थादिति किम् । पाकस्य । त्यागस्य ॥ एधेभ्यो^(२) ब्रजति ।
फलेभ्यो ब्रजति । तादर्थ्यविवक्षा^(३) ॥

तृतीया सहयोगे ॥ २९ ॥

सहार्थेन योगे लिङ्गान्तृतीया भवति । पुचेण सहागतः ।
पुचेण सह स्तूतः । पुचेण सह गोमान् । पुचेण साकम् । पुचेण
सार्धम्^(४) । पुचेण समम् । तथा पुचेणागतः^(५) स्तूतो गोमानिति
द्वतीयापि षष्ठीवदप्रधानादेव ॥

हेत्वर्थे ॥ ३० ॥

हेत्वर्थे वर्तमानास्त्रिङ्गान्तृतीया भवति । धनेन कुलम् । अन्नेन
वसति ॥ योग्यतामात्रविवक्षया करणेन सिध्यति^(६) ॥

कुत्सिते ऽङ्गे ॥ ३१ ॥

कुत्सिते ऽङ्गे वर्तमानास्त्रिङ्गान्तृतीया भवति । अह्णा काणः ।
पादेन खञ्जः^(७) । पृष्ठेन कुञ्जः^(८) । अक्षि काणमस्येति प्रधान-
त्वात्प्रथमैव ॥

१ D. E. add पचनाय ब्रजति ।

२ कचमेधेभ्यो D. E.

३ विवक्षया । D. ; तादर्थ्यवस्तुर्था
सिद्धम् ॥ A.

४ A. om. this, E. the next, example.

५ तथा सह पु० E.

६ करणेन न सिध्यतीति वचनं ॥ F.

७ खञ्जः । D. E.

८ Om. D. ; E. has शरसा (!) व-

स्ताटः instead.

विशेषणो ॥ ३२ ॥

विशेषणे वर्तमानासिञ्जात्तृतीया भवति । जटाभिस्तापसम-
द्राचीत् । शिखया^(१) परिव्राजकमपश्यत् ॥ विशेषण इति किम् ।
वृत्तं प्रति विद्योतनम् ॥ लक्षणमात्रे न स्यात् । नीलमुत्पलमिति^(२) ।
सिञ्जार्थमात्रे प्रथमैव ॥

कर्तरि च ॥ ३३ ॥

कर्तरि च कारके वर्तमानासिञ्जात्तृतीया भवति । देवदत्तेन
कृतम् । चैत्रेण हन्यते^(३) ॥

कालभावयोः सप्तमी ॥ ३४ ॥

कालभावयोर्विशेषणभूतयोर्वर्तमानासिञ्जात्सप्तमी^(४) भव-
ति । शरदि पुण्यन्ति^(५) सप्तच्छदाः । गोषु दुह्यमानास्त्रागतः^(६) ।
दुग्धास्त्रागतः ॥ कालभावयोरिति किम् । यो जटाभिः स भुङ्क्ते ।
यो भोक्ता स देवदत्त इति । साहचर्यादा प्रसिद्धा क्रियैव^(७) हि
विशेषणम्^(८) । रुदतः प्रात्राजीदिति संबन्धविवक्षापि^(९) ॥

१ शिखया D.; शिखया E.

२ नीलोत्पलमिति । A. B. E.

३ यद्देवदत्तेन भुक्तम् ॥ D. E.; F. om.
this example.

४ °विशेषणयोर्वर्त° D. E.

५ पुण्यन्ति E. F.

६ दुह्यमानासु वतः D. E. F.; D.
om. the next example.

७ प्रसिद्धा क्रियैव A. E.

८ E. F. add रुदति प्रात्राजीत् ।

९ °विवक्षयापि । A.; °विवक्षा । E.

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः षष्ठी च
॥ ३५ ॥

स्वामिन् । ईश्वर । अधिपति । दायाद । साक्षिन् । प्रतिभू ।
प्रसूत । एभिर्योगे शिक्षात्षष्ठी भवति सप्तमी च । गवां स्वामी ।
गोषु स्वामी । गवामीश्वरः । गोस्वीश्वरः । गवामधिपतिः । गो-
स्वधिपतिः । गवां दायादः । गोषु दायादः । गवां साक्षी । गोषु
साक्षी । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः ॥
संबन्धोऽत्र स्फुट इति वचनम् ॥

निर्धारणे च ॥ ३६ ॥

निर्धारणे चार्थे वर्तमानाक्षिज्ञात्षष्ठी भवति सप्तमी च । पु-
षाणां चचियः शूरः । पुरुषेषु चचियः शूरः । गवां कृष्णा संप-
न्नचीरा । गोषु कृष्णा संपन्नचीरा । गच्छतां धावन्तः शीघ्राः ।
गच्छन्तु धावन्तः शीघ्राः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ ३७ ॥

हेतोः प्रयोगे वर्तमानाक्षिज्ञात्षष्ठी^(१) भवति । अन्नस्य हेतो-
र्वसति ॥ हेत्वर्थे तृतीया प्राप्ते वचनम्^(२) ॥

स्मृत्यर्थकर्मणि ॥ ३८ ॥

स्मरणार्थानां धातूनां प्रयोगे कर्मणि षष्ठी भवति । मातुः

१ हेतुप्रयोगे शिक्षात्षष्ठी A.

२ प्राप्नोति वचनम् । D.; प्राप्नोति ।
E.

स्मरति । पितुरध्येति^(१) ॥ उत्तरच नित्यग्रहणादनित्यमपि प्रकरणेऽस्मिन् । मातरं स्मरति ॥ कथं माता स्मर्यते । उक्तार्थत्वात् प्रथमैव^(२) । मातुः स्मर्यत इति यदि संबन्धोऽत्र^(३) विवक्ष्यते । तथा सर्पिषो दयते । मधुन ईष्टे^(४) । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । संभ्रान्तिज्ञाने सर्पिषोऽसतः^(५) करणत्वाभावात्संबन्ध एव षष्ठी । एवमन्येऽपि ॥

करोतेः प्रतियत्ने ॥ ३९ ॥

सतो गुणान्नराधानं^(६) प्रतियत्नः ॥ करोतेः कर्मणि^(७) प्रतियत्ने गम्यमाने^(८) षष्ठी भवति । एधोदकस्योपस्कृते । एधोदकमुपस्कृते ॥

हिंसार्थानामज्वरेः ॥ ४० ॥

हिंसार्थानां धातूनां ज्वरिवर्जितानां प्रयोगे^(९) कर्मणि षष्ठी भवति । चौरस्य हजति । दास्या^(१०) आमयति । चौरस्योज्जासयति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रहन्ति^(११) । चौरस्य प्रणि-

१ मातुराध्येति E.

२ D. E. F. om. प्रथमैव.

३ ऽपि E.; विवक्षते D. E.

४ इच्छति corr. F.

५ °ज्ञानेन सर्पिषोऽत इति करण°E.

६ °आपादन E.

७ Om. F.

८ E. adds सिंगात्.

९ Om. E.

१० चौरस्य D.

११ B. E. D. om. this example; F.

adds चौरस्य निप्रहन्ति.

इति । चौरस्योच्चाटयति । चौरस्योक्ताययति^(१) । चौरस्य पि-
नष्टि ॥ अनित्यमपि । चौरं वृजतीत्यादि ॥ हिंसार्थानामिति
किम् । धानाः पिनष्टि ॥ अज्वरेरिति किम् । चौरं ज्वरयति^(२) ।
चौरस्य संतापयतीतीत्यत एव^(३) ॥

कर्तृकर्मणोः कृति नित्यम् ॥ ४१ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतप्रयोगे^(४) नित्यं षष्ठी भवति । भवतः शायि-
का । भवत आशिका^(५) ॥ कर्मणि च^(६) । अपां स्रष्टा । पुरां^(७)
भेत्ता ॥ कृतीति किम् । तद्धितप्रयोगे मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् ॥

न निष्ठादिषु ॥ ४२ ॥

कर्तृकर्मणोर्निष्ठादिषु^(८) षष्ठी न भवति । देवदत्तेन कृतम्^(९) ।
ओदनं मुक्तवान् । ओदनं पचन्^(१०) । ओदनं पचमानः ॥
तच्च^(११) निष्ठादयः । क्त । क्तवन्तु । शम्भूः । आन^(१२) । वसु । कि ।
उदन्त । उकञ् । अव्ययस्य सार्थतृण^(१३) ॥ दिषः शची वा वक्तव्यम् ।
चौरं दिषन् । चौरस्य दिषन् ।

१ °उत्काययति A.

२ D. E. add कर्षटी ।

३ संतापयतीत्यर्थः । E. ; °तीत्यपि ।
D.

४ कृति प्रयोगे F.

५ आशिका A. D. F.

६ A. om. कर्मणि च ; B. om. च.

७ पुरं A.

८ B. D. add प्रयोगे ; E. कृतप्रयो-
गेषु.

९ भुक्तम् । D. ; E. adds ओदनं भुक्तः

१० D. om. this example.

११ Om. D. E.

१२ आनश्च D. E. ; B. supplies स.

१३ °तृण F. ; °ससर्थास्तृण D. ;
°ससर्थाः । तृण । E.

षडो णो ने ॥ ४३ ॥

षडो णो भवति । विभक्तौ ने परे । षष्णाम् ॥ विभक्ताविति
किम् । षङ्गयनम् ॥

मनोरनुस्वारो धुटि ॥ ४४ ॥

मनोरनन्धयोरनुस्वारो भवति धुटि परे । पुंषः । शा-
न्तिः । उञ्जिता । युञ्जौ । स्वाग्नि ॥ अनन्धयोरिति किम् । प्रशा-
ङ्करोति ॥ स्यादि धुटि पदान्तवत्^(१) । पुन्ध्याम् । पुंभ्याम् । प्रशा-
न्ध्याम् । सुकन्ध्याम् ॥ धुटीति किम् । गम्यते । हन्यते ॥

वर्गे वर्गान्तः ॥ ४५ ॥

अनन्धो^(२) ऽनुस्वारो वर्गे परे वर्गस्यान्तो भवति^(३) । शङ्कि-
ता । उञ्जिता । वञ्जिता^(४) । युञ्जौ । स्वाग्नि ॥ वर्ग इति किम् ।
आक्रंस्यते ॥

तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गो ॥ ४६ ॥

तवर्गो ऽनन्धश्चटवर्गयोगे चटवर्गो प्राप्नोति^(५) । आन्तरत-
स्यात् । मज्जति । लज्जते^(६) । भृज्जति^(६) । यज्ञः । याज्ञा ।

१ पदांतवद्भावात् E.

२ Om. E.

३ तद्वर्गस्यान्तो F.; D. om. परे;

E. adds श्रुतस्त्वैव ।; F. श्रुतत्वात्

तस्त्वैव ।; D. तस्त्वैव श्रुतत्वात् ।

४ वञ्जिता E.; om. D.; E. F. add

वञ्जिता ।

५ भवतः E. F.

६ Om. D.; F. adds लज्जति ।

राज्ञः ॥ टवर्गयोगे च । षष्णाम् । अङुति^(१) । अदृति^(१) । अदृते^(१) ॥
 षट्त्वर्गयोग^(२) इति किम् । विअः । प्रअः ॥ अनन्य इति किम् ।
 मधुलिट् तरति ॥

नामिकरपरः^(३) प्रत्ययविकारागमस्थः सिः^(४) षं नुवि-
 सर्जनीयषान्तरोऽपि ॥ ४७ ॥

नामिकरेभ्यः परः प्रत्ययविकारागमस्थो ऽनन्यः सिः^(४)
 षत्वमापद्यते । नुविसर्जनीयषान्तरः^(५) । अपिशब्दादनन्तरः ऽपि ।
 नामिपरस्तावत् । अग्निषु । वायुषु ॥ कपरः । दिक्षु ॥ रपरः ।
 गीर्षु । धूर्षु ॥ विकारस्थः^(६) । एषः ॥ आगमस्थः । सर्वेषाम् ॥
 नुविसर्जनीयषान्तरः^(७) । सपींषि । धनूंषि । सुपीःषु । सुद्वःषु^(८) ॥
 रप्रकृतिरनामिपरो ऽपीति रत्वे वा^(९) पश्चादीरुरो^(१०) । पर्पिण्यु ।
 धनुष्यु^(११) ॥ अपिशब्दस्य बहुलार्थत्वात् समासे । अङ्गुलेः सङ्गस्य ।
 अङ्गुलिषङ्गः । तथा भीरोः स्थानस्य । भीरुष्ठानम् । अग्नेः स्तुतः ।
 अग्निष्टुत्^(१२) । दीर्घात्सोमस्य । अग्नीषोमौ । ज्योतिरायुर्भ्यां च

१ B. F. om. अङुति । D. om. अङु-
 ति । A. E. om. अङुते ।

२ षवने० E.

३ करपरप्र० A. E.

४ सः E.

५ षान्तरो ऽपि E.

६ विकारागमस्थः F.

७ षान्तरो ऽपि D. E.

८ F. adds दोःषु ।

९ रत्वे प्राप्ते वा E. ; D. F. om. वा.

१० D. adds षान्तरः ।

११ F. adds दोष्यु ।

१२ अपिष्टुतः । F.

सोमस्य । ज्योतिष्टोमः^(१) । आयुष्टोमः^(२) । अग्निष्टोमः ॥ समास
इत्येव । ज्योतिः सोमं दर्शयतीत्येवमादयः^(३) ॥

रषुवर्णेभ्यो नो णमनन्यः स्वरह्यवकवर्गपवर्गान्तरो
ऽपि ॥ ४८ ॥

रेफषकारश्चवर्णेभ्यः परो ऽनन्यो नकारो णमापद्यते^(४) ।
स्वरह्यवकवर्गपवर्गान्तरो ऽपि^(५) ॥ खरान्तरस्तावत् । हरणम् ।
पुरुषेण । मातृकेण ॥ हान्तरः । अर्हेण ॥ धान्तरः । आर्येण^(६) ॥
वान्तरः । पर्वणा ॥ कवर्गान्तरः । अर्केण । मूर्खेण ॥ पवर्गान्तरः ।
दर्पेण । रेफेण ॥ अनन्तरो ऽपि । ग्रीर्णम् । तिसृष्णाम्^(७) ॥ खरला-
दनुस्वारविसृष्टाभ्यामपि^(८) । वृंहणम् । उरःकेण । उरःपेण ॥ विस-
र्जनीयोपचाराद् जिह्वामूलीयोपभ्रानीयाभ्यामपि । उरःकेण^(९) ।
उरःपेण^(९) ॥ अनन्य इति किम् । वृक्षान् ॥ कथम् अग्निर्नयति ।
यस्यैवानन्यो नकारस्तस्यैव रषुवर्णा वृक्षान्ते । श्रुतत्वात् ॥ अपि-
शब्दस्य बहुलार्थत्वात् पूर्वपदस्येभ्यः संज्ञायाम् । सूर्यणखेत्या-
दयः^(१०) ॥

१ ज्योतिःष्टोमः etc. A. E.

२ Om. D.

३ दर्शयतीत्यादयः । F.

४ खल्वम० A. ; खकारम० D. E.

५ D. E. F. add अपिशब्दादनन्तरो
ऽपि ।

६ आर्येण F.

७ E. adds चतसृषां

८ ० विसर्जनीयाभ्यामपि B.

९ Om. B. D. ; उरःपेण E. ;

उरःकेण । F. ; उरःपेण । E. F.

१० E. adds सिद्धाः । सूर्यण० B. ;

सूर्यणखेत्येवमादयः F. ; ० खेत्या-
दि D.

स्त्रियामादा^(१) ॥ ४९ ॥

स्त्रियां वर्तमानास्त्रिङ्गादकारान्ताद् आप्रत्ययो भवति ।
स्त्रीपुनपुंसकानि लोकोक्तिङ्गानुशासनगम्यानि^(२) । अजा । एड-
का । चटका । मूषिका^(३) ॥

नदाद्यन्चिवाह्यन्त्यन्तृसस्त्रिनान्तेभ्य ई^(४) ॥ ५० ॥

नदादि । अचि^(५) । वाह् । उ । इ । अस्मि^(६) । अन्त् । अ । स-
खि । नान्तेभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्य ईप्रत्ययो भवति । नदी । मही ।
भषी । श्वी ॥ अचि^(७) । प्राची । अतिप्राची ॥ वाह् । प्रष्टीही ॥
उदन्त् । पट्टी ॥ इदन्त् । दाक्षी ॥ अन्त्यन्त् । विदुषी । अतिविदुषी ॥
अन्तन्त्^(८) । पचन्ती । अतिपचन्ती । भवती^(९) । मधवती ॥ अदन्त् ।
कर्षी । अतिकर्षी ॥ सखि । सखी ॥ नान्त । दण्डिनी ॥^(१०) उतो
गुणवचनादखरसंयोगोपधाद्वा । पटुः । पट्टी^(११) ॥ बहुरित्यपि
स्यात् ॥ खरुरियम् । पाण्डुरियमित्यतो न स्यात् ॥ इतस्त्व क्तिव-
र्जिताद्वा । धूलिः । धूली ॥ ज्ञेयु न स्यात् । पङ्क्तिः ॥ खसा । दुहि-
ता । ननान्दा । याता । माता । तिष्ठः । चतस्त्व इति प्रत्ययेन

१ °आदाः । E.

२ °गम्यमानि । A.

३ F. adds असा । D. अशका [मू-
षिका].

४ नदाद्यन्चिवा°D.; नदाद्यन्चिवा°E.

५ अन्त् D.; अन्त् E.

६ अस्मि D.; अस्मि । अन्त् E.

७ अचि । ° E.; अन्त् । अन्त् ।

प्राची । प्रतीची । उदीची । अ-
तिप्रतीची । D.

८ अन्त् D. E.; अन्त् अन्त् A.; A.
F. om. अतिविदुषी.

९ भगवती E.; D. F. om. अतिप-
चन्ती ।

१० अण्वधिकाराद् उतो° E. F.

११ D. E. add बह्वी ।

विना स्त्रीत्वाभिधानात् । पञ्च सप्तेति स्त्रीत्वाभावादेव न भवति ॥
सखीति नित्यार्थम्^(१) ॥ नदादिराकृतिगणः^(२) ॥

ईकारे स्त्रीकृते ऽ लोप्यः ॥ ५१ ॥

ईकारे स्त्रियां कृते ऽकारो लोप्यो भवति । नदी । मही^(३) ॥
स्त्रियामिति किम् । कुण्डे ॥ कृत इति किम् । कुण्डेहा ॥

स्वरो ह्रस्वो नपुंसके ॥ ५२ ॥

नपुंसके वर्तमानः स्वरान्तो^(४) ह्रस्वो भवति । सोमपम् ।
सेनानि । यवसु । अतिरि । अतिनु कुलम् ॥ स्वरो ह्रस्व इति
योगविभागाद्^(५) गोरप्रधानस्यान्तस्य स्त्रियामादादीनां चेति
ह्रस्वः^(६) । चित्रगुः । अतिस्वद्वः । निष्कौशाम्बिः^(७) । अतिकर-
भोरः ॥

॥ इति दौर्गसिंद्ध्यां वृत्तौ नाञ्चि चतुष्टये कारकपादः समाप्तः^(८) ॥

१ नित्यार्थप्पाठः । D.; नित्यार्थो
य । E.; नित्यार्थः । N.
२ °गणोऽयं E.
३ E. N. add मही । सखी ।
४ स्वरो D. E.
५ योगविभागात्तेन गो° D.; यो-
गविभागः । तेन गोर° N.

६ च ह्रस्वो भवति । D. N.
७ अतिषट्ठः । विष्कौशाम्बिः । D.
८ कारकः पादः° A. B. F.; °ना-
ञ्चि चतुर्थः पादः समाप्तः । D.;
°वृत्तौ कारकप्रकरणं समाप्तं
E.; वृत्तौ चतुर्थः कारकपा-
दः । N.

नाम्नां समासो युक्तार्थः ॥ १ ॥

वस्तुवाचीनि नामानि ॥ मिलितं^(१) युक्तमुच्यते ॥ नाम्नां युक्तार्थः समाससंज्ञो^(२) भवति । ततोऽन्यदाक्यमिति रूढम् । संज्ञयैव^(३) वा विधिरन्वाख्यातः । स पुनरभिधानात् कचिदिकल्पः कचिन्नित्यः कचिन्न स्यात् । तथा च वक्ष्यति^(४) ॥

तत्स्था लोप्या विभक्तयः ॥ २ ॥

तत्स्था युक्तार्थमात्रस्था विभक्तयो लोप्या भवन्ति । नीलोत्पलम् । राजपुरुषः । राजता । पुत्रीयति ॥ कचिन्न लुप्यन्ते^(५) ऽभिधानात् । कण्ठेकाक्षः । उरसिलोमा । इत्येवमादयः ॥

प्रकृतिश्च स्वरान्तस्य ॥ ३ ॥

स्वरान्तस्य लिङ्गस्य युक्तार्थस्य^(६) लुप्तासु विभक्तिषु प्रकृतिस्य^(७) भवति । सखा प्रियो ऽख्येति सखिप्रियः ॥ सखायं प्राप्तः । सखिप्राप्तः ॥ पितरि साधुः । पित्रसाधुः ॥ गां गतः । गोगतः ॥ चकारो लोपमपेक्ष्य^(८) । देवेन्द्रः । खरोढः । इति सन्धिः स्यादेव^(९) ॥

१ मिलितं D. E. N.; मितं B.

२ समासो E. N.

३ संज्ञयैव D.; स्वसंज्ञयैव E. N.

४ A. om. from तथा°

५ लुप्यन्ते D. E. N.

६ युक्तार्थमात्रस्य A.; om. D. E. N.

७ D. om. च.

८ लोपमपेक्षते । D. E. N.; D. adds तेन; E. देवानामिन्द्रो ।

९ खरोढः° D.; D. E. N. om. एव ।

व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोः ॥ ४ ॥

व्यञ्जनान्तस्य लिङ्गस्य युक्तार्थस्य^(१) लुप्तासु विभक्तिषु सुभो-
र्थदुक्तं तद्भवति । सुपि मुख्यं कार्यं नास्तीति^(२) सुभोर्युगपदुक्तं
स्यात् । विद्वद्भवनम् । दिग्गतः^(३) । षडाकृतिः । ज्ञानभुदाश्रयः ॥
अतिदेशोऽयम्^(४) ॥

पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः कर्मधारयः ॥ ५ ॥

यत्र समासे द्वे पदे तुल्याधिकरणे भवतः स कर्मधारयो
विज्ञेयः । नीलं च तदुत्पलं चेति नीलोत्पलम् ॥ कश्चिन्नित्यस-
मासः । कृष्णसर्पः । लोहितशालिः ॥ कश्चिदसमासः । दीर्घसा-
रायणः । रामो जामदग्न्यः^(५) । व्यासः पाराशर्यः^(६) । अर्जुनः
कार्तवीर्यः ॥ तथैकाधिकरणत्वात् । कृष्टमदीकृतः^(७) । द्विस्रप्र-
रूढः । एकपुरुषः । सर्वान्नम् । जरद्वस्तो । पुराणधान्यम् । नवो-
दकम् । केवलान्नम् ॥ तथा^(८) पूर्वेषुकामसमी । संज्ञेयम्^(९) ॥
संख्यापूर्वपदेऽपि । सप्तर्षयः । पञ्चास्राः ॥ तथा याज्ञिककि-
तवः । एवं पापकुलालः । अनकनापितः^(१०) ॥ कश्चिदुपमान-

१ युक्तार्थमात्रस्य A.; युक्तार्थमा-
त्रस्य D. E. N.

२ A. om. इति.

३ युगतः E. N.

४ कार्यतिदेशो D.; E. supplies
कार्यं in the margin.

५ जामदग्न्यः B. D. F.

६ पाराशर्यः A. B. D. E. N.

७ कृष्टमतीकृतः E. N.

८ Om. B. D.

९ Om. B.; समीति सं० D. E. N.

१० अनकनापितः E. N.; अनक-
नापितः D.

भूतं विशेषणं । शस्त्रीव श्यामा । शस्त्रीश्यामा^(१) ॥ कचिदुपमा-
नभूतं विशेषणं परं स्यात्^(२) । पुरुषो व्याघ्र इव । पुरुषव्याघ्रः ।
एवं पुरुषसिंहः ॥ तथा पूर्वपुरुषः । अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः ।
चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समानपुरुषः^(३) । मध्यपुरुषः ।
मध्यमपुरुषः । वीरपुरुषः ॥ एवमश्रेणयः श्रेणयः कृताः । श्रेणी-
कृताः^(४) ॥ तथा कृताकृतम्^(५) । भुक्तापभुक्तम्^(६) । गतप्र-
त्यागतम् । यातानुयातम्^(७) । अशितानशितम्^(८) । क्लिष्टा-
क्लिशितम्^(९) । क्रयाक्रयिका । फलाफलिका । पुटापुटिका ।
मानोन्मानिका ॥ तथा^(१०) सत्पुरुषः । महापुरुषः ॥ परम-
पुरुषः । उत्तमपुरुषः । पुरुषोत्तम इति विशेषणं वा^(११) परं
स्यात् । उत्कृष्टपुरुषः ॥ तथा गोवृन्दारकः । गोनागः । अश्व-
कुञ्जरः ॥ कतरकठः । कतमकठः ॥ किंराजा ॥ इभ्यपोटा^(१२) ।
इभ्ययुवतिः । अग्निस्तोक इति विशेषणं वा^(१३) परं स्यात् ॥ एवं
दधिकतिपयानि^(१४) । गोयष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् ।

१ °विशेषणं पूर्वं स्यात् । शस्त्रीश्या-
मा । D. E. H.

२ वा परं स्यात् A. E.

३ सामान्यपुरुषः D. E. N.

४ अशिकृताः A.

५ कृतापकृतम् । D.

६ भुक्तापभुक्तम् । B.

७ यातानुयातं D.

८ असितानशितं N.; आसितान-
शितं E.

९ °क्लिषितं D.; क्लिशिताक्लिशि-
तम् । A.; क्लिष्टाक्लिषितं D.;
क्लिष्टानुक्लिषितं N.; क्लिष्टम-
क्लिषितं । क्लिष्टाक्लिषितं । E.

१० Om. D. E. N.

११ Om. B. N.

१२ इभ्यपोटा F.

१३ Om. E. N.

१४ E. adds गोगर्भिणी । अजगर्भि-
णी ।

गोवष्कयणी^(१) । कठप्रवक्ता । कठओचियः । कठाध्यापकः । कठ-
 धूर्तः ॥ गोप्रकाण्डम् । अश्वमतसिका ॥ युवखलतिः । युवखलती^(२) ।
 युवपलितः । युवपलिता । युवबलिनः । युवबलिना । युवजरन्^(३) ।
 युवजरती ॥ भोज्योष्णम् । तुल्यमेतः । सदृशमेतः । श्लक्ष्णः ।
 श्लक्ष्णः ॥ कुमारी च सा अवणा चेति कुमारअवणा^(४) । कुमा-
 रप्रव्रजितः । कुमारप्रव्रजिता । कुमारपण्डितः । कुमारपण्डिता ॥
 गोगर्भिणी । अजगर्भिणी ॥ मयूर इव व्यंसकः । मयूरव्यंसकः^(५) ।
 मयूरखेव विगतावंसावखेति विग्रहः^(६) । एवं ह्यत्रव्यंसकः ॥ क-
 म्बोज इव मुण्डः । कम्बोजमुण्डः । उच्चं च तदवचं चेत्युच्चावचम् ।
 एवमुच्चनीचम् । न किञ्चन । अकिञ्चनम्^(७) । नास्ति वा किञ्चना-
 स्तीत्यकिञ्चनम्^(८) ॥ पूर्वस्यासौ कायखेति पूर्वकायः । कायैकदेशे
 कायः । एवम् अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । मध्य-
 कायः । मध्यमकायः । मध्याह्नः^(९) ॥ अर्धं च तत्पिप्पली चेत्यर्ध-
 पिप्पली^(१०) । पिप्पल्यर्धमिति^(११) षष्ठीसमासोऽपि दृश्यते हि^(१२) ।
 चेत्यर्धं^(१३) दक्षिणं मेरोः । शरार्धम् । चापार्धम् । चुल्लिकार्ध-

१ गोवष्कयनी A.; गोवष्कयणी B.

२ युवखलिता । D. N. and orig. E.

३ युवजरन्ः F.; यवजरन्ः B.

४ *अमणा च कुमारअमणकुमार-
अमणा । N.

५ Om. A. B.

६ विगतावंशा°B.; °वाविग्रहः A.F.

७ न किञ्चन N.; न किञ्चनमकिञ्चन
D. E.८ नास्ति वा किञ्चनमस्ती° D. E.
N.

९ मध्याह्नकायः । B; मध्याह्न E.

१० E. N. thrice पिप्पली.

११ अपि for इति E.

१२ Om. B. D. E.

१३ वेद्यर्ध° D. E. N; वेद्यर्धद° A.;
चेत्यर्ध B.

मिति^(१) । असमप्रविभागेऽपि । न हीदमर्धजरतीयं^(२) लभ्यमिति ॥
 एवं द्वितीयमिच्छा । मिच्छाद्वितीयम्^(३) । तृतीयमिच्छा । मिच्छातृ-
 तीयम्^(३) । चतुर्थमिच्छा । मिच्छाचतुर्थम्^(३) । तुरीयमिच्छा । मि-
 च्चातुरीयम्^(३) । तुर्यमिच्छा । मिच्छातुर्यम्^(३) ॥ मासजातः^(४) ।
 संवत्सरजातः । इति^(५) वज्रग्रीहिणा सिद्धम् ॥ न ब्राह्मणः ।
 अब्राह्मणः^(६) ॥ कर्मधारयप्रदेशः । कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवङ्गावो
 विधीयते [का० २. ५. २०] इत्येवमादयः ॥

संख्यापूर्वो द्विगुरिति ज्ञेयः^(७) ॥ ६ ॥

कर्मधारय इति संबन्धः । पञ्चसु कपालेषु^(८) संस्कृत ओदनः
 पञ्चकपाल ओदनः^(९) । पञ्च गावो धनमस्येति पञ्चगवधनम्^(१०) ।
 पञ्चानां पूजानां समाहारः पञ्चपूजा । तद्धितार्थोत्तरपदस-
 माहारेषु संज्ञेयम् ॥

तत्पुरुषावुभौ ॥ ७ ॥

उभौ द्विगुकर्मधारयौ तत्पुरुषसंज्ञौ ज्ञेयौ^(११) ॥ तत्पुरुष-

१ खराई । आर्याई । तूजिकाई ।

E. N.; खराई । चूडिकाई । D.

२ ओवरयती N.

३ मिच्छाद्वितीयः । ० । मिच्छातुरीयः

etc. A. B. F.

४ D. E. N. add मासो जातोऽस्ते-
 ति[इत्य D.].

५ Om. D. E. N.

६ E. adds इत्यादीनां कर्मधारयः ।

७ संख्यापूर्वो A.

८ पञ्चकपालेषु A.

९ पञ्चकपालोदनः A. B.; संस्कृतं
 प्रथमकपालं इति । D.

१० धनः E. N.; पञ्चनवधनम् D.

११ विज्ञेयौ N.; भवतः । महाराजः ।
 M.; संज्ञकौ ज्ञेयौ A.; तत्पु-
 रुषसंज्ञेयौ B.

प्रदेशः । नख तत्पुरुषे खोप्यः [का० २. ५. २२] इत्यधिकारे^(१) ॥
कूप्र^(२) इति कङ्गावो बङ्ग्रीहो न स्यात् ॥

विभक्तयो द्वितीयाद्या^(३) नाम्ना परपदेन तु । समस्यन्ते
समासो हि ज्ञेयस्तत्पुरुषः स च ॥ ८ ॥

(४) कष्टं श्रितः । कष्टश्रितः । एवं^(५) कान्तारातीतः । नर-
कपतितः । यामगतः । तरङ्गात्यस्तः । सुखप्राप्तः । दुःखापन्नः^(६) ।
यामगमी । यामागामी^(७) । ओदनबुभुक्षुः^(८) । खट्वाढो जालाः ।
अहरतिश्रुता^(९) मुहूर्ताः । अहःसंक्रान्ताः । रात्र्याढाः । मा-
सप्रमितसम्प्रमाः । मुहूर्तसुखम् । सर्वराजकल्याणी ॥ कश्चिदा-
कमेव । ओदनं भुक्तवान् ॥

द्वितीया । गिरिणा काणः । गिरिकाणः । एवं धान्यार्थः । मास-
पूर्वः । पितृसदृशः । पितृसमः । मासोनः । मासविकलः । असि-
कलहः । वाङ्मिपुणः । गुडमिश्रः । वाक्सङ्घः । तथा राजहतः ।
नखनिर्भिन्नः । काकपेया^(१०) नदी । बाष्पच्छेद्यानि दृष्टानि ॥
कश्चिन्न स्यात् । काकेन पातव्या ॥ कश्चित्स्यात् । बुधोपेन्ध्यम्^(११) ।

१ इत्येवमादयः ॥ E. M.; after
which अधिकारे M.

२ कूप्रो देश D. E. M. N.

३ द्वितीया A.

४ यच्च समास इति संबन्धः ॥ D. E.
N.; and marg. M.

५ E. M. add कान्तारमतीतः ।

६ दुःखप्राप्तः M.

७ यामागमी N.; याम आगमी
E.

८ ओदनं बुभुक्षुः D. E. M. N.

९ अहरतिश्रुता D. E.; श्रुतिश्रु-
ता B.

१० काकपेया N.

११ बुधो D.; बुधोपेन्ध्यम् F.; बुधो-
पेन्ध्यम् B.

घनघातम् । दध्नोपसिक्त ओदनः । दध्योदनः । गुडेन मिश्रा
धानाः । गुडधानाः ॥

चतुर्थी । गोभ्यो दितम् । गोदितम् । एवं गोसुखम् । कुवेर-
बलिः । गोरचितः । यूपाय दारु । यूपदारु^(१) । देवदेयं पुण्यम् ।
ब्राह्मणदेयं धनम् । वरप्रदेया कन्या ॥ क्वचिन्न^(२) स्यात् । ब्रा-
ह्मणाय दातव्यम् । ब्राह्मणार्थः पूपः^(३) । ब्राह्मणार्था प्रपा^(४) ।
ब्राह्मणार्थं पयः । नित्यसमास एव सर्वलिङ्गता च ॥

पञ्चमी । वृकाङ्गयम् । वृकभयम् । वृकभीतः । वृकभीतिः ।
वृकभीः । यामनिर्गतः । सुखापेतः^(५) । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः ।
मञ्चपतितः । तरङ्गापचस्तः^(६) ॥

षष्ठी । राज्ञः पुरुषः । राजपुरुषः । आत्मषष्ठः । भिचादि-
तीयः^(७) । वर्तमानसामीप्यम् । चन्दनगन्धः । नदीघोषः । कन्या-
रूपम् । स्तनस्पर्शः । फलरसः ॥ ब्राह्मणस्य कर्तव्यम्^(८) । वृत्ति-
रपीयते । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । वाक्यमेव ।
तथा फलानां द्रव्यः । छात्रस्योच्चैर्गृहमिति सापेक्षत्वात् । पलाश-

१ D. adds रन्वनाय स्नासी ।

२ क्वचित् E.

३ सूपः E. M. ; ०र्ष धनं N.

४ ०र्षो यवान् N. ; ०र्षाः सूपाः ।

E. N. ; ०पूपाः D. M.

५ शाखापितः D. M. N. ; शाखापितः E.

६ E. N. add क्वचिन्न स्यात् । प्रासा-

दात्पतितः । and N. भोजनाद-

पचस्तः । अतिक्रान्तादागतः । अन्धा-

सादागतः । विप्रकृष्टादागतः ।

कृच्छादागतः ॥

७ ०द्वितीय E. M. N.

८ ब्राह्मणकर्तव्यं । M. N. and marg.

E.

शातनम्^(१) । मादस्ररणम् । सुरेश्वरः । राजपूजित इत्यादिषु^(२)
संबन्धषष्ठ्या समास^(३) एव ॥

सप्तमी । अत्रेषु शौण्डः^(४) । अत्रशौण्डः । अत्रधूर्तः । अत्रकितवः ।
वनेऽन्तर्वसति । वनान्तर्वसति । तथा काम्पिस्सिद्धः^(५) । छाया-
शुष्कः । कुम्भीपक्वः^(६) । चारकबन्धः । तीर्थधाङ्कः^(७) । तीर्थ-
काकः । तथा पूर्वाह्णगेयं^(८) साम । मासदेयमृणम् । पूर्वाह्ण-
तम्^(९) । अपराह्णतम्^(१०) । पूर्वरात्रतम् । अपररात्रतम् ।
एवमन्येऽपि ॥

परपदेनेति किम् । गतो ग्रामम् । कथं प्राप्तो जीविकाम् । प्राप्त-
जीविकः^(११) । एवम्^(१२) आपन्नजीविकः^(१३) ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे
द्वितीयया । अतिक्रान्तः खट्वाम् । अतिखट्वः ॥ अवादयः क्रुष्टा-
द्यर्थे^(१४) द्वितीयया । अवक्रुष्ट^(१५) कोकिलया । अवकोकिलं वनं ।
एवम्^(१६) अवमयूरम् ॥ पर्यादयो स्नानाद्यर्थे चतुर्थ्या । परिस्ना-
नोऽध्ययनाय । पर्यध्ययनः ॥ निरादयो गताद्यर्थे पञ्चम्या^(१७) ।
निर्गतः कौशाम्याः^(१८) । निष्कौशामिः^(१९) ॥ सत्यम् । कृते

१ शातनः E. M. N.; पासाशसा-
तनं D.

२ M. adds एवं.

३ षष्ठीसमास B. E.; षष्ठ्याःसं A.

४ शौण्डः N.

५ काम्पिस्सिद्धः M. N.; काम्पिस्से
सिद्धः D. E. [काम्पिस्सिद्धः
marg. E.]

६ कुम्भीपाकः F.

७ तीर्थधाङ्कः A. B. F.

८ पूर्वाह्णं अपराह्णं MSS.

९ जीविकः M.

१० Om. D. E. M. N.

११ क्रुष्टा । अवक्रुष्ट E. M. N.

१२ पञ्चम्याः E. M.

१३ कौशाम्याः B.

१४ निःकौशामिः D.

समासे पूर्वनिपातो ऽभिधानात् । यथा^(१) दन्तानां राजा ।
राजदन्त इति^(२) । कुम्राक्ष्ण इत्यादीनां कर्मधारयः ॥

स्यातां यदि पदे द्वे तु यदि वा स्युर्बहून्यपि । तान्यन्यस्य
पदस्यार्थे बहुव्रीहिः ॥ ९ ॥

यत्र समास इति संबन्धः । आरूढो वानरो ऽयं^(३) स आरू-
ढवानरो वृक्षः । कृतः प्रणामो येन स वृत्तप्रणामो जनः^(४) ।
एवं^(५) दत्तभोजनो ऽतिथिः । उच्छन्नजनपदो^(६) देशः । चित्र-
गुर्देवदत्तः । बल्लदका नदी ॥ बल्लपदे ऽपि । मत्तबल्लमातङ्गं
वनम् । तथा उपगता दश एषाम्^(७) । उपदशाः । एवम् आप-
न्नदशाः^(८) । आसन्नदशाः^(९) ॥ अदूरदशाः । अधिकदशाः ।
ते^(१०) पुनर्नवैकादश वा ॥ चिर्दश^(११) परिमाणमेषाम् । चिद-
शाः । दशशब्दः संस्थाने वर्तते । परिमाणशब्दसन्निधात् ॥ यथा
पञ्च परिमाणमेषाम् । पञ्चकाः शकुनयः ॥ दौ वा त्रयो वा
परिमाणमेषाम् । द्वित्राः ॥ भिन्नाधिकरणे ऽपि । उरसिलोमा ।
कण्ठेकाक्षः । उच्चैर्मुखः ॥ अन्यपदार्थे प्रथमान्ते ऽपि । सह पुत्रे-

१ तथा D.; om. M.

२ E. adds तथा; D. M. N. यथा.

३ ऽयं वृक्ष D. E. N.

४ Om. E. M. N.

५ दत्तभोजनयक्षी अतिथये स E. M.

६ उच्छिन्न° E. N.; उत्सन्न° M.

७ येषां ते D. E. M. N.

८ Om. D. E. M. N.

९ Om. A. B.

१० तेन B. and corr. F.

११ चिदश B. F. M. N.

णागतः । सपुत्रकः^(१) । सह लोन्ना वर्तते । सलोमकः । विद्यमा-
नलोमक इत्यर्थः । एवं सपुत्रकः । सकष्टकः^(२) ॥ सहैव^(३) दशभिः
पुनैर्भारं वहति गर्दभी । इत्यनभिधानात्^(४) ॥ केशेषु च केशेषु
च गृहीत्वा युद्धं^(५) वृत्तम् । केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य^(६)
युद्धं वृत्तम्^(७) । दण्डादण्डि ॥ बज्रग्रीहिप्रदेशाः । बज्रग्रीही
[का० २. १. ३५] इत्येवमादयः ॥

विदिक् तथा ॥ १० ॥

तथा विदिगभिधेयो^(८) बज्रग्रीहिर्ज्ञेयः^(९) । अर्थादिस्वाच-
कयोः^(१०) शब्दयोः समासे सति^(११) । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च
दिशोर्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा दिक् ॥

द्वन्द्वः समुच्चयो नाम्नोर्बहूनां वापि यो भवेत् ॥ ११ ॥

यत्र समासे द्वयोर्नाम्नोर्बहूनां वापि नाम्नां यः^(१२) समुच्चयः
स द्वन्द्वो भवेत्^(१३) । देवदत्तयज्ञदत्तौ । धवस्वदिरपस्त्राशः ।

१ सपुत्रः । D. E. M. N.

२ M. adds शेषादा बज्रग्रीही कः ।

३ सह A. B. D. F. ; E. M. N. and
marg. D. give the first half
gloka : एकेनापि सुपुत्रेण सिंहो
स्वपिति निर्भयम् ।

४ इत्यभिः B. E. and corr. D.

५ बज्रं M.

६ प्रहृत्य E.

७ M. omits दण्डैश्च, and adds
मुष्टामुष्टि ।

८ अभिधेये A.

९ विज्ञेयः D. ; °हिंस्रो ज्ञेयः
E. M.

१० तथा दिग्वाचयोः B.

११ समासेति D.

१२ A. B. om. नाम्नां ; D. M. om. यः

१३ A. adds देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्च.

वाग्दृशदम् । पीठच्छोपानहम्^(१) ॥ इतरेतरयोगः समाहा-
रस्य समुच्चयस्यैव भेद इति^(२) ॥

अल्पस्वरतरं तत्र पूर्वम् ॥ १२ ॥

तत्र द्वन्द्वे समासे यदल्पस्वरतरं^(३) तत्पूर्वं निपतति । अचन्य-
योधम्^(४) । धवाश्वकर्णं ॥ तरग्रहणं द्विपदनियमार्थम् । तेन
शङ्खदुन्दुभिबीणाः ॥ व्यभिचरति च । उदूखलमुषले^(५) । तण्डु-
लकिंशे । चिचरथवाङ्गीकौ । इत्येवमादयः ॥

यच्चार्चितं द्वयोः ॥ १३ ॥

तत्र द्वन्द्वे समासे द्वयोर्यदचितं^(६) तत्पूर्वं निपतति । देवदै-
त्यौ । वासुदेवार्जुनौ ॥ व्यभिचरति च । नरनारायणौ । उमा-
महेश्वरौ । काकमयूरौ ॥

पूर्वं वाच्यं भवेद्यस्य सोऽप्ययीभाव इष्यते ॥ १४ ॥

समासस्येति संबन्धः । कारके स्त्रीव्यधिकृत्य कथा प्रवृत्ता^(७) ।
अधिस्त्रि^(८) ॥ समीपे । उपकुम्भम्^(९) ॥ चट्टौ । समुद्रम्^(१०) ॥

१ पीठच्छो० D.

२ समाहारः द्वयसमुच्चयस्यैव भेदः ॥

E.; D. E. F. om. इति.

३ द्वयोर्यद० A.

४ अचन्यो० M.

५ उदूखले E. M. N.; उदूखलमुद्र-
वले । तण्डुलकींशे । D.

६ D. E. M. om. द्वयोर्; द्वयोः

पदयोर्यद० N.

७ कथाः प्रवृत्ताः D.

८ अधिस्त्री । B.

९ उपकुम्भे N.; M. adds कुम्भस्य
समीपं.

१० समुद्रं M.; समुद्रं B. D. N.

अभावे । निर्मलिकम् ॥ तथा गवदिकानामृद्धेर्विगमः । दुर्गवदि-
कम्^(१) ॥ शीतानामतिक्रमः । अतिशीतम्^(२) । अतितैःकम् ।
तैःककाणामाच्छादनानां न संप्रत्युपभोगकालः^(३) ॥ शब्दप्रा-
दुर्भावेऽपि । इतिपाणिनि^(४) । तत्पाणिनि^(५) ॥ पश्चादर्थे^(६) ।
अनुरथम् ॥ यथार्थे । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यत्वम्^(७) । अर्थमर्थ
प्रति । प्रत्यर्थम् । यथाशक्ति । अनुज्येष्ठम् । शक्त्यनतिक्रमेण ज्येष्ठा-
नुक्रमेणेत्यर्थः^(८) ॥ सादृश्ये । किंत्वाः^(९) सदृशम् । सकिञ्चि ॥
साकल्ये । सत्त्वमभ्यवहरति ।^(१०) साग्न्यधीते । एवमन्येऽपि ॥ अव्य-
यीभावप्रदेशः । अव्ययीभावादकारान्तादिभक्तीनामपञ्चम्याः
[का० २. ४. १] इत्येवमादयः ॥

स नपुंसकलिङ्गं स्यात् ॥ १५ ॥

सोऽव्ययीभावसमासो^(११) नपुंसकलिङ्गं स्यात् । तथा^(१२) चो-

- १ ? गवदिकः; गवधिकानाम् दुर्ग-
वधिकम् A. B.; गवदिकानाम्
दुर्गवदिकं E. M. N.; गुदीका-
नाम् दुर्गवदिकं D.; F. as above.
२ शीतानाम् अतिशीतं E. M.;
तथा शीतानामतिक्रान्तः D.
३ संप्रत्युप A.; the passage is
much corrupted in D.
४ अतिपाणिनि E.; F. M. N. om.
अपि.
५ N. adds शब्दो सोपव्यवहारि व-
र्तते ।

- ६ रथस्य पश्चात् E. M.
७ D. N. and marg. E. add की-
प्साम् ।
८ शक्तेरनति E. N.; शक्तेरनुक्र-
मेण ज्येष्ठानतिक्रमेण M.;
N. adds योग्यत्वे । सचक्रं धे-
हि । युगपच्चक्राणि धेहीत्यर्थः ।
९ किंत्वा E. F. N.; किञ्चा [सकि-
ञ्चि] M.
१० D. N. add समाप्ती ।
११ सोऽव्ययीभावो D. M. N.
१२ D. E. M. N. om. तथा च.

दाहृतमुदाघ्रियते च । समलं भूमेः । समंभूमि । समंपदाति ।
 तथा सुषमम् । विषमम् । निःषमम् । दुःषमम् । अपरत्वम्^(१) ।
 शोभनत्वं^(२) समस्येत्यादि वाक्यम् ॥ तथा प्रभृगम् । प्ररथम् ।
 प्रदक्षिणम् ॥ अव्ययपूर्वपदत्वादलिङ्गितैव प्राप्तेति वचनम्^(३) ॥

द्वन्द्वैकत्वम् ॥ १६ ॥

द्वन्द्वस्यैकत्वं नपुंसकलिङ्गं स्यात् । प्रत्यष्ठात्कठकाक्षापम् ।
 उदगात्कठकौयुमम्^(४) । अर्काश्वमेधम् । पदकक्रमकम् । आरा-
 शस्त्रि । गङ्गाशोषम् । कुरुकुरुचेचम् । मथुरापाटलिपुत्रम् ।
 अहिमकुलम् । तच्चायस्कारम् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाण-
 विकम् । हस्यश्वम् । यूकालिचम्^(५) । बदरामलकम् । सच्चन्ध-
 योधम् । धवाश्वकर्णम्^(६) । कुशकाशम् । तिलमाषम् । रुद्रपृष-
 तम्^(७) । हंसचक्रवाकम् । दधिघृतम् । सुखदुःखम् ॥

अनुवादे चरणानां स्त्रेणद्यतनीप्रयोगविषयाणाम्^(८)

अनपुंसकलिङ्गानां यजुःक्रतूनां च निकटपाठानाम् ।

अप्राणिजातिविसदृशलिङ्गनदीदेशनगराणाम्

शास्त्रतिकवैरिणाम् अथ कारूषां प्राणित्वर्यकाङ्गानाम् ॥ १ ॥

१ Om. A. F.; अपसमं B.; अपर-
 समं D. E. M. N.

२ शोभनस्य A.

३ प्राप्ता ॥ E. M. N.

४ °काक्षापकं । उदगात्कठ० D.

५ यूकालिचं F.; युकालिचं A.;
 यूकालिचं B.

६ Om. E. F. M. N.

७ तिलमासं रुद्रप्रसृतं A. B.

८ स्त्रेणोरयतं D.; °प्रयोगे B. D.

सेनाङ्गानां च वज्रत्वे भवति शुद्धजन्तुकफलानाम्
 वृक्षदणधान्यमृगश्लुनिविशेषाणां^(१) विभाषैव ।
 व्यञ्जनविशेषकाणां^(२) साद्रव्याणां विरोधिनां च सम-
 ता तेषां च समाहारो दधिपयसां^(३) खलु भवेदन्यः ॥ ९ ॥
 एकत्वमिति किम् । हस्त्यश्वौ । दधिघृताः^(४) ॥

तथा द्विगोः ॥ १७ ॥

तथा^(५) दिगोरप्येकत्वं नपुंसकलिङ्गं स्यात् । पञ्चगवम् ।
 चतुष्टयम् । शोभनमिति विशेषणात्^(६) ॥ एकत्वमिति किम् ।
 पञ्चकपाल ओदनः ॥ अपात्रादिरदनो^(७) ऽयं स्थादनो वा
 दिगुस्तथा । अनन्तस्य समाहारो नदादिषु निगद्यते^(८) ॥

पुंवङ्गाधितपुंस्कानूङ्पूरण्यादिषु स्त्रियां तुल्याधिकरणे
 ॥ १८ ॥

स्त्रियां वर्तमानो भाषितपुंस्को ऽनूङ्^(९) पुंवङ्गवति । स्त्रियां
 वर्तमाने तुल्याधिकरणे पूरण्यादिवजिते^(१०) पदे परतः । शोभ-
 नभार्यः । दीर्घजङ्गः ॥ अर्थात्पूर्वस्य परस्य च स्त्रियामिति विशेष-

१ °विशेषकाणां A. B. E. F. M. N.

२ विशेषाणां D.; B. D. F. add च;
 A. om. from विभाषा.

३ दधिघृतपयसां D.; दधिवतिप-
 यसां A.

४ °घृते N.; °घृतौ । A. B.

५ Om. F.

६ विशेषणत्वात् D. N.

७ अपचादि° A.

८ M. N. add पंचपूली.

९ °पुंस्कानूङ् all MSS. except F.;

°पुंस्कानूङ्शब्दः E.

१० पूरण्यादिगणव° E. M. N.

णात् । यामणि कुलं दृष्टिरस्येति यामणिदृष्टिः । कल्याणी
 प्रधानमेषाम्^(१) । कल्याणीप्रधानाः^(२) ॥ भाषितपुंस्कोऽर्थ इति
 किम् । द्रोणीभार्यः ॥ अनूडिति किम् । ब्रह्मबन्धूभार्यः ॥ अपू-
 रणादिष्विति किम् । कल्याणीपञ्चमा रात्रयः ॥ मुख्यपूर-
 णोद्गहणात् । कल्याणपञ्चमीकः पञ्च ॥ आदियहणात् । कल्या-
 णीप्रियः ॥ प्रिया । मनोज्ञा^(३) । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः ।
 सचिवा^(४) । स्वा^(५) । कान्ता^(६) । समा । बाह्या^(७) । दुहिता ।
 वामना^(८) ॥

संज्ञापूरणीकोपधास्तु न ॥ १९ ॥

इह पुंवन्मात्रं वर्तते । संज्ञापूरणीकोपधास्तु पुंवद्रूपा न
 भवन्ति । दत्ताभार्यः । गुप्ताभार्यः । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीयते ।
 पञ्चमीमानिनी । पाचिकाभार्यः । मद्रिकाभार्यः^(१) ॥ कथं पाक-
 भार्यः । भेकभार्यः । शुष्कभार्य^(१०) इत्यभिधानात् ॥ दृष्टिनि-
 मित्तस्यारक्तविकारस्य न च तद्वितस्थापीदन्तस्य स्वाङ्गस्य न त्वमा-
 निनि । तथा जातेः ॥

१ उत्तरपदेनेति किं । कल्याणं प्र० N.

२ E. adds कुटुम्बिनः ।

३ मनोज्ञा E. N.; M. N. add क-
 ल्याणी ।

४ सचिवा F.; सविता E. M.

५ Om. A. E.; स्वा N.

६ कांता चांता स्वकांता । E.; या-

ता । स्वकांता । M.; कांता चां-
 ता यांता मांता चमा N.

७ बाह्या । D.; वह्यो M.

८ N. adds चपला ॥

९ Om. A. B. D.

१० M. adds पाकभेकी शुष्कानां
 पुंवच्च.

कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवन्नावो विधीयते ॥ २० ॥

भाषितपुंस्कानूद्प्रतिषेधबाधको ऽयम् । कठी च सा^(१) भा-
र्येति^(२) कठभार्या । एवं दत्तभार्या^(३) । पञ्चमभार्या^(४) । पाच-
कभार्या^(५) ॥ भाषितपुंस्क इति^(६) किम् । खट्वावृन्दारिका^(७) ॥
अनूडिति किम् । बद्धबन्धूदारिका ॥

आकारो महतः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे ॥ २१ ॥

महादेवः । महावक्त्रः । अन्तरङ्गलास्रलोपे सत्याकारः ।
च्यन्तस्य न भवति । महद्भूतस्यन्द्रमाः ॥ योगविभागात् । महत्या-
घासः । महाघासः । एवं महाकरः । महाविशिष्टः^(८) ॥

नस्य तत्पुरुषे लोप्यः ॥ २२ ॥

नस्य संबन्धिनि तत्पुरुषे^(९) नस्य संबन्धी नकारो लोप्यो
भवति । दिनकारो^(१०) वा पाठः ॥ न सवर्णः । असवर्णः । न वि-
द्यते घोषो ध्वनिर्येषां ते ऽघोषाः । ब्राह्मणस्याभावः । अब्राह्मणम् ॥
तत्पुरुष इहोपलक्षणम् ॥

१ चासी N.

२ भार्या चेति F.

३ दत्तभार्यः E.; A. adds गुप्तभा-
र्या, E. गुप्तभार्यः

४ पञ्चमभार्यः E.

५ पाचिकभार्या M.; पाचिकभार्यः।

मद्रिकभार्यः । E.; om. F.

६ भाषितपुंस्कमिति E.; *पुंस्को
ऽर्थमिति M.

७ *वृन्दारका । B. N.

८ महावशिष्टः M.; महावसिष्ठः N.

९ संबन्धितत्पुरुषे A.; E. F. add
समासे.

१० दिनकारको D. E. M.

स्वरेऽक्षरविपर्ययः ॥ २३ ॥

नस्य तत्पुरुषे^(१) स्वरेऽक्षरविपर्ययो^(२) भवति ।^(३) अनजः ।
अनजम्^(४) । अनजकः^(५) ॥

कोः कात् ॥ २४ ॥

कुशब्दस्य तत्पुरुषे^(६) कङ्गवति । कुत्तितोऽश्वः । कदश्वः ।
एवं कदुद्रः ॥ तत्पुरुष इति किम् । कूप्त्रो देशः ॥

का त्वीषदर्थेऽक्षे ॥ २५ ॥

कुशब्दस्य तत्पुरुष ईषदर्थे वर्तमानस्य कादेशो भवति ।
अक्षशब्दे च परतः^(७) । ईषस्रवणम्^(८) । कास्रवणम् । कास्रम् ।
काचेण वीचते ॥ ईषदर्थे स्वरे तु परत्वात्कादेश एव^(९) ॥

पुरुषे तु विभाषया ॥ २६ ॥

कुशब्दस्य तत्पुरुषे पुरुषशब्दे च^(१०) परे विभाषया कादेशो
भवति । कापुरुषः । कुपुरुषः । इयमप्राप्ते विभाषिव^(११) ॥
ईषदुष्णम् । कोष्णं कवोष्णं कदुष्णमिति वक्तव्यम् ॥

१ E. adds समासे; नस्य संबन्धिनि°
B.; °संबन्धितत्पु° A.

२ ऽक्षरस्य वि° F.; D. om. अक्षर.

३ B. adds न अनजः ।

४ Om. B.; अनीक्षरः D.

५ M. adds न विषयतेऽत्रा यस्मिन्.

६ F. N. add स्वरे; M. स्वरे परे;
E. समासे.

७ परे । D.; om. E. M. N.

८ Om. B. D.

९ ईषदर्थेषु स्वरे° B.; ईषदर्थे स्वरे-

परत्वात्° D.; ईषदर्थस्वरे°

M.; E. om. तु.

१० तु E. M. N.; M. om. परे.

११ °प्राप्तविभाषिव D.; M. om. एष.

याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ क्वचित् ॥ २७ ॥

ईस्य आकारस्य याकारौ । याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ भवतः
समासे क्वचिन्नच्यानुरोधात्^(१) । रेवतिमित्रः । रोहिणिमित्रः ।
भरणिमित्रः ॥ इष्टकचितम् । इष्टीकद्वयम्^(२) । मालभारिणी^(३)
कन्या । एवमन्येऽपि^(४) ॥

ह्रस्वस्य दीर्घता ॥ २८ ॥

ह्रस्वस्य दीर्घता भवति समासे क्वचिन्नच्यानुरोधात्^(५) ।
दात्राकर्णः । द्विविधाकर्णः । द्विगुणाकर्णः । द्यङ्गुलाकर्णः । चि-
द्भस्यैव कर्णे दीर्घः ॥ क्वचिन्न स्यात् । पिष्टकर्णः । अष्टकर्णः ॥
नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु^(६) क्विबन्नेषु प्रादिकारकाणा-
मेव दीर्घः । उपानत् । उपानृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् ।
च्यतीषट् । परीतत् । एवमन्येऽपि ॥

अनव्ययविमृष्टस्तु सकारं कपवर्गयोः ॥ २९ ॥

अनव्ययविमृष्टस्तु कपवर्गयोः परयोः^(७) सकारमापद्यते । स-
मासे^(८) क्वचिन्नच्यानुरोधात्^(९) । अयस्याशम्^(१०) । अयस्कल्पम्^(११) ।

१ °लषा° A. B. F. N. ; लषानि-
रोधात् M.

२ ईष्टिकतुलं A. F. ; इष्टीकतुलं N.

३ मालधारिणी E.

४ ऽप्यवगन्तव्याः ॥ D.

५ °लषा° A. B. F. M. N. [cf. Pāp.
i. 1. 57. Schol.]

६ नहिवृतिवृषिव्यधि° D. ; M. (and
orig. E.) om. वृषि ।

७ Om. D.

८ Om. B. F. M. N.

९ क्वचित् । M. N. ; °लषा° A. B. F.

१० अयस्याशः A. D.

११ अयस्कल्पः A. ; शक्यम् D.

अयस्काम्यति । अयस्कम् । पाशकल्पकाम्यकेषु दृश्यते ॥^(१) रप्र-
कृतेः काम्ये न भवति । गीःकाम्यति । धूःकाम्यति ॥ अयस्कारः ।
अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः ॥

कञ्जकामिकंसकुम्भेषु^(२) समासे ऽयमतः^(३) परः ।

अनुत्तरे^(४) कुशाकर्ण्योर्भास्करादिषु लक्ष्यतः^(५) ॥

नञा निर्दिष्टमनित्यम् । नमस्कर्तुम् । पुरस्कर्तुमित्यादयः ॥

॥ इति दौर्गन्धिंश्चां वृत्तौ नास्ति चतुष्टये समासपादः समाप्तः^(६) ॥

वाणपत्ये ॥ १ ॥

षष्ठ्यन्तान्त्रान्त्रो ऽपत्ये ऽभिधेये ऽण्प्रत्ययो भवति वा । उप-
गोरपत्यम् । औपगवः ।^(७) पाण्डवः । आश्वपतः । शैवः । प्रीष्ठः ॥
अपत्यसामान्यविवक्षायामाद्यप्रकृतेरेव^(८) । पौचादेश्च प्रशस्य एवा-
पत्ये^(९) स्त्रीवर्जिते ऽणादयो ऽभिधीयन्ते । वाग्रहणाद् उपगोर-
पत्यम् । उपम्वपत्यं च स्यात् ॥

१ न दृश्यते । M. ; °रप्रकृतिः E.

२ कञ्जकामिकंसि° E. M. N. [°कन्धि
D.] ; कञ्जकाम° F.

३ समासेष्वयमतः D.

४ A. B. F. add च.

५ लक्ष्यतः MSS.

६ समासः पादः° A. B. F. and com.

B. om. नास्ति ; °वृत्तौ समासः
समाप्तः D. N. ; वृत्तौ समासप्र-
करणं समाप्तं E. T.

७ A. B. add एवं ; D. adds पण्डो-
रपत्यं° अश्वपतेरपत्यं ।

८ अपत्य इति सामान्य° A. B.

९ पौचादेश° A. ; प्रशस्येवा° B.

एय गर्गादेः ॥ २ ॥

गर्गादेर्गणादपत्ये ऽभिधेये ष्यप्रत्ययो^(१) भवति । गर्गस्या-
पत्यम् । गार्ग्यः । एवं वात्स्यः ॥ गोत्रादिभूतादेव पौत्रादावेवा-
पत्ये^(२) ऽभिधानात्^(३) । अन्यत्र गार्गिः ॥ अग्नन्तरो ऽपि । रामो
जामदग्न्यः^(४) । व्यासः पाराशर्यः^(५) । अर्जुनः कार्तवीर्यः^(६) ॥
जामदग्न्यः^(४) । पाराशर^(५) इति च^(७) ॥ गर्गादिराकृतिगणो
ऽयम्^(८) ॥

कुञ्जादेरायनण् स्मृतः ॥ ३ ॥

कुञ्जादेर्गणाङ्गोत्रादिभूतात्पौत्रादावेवापत्ये ऽभिधेय^(९)
आयनण्प्रत्ययो^(१०) भवति । ष्यस्य स्मृतस्तदन्तात्प्राङ्ङादेरव-
ङ्गत्वेऽस्त्रियाम् । तदेतत्^(११) स्मृतग्रहणस्येष्टविषयत्वात् । कौञ्जा-
यन्यः । कौञ्जायन्यौ । ब्राह्मायन्यः । ब्राह्मायन्यौ ॥ स्त्रियां तु कौ-
ञ्जायनी ॥ वङ्गत्वे तु^(१२) कौञ्जायनाः ॥ नडादेस्तु । नाडायनः ।
चारायणः । मौञ्जायनः ॥ कुञ्जो नाम कश्चित् । तस्यापत्यं

१ खो F. N.

२ भूतात्पौत्रा० M. N.; भूतादे-
वापत्ये A.

३ ऽभिधेये F.; ऽभिधानं M. N.

४ यामद० B. D. and corr. A.

५ पाराशर्यः and पारासर A. D.
F. M. N.

६ D. N. add इत्यपि वृञ्जते.

७ इति च वृञ्जते M.; D. om. च.
८ आकृतिगणः । F.

९ Om. M.; स्त्रीवते ऽभिधेये N.

१० F. N. om. प्रत्ययो.

११ तदेतत्कथं स्मृतं F. M. N.

१२ च N.; om. M.

कौञ्चिः । प्रथमापत्यं च कौञ्चिः^(१) ॥ कुञ्जादिराकृतिगणो
ऽयम्^(२) ॥

स्त्यत्रादेरेयण् ॥ ४ ॥

स्त्रियां विहितत्वात्स्त्री । स्त्रियामादादिभ्योऽत्रादेस्त्रापत्ये
ऽभिधेय^(३) एयण्^(४) भवति । वैनतेयः^(५) । सौपर्णेयः । कामण्डले-
यः । यौवतेयः ॥ आचेयः । श्रौचेयः ॥ आदिग्रहणात् । श्रौभेयः ।
वैष्टपुरेयः^(६) ॥ अचिरयमप्रत्ययेदन्तद्विस्त्रोपलक्षणम्^(७) । तेन
मरीचेरपत्यं मारीचः^(८) । दाचेरपत्यं दाचायणः^(९) ॥ अत्रा-
दिराकृतिगणः^(१०) ॥

इणतः^(११) ॥ ५ ॥

अकारान्ताच्चाच्चोऽपत्येऽभिधेय इण्^(१२) भवति । दच-
स्यापत्यं दाचिः । एवं ज्ञाचिः । अस्यापत्यमिः ॥ अत इति^(१३)
किम् । कैलासपः ॥^(१४) अतसर्वकाकशुक्लटद्धराजपुरुषमायुर-

१ कुञ्जस्त प्रथ० O.; D. N. om. from
प्रथमा०

२ ० गणः ॥ B. D. F.

३ Om. D.

४ एयण्प्रत्ययो A.; एम० M.

५ वैनतेयः A. B. D.

६ वैष्टपुरेयः B.

७ ० प्रत्ययद्विस्त्रो० B.

८ मारीचिः M.

९ दचेरपत्यं० A.; M. corr. दचस्त्रा-

पत्यं दाचायणः । In D. one
leaf (fol. 90) is missing, com-
prising from दाचायणः to छ-
त्तिकासु in Sûtra 7.

१० Om. M.

११ इणतः B.

१२ इण् B.; इण्प्रत्ययो F. and
corr. A.

१३ अकारान्तादिति B.

१४ एकग्रत० M.; एकसितसर्व० N.

कारकेभ्यः^(१) संख्यादिभ्यो न भवत्यनभिधानात्^(२) ॥ कथं प्रदी-
यतां दाशरथाय मैथिलीति^(३) तस्येदमित्यण्^(४) ॥

बाह्वादेशश्च विधीयते ॥ ६ ॥

बाह्वादेशगणदपत्ये ऽभिधेय इण्^(५) भवति^(६) । बाह्विः ।
श्रीपबाह्विः । बिन्दविः^(७) । श्रीपबिन्दविः^(८) ॥ गोचादिभूता-
देवेत्यते^(९) । बाहुनाम^(१०) कश्चित् तस्यापत्यं बाह्वः ॥ बाह्वादि-
राकृतिगणो ऽयम् ॥

रागान्नक्षत्रयोगाच्च समूहात्सास्य^(१०) देवता ।

तद् वेत्यधीते^(११) तस्येदमेवमादेरण् इथते ॥ ७ ॥

रागयोगाद्भागः । कौमुद्यम्^(१२) । हारिद्रम् । कुमुद्येन^(१३)
हारिद्रया वा^(११) रक्तमित्यर्थः । कथं काषायी^(१४) गर्दभस्य कर्णौ ।
हारिद्रौ कुकुटस्य पादाविति^(१५) तद्गुणाधारोपात् ॥ नचचस्य

१ °पुष्यगोमाथुर° M.; °कारक
एभ्यः N.

२ °अभिधानात् B. N.; संख्यादि-
भ्यो ऽनभिधानात् M.

३ त्वय स्वकीयं कुलकीर्तिनाशनं
भय स्वधर्मं कुलकीर्तिवर्धनं ।
प्रसीद जीवेम सबाधवा वयं
प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥
F. M. N.

४ इत्थन् B.; N. om. from तस्य°

५ इण् B.; इण्प्रत्ययो A.

६ विधीयते N.; M. N. add चणो
ऽपवादः ।

७ बिन्दविः । N.

८ N. om. एव; °एव स्यात् M.

९ बाहुनाम N.

१० रागान्नक्षत्रयोगात्समूहा° A. B.
F.

११ A. B. F. add वा.

१२ कौमुद्यम् A.

१३ कुमुद्येन A.

१४ काषायी N.

१५ M. om. इति; तद्गुणसाध्या° N.

योगः^(१) । इन्द्रुनैव । तत्संबन्धात्कालो ऽभिधीयते^(२) । अण्विधिसु
 श्रुतादेव नचचशब्दात् । पौषमहः । पौषी रात्रिः^(३) । पुष्येण
 चन्द्रयुक्तेन युक्ता^(४) रात्रिरित्यर्थः । कृत्तिकासु^(५) विशाखासु^(६)
 मघासु भरणीषु^(७) चेति नचचशब्दैरेवाभेदोपचारात् । यद्यपि
 कालाभिधानं तथाप्यण् नास्ति विकल्पनात् ॥ धर्मिणो अग्निः
 समूहः । वायसम् । काकम् । भैक्षम् । यौवतम् ॥ शिवो देवता-
 स्येति शैवः । एवमैन्द्रं हविः । ऐन्द्रो मन्त्रः ॥ इन्द्रो वेत्त्यधीते वा ।
 इन्द्रस्यः । एवं वैयाकरणः ॥ मृगस्येदम् । मार्गं मांसम् । एवं
 शौकरम् ॥ एवमादिर्यस्येति शब्दार्थयोः संबन्धेन गणो गृह्यते ।
 चक्षुषा^(८) गृह्यते^(८) । चाक्षुषं रूपम् । एवं आवणः शब्दः ॥ दृश-
 दि^(९) पिष्टाः । दार्शदाः^(१०) सक्तवः ॥ उदूखले^(११) चुषाः । औ-
 दूखला मुद्गाः ॥ अश्वैरुच्यते । आश्वो रयः ॥ चतुर्भिर्हृष्यते ।
 चातुरं शकटम् ॥ चतुर्दंशां दृश्यते । रक्षः चातुर्दंशम्^(१२) ॥
 तत्रभवस्तत्र जातस्ततो वागत^(१३) इत्यादिविग्रहः कार्यः ।^(१४)
 आकृतिगणो ऽयम् ॥

१ Om. M.

२ विधीयते M.

३ N. adds तैषमहः तैषी रात्रिः

४ युक्ता वा B.

५ कृत्तिका A. ; कृत्तिकासु; see also
page 118, note 9.

६ विशाखासु D. M.

७ मघाद्भारणीषु A.

८ Om. D.

९ दृषदि D. M. N.

१० दार्शदाः D. N. ; शक्तवः MSS.

११ उदूखलेन A. D.

१२ चातुर्दिशं.

१३ M. N. om. तत्रभवः; D. om.

ततो वागतः; *तत्र आगतः
N. ; तत्रजातिस्तत्र आगत M.

१४ एवमादिराकृतिं D.

तेन दीव्यति संसृष्टं तरतीकणं चरत्यपि ।

पण्याच्छिल्पान्नियोगाच्च क्रीतादेरायुधादपि ॥ ८ ॥

तेन दीव्यति । तेन संसृष्टम् । तेन तरति । तेन चरत्यपि ।
अभेदोपचारवृत्तेः^(१) । पण्याच्छिल्पान्नियोगाच्च यथासंबन्धं^(२)
क्रीतादेरायुधादप्यभेदोपचारवृत्तेरिकणप्रत्ययो भवति । अचै-
र्दीव्यति । आचिकः ॥ दध्ना संसृष्टम् । दाधिकम्^(३) । एवं मारी-
धिकम् ॥ गोपुच्छेन तरति । गौपुच्छिकः । एवं^(४) काण्डस्रविको
नद्याः ।^(४) आश्वमेधिको ब्रह्महत्यायाः ॥ शकटेन चरति । शा-
कटिकः । एवं घष्टिकः^(५) । षट्पङ्क्तेरेण चरति । शाङ्गवेरिकः^(६) ॥
तामूलपण्ययोगात् तामूलिकः । मृदङ्गशिष्ययोगाद् मार्दङ्गिकः ।
एवं पाणविकः ॥ द्वारनियोगाद् दौवारिकः । एवं शौल्कशा-
लिकः ॥ द्विपूर्णेण क्रीतः ।^(७) द्विशौर्पिकः^(८) । एवं साहसिकः^(९) ॥
कार्षापणमर्हति । कार्षापणिकः ॥ तोमरायुधयोगात् तौम-
रिकः । एवं चाक्रिकः^(१०) ॥ क्रीतादेरप्यभेदमपेक्ष्य^(११) पञ्चमी क्रि-
याविर्भावश्च^(१२) स्पष्टार्थः । कुङ्हालेन खनति । कौङ्हालिकः ॥

१ D. N. om. from अभेद°; in M. a leaf is wanting here comprising from अपि to Sūtra 10.

२ संबन्धक्रीता° N.

३ N. adds भाङ् ।

४ D. adds काण्डस्रवेन तरति । and आश्वमेधेन तरति ।

५ घाष्टिकः B. F. N. (see com. of Tril.); om. D. (M.); N. adds घटया चरति.

६ शङ्गवेरिकः N.

७ D. adds क्वचिदुत्तरपदस्य वृ-
द्धिः ।

८ द्विपूर्णेण क्रीतः । द्विशूर्पिकः । N.

९ B. D. om. from एवं.

१० चक्रायुधयोगाच्चाक्रिकः । N.

११ कृता° A.; क्रीत° D.; N. om.
अपि.

१२ N. om. च.

ओजःसहोऽम्भसा वर्तते । औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः ।
आम्भसिको मत्स्य इत्यादि ॥

नावस्तार्ये विषाद्वध्ये तुलया संमितेऽपि च ।
तच्च साधौ यः ॥ ९ ॥

नावस्तृतीयान्तात् तार्येऽर्थे । विषात्तृतीयान्ताद् वध्येऽर्थे^(१) ।
तुलयेति द्वितीयान्तात् संमितेऽर्थे^(२) । तचेति सप्तम्यन्तात् साधा-
वर्थे यप्रत्ययो^(३) भवति । नावा तार्यं नाव्यम्^(४) । विषेण वध्यो^(५)
विध्यः । तुलया संमितं तुल्यम् । कर्मणि साधुः कर्मण्यः^(६) ॥ अपि
चेति वचनाद् गिरिणा तुल्यो हस्ती^(७) गिरितुल्यः ॥ तुल्यः^(८)
सदृश इत्यन्ये । कुशलो योग्यो हितश्च साधुरुच्यते^(९) ॥

ईयस्तु हिते ॥ १० ॥

हितेऽर्थ ईयप्रत्ययो^(१०) भवति । वत्सेभ्यो हितो^(११) वत्सीयो
गोधुक् । एवम् अश्वीयः ॥ योगविभागात्स्वराणामादावाहुद्धिमतः
शेषेऽर्थ ईयः स्यात् । शालायां भवो जातो वा शालीयः । ऐति-

१ Om. D.

२ F. N. add अपि च ।

३ यः प्र० F. N.

४ नाव्यं अव्यं D.

५ D. adds हस्ती.

६ N. om. from कर्मणि.

७ Om. D.

८ हस्ति तुल्यः D.

९ See p. 121, note 1.

१० ईयः प्रत्ययो D.; ईयो A. B.;

ईयस्तु N.

११ M. adds देशी.

कायनख्येमे^(१) ह्यात्माः । ऐतिकायनीयाः^(१) । एवम् औपगवीयाः ।
एवमन्येऽपि ॥

यदुगवादितः ॥ ११ ॥

उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च^(२) हितेऽर्थे यत्प्रत्ययो^(३) भवति । कृक-
वाकुभ्यो हितं पयः कृकवाक्यम् । वधूभ्यो हितो देशो वधव्यः^(४) ।
गोभ्यो हितं वनं गव्यम् । एवं हविष्यास्तुष्टुक्षाः ॥ सुगव्यम् ।
अतिगव्यमिति तदन्तविधिरिष्टः ॥ गो । हविस् । अष्टका^(५) ।
वर्हिस् । मेधा । सुच^(६) इत्यादयोऽप्यनुसर्तव्याः ॥ विकृतिवा-
चिनः^(७) शब्दात्प्रकृतावभिधेयायां यथोक्तं^(८) हितेऽर्थे प्रत्ययो^(९)
मन्तव्यः । अङ्गारीयाणि काष्ठानि । पिचव्यः^(१०) कार्पासः^(११) ॥

उपमाने वतिः ॥ १२ ॥

उपमतिरूपमानम् । उपमानेऽर्थे^(१२) वतिप्रत्ययो भव-
ति^(१३) । राजेव वर्तते । राजवत् ॥ ब्राह्मणखेव वृत्तिरख्येति^(१४)

१ ऐतिकाय० M. ; ऐतिकाय० N.

२ गवादिभ्यश्च A.

३ यद् F. M. N.

४ मधुभ्यो मधव्यः । A.

५ इष्टिका M. ; इष्टका N.

६ सुच A. F. M. N. ; सुच D. ; N.
adds सर्पिस् after मेधा ।

७ विकृतवाचिनः A. ; M. N. om.
शब्दात्.

८ Om. M.

९ ईयः प्रत्ययो N. ; इयो D.

१० विपच्यः N.

११ कार्पासः D. M. N. ; D. adds एव-
मन्येऽपि ।

१२ Om. N.

१३ वतिर्भवति । F.

१४ वृत्तमख्य D. M. N.

ब्राह्मणवत् ॥ मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्रासादः^(१) । मथुरावत् ॥
 राज्ञेव व्यवहृतमनेन । राजवत् ॥ देवमिव^(२) भवन्तं पश्यामि ।
 देववत्^(३) ॥ पर्वतादिवासनादवरोहति । पर्वतवत् ॥ ब्राह्मणा-
 येव देवदत्ताय धनं^(३) ददाति । ब्राह्मणवत् ॥ अत्रापि तदर्ह-
 मिति परैरेष्टव्यमेव ॥ गुणसाम्येऽपि^(४) । देवदत्त इव खूखो^(५)
 देवदत्तवत् ॥ गुणहीनादपि । अन्धवत् । जडवत्^(६) ॥ द्रव्यसाम्ये
 ऽपि । देवदत्त इव गोमान्^(७) । देवदत्तवत् । सङ्गावात्^(८) क्रि-
 यासाम्यमस्तीति सर्वत्र भवितव्यमेव^(९) ॥

तत्त्वौ भावे ॥ १३ ॥

शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । भावे ऽभिधेये^(१०) तत्त्वौ
 भवतः । शुक्लस्य पटस्य भावः । शुक्लता । शुक्लत्वमिति शुक्लगुणस्य
 भावः । शुक्लस्य गुणस्य भावः ॥ शुक्लता । शुक्लत्वमिति^(११) शुक्ल-
 गुणजातिः ॥ गोता । गोत्वमिति गोजातिः । एवं पाचकत्वम् ।
 दण्डित्वम् । विषाणित्वम् । राजपुरुषत्वमिति क्रियादिसंबन्धि-
 त्वम्^(१२) ॥ देवदत्तत्वम् । चन्द्रत्वम् । सूर्यत्वमित्यवस्थाभेदात् ॥

१ प्रासादा म० M. N.

२ देवदत्त for देव N.

३ Om. F. M. N.

४ एवमन्येऽपि M.; om. N.

५ खूखेव D.; A. M. add गोमान्.

६ M. N. add मूकवत्.

७ देवदत्तगोमान् N.; M. om. from

देवदत्त०

८ Om. A.

९ वक्तव्यं । N.; D. M. om. एव ।

१० D. adds सिद्धात्.

११ B. D. M. om. शुक्लगुणस्य भावः;

A. M. om. शुक्लस्य गुणस्य

भावः; F. M. om. शुक्लता;

M. om. शुक्लत्वमिति ।; N. om.

इति.

१२ *संबन्धित्वात् । D. N.

आकाशत्वमिति प्रदेशभेदात् । अभावत्वमिति संबन्धिभेदात्^(१) ।
नानेत्यस्य^(२) भावो नामात्वम्^(३) ॥

यण् च प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥

भावेऽभिधेये यण् च प्रकीर्तितः । चकारात् तत्त्वौ च^(४) ।
जडस्य भावो जाड्यम् । जडता । जडत्वम् ॥ ब्राह्मणस्य^(५) भावो^(५)
ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणता । ब्राह्मणत्वम् ॥ एवं माणव्यम्^(६) । वाङ-
व्यम् ॥ प्रकीर्तितयद्वयं लक्ष्यानुरोधार्थम्^(७) । तेन गुणवचनब्राह्म-
णादिभ्यो ऽन्येभ्यो^(८) ऽपि क्रियायामपि दृश्यते । जडस्य कर्म
जाड्यम् । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥

तदस्यास्तीति मन्वन्वीन् ॥ १५ ॥

तदिति प्रथमान्तात् । अस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थे मन्तु । वन्तु । विन् ।
इन् । इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गावो विद्यन्ते ऽस्येति गोमान् ।
एवम् आयुष्मान् । लक्ष्मीवान् । किंवान्^(९) । विद्युत्वान् । पयस्वान् ।
भास्वान्^(१०) । कर्मवान् । वृक्षवान् । मालावान् । तेजस्वी । पयस्वी ।
दण्डी । मायी । मायावी ॥ इतिशब्दो^(११) विवचार्यः ॥

१ संबन्धिभेदात् M.

२ नानेत्यस्य^० F.; नानेत्येतस्य M. N.

३ नामात्वमिति A. F.

४ तत्त्वौ भवतः B. D. M.

५ Om. F. M. N.

६ मानव्यं A. B. F.

७ लक्ष्यानुरोधार्थम् A. B. F.; लक्ष्यानुरोधे^० N.

८ Om. F.; गुणवचनादिभ्यो ब्रा-
A.

९ Om. M.

१० Om. D. M. N.; A. B. om. the
next word.

११ शब्दो ऽच A. F.

भूमनिन्दाप्रशंसासु^(१) नित्ययोगे ऽतिशायने ।
 संसर्गे ऽस्तिविवक्षायां मन्वादयो भवन्त्यमी ॥ १ ॥
 तथा मोपधमान्ताच्च^(२) धुडन्तादशिङ्गन्तः^(३) ।
 अवर्णोपधतस्यापि वन्तुरवर्णतस्तथा ॥ २ ॥
 मायाशीर्षात्स्वरूपाच्च^(४) ब्रीहेरथात्स्वरूपतः ।
 यथा ब्रीहोति शालीति इक्षनेकस्वरदतः ॥ ३ ॥
 मायास्मेधास्तजो^(५) विन् स्यादाधिकारादिभाषया ।
 विहिताः सर्व एवैते शेषेभ्यो मन्तुरिष्यते ॥ ४ ॥
 दन्दिनिन्दितरोगेभ्यः प्राणिस्थेभ्य इमेव हि ।
 कटकवलयी^(६) कुष्ठी स्यात्काकतालुकी यथा ॥ ५ ॥
 स्यात्स्वाङ्गान्तु^(७) यथाप्राप्तं स्तनकेशवती यथा ।
 कः स्वार्थे नित्यमेवैषां वातो ऽस्यास्तीति वातकी ॥ ६ ॥
 अतीसारक्यपीदृक् स्यात् पिशाचकी तथा स्मृतः ।
 कश्मलसोमन्तले^(८) पिशाचशब्दो ऽभिधीयते ॥ ७ ॥
 वयसि गम्यमाने च पूरणान्तादिनेव हि ।
 पञ्च दिनानि मासा वा^(९) पञ्चमी बालको यथा ॥ ८ ॥

१ भूमनिन्दा° B. D. N.

२ °मान्ताच्च F.

३ शिङ्गन्तरः । B.

४ °शीर्षात्स्व° M. N.

५ मायास्मेधा° D. M.

६ °कुवलयी N. and orig. M.

७ स्वाङ्गान्तु D. M. N.

८ कश्मल° N.

९ सामाच्च N.

सुखादिभ्य इन्नेव स्याद् बाह्वृत्भ्यां बलादपि^(१) ।
 सुखी दुःखी अलीकी च कर्षणी छपणी हली ।
 हृषी^(२) छच्छी प्रतीपी च सोढ्याश्चस्तीत्युदाहृतम्^(३) ॥ ८ ॥
 बाहुवल्गूवली च सर्वादेर्नित्यमिंस्तथा ।
 विज्ञेयं सर्वबीजीति सर्वकेशीत्युदाहृतम्^(४) ॥ १० ॥
 स्याद्धर्मशीलवर्णान्तादिन्नेवेति विवक्षया ।
 ब्रह्मधर्मी सुशीली च ब्रह्मवर्णीत्युदाहृतम् ॥ ११ ॥
 जातौ तु हस्तदन्ताभ्यां कराच्चैव^(५) इन्नेव हि ।
 हस्ती दन्ती करी ज्ञेयो वर्णादिन्ब्रह्मचारिणि ॥ १२ ॥
 स्युर्ब्रह्मचरणाद्धेतोर्वर्णिनो ब्राह्मणास्तथः ।
 ब्रह्मचर्यं विनापि स्युः संभवाद्ब्राह्मणा इति ॥ १३ ॥
 पुष्करोत्पलपद्मेभ्यो नडविसतमालतः^(६) ।
 कपित्थकुमुदाभ्यां च मृणालात्कर्दमात्पयः-^(७) ॥ १४ ॥
 शालूककरीषेभ्यश्च हिरण्याद्रूढदेशके ।
 विवक्षायामिन्नेवेति यथा पुष्करिणीति च ॥ १५ ॥
 मन्त्रन्तमान्तशब्देभ्यः संज्ञायामिन्नेवेत्येते^(८) ।
 अप्राप्तिनियमार्थं च दामिनी सोमिनी यथा ॥ १६ ॥

१ N. om. from बाह्वृत्

२ तृपी A.

३ सोऽस्यास्त्री°D.; सोऽयस्यास्त्री°F.;

सोऽयस्यास्त्री M.; सोऽस्यास्त्री°N.

४ N. om. this and the preceding half-sloka.

५ कराच्चैव F.

६ नलविष° D.; लडविष° F.; न-

डविष° M.; नडविष° N.

७ कर्दमात्ततः ॥ D.

८ °इति वेद्यते N.; इतितीष्यते। D.;

इतिवेद्यते M.

इन्विषय इको वाच्यः प्रागुक्तान्नियमार्थतः^(१) ।
 स्वार्थे कः स्थान्न वाच्यो ऽयं दण्डोव दण्डिको यथा ॥ १७ ॥
 संज्ञामाले ऽष्टकावीणामेखलावडवाशिखा- ।
 बलाकाभ्यः पताकाया इन्विभाषा विधीयते ॥ १८ ॥
 वा कर्मचर्मवर्मभ्यसूतोत्साहबलोद्दाम-^(२) ।
 मूलदलकुलायामारोह^(३) प्रयामउपयाम-^(४) ॥ १९ ॥
 व्यायामावरोहाणाम्^(५) ॥
 इन्नन्तानां सद्वैतेषां^(६) स्वार्थे को नेष्यते बुधैः ॥ २० ॥
 एवमन्ये ऽपि^(७) ॥

संख्यायाः पूरणे डमौ ॥ १६ ॥

संख्यायाः पूरणे ऽर्थे डमौ भवतः । व्यवस्थितवाधिकारादासं-
 ख्यादेर्नान्तायाश्च^(८) मो भवति । शेषाच्च^(९) डः । एकादशानां
 पूरणः । एकादशः । एकादशी । एवं पञ्चमः । पञ्चमी ॥ संख्यायाः
 पूरण इति किम् । एकादशानां पञ्चानां वोद्विकाणां पूरणो घटः ॥

द्वेस्तीयः ॥ १७ ॥

द्वेः पूरणे ऽर्थे तीयो^(१०) भवति । द्वयोः पूरणः । द्वितीयः ॥

१ प्रागुक्तो नि० D.; प्रागुक्ता नि० M.

२ वर्मभ्यः सूतोत्साह० corr. F.; सू-
तोत्साह० M. N.; वसोन्नमे B.

३ व्यामावरोह A. O.; कुलाया-
मामवरोह F.; कुलायामाव-
रोहाणामिन्नन्तानां B.

४ प्रयाम० F.O.; प्रयामोप० D.M.;
प्रयामोपायामव्ययाम० A.

५ वरोहणां M. N.; वरोहाणा-
नाम० D.

६ सद्वैतेषां D. M. N.

७ N. om. from एवम०

८ D. om. च; असंख्यादेर्नान्ताश्च
M.; असंख्यादेः संख्याया मो N.

९ शेषाच्च F.; शेषायाच्च D. M. N.

१० तीयः प्रत्ययः F.

चेस्तु च ॥ १८ ॥

त्रेः पूरणेऽर्थे तीयो^(१) भवति । त्र्यादेशश्च^(२) । त्रयाणां
पूरणः । द्वितीयः ॥

अन्तस्थो डे षोः^(३) ॥ १९ ॥

रघोरन्तस् थो भवति । डे परे । चतुर्णां पूरणः । चतुर्थः ।
एवं षष्ठः ॥ आगमत्वादिसर्गो^(४) डत्वं च^(५) न स्यात् ॥

कतिपयात्कतेः ॥ २० ॥

कतिपयात्कतेश्च पूरणेऽर्थे थो भवति । कतिपयथः । कतिथः ॥

विंशत्यादेस्तमद् ॥ २१ ॥

विंशत्यादेः पूरणेऽर्थे तमङ् भवति । विंशतेः पूरणः । विंश-
तितमः । विंशतितमी । त्रिंशत्तमः । त्रिंशत्तमी ॥ उत्तरच नित्य-
ग्रहणादिकल्पो लभ्यते । विंशः । त्रिंशः ॥

नित्यं शतादेः ॥ २२ ॥

शतादेः पूरणेऽर्थे नित्यं तमङ् भवति । एकशततमः । एक-
सहस्रतमः^(६) । एककोटितमः ॥

१ तीयः प्रथमो F.; तृतीयो D.

२ त्र्यादेशश्च B.; तृत्वादेशश्च M.

३ डे रघोः ॥ A.

४ आगमादि० M.

५ डत्वं च A.; त्वं च B.

६ M. N. add एकलक्षतमः ।

षष्ठ्याद्यतत्परात् ॥ २३ ॥

तस्याः परस्तत्परः । संख्यायाः पर^(१) इत्यर्थः । षष्ठादेर-
संख्यापरान्नित्यं तमङ् भवति पूरणे^(२) ऽर्थे^(२) । षष्ठितमः । सप्त-
तितमः । अशीतितमः । नवतितमः ॥ अतत्परादिति किम् ।
एकषष्टः । एकसप्ततः^(३) ॥

विभक्तिसंज्ञा विज्ञेया वक्ष्यन्तेऽतः परं तु ये ।

अद्यादेः सर्वनामस्ते बहोश्चैव पराः स्मृताः ॥ २४ ॥

श्रुतत्वात्सर्वनामकार्यं प्रत्येव^(४) विभक्तिसंज्ञा । तेन यदा^(५) ।
कदेति घोषवति न दीर्घः ॥ बङ्गशब्दो ऽत्र संख्यावचनः सर्वनाम-
साहचर्यात् ॥

तच्चेदमिः ॥ २५ ॥

तेषु विभक्तिसंज्ञकेष्विदमिकारो^(६) भवति । इतः । इह ।
इदानीम् । अधुना ॥

रथोरेतेत् ॥ २६ ॥

रथोः परत^(७) इदम् एत । इत् । इत्येती प्राप्नोति^(८)
यथासंख्यम् । एतर्हि । इत्यम् ॥

१ M. om. from संख्यायाः

२ Om. A. F. M. N.

३ एकषष्ठितमः M. N.; om. D.

४ प्रत्येकं N.; प्रति M.

५ तदा M. N.

६ ०संज्ञेष्विदं D. F.; ०संज्ञिके-
ष्विदं M.; संज्ञकेषु तकारा-
दिषु इदं A.

७ पर A.

८ भवतः F.

तेषु त्वेतदकारताम् ॥ २७ ॥

तेषु तकारादिष्वेतदकारतां^(१) प्राप्नोति । अतः । अत्र ॥
तकारादिष्विति किम् । एतथा^(२) ॥

पञ्चम्यास्तस् ॥ २८ ॥

सर्वनाम्नो ऽद्वादेर्बहोस्यैव^(३) पञ्चम्यन्तात् तस्प्रत्ययो भवति
वा^(४) । सर्वस्मात् सर्वतः । तस्मात् ततः । बद्धभ्यो बद्धतः ॥
अद्वादेरिति किम् । द्वाभ्यां भवतः ॥ उगवादितः प्रयोगतस्येति
ज्ञापकादसर्वनाम्नो^(५) ऽप्यवधिमात्रे तस् वक्तव्यः । ग्रामात् ।
ग्रामतः ॥ हाग्रहोरवधौ न भवति^(६) । युष्मद्दीयते । सार्था-
ङ्गीनः । पर्वतादवरोहति ॥

त्र सप्तम्याः ॥ २९ ॥

सर्वनाम्नो^(७) ऽद्वादेर्^(८) बहोस्यैव^(९) सप्तम्यन्तात् त्रप्रत्ययो
भवति वा । सर्वस्मिन् सर्वत्र^(१०) । बद्धषु बद्धच ॥ अद्वादेरिति
किम् । द्वयोः । त्वयि । मयि ॥ आद्यादिभ्यस्^(११) तस् वक्तव्यः ।

१ तेषु तकारादिषु विभक्तिसंज्ञ-
केषु एतद् F.; विभक्तिसंज्ञेषु
एतदकारं D.; तेषु विभक्ति-
संज्ञकेषु एतदकारतां M.

२ M. adds अकारवचने तथा ॥

३ F. M. om. from सर्वनाम्नो; D.
N. om. बहोस्यैव.

४ तस् भवति बहोश्च वा N.

५ ज्ञापयति । असर्वं D. M. N.

६ स्मात् A. B.

७ A. adds सिद्धादकारान्ताद्;
om. M.

८ द्वादिर्वर्जितात् N.; om. M.

९ च F.; M. N. om. from बहोः

१० F. adds तस्मिन् । तत्र; O.
यत्र । तत्र ।

११ D. adds सप्तम्यन्तेभ्यस्.

आदौ । आदितः । मध्ये । मध्यतः । अन्ते । अन्ततः । पृष्ठे । पृष्ठतः ।
मुखे^(१) । मुखतः^(१) । पार्श्वे । पार्श्वतः ॥ आहतिगणोऽयम् ॥

इदमो हः ॥ ३० ॥

इदमः सप्तम्यन्ताद् हो भवति वा^(२) । अस्मिन् । इह^(३) ॥

किमः ॥ ३१ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद् हो भवति वा^(४) । कस्मिन् । कुह ॥ कन्द-
खेवेत्यन्ये^(५) ॥

अत क च ॥ ३२ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद् हो भवति । क्वादेशश्च^(६) । कस्मिन् । क ॥

तहोः कुः ॥ ३३ ॥

तकारश्चकारयोः^(७) परयोः^(८) किं^(९) कुर्भवति । कुतः ।
कुह ॥

काले किंसर्वयदेकान्येभ्य एव दा ॥ ३४ ॥

एभ्यः काले वर्तमानेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो दाप्रत्ययो भवति^(१०) ।

१ Om. B. M.; F. adds अये । अयतः ।

६ क्वादेशश्च M. N.

२ Om. B. D. F. N.

७ तहोः B.

३ M. adds अस्मापवादोऽयम् ।

८ Om. A. M.

४ Om. D. F. M. N.

९ किमः D. F. N.

५ ०खेके F.; ०खेवमादयः D.;

१० भवति वा A.

छांदसावित्थिके M.

कस्मिन्काले । कदा । एवं सर्वदा । यदा । एकदा । अन्यदा ॥
काल इति किम् । सर्वत्र देशे ॥

इदमो ह्यधुना दानीम् ॥ ३५ ॥

काले वर्तमानादिदमः सप्तम्यन्ताद् हिं । अधुना । दानीम् ।
इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अस्मिन्काले । एतर्हि । अधुना । इदानीम् ॥

दादानीमौ तदः स्मृतौ ॥ ३६ ॥

काले वर्तमानान्तदः सप्तम्यन्ताद् दादानीमौ प्रत्ययौ^(१)
स्मृतौ । तस्मिन्काले^(२) । तदा । तदानीम् ॥

सद्यश्चाद्या निपात्यन्ते ॥ ३७ ॥

^(३)समाने ऽहनि । सद्यः । समानस्य सभावो यद्य^(४) परवि-
धिः ॥ परस्मिन्नहनि परेद्यवि^(५) । परादेरेद्यवि^(६) ॥ अस्मिन्नहनि ।
अद्य । इदमो ऽङ्गावो य च परविधिः^(७) ॥ पद्यत् । परारि । पूर्व-
पूर्वतरयोः पर उदारी च ॥ अस्मिन्संवत्सरे । ऐषमः । इदमः सम
सिष्^(८) ॥ पूर्वस्मिन्नहनि । पूर्वेषुः । पूर्वादेरेद्युस् । एवमपरेद्युः^(९) ।

१ Om. A. N.

२ Om. D. M. N.; A. om. काले ।

३ D. M. N. add सद्य [सद्यस् N.;
अद्यस् M.] आद्याः शब्दाः काले
ऽभिधेये निपात्यन्ते ।

४ यस् च A. B.

५ परेद्यविः A. B. M.; •विस् N.;

D. om. from परस्मिन्

६ •द्यविः A. B.; परादिर्ब्यवि
M.; om. D. N.

७ यद्य N.; D. om. from अस्मिन्

८ सिष् A. B. D.

९ परेद्युः A.; पूर्वान्वान्वतरापरा-
धरोत्तरेभ्य एद्युस् । अपरेद्युः ।
M.

अधरेद्युः । उत्तरेद्युः । अन्येद्युः । अन्यतरेद्युः । इतरेद्युः । उभये-
द्युः । उभयाद् द्युश्च^(१) ॥ किमन्ययत्तद्भ्यो^(२) ऽनद्यतनवृत्तिभ्यो^(३)
र्हिर्वा । कस्मिन्नास्ते^(४) । कर्हि । कदा । अन्यर्हि । अन्यदा । यर्हि ।
यदा । तर्हि । तदा^(५) । अद्यतने ऽपि^(६) ॥ एवं पुरस्तादादयो
ऽप्यनुसर्तव्याः^(७) ॥

प्रकारवचने तु या ॥ ३८ ॥

सर्वनाम्नो ऽद्वादेः प्रकारवचने तु याप्रत्ययो भवति । सा-
मान्यस्य भेदकः प्रकारः । सर्वेण प्रकारेण । सर्वथा । एवं यथा ।
तथा ॥ वाक्यार्थवशेन^(८) सर्वविभक्तिभ्यो ज्ञेयः ॥ या इति बद्धव-
चनं^(९) वा । तेन संख्यायाः प्रकारे धा । एकधा । द्विधा । त्रिधा । च-
तुर्धा । पञ्चधा । सप्तधा^(१०) ॥ द्वित्रिभ्यां धमुण् एधा^(११) च । द्वैधम् ।
द्वेधा । त्रैधम् । चेधा ॥ एकाह्यमुण्^(१२) वा । ऐकध्यम्^(१३) । एकधा ॥

इदमङ्किभ्यां यमुः कार्यः ॥ ३९ ॥

इदमङ्किभ्यां प्रकारवचने यमुः कार्यः । अनेन प्रकारेण ।
इत्थम् ॥ केन प्रकारेण । कथम् ॥

१ द्युश्च A. B.

२ अन्यतरेद्युः D. M.

३ Om. A.; ०र्हि वा M.

४ Om. D. F. M. N.

५ M. adds एतर्हि । एतदा ।

६ A. adds तर्हि; D. om. from चक्ष०

७ A. N. om. अपि; पुरस्तादयस्यानु०

B. D.; पुरस्तादित्यादयो० M. N.

८ ०चर्चविशेषेण N.

९ बद्धवचनात् D. M. N.

१० बद्धधा D. N. and marg. M.

११ धमयैधा N.

१२ एकाह्यमुण् N.; एकाह्यमुण् A.

१३ ऐकध्यम् । A.; B. adds ऐकेन
प्रकारेण.

आख्याताञ्च तमादयः ॥ ४० ॥

नाञ्च आख्याताञ्च तमादयः प्रत्यया^(१) निपात्यन्ते^(२) ।
 आख्यातं क्रियाप्रधानम् । आढ्यतरः । आढ्यतमः । प्रकृष्ट आढ्य
 उच्यते निपातनख्येष्टविषयत्वात्^(३) । तथा^(४) पञ्चतितराम् । पञ्च-
 तितमाम् । किन्तराम् । किन्तमाम् । पूर्वाङ्केतराम् । पूर्वाङ्केत-
 माम्^(५) । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमाम् ॥ आख्यातकिमेकारान्ता-
 व्ययेभ्यः क्रियागुणप्रकर्षवृत्तिभ्य एव तराम् तमाम् ॥
 तथा गुणादिष्टेयन्सौ^(६) वा ॥ पटिष्ठः । पटीयान् । पटुतरः ।
 पटुतमः ॥
 प्रकर्षे रूपः^(७) ॥ प्रकृष्टं पञ्चति । पञ्चतिरूपम् । प्रकृष्टो वैयाकरणः
 वैयाकरणरूपः ॥
 ईषदसमाप्तौ^(८) कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटु-
 देशीयः । पञ्चतिकल्पम् । पञ्चतिदेश्यम् । पञ्चतिदेशीयम् ॥
 कुत्सितवृत्तेर्नाञ्च एव पाशः ॥ कुत्सितो वैयाकरणः । वैयाकरण-
 पाशः ॥
 भूतपूर्ववृत्तेस्तरट् ॥ भूतपूर्व आढ्यः । आढ्यचरः । आढ्यचरी ॥
 षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽभिधेये^(९) रूप्यस्य ॥ देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः ।
 देवदत्तरूप्यः^(१०) । देवदत्तचरः^(११) ॥

१ प्रत्ययान्ता A.

२ भवन्ति M.

३ निपातनात् । D. F. M. N.

४ Om. M. N.; A. adds आख्या-
ताञ्च.

५ पूर्वैतमाम् । D.

६ ०यन्सौ F. M. N.; ०यन्सु A. B.

७ तथा प्रकृष्टे रूपस्य ॥ D. F. N.;
om. M.

८ ईषदपरिसमाप्तौ D. M. N.

९ ०भूपाभिधेये A.; ०भूतेऽभिधेये
B. D.

१० देवदत्तस्य रूप्यः M.

११ A. B. add देवदत्तचरी.

बद्धत्पार्थात्कारकाच्छस् वा मङ्गले गम्यमाने ॥ बद्ध देहि । बद्ध-
शो देहि । एवं प्रभूतं^(१) देहि^(१) । प्रभूतशो देहि ।^(२) अल्पशो
देहि ।^(२) श्लोकशो देहि ॥

संख्यैकार्थाभ्यां वीष्टायाम् ॥ द्वौ द्वौ देहि । द्विशो देहि । एवं^(३)
कार्षापणशो देहि । कुडवशः । पादशः ॥

कतिगणवन्तूनां संख्यावत् ॥ कतिशः । गणशः । तावच्छः ॥
वारस्य संख्यायाः कृत्वस् ॥ पञ्च वारान् भुङ्क्ते । पञ्चकृत्वः । कति-
कृत्वः । गणकृत्वः । तावत्कृत्वः । शतं वारान् भुङ्क्ते । शतं^(४) वा-
राणां वा भुङ्क्ते । शतकृत्वः ॥

बहोरविप्रकर्षे^(५) धा च ॥ बहन् वारान् भुङ्क्ते । बद्धधा दिव-
सस्य^(६) । बद्धकृत्वः ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्^(७) ॥ द्वौ वारौ भुङ्क्ते । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते ॥
प्रस्तुतवृत्तेर्मयट् ॥ अन्नं प्रस्तुतम् । अन्नमयम् । एवं यवागूमयो ॥
प्रकृतेर्विकारेऽवयवे वाभक्षाच्छादनयोः^(८) ॥ अन्नमयम् । भस्म-
मयम् । सुवर्णमयम् ॥ भक्षाच्छादनयोस्तु^(९) । मौद्गः सूपः ।
कार्पासमाच्छादनम् । मयटा ऽण् न बाध्यते ॥

एकस्वरान्नित्यम्^(१०) ॥ वाङ्मयम् । तन्मयम्^(११) । मृत्तमयम् ॥

१ Om. A. F.

२ D. N. add अल्पं देहि । श्लोकं
देहि ।

३ B. D. add कार्षापणं देहि.

४ Om. A.

५ बहोरपि प्रकर्षे A. and orig. B.

६ Om. F.

७ संख्यावरि सुच् । D. M. N.

८ वा ऽभक्षाच्छाद° A. D. M.;
D. adds अन्नमयो विकारः ।

९ भक्षा° A. M.; तु न भवति । D.

१० °नित्यं मयट् M.; नित्यमयट् N.

११ तन्मयं A. B.

अभूततद्भावे कृभस्तिषु विकाराष्ट्विः ॥ अशुक्लं शुक्लं करोति ।
 शुक्लीकरोति ॥ अशुक्लः शुक्लोभवति । शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् ॥
 अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरक्षोरजोभ्यः ॥ कृतसलोपेभ्य एवायं विधिः । नि-
 पातनस्येष्टविषयत्वात् । अनरुः करोति । अरुः करोतीत्यादि^(१) ॥
 अभिव्याप्तौ संपद्यतौ च सातिर्वा ॥ वर्षासु खवणमुदकं संपद्यते ।
 उदकसात्संपद्यते । उदकसात्करोति^(२) । उदकसाङ्गवति । उद-
 कसात्स्यात्^(३) ॥
 स्वाम्यर्थादायत्ते^(४) ॥ राजायत्तं करोति । राजसात्करोति ।
 राजसाङ्गवति । राजसात्स्यात् । राजसात्संपद्यते ॥
 देये चा च ॥ देवाय देयं करोति । देवत्रा करोति । देवत्रा
 भवति । देवत्रा स्यात् । देवत्रा संपद्यते^(५) । एवमन्येऽपि ॥
 अथक्तानुकरणादनेकस्वरादनिती डाच् ॥ पटत्पटत्करोति^(६) ।
 पटपटाकरोति । पटपटाभवति । पटपटासंपद्यते । पटपटास्यात् ॥
 द्वितीयद्वितीयशम्बबीजेभ्यः^(७) ह्रषिविषये^(८) करोतौ ॥ द्वितीयाक-
 रोति । द्वितीयाकरोति । शम्बाकरोति^(९) । बीजाकरोति^(१०) ॥

१ °रखेवमादयः ॥ D.; M. N. add
some more examples.

२ वर्षासु खवणमुदकसात्संपद्यते० ।
D. N.; वर्षासु खवणं अनुदक-
मुदकं करोति । उदकसात्करो-
ति । M.

३ D. adds पक्षे उदकीकरोतीत्या-
दि.

४ °आयत्ते च ॥ D.; °आयते । M.
५ D. adds देवसात्करोति ।

६ Om. D. M. N.; अपटत्पटत्०
B. F.

७ संब० (संव) MSS. except M.

८ °विषयेभ्यः D.

९ A. adds चेचं.

संख्यादेर्गुणात् ॥ द्विगुणाकरोति । त्रिगुणाकरोति चेचम् ॥
 समयाद् यापनायाम् ॥ समयाकरोति ॥
 सपत्रनिष्चाभ्यामतिव्यथने^(१) ॥ सपत्राकरोति । निष्चाकरो-
 ति मृगम् ॥
 निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ निष्कुलाकरोति दाडिमम् ॥
 प्रियसुखाभ्यामानुकूले ॥ प्रियाकरोति । सुखाकरोति ॥
 दुःखात्प्रातिकूले ॥ दुःखाकरोति ॥
 शूलात्पाके ॥ शूले^(२) पचति मांसम् । शूलाकरोति ॥
 सत्यादशपथे ॥ सत्याकरोति वणिग्भाण्डम्^(३) ॥
 मद्रभद्राभ्यां वपने ॥ मद्राकरोति । भद्राकरोति^(४) ॥

समासान्तगतानां वा राजादीनामदन्तता ॥ ४१ ॥

समासान्तगतानां वा राजादीनामदन्तता निपात्यते^(५) ।
 अत्रत्ययो वा ऽदन्तो वा^(६) येषामिति विग्रहः । अवयवावयवो^(७)
 ऽपि समासस्यावयवः । तेनोपराजम् । अध्यात्मम् । अव्ययीभा-
 वाद्^(८) विभक्तीनामम्^(९) ॥ दिपुरी । त्रिपुरी । द्विगोर्नदादि-

१ °अतिव्यथने ॥ D.

२ मूलेन A.

३ वणिक् भ० B.

४ F. adds तमादिराकृतिगणोऽयम् ।

५ °अदन्ता निपात्यते B. D.

६ Om. A.; अत्रत्ययो ऽन्तो वा D.
M.; °वातो N.

७ अवयवो M.; अवयवा अवय-
वो N.

८ D. N. add अकारान्ताद्.

९ अव्ययीभावादित्यम् F.

नादी^(१) ॥ सक्ताचिनी । दन्दनिन्दितरोगेभ्य इतीन्^(२) । एव-
मन्येऽपि ॥

प्रणम्य दद्रुस्य हरेर्भवान्या
वास्या गणेशस्य च पादपद्मम् ।
तनोति रत्नेश्वरचक्रवर्ती
राजादिवृत्तिं पठतां हिताय ॥

राजन् अहन् सखि ॥ १ ॥ प्रागुक्तो विधिस्तत्पुण्य एव वक्ष्यति ।
एते तत्पुण्ये राजादयो भवन्ति । राजादित्वाददन्ता स्त्रादित्यर्थः । म-
हाराजः । परमाहः । ब्रह्मः । विबुधसखः ॥ तत्पुण्य इति किम् । शोभनराजा
मगधः । दीर्घाहो निदाघः । वायुसखा राजा ॥

गौरतद्धिताभिधेये ॥ २ ॥ तद्धिताभिधेयं वर्षयित्वा तत्पुण्ये बी
राजादिर्भवति । राजगवः । परमगवः ॥ अतद्धिताभिधेय इति किम् ।
पञ्चगुः । अन्यत्र चित्रगुः ॥

उरःप्रधानार्थम् ॥ ३ ॥ प्रधानार्थ उरःशब्दो राजादिर्भवति ।
अश्वोरसम् । हस्तुरसम् । अश्वानां हस्तिनां च प्रधानमित्यर्थः ॥ प्रधाना-
र्थमिति किम् । अश्वोरः । अश्वानां वच इत्यर्थः ॥

अनस् अग्नस् अयस् सरस् जातिसंज्ञयोः ॥ ४ ॥ जाती संज्ञायां
च एते चत्वारो राजादयो भवन्ति । उपगतमनः । उपानसम् । जातिः ॥
महानसम् । संज्ञा ॥ अमृतात्मः । जातिः ॥ कृशात्मः । संज्ञा ॥ पिच्छाय-
सम् । जातिः ॥ खोहितायसम् । संज्ञा ॥ मण्डूकसरसम् । जातिः ॥ जलस-
रसम् । संज्ञा ॥ अनयोरिति किम् । बृहद्ग इत्यादि ॥

यामकौटाभ्यां तच्चन्^(३) ॥ ५ ॥ आभ्यां तथा राजादिर्भवति ।
यामतचः । कौटतचः ॥ आभ्यामिति किम् । राजतचा ॥

१ °त्वादीप्रत्ययः N.

३ यामकूटाभ्यां F. M. N.; तच्चन् D.

२ °रोगेभ्य इन् । D. M. N.

अतेः श्वन् ॥ ६ ॥ अतिपूर्वः श्वा राजादिर्भवति । अतिश्वो वराहः ।
वेगवानित्यर्थः ॥ अतिश्वः सेवकः । सुखामिभक्त इत्यर्थः ॥ अतिश्वो सेवा ।
निष्ठष्टेत्यर्थः ॥

उपमानादप्राणिनि ॥ ७ ॥ अप्राणिविवक्ष्य उपमानं यः । स रा-
जादिर्भवति । आकर्षः श्वेव । आकर्षश्वः ॥ फलकः श्वेव । फलकश्वः ॥ अप्राणि-
नीति किम् । व्याघ्रः श्वेव । व्याघ्रश्वः ॥

मृगपूर्वोत्तरेभ्यश्च सक्थि^(१) ॥ ८ ॥ एभ्य उपमानाच्च सक्थि रा-
जादि भवति । मृगसकथम् । पूर्वसकथम् । उत्तरसकथम् । फलकसकथम् ॥

अतद्वितार्थे द्विगोर्नैः ॥ ९ ॥ तद्वितार्थे वर्षयित्वोत्तरपदे समा-
हारे च द्विगोः संबन्धिनी नौ राजादिर्भवति । द्विगोः धनम् । पञ्चगोः
धनम् ॥ अतद्वितार्थे इति किम् । पञ्चगोः ॥ द्विगोरिति किम् । परमगोः ॥

अर्धाच्च ॥ १० ॥ अर्धशब्दाच्च परास्त्री राजादिर्भवति । अर्धनावम् ॥
चिह्नस्य लोकाश्रयत्वात्पुंसकत्वमेव ॥

वा खारी ॥ ११ ॥ अर्धात्परा । अतद्वितार्थे द्विगोः खारी राजा-
दिर्भवति वा । अर्धखारम् । अर्धखारी । अद्विधानवत्त्वात् स्त्रीत्वम् ॥ दि-
खारधनम् । दिखारी । अतद्वितार्थे द्विगोः स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तेर्नास्ति
व्यावृत्तिः । पञ्चभिः खारीभिः क्रीतः । पञ्चखारः ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलिः ॥ १२ ॥ आभ्यां परोऽञ्जलिशब्दो राजादिर्भ-
वति वा । द्वाञ्जलम् । द्वाञ्जलि । त्र्यञ्जलम् । त्र्यञ्जलि । द्वाञ्जलप्रियः^(२) । द्वा-
ञ्जलिप्रियः । त्र्यञ्जलप्रियः । त्र्यञ्जलिप्रियः^(२) ॥ उत्तरपदेऽतद्वितार्थे
नेच्छन्त्ये ॥ अतद्वितार्थे द्विगोरिति किम् । द्वाञ्जलिः । त्र्यञ्जलिः ॥

जनपदाद् ब्रह्मन् ॥ १३ ॥ जनपदवाचकाच्छब्दात्परो ब्रह्मन् रा-
जादिर्भवति । अवन्तिषु ब्रह्मा । अवन्तिब्रह्मः ॥ वा न वर्तते परच वायह-
यात् ॥

१ सक्थि वा । D.

२ द्वाञ्जलः प्रियः । द्वाञ्जलिः प्रियः । etc. MS.

कुमहद्वां वा ॥ १४ ॥ आभ्यां ब्रह्मन् राजादिर्भवति वा । कुत्सि-
तो ब्रह्मा । कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा ॥ आभ्यामिति किम् ।
परमब्रह्मा ॥

उक्तेषु^(१) स्त्रीत्वसंभवे नदादौ द्रष्टव्याः ॥ १५ ॥ एतेऽप्रत्ययान्ताः स्त्रियां वर्तन्ते चेत्तदा नदादौ द्रष्टव्याः । ईप्रत्ययान्ता भवन्तीत्यर्थः ।
यथा राजानमतिक्रान्ता । अतिराजी । इत्यादि ॥ संभव इति किम् । अर्ध-
नावम् । अर्धस्वारम् ॥

संख्याव्ययाद्यङ्कुलिः^(२) ॥ १६ ॥ संख्याव्ययावादी यस्मेति विग्रहः ।
संख्याव्ययाद्यङ्कुलिशब्दो राजादिर्भवति । द्वयोरङ्कुलोः समाहारः । द्वाङ्कु-
लम् ॥ द्वे अङ्कुली प्रमाणमस्य । द्वाङ्कुलं दाह ॥ तद्धिताभिधेये द्विगुरयम् ।
तेन तमादिविहिताः प्रमाणे द्वयसद्वद्वद्वत्माचट्प्रत्यया न भवन्नुक्तार्थत्वात् ।
यथा अङ्कुलिः प्रमाणमस्य । अङ्कुलिद्वयसम् । अङ्कुलिद्वयम् । अङ्कुलिमा-
चम्^(३) ॥ अव्ययादि । निरङ्कुलम् ॥

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुष्पवर्षादीर्घादिश्च^(४) रात्रिः ॥ १७ ॥
एतेभ्यः संख्याव्ययादिभ्यश्च रात्रिशब्दो राजादिर्भवति । अहोरात्रः । सर्व-
रात्रः ॥ पूर्वरात्रः । अपररात्रः । एकदेशे वर्तमानस्य पूर्वादिशब्दस्यैकदेश-
त्वात्कर्मधारयः । अन्यत्र पूर्वरात्रिः । अतिक्रान्ता रात्रिरित्यर्थः ॥ संख्या-
तरात्रः । पुष्परात्रः । वर्षारात्रः । दीर्घरात्रः ॥ संख्याव्ययादिश्च । द्विरा-
चम् । त्रिराचम् ॥ एभ्योऽहोऽति नलोपो न वृश्नते । पूर्वाह्ण इत्यादि ॥
संख्यातादा । संख्याताहः । संख्याताहः ॥ समाहारद्विगी नलोपः । द्वाहः ।
त्र्यहः ॥

प्रागुक्तो विधिस्तत्पुरुष एव ॥ १८ ॥ राजन्नहन सखीत्वादिर्यो

१ Om. D. M. N.

३ Trill. adds. काष्ठम् ।

२ संख्याव्ययाभ्यामङ्कुलिः D. and
corr. F.; •व्ययाभ्यां द्वाङ्कुलिः B.

४ दीर्घादिभ्यश्च D.

विधिः स तत्पुत्र एव राजादिर्भवतीति वेदितव्यः । तेन बज्रव्रीह्यादौ न भवतीत्यर्थः । इन्द्रः सखा यस्य । इन्द्रसखा ॥ उपसखि । राजाहसखायः । इत्यादि ॥

पन्थ्यपपुरः ॥ १८ ॥ एते समासमात्रे राजादयो भवन्ति । खून्-
चासौ पन्थास्येति खून्पथः ॥ विमन्त्रा आपो यत्र । विमन्त्रापं सरः । जलाटं
पूरिव । जलाटपुरम् ॥

धुरनक्षत्र ॥ २० ॥ अक्षसंबन्धिनीं धुरं वर्धयित्वा धुरशब्दो राजा-
दिर्भवति । राजधुरा^(१) । महाधुरा ॥ अनक्षस्येति किम् । अक्षधूः । वृद्ध-
रक्षः ॥

अक्ष ॥ २१ ॥ समासमात्र अक्षशब्दो राजादिर्भवति । अर्धर्चः ।
सप्तर्चः ॥

नञ्बद्धादिषु माणवकचरणयोः^(२) ॥ २२ ॥ चकारः समुच्चय-
मात्रे । नञ्बद्धादिषु अक्षशब्दो^(३) राजादिर्भवति । माणवकचरणयोः ।
अनुचो माणवकः । बहुचक्षणः ॥ अनयोरिति किम् । अनुक्तं साम ।
बहुक्तं सूक्तम् । शेषादिति कप्रत्ययः ॥

प्रत्यन्ववेभ्यः^(४) सामलोमनी ॥ २३ ॥ प्रति । अनु । अव । एभ्यः
सामलोमनी राजादी भवतः । प्रतिसामम् । प्रतिलोमम् ॥ अनुसा-
मम् । अनुलोमम् ॥ अवसामम् । अवलोमम् ॥ प्रतिगतं साम इत्यादि-
वाक्यम् ॥

अचक्षुरक्षि ॥ २४ ॥ अचक्षुर्विषये वर्तमानम् अक्षि राजादि भवति ।
अवक्षमक्षीव । अवक्षाक्षः । गवाक्षः ॥ अचक्षुरिति किम् । प्राक्षणाक्षि ॥

१ MS. orig. राजधुरः; corr. into

राजधुरं Triloch. as above.

२ माणवकचरणयोः F. and orig. M.

३ Om. MS.

४ अभ्यन्व० M.

ब्रह्माहस्तिराजपत्न्येभ्यो^(१) वर्चस् ॥ २५ ॥ एभ्यो वर्चो राजादि भवति । वर्चो दीप्तिः ॥ ब्रह्मणो वर्चः ब्रह्मवर्चसम् हस्तिवर्चसम् । राजवर्चसम् । पञ्चवर्चसम् ॥ एभ्य इति किम् । देववर्चः ॥

अन्धसमवेभ्यस्तमस् ॥ २६ ॥ एभ्यस्तमो राजादि भवति । अन्धं करोतीति । अन्धम् ॥ अन्धं च तमयेति । अन्धतमसम् ॥ सनातं तमः । सनातमसम् ॥ अवशीर्णं तमः । अवतमसम् ॥ एभ्य इति किम् । महातमः ॥

असोऽवसीयस् ॥ २७ ॥ अस इत्यस्यात्परम् अवसीयो राजादि भवति । शोभनमवसीयः । सोऽवसीयसं कक्षाणमिति ॥

निसस्य^(२) अ्रेयस् ॥ २८ ॥ चकारः असोऽनुकर्षणार्थः । निसः असस्य परं अ्रेयो राजादि भवति । निःअ्रेयसम् । अःअ्रेयसम् । कक्षाणमित्यर्थः ॥

अन्ववतप्तेभ्यो^(३) रहस् ॥ २९ ॥ एभ्यो रहो राजादि भवति । अगुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

प्रतेरुरस् आधारस्येत् ॥ ३० ॥ यथाधारः स्नात् तदा प्रतेः पर उरस्यशब्दो राजादिर्भवति । उरसि वर्तते । प्रत्युरसम् । उरसीत्यर्थः ॥ आधार इति किम् । प्रत्युरः ॥

अनुगवमायामवति ॥ ३१ ॥ आयामो दीर्घम् ॥ अनुगवम् अतप्रत्ययान्तं निपात्यते दीर्घं चेत् । गवामनुयातं शकटम् । अनुगवम् ॥ आयामवतीति किम् । गवां पश्चात् । अनुगु । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः ॥

उपसर्गाद्ध्वन् ॥ ३२ ॥ प्रादेः परोऽध्वन्यशब्दो राजादिर्भवति । प्रमतोऽध्वानम् । प्राध्वो रथः । अतध्वं शकटम् ॥ उपसर्गग्रहणं सुस्वार्थं प्रादेरिति सिद्धत्वात् ॥

१ °पत्न्येभ्यो A.; °पापेभ्यो D.; °प-
त्न्येभ्यो N. and om. ब्रह्माहस्ति.

२ निस्य N.; निरस्य M.

३ °तलेभ्यो M.

उदकपाण्डुक्षणेभ्यो^(१) भूमिः ॥ ३३ ॥ एभ्यो भूमी राजादि-
र्भवति । उदीची भूमिर्यत्र । उदग्भूमः । उदग्भूमो देशः ॥

संख्याया नदीगोदावर्यौ च ॥ ३४ ॥ एकादयः संख्या । अस्याः
परा नदी गोदावरी भूमिश्च राजादयो भवन्ति । पञ्चनदम् । पञ्चगोदा-
वरम् । नदीवाचकानां समाहार अव्ययीभावो दृश्यते । द्वे भूमी यश्च ।
द्विभूमः प्रासादः ॥

उत्तेषु स्त्रीत्वसंभवे स्त्रियामादा ॥ ३५ ॥ उत्तेषु पन्थपपुर इत्या-
दिष्वत्प्रत्ययान्ते स्त्रीत्वसंभवे सति स्त्रियामादा भवतीत्यर्थः । खूलः पन्था
यस्याः सा खूलपथा नगरी ॥ स्त्रीत्वसंभव इति किम् । बलाटे पुरम् ॥

समाहारद्वन्द्ववर्गद्वयान्तः^(२) ॥ ३६ ॥ समाहारद्वन्द्वसमास-
स्यास्यवर्गान्तदानाधानान्तान्ता राजादयो भवन्ति । वाक्त्वचम् । त्रीस्रजम् ॥
दकारान्त । समिद्वृश्चदम् ॥ षान्त । वाग्द्विषम् ॥ हान्त । पीठच्छात्रोपा-
नहम् ॥ समाहारद्वन्द्वस्यादिति किम् । रक्तत्वची ॥

इतोऽव्ययीभावः ॥ ३७ ॥ इतः परो बङ्गव्रीहिः प्राग्यो विधिः स
राजादयो वक्ष्यन्ते । तेऽव्ययीभावसमासे भवन्तीत्यधिक्रियते ॥

शरद्विपाश्चअयस्चेतस्मनस्उपानह्विदः संज्ञायाम्^(३)
॥ ३८ ॥ एतेऽव्ययीभावसमासान्ताः संज्ञायां राजादयो भवन्ति । शरदः
समीपम् उपशरदम् । उपविपाश्चम् । उपायसम् । उपचेतसम् । उपमन-
सम् । उपोपानहम् । उपविदम् ॥

हिमवन्त् द्विधा^(४) ॥ ३९ ॥ एतौ राजादी भवतः । उपहिम-
वतम् । उपद्विधम् ॥

१ °कृष्टेभ्यो A.

२ °द्वन्द्ववर्गद्वयान्तः A.

३ °उपानह्विद्वन्तः N.; °उपानह-

द्विचिविद ॥ D.; उपानह सह

M.; [विपास् M. N.].

४ D. our. द्विधा.

अनङ्गाद् विश् चत्वार् यद् तद् ॥ ४० ॥ अव्ययीभावसमास
एते राजादयो भवन्ति । उपानङ्गुहम् । उपविशम् । उपचतुरम् । उपयद्म् ।
उपतद्म् ॥

जरा जरश्च ॥ ४१ ॥ जराशब्दो राजादिर्भवति निर्दिष्टश्च जरा-
शब्दश्च जरसादेशश्च । उपजरसम् ॥

प्रतिसमनुभ्यो ऽचि ॥ ४२ ॥ एभ्यो ऽचिशब्दो राजादिर्भवति । प्र-
त्यक्षम् । समक्षम् । अन्वक्षम् ॥

उपश्वन्^(१) ॥ ४३ ॥ उपादेव श्वशब्दो राजादिर्भवति । गान्ध-
खादिति । उपशुनम् ॥ नियमः किम् । अधिश्च ॥

सहरजस्^(२) ॥ ४४ ॥ सहात्परो रजसशब्दो राजादिर्भवति । सर-
जसमभवहरति । साकश्वे ऽव्ययीभावः ॥

अन्नन्तः^(३) ॥ ४५ ॥ अन्नन्तशब्दो राजादिर्भवति । अध्यात्मम् ।
उपराजम् ॥

नपुंसकं^(४) वा ॥ ४६ ॥ नपुंसकलिङ्गमनन्तं राजादि भवति वा ।
उपचर्मम् । उपचर्मम् ॥

धुडन्तः ॥ ४७ ॥ नपुंसकमिति न वर्तते । अधिकारस्त्रेष्टविषय-
त्वात् । धुडन्तशब्दो राजादिर्भवति वा । उपसमिधम् । उपसमित् । उप-
दृशद्म् । उपदृशत् ॥

गिरि नदी पौर्णमासी आयहायणी ॥ ४८ ॥ एते चत्वारो
राजादयो भवन्ति वा । उपगिरम् । उपगिरि । उपनद्म् । उपनदि । उप-
पौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपायहायणम् । उपायहायणि ।

१ उपाङ्कन् M.N.; उपानत् श्वन् D. ३ अन्नन्तं M. N.; om. D.

२ रजसम् D.

४ अन्नपुं० D.

इतो बज्रग्रीहिः ॥ ४८ ॥ इतः परं य अदन्ता वक्षन्ते ते बज्रग्रीही
समासे भवन्तीत्यर्थः ॥

सकष्यचिणी स्वाङ्गे^(१) ॥ ५० ॥ एतो स्वाङ्गे वर्तमानो राजादी
भवतः । दीर्घं सकष्यस्य । दीर्घसकष्यः । एवं विशाखापः ॥ स्वाङ्ग इति किम् ।
दीर्घसकष्यः । सूत्राचिरिषुः । अप्राणित्वात्स्वाङ्गता ॥

दारुण्यकुलिः ॥ ५१ ॥ दारुणि वर्तमानोऽकुलन्तो बज्रग्रीही
राजादिर्भवति । द्वे अकुली यस्य । द्यकुलं दारु ॥

द्विचिभ्यां मूर्धन् ॥ ५२ ॥ आभ्यां मूर्धन्शब्दो बज्रग्रीही राजादि-
र्भवति । द्वी मूर्धानी यस्य स द्विमूर्धः । एवं चिमूर्धः ॥

उत्तेषु स्त्रीत्वसंभवे^(२) नदादित्वादी ॥ ५३ ॥ उत्तेषु सकष्यचिणी
स्वाङ्ग इत्यादिषु य अदन्तास्तेभ्यो नदादित्वाद् ईप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । दी-
र्घसकष्यी । विशाखाचीत्यादि ॥

पूरणीप्रमाणी ॥ ५४ ॥ पूरणप्रत्ययान्ता स्त्री पूरणी । पूरणीप्र-
माणीशब्दो राजादी भवतः । सा चैव बज्रग्रीहिस्तस्मादेव पूरणप्रत्यय-
दार्ढ्ये न वर्तते ॥ तदेतमुख्यपूरणीग्रहणात् । कष्याणीपक्षमा राषयः ॥
मुख्यपूरणीति किम् । कष्याणपक्षमीकः पक्षः । स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः ।
प्रमाणशब्देनैव सिद्धे कप्रत्ययबाधनार्थो^(३)ऽयम् । यथा कष्याणपक्षमीकः
पक्षः ॥

अन्तर्बहिर्भ्यां लोमन् ॥ ५५ ॥ आभ्यां लोमन्शब्दो राजादिर्भ-
वति । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ॥

१ N. om. from स्वाङ्गे to पूरणी in
54.

२ स्त्रियां B. D. M.

३ कप्रत्ययो बाधनार्थो MS.

नक्षत्राक्षेष्ट ॥ ५६ ॥ नक्षत्रमश्विन्यादि । नक्षत्रवाचकाश्चक्ष्मात्परो
नेतृशब्दो राजादिर्भवति । मृगशिरा राशिः । पुष्यशिरा ॥ नक्षत्रादिति किम् ।
देवदत्तनेचकः ॥

मञ्जुसुव्युपनिभ्यस्त्वारः^(१) ॥ ५७ ॥ एभ्यस्त्वाराशब्दो राजा-
दिर्भवति । अचतुरः । सुचतुरः । विचतुरः । उपचतुरः । पिचतुरः ॥ एभ्य
इति किम् । पञ्चचत्वारः ॥

संज्ञायां नाभिः ॥ ५८ ॥ बज्रग्रीही नाभी राजादिर्भवति । सं-
ज्ञायां नम्यमानायाम् । पद्मनाभः । वज्रनाभः ॥ संज्ञायामिति किम् । पद्मना-
भिः ।

मञ्जुसुदुर्भ्यः सक्थि वा ॥ ५९ ॥ एभ्यः सक्थि राजादि भव-
ति वा । असक्थः । असक्थिः । सुसक्थः । सुसक्थिः । दुःसक्थः । दुःस-
क्थिः ॥

॥ इति रत्नेश्वरचक्रवर्तिविरचितराजादिवृत्तिः समाप्ता ॥

राजादिराकृतिगणो ऽयम् ॥

डानुबन्धेऽन्यस्वरादेर्लोपः ॥ ४२ ॥

डानुबन्धे प्रत्यये परे ऽन्यस्वरादेरवयवस्य लोपो भवति ।
चत्वारिंशतः पूरणः । चत्वारिंशः । एवं पञ्चाशः । सरसिजम् ।
जलजम् । सप्तमीपञ्चम्यन्ते जनेर्डः ॥

तेर्विंशतेरपि ॥ ४३ ॥

डानुबन्धे प्रत्यये परे विंशतेरपि तेल्लोपो भवति । विंशतेः
पूरणः । विंशः ॥

इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४४ ॥

इवर्णावर्णयोर्लोपो भवति । तद्धिते स्वर^(१)े ये च प्रत्यये
परतः^(२) । आचयः । द्रौण्यः । दाचिः । झाचिः^(३) । गात्रेयः ।
गार्ग्यः । तुल्यः^(४) ॥ पुनर्लोपग्रहणादव्ययानामन्यस्वरादेर्लोपो
लक्ष्यतः^(५) । सायंप्रातर्भवः । सायंप्रातिकः ।^(६) पौनःपुनिकः ।
बाह्यमित्यादयः ॥

नस्तु क्वचित् ॥ ४५ ॥

नकारस्य लोपो भवति^(७) क्वचित्क्वचानुरोधात्^(८) । तद्धिते
स्वरे परे^(९) । औडुलोमिः^(१०) । आग्निशर्मिः^(११) । दे अहनी^(१२)
समाहृते । झहः । चहः ॥^(१३)

१ तद्धितस्वरे A.; D. om. ये च; N.
om. from तद्धिते to °अव्ययस्व-
रादेर्लोपो.

२ परे F. M.

३ Om. F. M.

४ Om. A.

५ लक्षितः F.; लक्षतः A. B. M.

६ M. adds पुनःपुनर्भवः ।

७ F. adds समासे.

८ °लघा° A. B. F. N.

९ तद्धितस्वरे A.; D. F. M. N. om.
from तद्धिते.

१० और्द्धलोमिः (और्द्ध°?) A. B. F.;
और्द्ध° D.

११ अपिशर्मिः A. B.

१२ अहनी M. N.

१३ N. adds क्वचित्क्वचानुरोधात्लो-
पः । आह्निकं.

उवर्णस्त्वोत्वमापाद्यः ॥ ४६ ॥

उवर्णस्त्वोत्वमापादनीयः । तद्धिते स्वरं ये च प्रत्यये पर-
तः^(१) ॥ औपगवः । बाभ्रव्यः^(२) ॥

एयेऽकदास्तु लुप्यते ॥ ४७ ॥

उवर्णस्तु लुप्यते । एये प्रत्यये^(३) परे । न तु कट्ठशब्दस्य ।
कामण्डलेयः । माद्रबाहेयः^(४) ॥ अकट्ठा इति किम् ॥ काद्रवेया
नागाः ॥

कार्याववावादेशावीकारौकारयोरपि ॥ ४८ ॥

ओकारौकारयोः स्थानेऽवावावादेशौ कार्यौ । तद्धिते स्वरं
ये च प्रत्यये परे । औपगवः । गव्यम् । नाय्यम् ॥

वृद्धिरादौ सणे ॥ ४९ ॥

स्वराणां मध्य^(५) आदौ स्वरस्य वृद्धिर्भवति । सणकारानु-
बन्धे तद्धिते प्रत्यये परे^(६) । शैवः । औपगवः । कार्पण्यम् ॥ कथं
वासिष्ठः^(७) । आदावित्याकारप्रसङ्गात् ॥ कश्चिदधिकारादुत्तर-
पदस्यापि लक्ष्यतः^(८) । अवयवादुत्तनाम्^(९) । पूर्ववार्धिकम् । अप-

१ परे । D. F. M. ; N. om. from च.

२ काद्रव्यः । B. ; D. adds भार्गवः ।

N. adds वीशिक्वे पत्ये स्यः ।

वधव्यः ॥

३ Om. A. D.

४ माद्रवहियः । D.

५ Om. D. M. N.

६ परतः B. D. ; om. M. ; D. M.
om. प्रत्यये.

७ वाशिष्ठः A. F. N. ; वयशसु । B.

८ लक्षतः A. B. F. ; लक्षितः N. ;

वृद्धिर्लक्षतः M.

९ Om. M.

रहेमन्तम् । वर्षेकदेशे हेमन्तैकदेशे वर्षाहेमन्तौ^(१) ॥ सुसर्वार्धेभ्यो
जनपदस्य च । सुपाञ्चालिकः^(२) । सर्वपाञ्चालिकः^(२) । अर्धपा-
ञ्चालिकः^(२) ॥ कचिदुभयपदस्यापि^(३) । सौभाग्यम् । सौहा-
र्दम् । सक्तुप्रधानाः^(४) सिन्धवः । तचभवः साक्तुसैन्धवः^(५) । एव-
मन्येऽप्यनुसर्तव्याः^(६) ॥

न य्वोः पदाद्योर्वृद्धिरागमः ॥ ५० ॥

इह प्रतिषेधो विधिस्य गम्यते । आदिशब्दः समीपवचनः^(७) ।
पदस्याद्योर्यकारवकारयोः समीपे वृद्धिर्न भवति । तयोः सादौ
वृद्धिरागमो भवति । सणकारानुबन्धे^(८) तद्धिते^(९) । स्थानेऽन्तर-
तम इति न्यायाद्^(१०) यकारस्यैकारो वकारस्यौकारः ॥ व्यसने
भवः । वैयसनः^(११) । व्युदयस्यापत्यम् । वैयुदयः^(१२) । स्वस्यस्याप-
त्यम् । सौवन्धिः । व्याकरणं वेत्त्यधीते वा वैयाकरणः^(१३) ॥ य्वोः
समीप इति किम् । दाध्यन्धिः । माध्यन्धिः । तन्निमित्तो वृद्धिरा-

१ °हेमन्तौ M. N.

२ °पाञ्चालिकः D. F.

३ M. adds वृद्धिः; N. वृद्धिर्बहिता;
F. om. कचिद्.

४ सक्तु° B. D. F.; सक्तुः प्र° A.

५ सक्तु° B. F.; सक्तु° D.

६ एवमन्येऽपि । F.

७ सामीप्य° N.

८ सण° F.

९ A. adds प्रत्यये परे; B. प्रत्यये
परतः ।

१० Om. D. M. N.; °अन्तरतम्यात् । F.

११ भवं । वैयसनं । M. N.

१२ व्युदासस्यापत्यम् । व्युदयः । B.;
व्युदयस्यायं । ° M. N.; व्युद-
स्यायम् । व्युदसः D.

१३ व्याकरणमधीते । वि° N.; om.
M.

गमो न स्यात्^(१) ॥ पुनर्दृष्टिपक्षं वर्धनादृष्टिरिति^(२) चाप-
नार्थम्^(३) ॥ कचिदधिकाराद्^(४) दारादीनां चापदाद्योरपि
दृष्टिप्रतिषेधो^(५) दृष्टिरागमश्च^(६) । दारे नियुक्तो^(७) दीवा-
रिकः^(८) ॥ दार^(९) । दारपाल^(१०) । खर । व्यस्कस । खसि ।
खर्^(११) । खर्गमन । स्फुल्लत^(१२) । खादुमृदु^(१३) । श्वन् । ख^(१४) ।
एवमन्येऽप्यनुसर्तव्याः ॥

॥ इति दीर्गसिद्धां दृत्तौ नाञ्चि चतुष्टये तद्धितपादः समाप्तः^(१५) ॥

१ तन्निमित्ती० N. ; *गमोऽपि न
स्यात् D. M. N.	९ Om. A. D.
२ वर्धनायु० B. D. and corr. F.	१० दारपालकः D.
३ व्युत्पत्त्यर्थे N.	११ F. om. from व्यस्कस.
४ कचिदपीत्यधिकाराद् M. N.	१२ स्फुल्लत N. ; स्फुल्लतः M. ; om.
D.
५ A. om. अपि ; चापदाद्योरपि०
D. ; चापदाद्योरपि व्योर्वृद्धि०
M. N.	१३ खादु । F.
६ A. F. add स्यात्.	१४ श्व A. ; खन खयाम N. ; श्वनु ।
B.
७ दारनियोगाद् D. ; om. A. F.	१५ तद्धितः पादः० MSS. except M. ;
M. N. om. नाञ्चि चतुष्टये ; D.
om. चतुष्टये ; *तद्धितप्रकरणं
समाप्त । M.
८ दीवारिकः A. D. and orig. F. ;
दीवारपालिकः B.	

॥ अथाख्यातम् ॥

अथ परस्मैपदानि ॥ १ ॥

अथानन्तराणि त्यादीनि स्यामहिपर्यन्तानि परस्मैपदसंज्ञ-
कानि भवन्ति । नव पराण्यात्मन इत्युक्तिबाधया पूर्वाणि नवैव^(१)
वचनानि सर्वासां विभक्तीनामिति ॥ अर्थस्य विभञ्जनादिभक्तय
इति । ति तस् अन्ति । सि यस् थ । मि वस् मस् । एवं सर्वत्र ।
परस्मैपदप्रदेशाः । शेषात्^(२) कर्तरि परस्मैपदम् [का० ३. २. ४७]
इत्येवमादयः ॥

नव पराण्यात्मने ॥ २ ॥

अथ पराणि^(३) नव नव वचनान्यात्मनेपदसंज्ञकानि^(४) भव-
न्ति । पदानीति गम्यते ॥ ते आते अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे ।
एवं सर्वत्र ॥ आत्मनेपदप्रदेशाः । आत्मनेपदानि भावकर्मणोः
[का० ३. २. ४०] इत्येवमादयः ॥

चीणि चीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ ३ ॥

परस्मैपदानामात्मनेपदानां च चीणि चीणि वचनानि प्रथ-
ममध्यमोत्तमसंज्ञकानि भवन्ति यथासंख्यम् । ति । तस् । अन्ति ।

१ नव नव B.

२ शेषाः A.

३ अथानन्तराणि पराणि A.

४ संज्ञानि A.

इति प्रथमः ॥ सि । थस् । थ । इति मध्यमः ॥ मि । वस् । मस् ।
इत्युत्तमः ॥ ते । आते । अन्ते । इति प्रथमः ॥ से । आथे । ध्वे ।
इति मध्यमः ॥ ए । वहे । महे । इत्युत्तमः । एवं सर्वत्र ॥ संज्ञाप्र-
देशाः । नान्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः । युष्मदि मध्यमः । अस्म-
द्युत्तमः [का० ३. १. ५-७] इत्येवमादयः ॥

युगपद्वचने परः पुरुषाणाम् ॥ ४ ॥

युगपदेककालार्थः । युगपद्वचन एकक्रियाकालाभिधाने पुरु-
षाणां मध्ये यः परः स भवति । स च त्वं चाहं च पञ्चामः । स च
त्वं चाहं चापाञ्च । स च त्वं चाहं च पञ्चामः ॥ वचनमतन्त्रम् ।
स च त्वं च पचथः । त्वं चाहं च पचावः ॥ युगपद्वचन इति किम् ।
स पचति । त्वं पच्यसि । अहमपाचमिति भिन्नकालोक्तौ वयमपा-
च्चेति मा भूत्^(१) ॥ वचनग्रहणं युगपद्विषये मा भूत् । स पचति ।
त्वं पचसि । अहं पचामीत्येवं प्राप्नोति ॥ अप्रवृत्तौ पर्याये वा प्राप्ते
परिभाषेयम् ॥

नान्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः ॥ ५ ॥

नान्नि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो भवति ।
स पचति । तौ पचतः । ते पचन्ति । स पचते । तौ पचते । ते पचन्ते ।
एवं पच्यते घटः । पच्येते घटौ । पच्यन्ते घटाः ॥ अप्रयुज्यमाने
ऽपि । पचति । पचतः । पचन्ति । एवं सर्वत्र ॥ प्रयुज्यमानग्रहणं

१ B. om. from स च त्वं चाहं च पञ्चामः ।

किम् । धातुना युक्ते यथा स्यात् । तेन देवदत्तेन हन्यसे त्वम् ।
मध्यम एव युष्मद्योगात् ॥

युष्मदि मध्यमः ॥ ६ ॥

युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः पुरुषो भवति ।
त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ ॥ अप्रयुज्यमानेऽपि । पचसि ।
पचथः । पचथ । एवं सर्वत्र ॥ प्रयुज्यमानग्रहणं किम् । त्वया पच्यत
ओदनः ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ ७ ॥

अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽप्युत्तमः पुरुषो भवति ।
अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः ॥ अप्रयुज्यमानेऽपि ।
पचामि । पचावः । पचामः । एवं^(१) सर्वत्र^(१) ॥
अत्वं त्वं संपद्यते । अन्नहमहं संपद्यते । तद्भवति । मद्भवतीति भवि-
तव्यमेव । युष्मदस्मदोर्गौणत्वात् । त्वन्मदी तु शब्दमात्राग्रय-
त्वात्^(२) ॥ एहि मन्ये रथेन यास्यसि ॥ यातस्ते पितेति । स्त्रविषय
एव^(३) मध्यमोत्तमौ ॥

अदाब् दाधौ दा ॥ ८ ॥

दाप्दैपौ वर्जयित्वा दाधावित्येतौ^(४) दासंज्ञकौ^(५) भवतः ।

१ Om. B.

२ शब्दमात्रयत्वात् B.

३ Om. A.

४ दा धा इत्येता F.

५ संज्ञौ B.

दीयते । धीयते । ॥ अदाबिति किम् । दायन्ते ग्रीहयः । निदा-
यन्ते भाजनानि । पकारो ऽयं गणे प्रतिषेधार्थ एव निर्दिश्यते ॥

क्रियाभावो धातुः ॥ ९ ॥

यः शब्दः क्रियां भावयति प्रतिपादयति स धातुसंज्ञो भव-
ति । भवति । अस्ति । जुहोति । दीव्यति । सुनोति । तुदति ।
दृणद्धि । तनोति । क्रीणाति । चोरयति^(१) ॥ क्रियत इति क्रिया
साध्यमुच्यते । सा च पूर्वापरीभूतावयवैव ॥ कथं तर्हि । अस्ति ।
गच्छति । श्वेतते प्रासादः । संयुज्यते । समवैति । सप्ता नित्यता ।
अभावो नाशः । श्वेतसंयोगावपि गुणौ । समवायो ऽप्यर्थान्तरम् ।
सत्यमिह हि साधनायत्तोदयं^(२) सर्वम् अतस्तदधीनतया सिद्ध-
मपि क्रियात्वेनावभासते^(३) । क्रियाकारकव्यवहृतेर्बुद्धवस्थानिव-
न्धनात् । तथा गतिवदनैकदेशे विध्यवयवे^(४) ऽपि । अकुरो जायत
इति जन्म चाभूत् । प्रादुर्भाव एवेति । अथवा जायते विशेषेणो-
पस्रभ्यते । अतो ऽकुरस्य कर्तृत्वम् । तथा चोक्तम् ।

यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥

धातुप्रदेशः । धातोश्च हेतौ [का० ३. २. १०] इत्येवमादयः ॥

काले ॥ १० ॥

काश्च इति सप्तम्यन्तमनुकृतम् । काश्च इत्यधिकृतं वेदित-

१ B. adds चिन्तयति ।

२ साधनायत्तो° A.

३ °अवभासते MSS.

४ विदि अवयवे F.

व्यम् । तेन साधने वर्तमाने ऽतीते भविष्यति च न स्यात् । यामं
गतो गमिष्यति चार्थं देवदत्तः । रामो वनमगच्छत् । बहिरिन्द्रो
भविष्यति ॥ वर्तमानादिभिः किम् । धातोर्विशेषणं द्रव्यस्य वेति
संदेहे ऽयमधिकारः । नित्यो व्यापी संप्रतिभूतभविष्यत्क्रियायो-
गादाकाशकल्प एको द्रव्यस्थो भिद्यते कालः ॥

संप्रति वर्तमाना ॥ ११ ॥

संप्रतिकाले वर्तमाना विभक्तिर्भवति । पचति । यजते ॥ स्वसं-
ज्ञयैव कालो विशिष्यते ॥ संप्रतीति किम् । तस्युः । स्थास्यन्ति
गिरयः ॥

स्मेनातीति ॥ १२ ॥

स्मशब्देन^(१) योगे ऽतीते काले वर्तमाना विभक्तिर्भवति ।
दहति स्म चिपुरं हरः । इति स्म जनः कथयति ॥ अतीतविषया-
णां बाधको ऽयम् ॥

परोक्षा ॥ १३ ॥

अतीते काले परोक्षा विभक्तिर्भवति । जघान कंसं किल वा-
सुदेवः । कटं चक्रे देवदत्तः ॥

भूतकरणवत्यश्च ॥ १४ ॥

भूतकालः करणं तदिद्यते यासामिति । पारिश्रेय्याद् अस्त-

न्यद्यतनीक्रियातिपत्तय एव कृताः । एता भूतकरणवत्यस्तिष्ठो विभक्तयो ऽतीते काले भवन्ति । अकरोत् । अकार्षीत् । अकरि-
ष्यत् ॥

भविष्यति भविष्यन्त्याशीःश्चस्तन्यः ॥ १५ ॥

भविष्यति काले भविष्यन्त्याशीःश्चस्तन्यस्तिष्ठो विभक्तयो भव-
न्ति । कटं करिष्यति । शक्रं वध्यात् । ओदनं भोक्ता ॥

तासां स्वसंज्ञाभिः कालविशेषः ॥ १६ ॥

तासां वर्तमानादीनां स्वसंज्ञाभिः कालस्य विशेषो ज्ञेयः ।
तेन वर्तमाने काले वर्तमाना । वर्तत इति वर्तमानः । प्रारम्भो
ऽपरिसमाप्तिः ॥ मांसं न खादति । इह कुमारः क्रीडन्ति । तिष्ठ-
न्ति पर्वताः । कदागतो ऽसि । एष आगच्छामि । कदागमिष्यसि ।
एष गच्छामि ॥

परोचे ऽतीते काले परोचेति । अक्षाणां परं परोक्षम् । इन्द्रिया-
णामविषय इत्यर्थः ॥ कथं सुप्तो ऽहं किं विललाप । मत्तो ऽहं किं
विचचार । चित्तस्य विचेपात् ॥ नाहं कलिङ्गं जगाम । इति गम-
नदोषभयात्प्रत्यक्षमप्यपङ्गुते ॥ परोचे लोकविज्ञाते प्रयोजनदर्शन-
योग्यत्वात्परोक्षस्याविवक्षायां ह्यस्तन्यपि । अयजत् । इयाज ।
सतो ऽपि चाविवक्षा । यथानुदरा कन्येति ॥

ह्यस्तने ऽतीते काले ह्यस्तनी । ह्योभवः कालो ह्यस्तनः । अथ ह्यो
वाभुक्ष्यतीति व्यामिश्रे संनिधानादद्यतनी ॥

अद्यतने ऽतीते माचे^(१) ऽद्यतनी । अद्यभावो ऽद्यतनः । आ न्या-
 य्यादुत्थानादा न्याय्याच्च संवेशनादहः । उभयतो ऽर्धरात्रं^(२) वा
 लोकोक्तः सिद्धम् ॥ कथम् अमुचावात्सं सकलां रात्रिं जागरितः ।
 रात्रेरप्रभावत्वादद्यतनमिव^(३) कालं मन्यते । यो मुहूर्तमपि सुप्तः
 सो ऽनद्यतनं^(४) जानन् अमुचावसमित्याह ॥ अगमाम घोषान् ।
 अपाम पय इति ह्यस्तनस्याविवचैव । ह्यो ऽगमाम घोषानिति
 पदार्थह्यस्तने ह्यस्तनी न वाक्यार्थ इति मतम् ॥
 क्रियातिपत्तावतीते काले क्रियातिपत्तिरिति । एधांसेदह पश्यत ।
 ओदनमपच्यत् । भविष्यति क्रियातिपत्तने भविष्यन्धेव ॥
 भविष्यति^(५) काले^(५) भविष्यन्ती^(५) । भविष्यत्कालस्य भविष्यद्विशे-
 षणात् । अद्य श्वो वा गमिष्यतीति श्वस्तनीमपि बाधते ॥
 आशीर्युक्ते भविष्यति काल आशीः । अनागतस्त्रेष्टार्थस्य लाभेना-
 विष्करणमाशीः । अर्थाङ्गविष्यद्विषयैव । यदस्या भविष्यद्विधानं^(६)
 तत् सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ॥
 श्वोभवः कालः श्वस्तनः । स चार्थाङ्गविष्यन् । यदस्या भविष्यद्वि-
 धानं^(६) तत्सामान्यप्रतिपत्त्यर्थम्^(७) । श्वो गमिष्यति । मासेन गमि-
 ष्यतीति पदसंस्कारात् ॥ अन्वर्थसंज्ञायाः^(८) प्रायोवृत्तित्वात् शङ्क-
 रः^(९) स्यादिति । परिभाषेयम् ॥

१ काले B.

२ उभयतोरर्धरात्रं F.

३ रात्रेरप्रभावत्वाद° B.; °प्रभात-
त्वाद° A.

४ ऽद्यतनं B.

५ Om. B.

६ यदस्याङ्गवि° B.

७ सामान्यभविष्यत्प्रतिपत्त्यर्थं B.;
सामान्यसुखप्रति° F.

८ °संज्ञाया A.

९ शङ्करः F.

प्रयोगतश्च ॥ १७ ॥

प्रयुज्यत इति प्रयोगः । प्रयोगादवधेः कालस्य विशेषो
 ज्ञेयः । अर्थात्पदान्तरसंबन्धे । यावद्भुङ्क्ते ततो व्रजति । भविष्यत्ता
 गम्यते । भविष्यन्तीविवक्षायां तु यावच्छब्दस्याप्रयोग एव ॥ अधीक्ष्य
 माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । क्षिप्रं क्षुद्र कटं पुरा गच्छसि
 ग्रामम् । वर्तमानसामीप्यस्य^(१) तद्ग्रहणेन ग्रहणम्^(२) । पुराशब्दा-
 द्भविष्यदवगमे सति तदा तस्य वर्तमानता वा^(३) ॥ कदाकर्हियोगे
 वर्तमानाभविष्यन्तीश्चस्तन्यः । कदा भुङ्क्ते । कदा भोक्ष्यते । कदा
 भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि भोक्ष्यते । कर्हि भोक्ता ॥ (४) भविष्यति
 परोक्षादयोऽपि । कदा बुभुजे । कदा भुक्तः । कदा भुक्तवान् ॥
 तथा किमो विभक्तिउत्तरउत्तमान्तस्य प्रयोगे लिप्सायां गम्यमा-
 नायाम्^(५) । भविष्यति^(६) भविष्यति सामान्ये । को भवतां भिचां
 ददाति दास्यति दाता वा । कतरो भवतां^(७) कतमो भवतां
 भिचां ददाति दास्यति दाता वा ॥ भूतविहिता अपि दृश्यन्ते ।
 को भवतां^(८) पाटलिपुत्रमगच्छत् । अगमदिति वा ॥ तथा लि-
 प्यमानात्^(९) सिद्धावपि । यो भवतां भिचां ददाति दास्यति
 दाता वा स स्वर्गलोकं याति यास्यति याता वा । यो भवतां भि-
 चामदात् स स्वर्गलोकमगमदिति^(१०) । एवमन्येऽप्यनुसर्तव्याः ॥

१ वर्तमाने सा० A.

६ Om. F.

२ ग्रहणात् F.

७ भवतः A.

३ Om. A. B.

८ B. adds भिचां ददाति.

४ एवं भ० F.

९ लिप्यमाना B.

५ Om. B.

१० °इति वा B.

पञ्चम्यनुमतौ ॥ १८ ॥

कर्तुमिच्छतो ऽनुज्ञानुमतिः । सा च वर्तमानभविष्यदिष-
चैव^(१) । अनुमतौ वर्तमानाद्धातोः पञ्चमी भवति । एवं कुरु ।
कटं कुरु । दृष्णां क्षिन्धि । भज चमाम् । कुरु दयाम् ॥

समर्थनाशिषोश्च ॥ १९ ॥

परैरशक्यस्य वस्तुनो ऽध्यवसायः समर्थना । इष्टार्थस्वाशंस-
नमाशीः । समर्थनाशिषोश्च वर्तमानाद्धातोः पञ्चमी भवति ।
पर्वतमप्युत्पाटयानि ॥ समुद्रमपि शोषयाणि^(२) । कश्चिदाह ।
समुद्रः शोषयितुमशक्यः । स आह । समुद्रमपि शोषयाणीति सम-
र्थयति मतमस्य ॥ आशिषि च । जीवतु भवान् । नन्दतु भवान् ।
अपि शिरसा पर्वतं भिन्ध्यात् । अपि सिञ्चेन्मूलसहस्रमिति विधौ
सप्तमी । अपिशब्दो ऽच संभावे^(३) प्रयोगतश्चेति सिद्धम् ॥ नन्वि-
ष्टाशंसनमपि प्रार्थनमेव । सत्यम् । आशीर्विभक्त्वा बाधिता पञ्चमी
यथा स्यादिति वचनम् ॥

विध्यादिषु सप्तमी च ॥ २० ॥

विध्यादिषु वर्तमानाद्धातोः सप्तमी भवति पञ्चमी च^(४) ।
विधिरज्ञातज्ञापनमेव । कटं कुर्यात् । कटं करोतु भवान् ॥ यच्च
प्रत्याख्याने प्रत्यवायसूत्रिमन्त्रणम्^(५) । इह भुञ्जीत । इह भुङ्क्तां

१ वर्तमानाभ० A.

२ शोषयाणीति B.

३ F. adds वर्तते..

४ च भवति F.

५ प्रत्ययवाय० A.

भवान् ॥ यत्र प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रणम् । इहासीत् ।
 इहास्तां भवान् ॥ सत्कारपूर्वको व्यापारो ऽधेषणम् । माणवक-
 मध्यापयेद् अध्यापयतु^(१) भवान् ॥ निरूपणा संप्रश्नः । किं नु खलु
 भो व्याकरणमधीयीय^(२) । उत च्छन्दो ऽधीयीय^(२) । किं नु खलु
 भो व्याकरणमध्ययै^(३) । उत च्छन्दो ऽध्ययै^(३) ॥ याज्जा प्रार्थना ।
 लभेय भिक्षाम् । देहि मे भिक्षाम् ॥ ग्रैष्यप्राप्तकालयोरपि सप्तमी
 पञ्चमी^(४) स्यादेवेति मतम् । प्रेषितस्त्वं ग्रामं गच्छेः । ग्रामं गच्छ ।
 प्राप्तस्ते कालः कटकरणे । कटं कुर्यात् कटं करोतु भवान् ॥
 कथं विदधात् । निमन्त्रयेत् । आमन्त्रयेत् । अधीच्छेत् । संपृ-
 च्छेत् । प्रार्थयेत् । कृत्यरूपेषु विधादिषु तयोर्विधानात् । यदा
 तु प्रकृत्यर्थस्य न कर्तव्यता तदा विदधातीत्यादयः सिद्धाः ॥

क्रियासमभिहारे^(५) सर्वकालेषु मध्यमैकवचनं पञ्च-
 म्याः ॥ २१ ॥

क्रियायाः समभिहारः^(५) पौनःपुन्यं भृशार्थो वा । क्रिया-
 समभिहारे^(५) वर्तमानाद्भातोः सर्वक्रियाकालेषु मध्यमैकवचनं
 भवति पञ्चम्याः । लुनीहि लुनीहि । इत्येवायं लुनाति । लुनीतः ।
 लुनन्ति । लुनासि । लुनीयः । लुनीय । लुनामि । लुनीवः ।
 लुनीमः । अलुनात् । लविष्यति ॥ अधीष्वधीष्व । इत्येवायम-

१ Om. A.

२ *अधीय । A.

३ *अध्यै । A.

४ सप्तम्यपि B.

५ *समविहारे etc. A.

धीते । अध्येत^(१) । अध्येयते ॥ सर्वक्रियाकालेखिति वचनात्संख्या-
विशेषो^(२) न गम्यत इत्यनुप्रयोगः । प्रत्यासत्तेस्तेनैव धातुना
कारकेणेति सुखार्थमेवेदम् । अन्यथा । एवमसौ त्वरावान् यद-
न्यानपि प्रेरयन् क्रियां करोतीति विवक्षया^(३) सिध्यति ॥ तथा ।
लुनीत लुनीत । इत्येवायं यूयं लुनीथ^(४) । अधीध्वमधीध्वमित्ये-
वायं यूयमधीध्वे ॥ तथा भ्राष्ट्रमट । मठमट । खदूरमट । स्ना-
न्यपिधानमट । इत्येवायमटतीत्यादयो विवक्षाः^(५) ॥

मायोगेऽद्यतनी ॥ २२ ॥

माशब्देन योगे^(६) धातोरद्यतनी भवति । मा कार्षीत् ।
मा भवान्याचीत् ॥ कथं मा भवतु । तस्य पापं मा करिष्यतीति
निरनुबन्धग्रहणात् ॥ ङानुबन्धमायोगे^(७) न स्यादिति केचित् ॥
वर्तमानभविष्यदिषयाणां बाधकोऽयम् ॥

मास्मयोगे ह्यस्तनी च ॥ २३ ॥

मास्मशब्देन योगे^(८) धातोर्ह्यस्तनी भवति । चकाराद्यत-
नी च । मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् ॥ व्यस्तेऽपीच्छन्ति
केचित् । स्म करोन्मा ॥ पृथग्योगात् केवलमायोगे न स्यात् ॥

१ अध्येत । A. F.

२ संख्यादिविशेषो B.

३ विवक्षा B.

४ लुनीथ लुनीथ A.

५ विवक्षा A. B. ; धानमट अटती-
त्यादयो विवक्षाः ॥ F.

६ माशब्दयोगे A.

७ •ग्रहणे• A. ; •नानुबन्ध• B.

८ F. adds वर्तमानाद्.

वर्तमाना ॥ २४ ॥

ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि वस् मस् ॥ ते आते अन्ते ।
 से आथे ध्वे । ए वहे महे ॥ इमानि वचनानि वर्तमानासंज्ञकानि
 भवन्ति ॥ वर्तमानाप्रदेशाः । संप्रति वर्तमाना [का० ३. १. ११]
 इत्येवमादयः ॥

सप्तमी ॥ २५ ॥

यात् याताम् युस् । यास् यातम् यात । याम् याव याम् ॥
 ईत ईयाताम् ईरन् । ईयास् ईयायाम् ईध्वम् । ईय ईवहि
 ईमहि ॥ इमानि वचनानि सप्तमीसंज्ञकानि भवन्ति ॥ सप्तमीप्र-
 देशाः । विधादिषु पप्तमी च [का० ३. १. २०] इत्येवमादयः ॥

पञ्चमी ॥ २६ ॥

तु ताम् अन्तु । हि तम् त । आनि आव आम ॥ ताम्
 आताम् अन्ताम् । ख् आथाम् ध्वम् । ऐ आवहे आमहे ॥ इमा-
 नि वचनानि पञ्चमीसंज्ञकानि भवन्ति ॥ पञ्चमीप्रदेशाः । पञ्चम्य-
 नुमतौ [का० ३. १. १८] इत्येवमादयः ॥

ह्यस्तनी ॥ २७ ॥

दि ताम् अन् । सि तम् त । अम् व म ॥ त आताम् अन्त ।
 यास् आथाम् ध्वम् । इ वहि महि ॥ इमानि वचनानि ह्यस्त-
 नीसंज्ञकानि भवन्ति ॥ ह्यस्तनीप्रदेशाः । मास्ययोगे ह्यस्तनी
 [का० ३. १. २३] इत्येवमादयः ॥

एवमेवाद्यतनी ॥ २८ ॥

एवमेवाद्यतनी भवति ॥ अद्यतनीप्रदेशाः । मायोगेऽद्यतनी
[का० ३. १. २९] इत्येवमादयः ॥

परोक्षा ॥ २९ ॥

अट् अतुस् डस् । यल्^(१) अथुस् अ । अट् व म ॥ ए आते
इरे । से आये ध्वे । ए वहे महे ॥ इमानि वचनानि परोक्षासंज्ञ-
कानि भवन्ति ॥ परोक्षाप्रदेशाः । परोक्षा [का० ३. १. १३] इत्ये-
वमादयः ॥

श्वस्तनी ॥ ३० ॥

ता तारौ तारस् । तासि तास्वस् तास्व । तास्मि तास्वस्
तास्वस् ॥ ता तारौ तारस् । तासे तासाथे ताध्वे । ताहे तास्वहे
तास्वहे ॥ इमानि वचनानि श्वस्तनीसंज्ञकानि भवन्ति ॥ श्वस्तनी-
प्रदेशाः । भविष्यति भविष्यन्त्याशीः श्वस्तन्यः [का० ३. १. १५] इत्ये-
वमादयः ॥

आशीः ॥ ३१ ॥

यात् यास्ताम्^(२) यासुस् । यास् यास्तम् यास्त । यासम्
यास्व यास्त ॥ सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् । सीष्टास् सीयास्ताम्^(३)
सीध्वम् । सीय सीवहि सीमहि ॥ इमानि वचनान्याशीः संज्ञकानि

१ चस् A.

२ याताम् । A.

३ सीयास्तां MSS.

भवन्ति ॥ आशीःप्रदेशः । आशिषि च परस्मै [का० ३. ५. २२]
इत्येवमादयः ॥

स्यसंहितानि त्यादीनि भविष्यन्ती ॥ ३२ ॥

धातोः पराणि स्येन संहितानि^(१) त्यादीनि भविष्यन्तीसंज्ञ-
कानि भवन्ति^(२) । स्यति स्यतस् स्यन्ति । स्यसि स्यथस् स्यथ । स्यामि
स्यावस् स्यामस् ॥ स्यते स्येते स्यन्ते । स्यसे स्येथे स्यध्वे । स्ये स्यावहे
स्यामहे^(३) ॥ भविष्यन्तीप्रदेशः । भविष्यति भविष्यन्त्याशीःअस्तन्यः
[का० ३. १. १५] इत्येवमादयः ॥

द्यादीनि^(४) क्रियातिपत्तिः ॥ ३३ ॥

धातोः पराणि स्येन संहितानि^(५) द्यादीनि^(६) क्रियाति-
पत्तिसंज्ञकानि भवन्ति । स्यत् त्यताम् स्यन् । स्यस् स्यतम् स्यत ।
स्यम् स्याव स्याम ॥ स्यत स्येताम् स्यन्त । स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम् ।
स्ये स्यावहि स्यामहि ॥ क्रियातिपत्तिप्रदेशः । अङ् धात्वादिर्ज्ञा-
स्तन्यद्यतमीक्रियातिपत्तिषु [का० ३. ८. १६] इत्येवमादयः ॥
एताः पूर्वाचार्यप्रसिद्धाः संज्ञा^(६) अन्वर्था इह ज्ञाप्यन्ते^(७) ॥

षडाद्याः सार्वधातुकम् ॥ ३४ ॥

षष्ठा विभक्तोनामाद्या वर्तमानासप्तमीपञ्चमीश्चस्तन्यः^(८) सा-

१ स्यसंहितानि A.

२ B. om. धातोः°

३ B. adds इमानि वचनानि भवि-
ष्यन्तीसंज्ञकानि भवन्ति ।

४ त्यादीनि A.

५ स्यसंहितानि A. F.

६ Om. B.

७ ज्ञाप्यन्ते B.

८ B. adds चतस्रो विभक्तयः

वर्धातुकसंज्ञा^(१) भवन्ति ॥ सार्वधातुकप्रदेशाः । जुहोत्यादीनां
सार्वधातुके [का० ३. २. ८] इत्येवमादयः ॥

॥ इति दीर्गसिंघां वृत्तावाख्याते प्रथमः पादः समाप्तः ॥

प्रत्ययः परः ॥ १ ॥

प्रतीयते येनार्थः स प्रत्यय इति ऋडिः । यथाप्रत्ययात्प्रथमं
क्रियत इति प्रकृतिः । प्रकृतेः परः प्रत्ययो वेदितव्यः । वृद्धः ।
अश्वकः । धावकः । खट्वा । औपगवः । जुगुप्सते । गोपायति ।
कर्ता । कर्तव्यः ॥ अनियमे प्राप्ते परिभाषेयं विध्यङ्गशेषभूता वा ॥

गुपतिज्जिह्वः सन् ॥ २ ॥

गुपतिज्जिह्वः^(२) सन् परो भवति स्वार्ये । जुगुप्सते माम् ।
तिनिष्ठते तपस्तापसः । विचिकित्सति मे मनः । चिकित्सत्यातुरं
वैद्यः । रिपुं चिकित्सति । चिकित्स्यानि^(३) चेचे दृष्टानि ॥

गुपो बधेस् निन्दायां क्षयायां च तथा तिजः ।

संज्ञये च प्रतीकारे कितः सञ्जभिधीयते ॥

अकारोच्चारणं किम् । खरादेर्द्वितीयस्य [का० ३. २. २] इति दि-
र्वचनार्थम् । तेनार्थान्प्रतीषिषति ॥

१. संज्ञानि F.

२. एभ्यः B.

३. चिकित्सानि B.

मानबधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३ ॥

मानादिभ्यः सन् परो भवति स्वार्ये । दीर्घश्चैषामभ्यासस्येतो
भवति । मीमांसते । बीभत्सते । दीदांसते । ग्रीशांसते ॥ अभ्यासवि-
कारेखपवादो मोक्षर्गं बाधते ॥ कथम् अवदानम् । निशानमि-
ति घतेः श्यतेश्च युटा^(१) सिद्धम् ॥ चौरादिकेन मानः । मानयति ॥
दान् शान् उभयम् । कित्परस्मै ॥

धातोर्वा तुमन्तादिच्छतिनैककर्तृकात् ॥ ४ ॥

वा तुमन्तो यथेति विग्रहः । वा तुमन्ताद्धातोरिच्छतिनै-
ककर्तृकात् सन् परो भवति । कर्तुमिच्छति । चिकीर्षति । भोक्तु-
मिच्छति । बुभुक्षते ॥ सना द्योतितत्वादिषेरप्रयोगः । केषित्
सनि चानिटि [का० २. ५. ७] इति ज्ञापकात् तुमविषयादि-
त्याहुः ॥ धातोरिति किम् । प्राचिकीर्षत् ॥ तुमन्तादिति किम् ।
भोजनमिच्छति ॥ इच्छायामिति सिद्ध एककर्तृकादिति स्पष्टा-
र्थम् ॥ इच्छासनन्तात्सन्न भवति स्वात्मनि क्रियाविरोधात् ॥ कथं
नदोकूलं पिपतिषति । आ मुमूर्षति । यथा वाक्यं तथेदं विवक्ष्ये-
ति^(२) मतम् ॥

नास्म आत्मेच्छायां यिन् ॥ ५ ॥

नास्म आत्मेच्छायामर्थे यिन् परो भवति । पुचमिच्छति ।
पुत्रीयति । एवं घटीयति ॥ आत्मशब्दो ऽ आध्यात्मवचन एव

१ युटा A.; घते श्यते युटा B.

२ विवक्षेति ॥ A. B.

मन्दधियां सुखार्थः । भ्रातुः पुत्रमिच्छति । महान्तं पुत्रमिच्छ-
ति । आत्मनः पुत्रमिच्छतीति सापेक्षत्वात् । भ्रातृपुत्रीयतीति
युक्तार्थत्वात् ॥ इच्छया^(१) नान्नः संबन्धाद् दात्रेणेच्छतीत्यकर्म-
णो न स्यात् सापेक्षत्वात् ॥ व्यवस्थितवास्मरणाद् मान्ताव्ययाभ्यां
न स्यात् । किमिच्छति । स्वरिच्छति ॥

काम्य च ॥ ६ ॥

नाच्च आत्मेच्छायामर्थे काम्यः परो भवति । चकारार्थिञ्च ।
एतच्चोत्तरार्थमेवानन्तरः काम्यो मा भूदिति^(२) । पुत्रमिच्छति ।
पुत्रकाम्यति । इदंकाम्यति^(३) । स्वःकाम्यति^(३) ॥

उपमानादाचारे ॥ ७ ॥

(४) उपमानास्माच्च आचारे ऽभिधेये यिन् परो भवति । पुत्र-
मिवाचरति । पुत्रीयति माणवकम् । माणवकादिशेषे द्वितीया
नोक्तार्थेति ॥ आधारादपि स्याद् निरपेक्षत्वात् । कुत्र्यामिवाच-
रति । कुटोचति प्रासादे ॥

कर्तुरायिः सलोपश्च ॥ ८ ॥

कर्तृरुपमानास्माच्च आचारे ऽभिधेय आयिः परो भवति
सलोपश्च यथासंभवम्^(५) । श्येन इवाचरति । श्येनायते । एवं

१ इच्छया F.

२ मा भूत् । A.

३ Om. A.

४ उपमितिर्उपमाणं । उप० F. ;

कर्तृरुप० B.

५ Om. F.

सारसायते^(१) । ओजायते । अपरायते । पयायते । पयस्यते । वा-
शब्दस्येष्टार्थत्वात् ॥ आयेस् लोपः । गर्दभ इवाचरति । गर्दभति ।
अश्वतीति मतम् ॥ कथं गच्छते । क्लीवते^(२) । होडते । एत आत्म-
नेपदिनः । प्रत्ययान्तत्वादाभिष्यत एव ॥

ओजसोऽपरासो नित्यं पयसो तु विभाषया ।

आयिलोपस्य विज्ञेयो न चाश्वो गर्दभत्यपि^(३) ॥

तथा च्यर्थे भृशदेस्तसोर्लोपस्येति । अश्वो भृशो भवति । भृशा-
यते । एवम् उन्ननायते । दुर्मनायते ॥ वेहत् । वेहायते ॥ शशत् ।
शशायते ॥ वावचनाच्चिरपि^(४) । शशीभवति^(५) । अश्वो यो
भृशो भवति स भृश इवाचरति । सादृश्यादभेदो वस्तुन इति
मतम् । तलोपेष्टिरिति ॥ तथा^(६) डाज्जलोहितादिभ्यश् च्यर्थे ।
पटपटायति । पटपटायते । लोहितायति । लोहितायते । यजा-
दिषु पाठ इत्यते ॥ कष्टाय कर्मणे क्रामति । कष्टायते । एवं पापा-
यते । कषायते । सत्रायते^(७) । गहनायते ॥ पापवृत्तिभ्योऽन्यत्र
न भवति । कष्टाय तपसे क्रामति ॥ रोमन्धं वर्तयति । रोम-
न्यायते गौः । हनुचलन^(८) एवेह न स्यात् । कीटो रोमन्धं
वर्तयति ॥ बाष्पमुदमति^(९) । बाष्पायते^(१०) । एवमुष्मायते^(११) ।

१ परायते । B.

२ क्लीवते A.

३ गर्दभत्यपि B.

४ *चिरपि A.

५ Om. A.

६ तथा च B.

७ शत्रायते B.; कृच्छ्रायते F.

८ हनु° A.

९ बाष्पमुदमयति A.; बाष्पमुद-
मयति B.

१० बाष्पायते A. B. F.

११ ऊष्मायते A. F.

फेनायते ॥ सुखादीनि वेदयते । सुखं^(१) वेदयते^(१) । सुखायते ।
 एवं^(१) दुःखायते ॥ शब्दादीनि करोति । शब्दं^(१) करोति^(१) ।
 शब्दायते । एवं वैरायते । कलहायते ॥ नमस्तपोवरिवसस्तु यिन् ।
 नमस्करोति । नमस्यति देवान् । एवं तपस्यति शून् । वरिव-
 स्यति गुरुन् ॥ चिचङ् आस्यर्थे । आस्यर्थं चिचं करोति । चिची-
 यते ॥ कण्डादिभ्यो यन्^(२) । कण्डूञ्^(३) । कण्डू^(४) करोति । कण्डू-
 यति^(५) । कण्डूयते ॥ महीङ् । महीयते । इत्यादयो ऽप्यनुसर्तव्याः ।
 एतत्सर्वं वाशब्देन^(६) बहुलार्थेन वा सिद्धम् ॥

इन् कारितं धात्वर्थे ॥ ९ ॥

धात्वर्थं^(७) क्रियानाञ्च इन् परो भवति धात्वर्थे स च कारि-
 तसंज्ञकः । हसिं कसिं गृह्णाति । हसयति । कलयति । एवं कृतय-
 ति । वर्णयति । त्वचयति ॥ त्वस्तानि^(८) विद्वन्ति । विद्वस्तयति^(९) ॥
 वस्त्रं समाच्छादयति । संवस्तयति ॥ वर्मणा संनहति । संवर्म-
 यति ॥ चूर्णैरवध्वसते । अवचूर्णयति^(१०) ॥
 तत्करोति । तदाचष्टे ॥ मुण्डं करोति । मुण्डयति । एवं मिश्र-
 यति । स्रक्षयति^(११) । स्रवणयति । सूचयति^(१२) । पयो व्रतय-

१ Om. B.

२ यण् F.

३ कण्डूञ् B.; om. F.

४ कण्डू B.

५ Om. B.

६ Om. A.

७ धात्वर्थः F.

८ तुस्तानि B.

९ विद्वस्तयति B.

१० F. adds तूक्षिरवकुञ्चाति । अव-
तूक्षयति ।

११ स्रक्षयति A.

१२ Om. A.

ति । पयो भुङ्क्ते इति गम्यते । दृषलान्नं व्रतयति । भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥
 सत्यमाचष्टे । सत्यापयति । एवम् अर्थापयति । वेदापयति ॥ प्रि-
 यमाचष्टे । प्रापयति । आवागमश्च ॥ तेनातिक्रामति । हस्तिना-
 तिक्रामति । अतिहस्तयति ॥ कर्तृकरणार्थे । वीणयोपगायति ।
 उपवीणयति^(१) । त्वलैरवकुण्ठाति^(२) । अवतूलयति^(३) । ह्योक्ते-
 रूपसौति । उपह्योकयति । सेनयाभियाति । अभिषेणयति ॥
 कदाचिद्दर्शने । रूपं पश्यति । निरूपयति । बज्रमेतन्निदर्शनम् ॥
 तथा । इनिङ्^(४) अङ्गनिरसने ऽपि । हस्तौ निरस्यति । हस्तयते ॥
 पादौ^(५) निरस्यति^(६) । पादयते ॥ एवं पुच्छमुत्क्षिपति । उत्पु-
 च्छयते गौः ॥ पुच्छं परिचिपति । परिपुच्छयते ॥ एवं भाण्डानि
 समाचिनोति । संभाण्डयते वणिक् । चीवरं संमार्जयति परिद-
 धाति वा । संचीवरयते भिक्षुः ॥ दिष्णाचमिदं गणकारवचना-
 दप्युद्धम् ॥

धातोश्च हेतौ ॥ १० ॥

हेतुशब्देन हेतुकर्तृव्यापारोऽर्थाद्गम्यते । धात्वर्थं वर्तयन्त्यन्ये ।
 हेतुकर्तृव्यापारे वर्तमानाद्धातोस्तेन् परो भवति^(१) स च कारि-
 तसंज्ञकः । कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते । कारयति ॥ पचन्तं प्रयुङ्क्ते । पाचयति ॥
 तथा भिक्षां वासयति । कारीषो^(२) ऽध्यापयति ॥

१ उपवीणायति B.

२ Om. F., see note 10, page 170.

३ इनिङ् F.; इनिज् A.

४ एवं B.

५ A. adds धात्वर्थे.

६ कारीषो B.

तथा कथकः कंसं^(१) घातयति । सीतां हारयति । राजानमागम-
ति^(२) । तथा च किं^(३) गतेन हतः कंस^(४) इति लोकविवक्षा ॥ तथा
रान्निं विवासयति । विपूर्वो वसिरतिक्रमे^(५) ॥ उज्जयन्याः प्रस्थितो
माहिष्मत्यां सूर्यमुद्रमयति । तथा पुष्येण चन्द्रं योजयति ॥

चुरादेश्च ॥ ११ ॥

चुर् इत्येवमादिभ्यश्चेन् परो भवति । स्वार्ये । स च कारि-
तसंज्ञकः । चोरयति । चिन्तयति ॥ कारितप्रदेशाः । कारित-
स्थानामिद्विकरणे [का० ३. ६. ४४] इत्येवमादयः ॥

इनि लिङ्गस्थानेकाक्षरस्यान्यस्वरादेर्लोपः ॥ १२ ॥

स्वराणां मध्ये यो ऽन्यस्वरादिस्तस्यावयवस्येति^(६) विग्रहः ।
न चरति । न चलतीति प्रधानत्वादचरं स्वर उच्यते । इनि
परे लिङ्गस्थानेकाक्षरस्य यो^(७) ऽवयवो ऽन्यस्वरादिस्तस्य लोपो
भवति । अतिहस्तयति । उपवीणयति ॥ अनेकाक्षरस्येति किम् ।
वाचयति ॥ श्वेताश्वमतरगालोडितङ्गरकाणामश्वतरेतकलोप-
स्येति गणकारवचनादेव । श्वेताश्वमाचष्टे । श्वेतयति ॥ अश्वतर-
माचष्टे । अश्वयति ॥ गालोडितमाचष्टे^(८) । गालोडयति^(८) ॥

१ कंसं B.

२ F. adds यथा बाह्यं तथेदं विवक्ष-
येति ।

३ B. om. किं.

४ कंसं B.

५ अतिक्रमे वर्तते । F.

६ स्वराणां मध्ये यो ऽन्यः स आदि-
र्यस्यावयवस्येति F.

७ Om. F.

८ गलो A.

झरकमाचष्टे । झरयति ॥ तददिष्टेमेयःसु वज्रलम् । पटिष्ठः ।
पटिमा । पटीयान् ॥ मन्तुवन्तुवीणां^(१) लुक् चेति गणे । ईप्सन्त-
माचष्टे^(२) । ईशयति । सुम्बन्तमाचष्टे^(३) । लुचयति^(३) । स्वमि-
णमाचष्टे^(४) । सजयति^(४) ॥

रशब्द चतुतो लघोर्व्यञ्जनादेः ॥ १३ ॥

व्यञ्जनादेर्लिङ्गस्यानेकाचरस्य चतुतो लघो रशब्दादेशो
भवति । इनि परे । पृथु प्रथयति । मृदु स्रदयति । दृढ द्रढयति ।
कृश क्रशयति । भृश भ्रशयति । परिदृढ परिम्रढयति । एषामे-
वाभिधानम् ॥

धातोर्यशब्दश्चेत्क्रीयितं क्रियासमभिहारे ॥ १४ ॥

क्रियायाः समभिहारः पौनःपुन्यं भृशार्थो वा । क्रियासम-
भिहारे वर्तमानाद्धातोर्यञ्जनादेर्यशब्दः परो भवति । स च
चेक्रीयतसंज्ञकः । पुनःपुनः पचति । पापच्यते । भृशं ज्वलयति ।
जाज्वल्यते ॥ पाकादीनां प्रधानक्रियाणां पौनःपुन्यं प्रधानक्रियो-
पकारकाणामधिग्रयणादीनां^(५) च भृशता फलातिरेको वा ।
व्यवस्थितवाधिकारादेकस्वरात् । तेन पुनःपुनर्जागर्ति ॥ अग्रभृति-
भ्यश्च । अरार्चते । अटाय्यते । अश भोजने । अशाश्यते । प्रोर्णो-
नूयते । सोसूच्यते । मोमूच्यते ॥ शुभिरुचिभ्यां न स्यात् । भृशं

१ ०विनां A.

४ अ० A. B.

२ ईप्सन्तम्० A.

५ ०अधिग्रयणादीनां B.

३ Om. B.; सम्बन्तमाचष्टे । सजयति.

शोभते । भृशं रोचते ॥ गत्यर्थात्^(१) कौटिल्य एव । भृशं पुनः पु-
नर्वा क्लुटिलं क्रामति । चंक्रम्यते ॥ लुपादेर्गच्छात् । भृशं पुनः पुनर्वा
गर्हितं लुम्यति । लोलुप्यते । एवं सासद्यते । चंचूर्यते । जंजथ्यते ।
जंजभ्यते । दंदद्यते । दंदग्यते । निजेगिष्यते ॥

गुपूधूपविच्छिपणिपनेराय^(२) ॥ १५ ॥

गुपूप्रभृतिभ्य आय्^(३) परो भवति स्वार्ये । गोपायति । धूपा-
यति । विच्छायति । पणायति । पनायते^(४) । पनिसहचरित इह
पणिः स्तुत्यर्थ इत्यन्ये ॥ ऋतेर्नीयङ्^(५) वक्तव्यः । ऋतीयते । ङकार
आत्मनेपदार्थः । नकारो^(६) ऽगुणार्थः ॥ कमेरिन्ङ् कारितं च ॥
कामयते । व्यवस्थितवाधिकारादायादयो ऽसार्वधातुके वा भव-
न्ति । गोपायिता । गोप्ता । गोपाया । गुप्तिः । ऋतीयिता । अर्ति-
ता । कामयिता । कमिता ॥

ते धातवः ॥ १६ ॥

ते सनाद्यन्ता धातुसंज्ञा भवन्ति । जुगुप्सते । मीमांसते । चि-
कीर्षति । पुत्रीयति । पुत्रकाम्यति । श्लेनायते । उपवीणयति^(७) ।
पापयते । गोपायति । ऋतीयते । कामयते ॥ धातुत्वाद्धातु-

१ गत्यर्थत्वात् A.

२ ०पनेरायः ॥ B.

३ आय F.

४ पनायति F.

५ ऋतेर्नीयङ् F.

६ नकारो F.

७ F. adds कारयति । चोरयति ।

कार्यम् । अशुद्धक्रियत्वादचनम् । इतरेषां गणे ऽप्रसिद्धत्वात्सु-
खार्थम् ॥

चकासकासप्रत्ययान्तेभ्य^(१) आम् परोक्षायाम् ॥ १७ ॥

चकासकासप्रत्ययान्तेभ्य^(१) आम् परो भवति परोक्षा-
याम्^(२) । चकासांचकार^(१) । कासांचक्रे^(३) । लोलूयांचक्रे ।
चिकीर्षांचकार ॥ चकासग्रहणमनेकस्वरूपलक्षणम् ॥ तेन दरि-
द्रांचकार । चुलुप्सांचकार^(४) ॥ प्रत्ययान्तग्रहणमेकस्वरार्थमपीति
मतम् । तेन खमिवाचचार^(५) । खांचकार ॥

दययासश्च^(६) ॥ १८ ॥

दय । अय । आस । एभ्य आम् परो भवति परोक्षायां पर-
भूतायाम्^(७) । दयांचक्रे । पलायांचक्रे । आसांचक्रे ॥

नाम्यादेर्गुरुमतो ऽनृछः ॥ १९ ॥

नाम्यादेर्गुरुमतो धातोर्च्छवर्जितादाम् परो भवति परो-
क्षायां परतः^(८) । ईहांचक्रे । उजांचकार । उज्झांचकार ॥ कथ-
मियेष । उवोष । ^(९)धातुसंज्ञातो नित्यं गुरुमान् ॥ अनृछ इति
किम् । आनर्च्छ ॥ व्यवस्थितवाधिकारात् प्रोर्णनाव ॥

१ चकाशकाश° B.

२ Om. B. ; परोक्षायां परतः । F.

३ चकाशाचक्रे B.

४ Om. B.

५ खमिवाचचार । B.

६ दययासाश्च A. ; दययासाश्च B.

७ परतः F.

८ Om. F. ; परभूतायाम् । B.

९ नायं धातु° F.

उषविदजागृभ्यो वा ॥ २० ॥

उषादिभ्य आम् परो भवति वा परोक्षायां परतः^(१) । जा-
गृतिना सहचरितो विदिरदादिः । उषांचकार । उवोष ॥ वि-
दांचकार । विवेद ॥ जागरांचकार । जजागार ॥

भीहीभृद्वां तिवच्च ॥ २१ ॥

एषां परोक्षायाम् आम् परो भवति वा । स च तिरिव । तेन
द्वित्वमित्वं चेति । बिभयांचकार । बिभाय ॥ जिह्रयांचकार । जि-
ह्राय ॥ बिभरांचकार । बभार ॥ जुह्वांचकार । जुहाव ॥

आमः कृजनुप्रयुज्यते ॥ २२ ॥

आमन्तस्य धातोः कृज् अनुप्रयुज्यते परोक्षायाम् । ईक्षांचके ।
चकासांचकार^(२) ॥ प्रयुज्यत इति स्थष्टार्थम् ॥ आमो मकारस्वा-
नुस्वारो भवत्यन्तत्वात् । तदर्गपञ्चमो वा स्यात् ॥

असंभुवौ च परस्मै ॥ २३ ॥

आमन्तस्य धातोरसंभुवावनुप्रयुज्यते परोक्षायाम् । परस्मै-
पदं चातिदिश्यते । ईक्षामास । ईक्षांबभूव । चकासामास^(३) ।
चकासांबभूव^(३) ॥ अन्वाचयशिष्टोऽयमादेशोऽर्थस्थान्तरतम्यात् ।
तेन । ईक्षामासे । ईक्षांबभूवे कन्या क्वाच्चेण । ईक्षां व्यतिबभूवे क्वा-

१ Om. F.; परभूतायाम् । B.

मुयाक्षके । चिकीर्षाक्षकार । A.

२ चकाशाक्षकार ।; A. adds क्षो- ३ चकाश° B.

नः ॥ असोर्भू न स्याद् विधानवशात् प्रकृतेस्त्व^(१) । अतस्त्वकार आदे-
शेन सङ्ग संबध्यते ॥ विद् आम् छञ् पञ्चम्यां वा । विदां करोतु ।
विदांकरवाणि । वेत्तु । वेदानि^(२) ॥

सिज् अद्यतन्याम् ॥ २४ ॥

अद्यतन्यां परभूतायां धातोः सिच् परो भवति । अनेषीत् ।
अचैषीत् । अपाचोत् ॥ व्यवस्थितवाधिकारात् स्पृशिमृशिक्षिषि^(३)
द्वपिदृपिभ्यो वा । अस्मार्चीत्^(४) । असृचत् । अमार्चीत् । अमृ-
चत् । अकार्चीत् । अछचत् । अतार्पीत् । अद्वपत् । अदार्पीत् ।
अदृपत् ॥ पचे शिङन्तात्^(५) सण्^(६) पुषादित्वात् । द्वपिदृ-
योरण् ॥

सण्^(७) अनिटः शिङन्तान्नाम्युपधाददृशः^(५) ॥ २५ ॥

^(५)शिङन्तान्नाम्युपधादनिटो^(८) धातोर्दृशवर्जितात् सण्^(९)
परो भवति । अद्यतन्यां परतः । अलिचत् । अक्रुचत् ॥ अनिट
इति^(१०) किम् । अकोषीत्^(११) ॥ कथम् अघुचत् । गुह्यरनिडेकपचे ॥
शिङन्तादिति किम् । अभुक्त ॥ नाम्युपधादिति किम् । अधा-
चोत् ॥ अदृश इति किम् । अद्राचोत् ॥

१ प्रकृतेः F.

२ विदानि F.

३ छशि A.

४ अस्माचोत् A.

५ शिङन्तात् B.

६ सण् B. F.

७ सण् A. B.

८ उपधाच्च अनिटो B.

९ सण् B.

१० अनिटिति B.

११ अकार्षीत् A.

(१) अद्रुसुकमिकारितान्तेभ्यश्चणं^(२) कर्तरि ॥ २६ ॥

(१) अद्रुसुकमिकारितान्तेभ्यश्चणं^(२) परो भवति । कर्तर्यद्य-
तन्यां परतः । अशिश्रियत् । अद्रुवत् । असुवत्^(३) । अच-
कमत^(४) । अचीकरत् । अपीपचत् ॥ कर्तरितीति किम् । समा-
अधिषातां राजानौ गृहे^(५) देवदत्तेन ॥

अधिषेढोर्वा वक्तव्यः । अशिश्रियत् । अश्रयीत् । अदधत् । अधासीत् ॥

अणं^(६) असुवचिख्यातिलिपिसिचिह्नः ॥ २७ ॥

एभ्यो धातुभ्यो ऽणं^(७) भवति । कर्तर्यद्यतन्यां परतः । अपा-
स्यत्^(८) । अवोचत् । अख्यत् । अलिपत् । असिचत् । अकृत ॥ व्यव-
स्थितवाधिकाराक्षिपादीनामात्मनेपदे वा । अलिपत् । अलिप्त ।
असिचत् । असिक्त । अकृत । अकृष्ट ॥ कर्तरितीति किम् । अलि-
प्सातां कुस्ये देवदत्तेन ॥ असुरित्युकारः । अस् भुवि अस् दीप्तौ ।
आभ्यां^(९) मा भूदिति ॥

पुषादिद्युताद्युकारानुबन्धार्तिसर्तिशास्तिभ्यश्च^(१०) प-
रस्मै ॥ २८ ॥

पुषादिद्युताद्युकारानुबन्धार्तिसर्तिशास्तिभ्यो^(१०) ऽणं^(७) भ-

१ अद्रुसु० B. ; अद्रुसु० F.

२ °चन B.

३ अशुवत् B. F.

४ अचकमत MSS.

५ Om. F.

६ अण० B.

७ अण परो B.

८ अपास्यत् B. F. ; अपास्य A. ;
cf. notes.

९ °असदीप्ताभ्यां A. F.

१० सास्तिभ्यश्च B.

वति । अद्यतन्यां^(१) परस्मैपदे परतः ॥ पुषादि गृधु अभिकाङ्क्षा-
यां यावत् । अपुषत् । अशुषत् ॥ द्युतादि । अद्युतत् । अशितत् ॥
लृकारानुबन्धः । अगमत् । अघसत् ॥ अह गतौ । आरत् ।
असरत् ॥ शासु अनुशिष्टौ । अशिषत् ॥ परस्मा इति किम् ।
व्यद्योतिष्ट ॥ द्युतादीनामात्मनेपदमप्यस्तीति^(२) ॥
हरनुबन्धादा वक्तव्यम् । अरुधत् । अरौक्षीत् ॥
जृश्विस्तम्भुमुचुक्षुचुग्लुचां वा वक्तव्यम् । जृ । अजरत् । अजारीत्^(३) ॥
श्वि । अश्वत् । अश्वयीत् ॥ स्तम्भु सौचोऽयं धातुः । अस्तभत्^(४) ।
अस्तभीत् ॥ अमुचत् । अमोचीत् ॥ अमुचत् । अमोचीत् ॥ अग्लु-
चत् । अग्लोचीत् । स्तेये गतावपि वर्तते ॥

इजात्मने पदेः प्रथमैकवचने ॥ २९ ॥

पदेर्धातोरिच् परो भवति । कर्तर्यद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथ-
मैकवचने परतः^(५) । उदपादि । समपादि ॥ इच् ते पदेरिति^(६)
सिद्धे गुरुकरणं योगविभागार्थम् । तेन दीपजनबुधपूरितायि-
यायिभ्यो वा । अदीपि । अदीपिष्ट । अजनि । अजनिष्ट । अबो-
धि । अबुद्ध । अपूरि । अपूरिष्ट । अतायि । अतायिष्ट । अप्यायि ।
अप्यायिष्ट ॥

१ कर्तर्यद्यतन्यां A.

२ °अस्तीति मतं । A.

३ B. adds द्विवचनव्यम् ।

४ अस्तभत् B.

५ Om. A.

६ पदेरिति B.

भावकर्मणोश्च ॥ ३० ॥

सर्वस्माद्धातोरिच् परो भवति । भावकर्मणोर्विहिते प्रत्यये^(१) परे^(१) । अद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचे परतः^(२) । अस्याधि भवता । अकारि कटो भवता ॥ व्यवस्थितवाधिकाराद् नानो-
स्तपः । अन्वतप्त ॥

सार्वधातुके यण्^(३) ॥ ३१ ॥

सर्वस्माद्धातोर्यण्^(३) परो भवति भावकर्मणोर्विहिते सा-
र्वधातुके परे ।^(४) श्रय्यते भवता । यामो गम्यते भवता ॥ छञः
श्च [का० ४. ५. ७७] । क्रिया ॥ चकारात् तपेस्तपःकर्मकात्
कर्तरि भवति^(५) । तप्यते तपस्तापसः । तपो ऽर्जयतीत्यर्थः ॥ इचा-
दिरच्चार्ये ऽनोस्तु न स्यात् । अनुतपते तपस्तापसः ॥

अन् विकरणः कर्तरि ॥ ३२ ॥

धातोरन् परो भवति । स च विकरणसंज्ञकः । कर्तरि वि-
हिते सार्वधातुके परे । भवति । भवन् ॥ विकरणप्रदेशाः । अणि
च विकरणे [का० ३. ५. ३] इत्येवमादयः ॥

दिवादेर्यन् ॥ ३३ ॥

दिवादेर्गणाद् यन् विकरणसंज्ञकः^(६) परो भवति^(७) कर्तरि

१ Om. F.

२ Om. A.

३ यण B.

४ B. adds आश्रयते भवता ।

५ कर्तरि च भवति F.

६ Om. A. F.

७ F. adds स च विकरणसंज्ञकः ।

विहिते सार्वधातुके परे । दीव्यति । सीव्यति ॥ ^(१)आशश्चाशभ्रमु-
क्रमुचसिनुटिलषियसिसंयसिभ्यश्च ^(२) वा । आशते । आशते ^(३) ।
आशते । आशते ^(३) । आशति । आशति । भ्रमति । भ्रमति । भौवादि-
कोऽपि भ्रमिरक्षीति । क्राम्यति । क्रामति । चक्षति । चक्षति ।
नुव्यति । नुवति । लव्यति । लवति ^(४) । यक्षति । यक्षति । संयस्य-
ति ^(५) । संयसति ^(५) ॥

नुः स्वादेः ॥ ३४ ॥

स्वादेर्गणाद् नु विकरणसंज्ञकः परो भवति कर्तरि विहिते
सार्वधातुके परे । सुनोति । सुन्वन् । चिनोति । चिन्वन् ^(६) ॥ यो-
गविभागादक्षतेर्वा । अक्ष्णोति । अक्षति ॥ तनूकरणे तक्षतेश्च ।
तक्ष्णोति । तक्षति ॥ तनूकरण इति किम् । संतक्षति वाग्भिः
शिष्यम् । निर्भर्त्सयतीत्यर्थः ॥

श्रुवः श्रु च ॥ ३५ ॥

श्रुवो धातोर्गु विकारणसंज्ञकः परो भवति आदेश्य कर्तरि
विहिते सार्वधातुके परे । श्रुणोति । श्रुण्वन् । उभयं विधेयं
भौवादिकत्वात् ॥
धिभिश्छण्योर्धि छ चेति वक्तव्यम् । धिनोति । छणोति ॥

१ आसश्चास० F.

२ लसि MSS.; असिसंयसिभ्यश्च F.

३ Om. B.; आशते । आशते । आ-
शति । आशति । F.

४ लक्षति । लक्षति । MSS.

५ Om. A.; B. twice संयसति; सं-

यसति । संयसति । F.

६ चिन्वान् । F.

स्वराद्रुधादेः परो नशब्दः ॥ ३६ ॥

रुधादेर्गणस्य स्वरान्त्यरो नशब्दो^(१) भवति । स च विकरण-
संज्ञकः^(२) । कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे । रुणद्धि । भिनन्ति ॥
प्रकृतिप्रत्यययोरर्थाभिधानेनैव^(३) साहाय्यं कृतमित्यस्य स्यात् ॥

तनादेरुः ॥ ३७ ॥

तनादेर्गणाद् विकरणसंज्ञकः परो भवति कर्तरि विहिते
सार्वधातुके परे । तनोति । मनोति ॥

ना ऋादेः ॥ ३८ ॥

क्रादेर्गणाद् ना विकरणसंज्ञकः परो भवति कर्तरि विहिते
सार्वधातुके परे । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

सन्भुसन्भुस्कन्भुस्कन्भुसुभ्यो नुसेति वा वक्तव्यम् । स्कृञ् क्रैया-
दिकः । शेषाः सौचा धातवः । साध्नाति । साध्नाति । सुध्नाति ।
सुध्नाति । स्कध्नाति । स्कध्नाति । स्कध्नाति । स्कध्नाति । स्कध्ना-
ति । स्कध्नाति ॥

ज्ञान व्यञ्जनान्ताद्धौ ॥ ३९ ॥

क्रादेर्गणाद्बन्धनात्तादानो विकरणसंज्ञकः^(४) परो भवति
 सौ परे । पुषाण । बधान^(५) ॥ व्यञ्जनात्तादिति किम् । क्रीणीदि ॥

१ नम्रन्दादेशो B. F.

२ F. om. 'स च०

३. अर्थाभिधानेन शब्देनैव A.

४ • ज्ञानविकरण • B.

५ बढाज A.

आत्मनेपदानि भावकर्मणोः ॥ ४० ॥

धातोरात्मनेपदानि भवन्ति भावकर्मणोरर्थयोः । आस्यते भवता । ग्रथ्यते भवता ॥ भावः सत्ता । औत्सर्गिकमेकवचनमेवासंख्यत्वात् ॥ कर्मणि च । क्रियते कटो देवदत्तेन । मास आस्यते^(१) । क्रोशी^(२) गुडधानाभिर्भूयते । ओदनपाकः ग्रथ्यते । नदी सुप्यते । काष्ठाध्वभावदेशानां कर्मसंज्ञा सिद्धेति^(३) ॥

कर्मवत् कर्मकर्ता ॥ ४१ ॥

कर्मचासौ कर्ता चेति कर्मकर्ता । कर्मकर्ता कर्मवद्भवति ।

क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

सुकरैः खैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्तेति तदिदुः ॥

सूयते केदारः स्वयमेव । अभेदि कुशूलः^(४) स्वयमेव । कर्मवद्भावादात्मनेपदम् । वत्करणं स्वाश्रयार्थम् । तेन भावे ऽपि । पच्यत ओदनेन स्वयमेव । त्यादित्वाच्च तव्यादिषु कर्मवद्भावः । कर्तव्यं कटेन स्वयमेव । ईषत्करः कटेन स्वयमेव ॥ कर्मकर्तेत्यभेदाद् भेदे तु न स्यात् । भिद्यमानः कुशूलः^(४) पाचाणि भिनत्ति । तथा । अन्योन्यमाश्लिष्यतः । आत्मानं हन्यात्मेति दिविधौ चात्मा^(५) ॥ तथा । पचत्योदनं राध्यति स्वयमेव । धातुभेदात् ॥ गच्छति घा-ममसौ स्वयमेव । गम्यत इति न स्यात् । क्रियाश्रयः कर्तैव केवलं

१ मासास्यते B.

२ मासं B.

३ सिद्धेवेति.

४ कुशूलः A.

५ B. om. हि.

कर्मेति भेदात् । उक्तार्थतापि कर्मकार्यम् । तेन न द्वितीया धा-
त्वधिकाराच्च^(१) ॥ कर्मकर्तेति किम् । साध्वसिद्धिर्नस्ति । साधु
स्वास्ती पचति ॥ कथम् । ब्रूते कथा स्वयमेव । अचीकरत कटमसौ
स्वयमेव । वचनं प्रेषणादि च कर्तृस्वमेव । आत्मनेपदं तु^(२) फल-
वद्विवक्षयेति^(३) मतम् ॥ कार्यातिदेशोऽयम् ॥

कर्तरि रुचादिङानुबन्धेभ्यः ॥ ४२ ॥

रुचादिभ्यो ङानुबन्धेभ्यश्च कर्तर्यभिधेय आत्मनेपदानि भव-
न्ति । रोचते । वर्धते ॥ ग्रीड् । ग्रेते ॥ चचिङ् । आचष्टे ॥ इच
इत्यनुदात्तानुबन्धोपलक्षणम् । ऊर्ध्वमादत्त इत्युदात्तः । तदि-
परीतस्यानुदात्तः । उदात्तानुदात्तयोर्मिश्रश्च^(४) समाहारो लो-
कोपचारात् । तेन इचप्रकारेभ्यो भवन्ति^(५) ॥ आदिपह्णाच्च ।
निविशते । परिक्रीणीते ॥

नेर्विश ॥ १ ॥ परिव्यवेभ्यः क्रीञ् ॥ २ ॥ विपराभ्यां जिः ॥ ३ ॥
आङो दाञ् अनात्मप्रसारणे ॥ ४ ॥ गमिन् चान्तौ ॥ ५ ॥ नु-
प्रहौ ॥ ६ ॥ अनुपरिभ्यां च क्रीङ् ॥ ७ ॥ समोऽकूजने ॥ ८ ॥
अपस्किर ॥ ९ ॥ गत्यनुकरणे हञ् ॥ १० ॥ आशिषि नाथ ॥ ११ ॥
शपथे शप ॥ १२ ॥ प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशनेषु स्था ॥ १३ ॥ सम-
वप्रतिभ्यः^(६) ॥ १४ ॥ उदोऽनूर्ध्वचेष्टायाम्^(७) ॥ १५ ॥ उपात्ता-

१ धात्वाधि० A.

२ तत् F.

३ विवक्षेति B.

४ उदानु० A.

५ ऽपि भवति । F.

६ प्रविभ्यः F.

७ ऽनूर्ध्व० F.

ग्नेष ॥ १६ ॥ पथ्याराधनयोश्च ॥ १७ ॥ वा लिप्तायाम् ॥ १८ ॥
 अकर्मकश्च ॥ १९ ॥ समो गम्द्विप्रक्षिप्तुः^(१) अवेत्यतिदृशः ॥ २० ॥
 उपसर्गादस्यतूह्यौ^(२) वा ॥ २१ ॥ आङो यमह्नौ स्वाङ्गकर्मकौ
 च ॥ २२ ॥ व्युद्धां तपः ॥ २३ ॥ तपःकर्मकः ॥ २४ ॥ निसंब्युपे-
 भ्यो ऋ ॥ २५ ॥ स्यर्द्धायामाङ्गः ॥ २६ ॥ सूचनावक्षेपणसेवन-
 साहसयत्नकयोपयोगेषु ऋञ् ॥ २७ ॥ अधेः शक्तौ ॥ २८ ॥ वेः
 शब्दकर्मकः ॥ २९ ॥ अकर्मकश्च ॥ ३० ॥ पूजोत्प्रेषणोपनयनज्ञा-
 नभृतिविगणनव्ययेषु नीर्^(३) ॥ ३१ ॥ कर्द्वस्त्रामूर्तकर्मकश्च ॥ ३२ ॥
 वृत्त्युत्साहतायनेषु क्रमः ॥ ३३ ॥ परोपाभ्याम् ॥ ३४ ॥ आङो
 ज्योतिर्द्वमे^(४) ॥ ३५ ॥ वेः पादाभ्याम् ॥ ३६ ॥ प्रोपाभ्यामा-
 रम्भे ॥ ३७ ॥ अनुपसर्गे वा ॥ ३८ ॥ निऋवे ज्ञा ॥ ३९ ॥ अकर्मकश्च
 ॥ ४० ॥ संप्रतिभ्यामस्मृती ॥ ४१ ॥ ज्ञानयत्नोपच्छन्दनेषु वदः
 ॥ ४२ ॥ अनोरकर्मकः ॥ ४३ ॥ विमती ॥ ४४ ॥ व्यक्तं^(५) सहोक्ती
 ॥ ४५ ॥ तयोर्वा ॥ ४६ ॥ अवाङ्गिरः ॥ ४७ ॥ समः प्रतिज्ञायाम्
 ॥ ४८ ॥ किरादिअन्धिसनन्ताः कर्मकर्द्वस्त्राः ॥ ४९ ॥ दुहः ॥ ५० ॥
 अद्यतन्यां स्वरान्तश्च वा ॥ ५१ ॥ क्षुण्णमौ स्वयम् ॥ ५२ ॥ उदः
 सकर्मकश्चरः^(६) ॥ ५३ ॥ समस्तृतीयायुक्तः ॥ ५४ ॥ दाण् सा चेच्च-
 तुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥ उदाहे उपयम^(७) ॥ ५६ ॥ शदिरनि ॥ ५७ ॥

१ सु B.; सु F.

२ °अस्यतूह्यौ A. B.

३ नीर् A.; नीर् F.

४ ज्योतिर्द्वमे । A. B.

५ व्यक्तं F.

६ सकर्मकश्च । F.

७ उपयमे B.

आशीरयतन्योश्च मृडः ॥ ५८ ॥ अशने भुजि ॥ ५९ ॥ समः क्षुः
 ॥ ६० ॥ खराद्यन्तादुपसर्गादयन्नपाचेषु युजिर् ॥ ६१ ॥ हेतुकर्दभी-
 ञ्योरिन्^(१) ॥ ६२ ॥ प्रलम्भने^(२) गृधिवच्चोः ॥ ६३ ॥ पूजाभिभव-
 योश्च लातेः ॥ ६४ ॥ मिथ्यायोगे^(३) ऽभ्यासे कृज् ॥ ६५ ॥ अनियमे
 चागतिर्हिंसाशब्दार्थद्वयः ॥ ६६ ॥

चेत्क्रीयितान्तात् ॥ ४३ ॥

चेत्क्रीयितान्ताद्भातोः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । पापयते ।
 सोलूयते ॥

आय्यन्ताच्च ॥ ४४ ॥

आयिप्रत्ययान्ताच्च धातोः^(४) कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
 हंसायते । पयायते । पयस्यते ॥ अन्तगृहणादायिलोपे^(५) न स्या-
 दिति मतम् । तेन दरिद्रति । घटति ॥

इन्जयजादेरुभयम् ॥ ४५ ॥

इन्नाद् अनुबन्धाद्यजादेरुभयपदं भवति कर्तरि^(६) । का-
 रयति । कारयते । सुनोति । सुनुते । यजति । यजते । पचति ।
 पचते ॥ समाहारानुबन्धा ये ते यजादयः^(७) ॥ अफसवति कर्तर्या-
 त्मनेपदं च दृश्यते । यथा । वृक्षं परिवारयन्ते कष्टकाः । शोषयते
 ग्रीहीनातपः^(८) । तव दर्शनं किं न धत्ते । कमलवनोद्घाटनं कुर्वते

१ ०२५ D.

२ खे F.

३ मिथ्यामिथोने B.

४ Om. F.

५ आयिलोपे A.

६ कर्तर्यभिधये B.

७ यजादय उच्यन्ते । B.

८ ग्रीहीनातपः B.

ये । माणवकं ब्रूते । मरीचीन्वितनुते^(१) ॥ फलवति कर्तरि परस्मैपदं
च दृश्यते । खं कटं कारयति^(२) । खमङ्गं^(३) कण्डूयति^(३) । खं
यज्ञं यजति । खं पुत्रमपवदति^(४) । खमश्वं जानाति ॥ अपदान्त-
रद्योत्येऽपि दृश्यते । तनोति शुभ्रं^(५) गुणसंपदा यश्च इति ॥
यजेरपि विवच्या^(६) भवितव्यमेवेति मतम् ॥ गणकारवचनप्र-
माणार्थमिदम् ॥

पूर्ववत् सनन्तात् ॥ ४६ ॥

सनः पूर्वो यो धातुस्तद्वत् । सनन्तादपि तत्पदं भवति । इरो-
चिषते । अधिजिगांसते । पापचिषते । शिष्येनाधिषते । पिपचति ।
पिपचते ॥ सुदृशी च सनन्तौ तु रुषादौ श्रुतनाङ्प्रतिः ।
अननुज्ञास्य^(७) विज्ञेयो यथा सुसूषत^(८) इति ॥

शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् ॥ ४७ ॥

येभ्य आत्मनेपदमुक्तं ततोऽन्यः शेषः । शेषाद्धातोः कर्तरि^(९)
परस्मैपदं भवति । भवति । अस्ति । जुहोति । दीव्यति । तुदति ।
रुषद्धि^(१०) । विशति । पुचीयति । पुत्रकाम्यति । गोपायति^(११) ॥ पुनः

१ मरीचिन्वि B.

२ करोति । B.

३ Om. A.

४ पुत्रमुपवदति B.

५ शुभ्रं B.

६ विवच्या B.

७ अननुज्ञास्य A.

८ सुसूषत F. ; सुसूषत B.

९ A. adds पदं.

१० Om. B. ; तनोति F.

११ B. adds गोपायते ।

कर्तरीति किम् । भिद्यते कुशूलः^(१) स्वयमेव । नायं शुद्धः कर्ते-
ति ॥ कथम् अनुकरोति । पराकरोतीति^(२) नित्यं वक्तव्यम् ॥ प्रति-
क्षिपति । अभिक्षिपति । अतिक्षिपति^(३) । परस्मैपदमेव । तथा च
प्रवहति । परिमृष्यति । विरमति । आरमति । परिरमति । देव-
दत्तमुपरमति । नात्मनेपदम्^(४) । यजादे रुचादेस्व गणकृतस्या-
नित्यत्वात् ॥

॥ इति दौर्गन्धिंश्चां वृत्तावाख्याते द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

द्विर्वचनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥ १ ॥

धातोरवयवस्थानभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य द्विर्वचनं भवतीत्य-
धिकृतं^(५) वेदितव्यम् । पपाच । जुहोति ॥ वचनग्रहणं द्वे रूपे
भवत इति स्थानित्वाशङ्कानिरासार्थम् । तेन जिघांसति । आटि-
टत् । घत्वकारितस्योपप्रतिपत्तिगौरवं^(६) स्यात् ॥ अनभ्यासस्येति
किम् । जुगुप्सिषते । बोभूयिषते । प्रतिनिमित्तं द्विरुक्तिर्न स्यात् ॥
एकस्वरस्येति बह्वग्रीहिः किम् । व्यञ्जनेन सह द्विर्वचनार्थम् ।

१ कुशूलः A.

२ A. om. पराकरोति.

३ क्षिपतीति F.

४ B. om. न.

५ B. om. इति.

६ °स्योपः प्रति° B.

तेन दिदरिद्रासति ॥ कथम् इयाय । आर । एकस्यापि स्वरस्या-
 द्यन्तवदुपचारात्^(१) । तथा । आट । अनेनिजुः । समुदायस्यापि
 दिर्वचनमभ्यस्तकार्यं चेति ॥ कथं वृचं वृचं परिषिञ्चति । यामो
 यामो रमणीयः । गृहे गृहेऽग्नाः । वीष्पायां^(२) वर्तमानस्य पदस्य
 लोकोत्तर एव दिव्यक्तिः सिद्धा^(३) ॥ तथा^(४) । परि परि चिगर्तेभ्यो
 वृष्टो देवः । परेर्वर्जने द्योत्ये विभाषैव ॥ तथा^(५) । उपर्युपरि या-
 मम् । अधोऽधो नगरम् । अध्यधि स्थापयति । उपर्यधोऽधीनां
 सामीप्य एव ॥ तथा^(५) । एकैकं जुहोति । आदेरेकस्य विभक्तैर्लुक् ॥
 तथा । हा प्रिया मे गतगता नष्टनष्टा । सति संभवे पुंवद्भावो
 ऽपि^(६) षोडशायां गम्यमानायाम् ॥ तथा । पटुपटुः । पटुपट्वी ।
 पण्डितपण्डितः । पण्डितपण्डिता^(७) । सादृश्ये गुणवचनस्यागुणव-
 चनस्यापि^(८) । भीतभीतः । चकितचकितः ॥ तथा प्रियप्रियेण द-
 दाति । सुखसुखेन पश्यति । अप्राणिविषय एव । तथान्येऽप्यनुस-
 र्त्तव्याः ॥ तथाभीक्ष्णे^(९) । पचति पचतितराम् । पचति पचतित-
 माम् । गच्छति गच्छतितराम् । गच्छति गच्छतितमाम् । तमा-
 दयः पश्चात् ॥ तथा^(१०) डाच्यव्यक्तानुकरणस्य^(११) च । पटपटा-
 करोति । पटपटायते ॥

१ आद्यन्तवद्भावात् F.

२ विष्पायां A.

३ सिञ्चेति A.

४ Om. B.

५ Om. A.

६ सति संभवो ऽपि A.

७ पण्डितपण्डिताः B.

८ गुणवचनस्यापि । B.

९ तथाभीक्ष्णे A.; F. om. तथा.

१० Om. F.

११ डाच्यक्ता° B.; F. corr. डाच्य-
क्ता° .

स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥

येन नाप्राप्तिन्यायेन पूर्वस्य बाधकोऽयम् । खरादेर्धातोर्द्वितीयस्यावयवस्यैकस्वरस्थानभ्यासस्य द्विवचनं भवतीत्यधिकृतं वेदितव्यम् । आशिश्त् । अटायते । अरिरिषति ॥ खरादेरिति किम् । पापयते ॥ धातोरिति किम् । आटतुः ॥ खरादेरिति कर्मधारयात्पञ्चम्या सिध्यति ॥ द्वितीययद्गणमिहोपलक्षणम् । तेन शिष्टप्रयोगानुसारेण कण्डूयादीनां तृतीयस्यापि । कण्डूयिषति ॥ ईर्ष्यतेर्चिश्चब्दस्य सनो^(१) वा द्विवचनम् । ईर्ष्यतुमिच्छति^(२) । ईर्ष्यिषति । सनो^(१)ऽपि । ईर्ष्यिषति ॥ नामधातोराद्यस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य क्रमेण युगपद्वा । पुपुषीयिषति । पुतित्रीयिषति । पुपुषीयिषति । पुपुतित्रीयिषति^(३) ॥ कचिद् द्वितीयतृतीययोरपि^(४) । अशिशीयिषति । अशीयिषति ॥

न नवदराः संयोगादयोऽये ॥ ३ ॥

खरादेर्धातोर्द्वितीयस्यावयवस्यैकस्वरस्थानभ्यासस्य नवदराः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । न तु ये परे । उन्दिदिषति । उन्दिजिषति । अन्दिडिषति । अर्चिचिषति ॥ नामधातुष्वपि । इन्द्नीयतुमिच्छति । इन्दिद्नीयिषति^(५) । एवमन्येऽयन्सर्तव्याः^(६) ॥

१ सनो F.

२ ईर्ष्यतुमि० A.; ईर्षयितुमिच्छति B.; ईर्षितुमि० F.

३ पुपुषीयिषति A.

४ B. adds अशिचयितुमिच्छति । B.

५ इन्दिद्नीयिषति F.

६ एवमन्येपि । F.; om. A.

अय इति किम् । अरार्थते । अर्थमाख्यातवान् । अरार्थदित्यपि
स्यात् ॥ कथं प्रोर्णोनूयते । नायं ये परतः । खरादाद्याद् द्विती-
यो ऽ वयवो वचनाद्गम्यते ॥

पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥

धातोर्द्विरुक्तस्य यः पूर्वः सोऽभ्याससंज्ञो भवति । पपाच ।
देहि ॥ अभ्यासप्रदेशः । अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यम् [का०
३. ३. ८] इत्येवमादयः ॥

द्वयमभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

धातोरभ्यास इतरस्य द्वयमभ्यस्तसंज्ञं^(१) भवति । इदति ।
ऐयत्^(२) ॥ द्वयमिति किम् । परमात्रस्य^(३) मा भूत् । अन्यथा
जुह्वतीत्यत्राभ्यस्तस्य च [का० ३. ४. १५] इत्यभ्यासस्य^(४) संप्रसा-
रणं न स्यात् ॥ अभ्यस्तप्रदेशः । अभ्यस्तानामाकारस्य [का०
३. ४. ४२] इत्येवमादयः ॥

जक्षादिश्च ॥ ६ ॥

जक्षादिरनभ्यस्तोऽप्यभ्यस्तसंज्ञो^(५) भवति । जक्षति । जा-
यति । दरिद्रति । चकासति^(६) । शासति^(७) ॥ पञ्चैते भाषायां
व्यवस्थिता इति^(८) ॥

१ ०संज्ञो B.

२ ऐयत् B.

३ परमात्र A.

४ ०अभ्यासे B.

५ ०संज्ञं A.

६ चकासति B. F.

७ शासति F.

८ व्यवस्थिताः ॥ A.

चणपरोक्षाचेक्रीयितसनन्तेषु^(१) ॥ ७ ॥

चणाद्यन्तेषु^(१) दिर्वचनं भवत्यधिकारवशात्^(२) । अपीप-
चत् । औन्दिदत् । पपाच । पापच्यते । प्रोर्षीनूयते । पिपचति ।
अटिटिषति ॥ अन्तयहणं संखेक्रीयितयोरपि दिर्वचनार्थम् । तेना-
र्थान्प्रतीषिषति । अटायते ॥

जुहोत्यादीनां सार्वधातुके ॥ ८ ॥

जुहोत्यादीनां^(३) सार्वधातुके परे दिर्वचनं भवति । जुहो-
ति^(४) । अजुहोत् । जुहवानि । जजनानि । जजन्यात् । अज-
जन् ॥ चिक्किदचक्कसचराचरचसाचसपतापतवदावदघनाघन-
पाटुपटा^(५) वा । इति नामभूताः संज्ञा रूढाः । न च क्किदेर्ना-
म्युपधत्वात् कः । ^(६)क्कसिचरिचलिपतिवदिहनिपाटयतिभ्यो नाच्-
प्रत्ययो दिर्वचनं निपातनं चेति ॥

अभ्यासस्यादिर्यञ्जनमवशेषम् ॥ ९ ॥

अभ्यासस्यादिर्यञ्जनमवशेषं रक्षणीयं भवति । अनादिर्लोप-
नीयमित्यर्थः^(७) । शिआय । जम्बौ । बंभ्रम्यते ॥ व्यञ्जनयहणमना-
दिवर्णमाचस्य लोपो^(८) मा भूत् । कथम् आटतुः । अभ्यासजाते-
रवगतं शेषम् । शेषशब्दो निवृत्तिप्रधानां^(९) स्थितिमाहेत्यन्ये ॥

१ चन० B.

२ भवतीत्यधिकृतं वेदितव्यम् । B.

३ F. adds धातुर्ना.

४ F. adds विभेति.

५ ०पटुपटा F.

६ क्कशि० B.

७ लोपनीय इत्यर्थः । A.

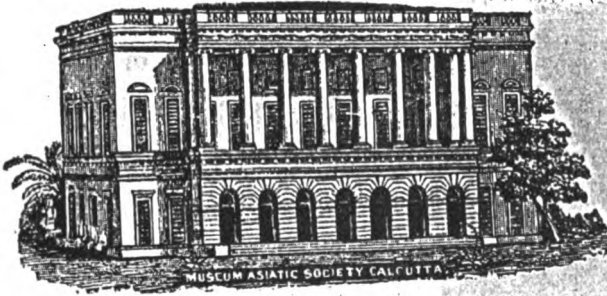
८ Om. F.

९ ०प्रधानं B.

1882, August 3,
Gift of the Society.

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS. 308 AND 309.

कातन्त्रम्

THE KÂTANTRA,

WITH THE
COMMENTARY OF DURGASIMHA.

EDITED, WITH NOTES AND INDEXES,

BY

JULIUS EGGELING,

SECRETARY OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY;
PROFESSOR OF SANSKRIT, UNIVERSITY COLLEGE, LONDON.

FASCICULI III. IV.

§ CALCUTTA:

PRINTED BY STEPHEN AUSTIN AND SONS, HERTFORD.

1874.

शिट्परोऽघोषः ॥ १० ॥

शिटः परो^(१)ऽघोषोऽवशेषो भवति । शिटो लोप इत्यर्थः ।
चुद्योत^(२) । तिष्ठेव । चस्कन्द ॥ शिट्पर इति किम् । पश्यौ ॥
अनाद्यर्थोऽयमारम्भः ॥

द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ ॥ ११ ॥

अभ्यासद्वितीयचतुर्थयोः स्थाने प्रथमतृतीयौ भवतः । यथा-
संख्यमान्तरतम्यात् । चखान । चिच्छेद । टिठकारधिषति । तस्थौ ।
जुघोष । पफाल । डुढीके । दध्यौ । बभार ॥ कथम् ऊढमाख्या-
तवान् । औजठत् । अशिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येके ॥

हो जः ॥ १२ ॥

अभ्यासहकारस्य जकारो भवति । जघान । जुहोति ॥

कवर्गस्य चवर्गः ॥ १३ ॥

अभ्यासकवर्गस्य^(३) चवर्गो भवति यथासंख्यम्^(४) । चकार ।
चखान । जगाम । जघास । जुहुवे ॥

न कवतेश्चेक्रीयते ॥ १४ ॥

कवतेरभ्यासस्य चवर्गो न भवति चेक्रीयते परे । कोकूयते
खरः ॥ खविकरणनिर्देशात् कौतिकुवत्योर्मा भूत् । चोकूयते ॥

१ शिट्परो B.

२ चुद्योत A.

३ अभ्यासे क० A.

४ Om. A.

ह्रस्वः ॥ १५ ॥

स्वरान्तस्याभ्यासस्य^(१) द्विखो भवति । तस्यौ । लुलूषति ।
डुढौके ॥

ऋवर्णस्याकारः ॥ १६ ॥

अभ्यास ऋवर्णस्य अकारो भवति । वट्टधे । चक्रतुः ॥

दीर्घ इणः^(२) परोक्षायामगुणे ॥ १७ ॥

इणो^(२) धातोर्भ्यासस्य परोक्षायामगुणे दीर्घो भवति ।
ईयतुः । ईयुः ॥ कृते दिर्वचन इयो बाधकं यत्वमिति वचनम् ॥
अगुण इति किम्^(३) । इययिथ ॥

अस्यादेः सर्वच ॥ १८ ॥

परोक्षायां सर्वच गुणिन्यगुणे चाभ्यासस्यादेरस्य दीर्घो भव-
ति ।^(४) आटिथ । आटतुः ॥ अस्तेति किम् । इयेष । उवोष^(५) ॥
आदेरिति किम् । पपाच ॥

तस्मान्नागमः परादिरन्तश्चेत्संयोगः ॥ १९ ॥

तस्माद्दीर्घाभूतादभ्यासात् परादिर्नकारागमो भवति । धा-
तोर्नन्तश्चेत् संयोगः स्यात् । परोक्षायां परतः । आनर्च्छ । आन-

१ दीर्घान्तस्य° A. B. against

Tika.

२ इ नः B.

३ F. adds इयाय.

४ B. adds आट.

५ Om. F.

च्छतुः । आनच्छुः । आनञ्च । आनञ्चतुः । आनञ्चुः ॥ तस्मादिति
किम् । आञ्क् । आञ्क्तुः । आञ्कुः । नायमकारलोपस्य बा-
धको दीर्घः ॥ अन्तश्चेत्^(१) संयोग इति किम् । आटतुः ॥

ञ्चकारे च ॥ २० ॥

तस्माद् दीर्घाभूतादभ्यासात् परादिर्नकारागमो भवति
परोच्चायाम्कारे च परतः । आनृधे । आनृधाते । आनृधिरे ॥
कथम् आरथुः । निमित्ताभावात्^(२) ॥

अप्नोतेश्च ॥ २१ ॥

तस्माद् दीर्घाभूतादभ्यासादप्नोतेश्च^(३) परादिर्नकारागमो
भवति । परोच्चायां परतः^(४) । व्यानश्चे । व्यानश्चाते । व्यानश्चिरे ॥
स्वविकरणनिर्देशाद् अत्रातेर्न स्यात्^(५) । आशतुः ॥

भवतेरः ॥ २२ ॥

भवतेरभ्यासस्य परोच्चायामकारो भवति । बभूव । बभू-
वतुः । बभूवुः ॥

निजिविजिविषां^(६) गुणः सार्वधातुके ॥ २३ ॥

निज्यादीनाम्^(७) अभ्यासस्य सार्वधातुके गुणो भवति ।

१ धातोर्नन्तश्चेत् B.

२ °अभावादिति B.

३ °अप्नोतेः B.

४ Om. B.

५ स्वविकरणनिर्देशात् । B.

६ °विषां B.

७ निज्यादीनाम् B.

अर्थादिकारस्य । नेनेक्ति । नेनिज्यात् । वेवेक्ति । वेविज्यात् । अने-
नेक् । अवेवेक् । वेवेष्टि । वेवेष्टु ॥

भृज्हाङ्माङामित्^(१) ॥ २४ ॥

भृज्हाङ्माङामभ्यासस्य^(२) सार्वधातुके पर इद् भवति ।
बिभर्ति । बिभृयात् । जिहीते । अजिहीत । मिमीते । अमिमीत ॥

अर्त्तिपिपत्योश्च ॥ २५ ॥

अनयोरभ्यासस्य^(३) इद् भवति सार्वधातुके परे । इयर्त्ति ।
इयृयात् । पिपर्त्ति । पिपृयात् ॥ पृथग्योगो वैचिचार्यः^(४) ॥

सन्यवर्णस्य ॥ २६ ॥

सनि परे यो ऽभ्यासस्तस्यावर्णस्य इद् भवति । पिपचति । पि-
पासति ॥ सन्यभ्यासस्येति किम् । पापचिषते^(५) ॥

उवर्णस्य जान्तःस्थापवर्गपरस्यावर्णे^(६) ॥ २७ ॥

सनि परतो^(७) यो ऽभ्यासस्तस्योवर्णस्य जान्तःस्थापवर्गपर-
स्यावर्णे पर इद् भवति । जु^(८) इति सौचो ऽयं धातुः । जिजा-
वचिषति^(९) ॥ यु । यियावचिषति । यियविषति ॥ ३ । रिरावचि-

१ भृज् F.

२ भृज्हाङ्माङामभ्यासस्य F.

३ अर्त्तिपिपत्योश्चाभ्यासस्य B.

४ वैचिचार्यः A. B.

५ पापचिषति A.

६ उवर्णस्तान्नास्ता A.

७ परे A.

८ जु F.

९ F. adds जिजविषति ।

षति^(१) ॥ लू । लिखावयिषति^(१) ॥ पूज्^(२) । पिपावयिषति ।
 पूङ्गुस्तु । पिपविषते^(३) ॥ भू । बिभावयिषति ॥ उवर्णस्येति किम् ।
 बोभविषति^(४) ॥ वचनमिदं ज्ञापनार्थम् । इति यत्कृतं तत् सर्व-
 स्थानिवदिति तेन जुहावयिषतीत्यादयः सिद्धाः ॥
 शुसुद्रुमुच्युङ्गां^(५) वा वक्तव्यम् । शिआवयिषति । शुआवयि-
 षति । सिखावयिषति । सुखावयिषति । दिद्रावयिषति । दुद्रा-
 वयिषति । विप्रावयिषति । पुप्रावयिषति । पिप्रावयिषति । पुषा-
 वयिषति । चिच्यावयिषति । चुच्यावयिषति ॥

गुणश्चेक्रीयते ॥ २८ ॥

चेक्रीयते योऽभ्यासस्तस्य गुणो भवति । चेकीयते^(६) । पो-
 पूयते । बेभिदिता^(७) ॥ वर्णान्तत्वाद्^(८) नामिन एव ॥

दीर्घोऽनागमस्य ॥ २९ ॥

चेक्रीयते योऽभ्यासस्तस्यानागमस्य दीर्घो भवति । पाप-
 च्यते ॥ अनागमस्येति किम् । वनीवच्यते । वरीवृच्यते ॥ अनाग-
 मस्येति वचनमभ्यासविकारेष्वपवादो नोत्सर्गं बाधत इति ज्ञाप-
 नार्थम् । तेन मीमांसते ॥

१ B. adds respectively रिरविषति ।

लिखाविषति ।

२ पुञ्ज B. ; पिञ्ज A.

३ पुङ्गुस्तु° A. B. ; पिपविषति F.

४ बोभविषते । A.

५ A. om. मु.

६ चेकीयते F.

७ B. adds बोभविता .

८ वर्णान्तविधित्वान् A.

वन्चिस्सन्धिध्वन्सिभ्रन्सिकसिपतिपदिस्कन्दामन्तो नी
॥ ३० ॥

एषां चेक्रीयिते यो ऽभ्यासस्तस्यातो ऽन्तो^(१) नीर्भवति । वनी-
वच्यते । सनीस्सस्यते । दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्यते । चनीकस्यते ।
पनीपत्यते । पनीपद्यते । चनीस्कद्यते ॥ दीर्घविधानाहुषो ना-
शङ्कते ॥

अतो ऽन्तो ऽनुस्वारो ऽनुनासिकान्तस्य ॥ ३१ ॥

अनुनासिकान्तस्य धातोः केक्रीयिते परे^(२) यो ऽभ्यासस्तस्यातो
ऽन्तो ऽनुस्वारो भवति । बंभण्यते । बंभणिता । चंयम्यते । चंयमि-
ता ॥ तकार उच्चारणार्थः ॥ प्रतिपदोक्तग्रहणात् । बाभाम्यते^(३) ॥
पुनरन्तग्रहणमनुस्वारस्यापि स्थित्यर्थम् ॥

जपादीनां च ॥ ३२ ॥

जप इत्येवमादीनां^(४) चेक्रीयते यो ऽभ्यासस्तस्यातो ऽन्तो
ऽनुस्वारो भवति । जंजयते । जंजयिता । जंजयते । जंजयिता ॥
जप । जभ । दृष्ट । दन्त्र^(५) । भन्त्र । पञ्च । षष्ठेते जपादयः ॥

चरफलोरुच्च परस्यास्य ॥ ३३ ॥

चरफलोः केक्रीयिते यो ऽभ्यासस्तस्यातो ऽन्तो ऽनुस्वारो भव-

१ तस्यान्तो B.; ऽन्ते A.

२ Om. B. F.

३ वा भाष्यते A.; वा भाष्यते B.

४ जपजभ इ० A.

५ दन्त्र A.; दन्त B. F.

ति । परस्यास्योच्च^(१) भवति । चंचूर्यते । चंचुरिता । पंपुच्छते ।
पंपुच्छिता ॥

चमतो रीः^(२) ॥ ३४ ॥

चमतो धातोः प्रीयिते यो ऽभ्यासस्तस्यातो ऽनो रीर्भव-
ति^(३) । नरीनृत्यते । परीपृच्छते^(४) ॥

अलोपे समानस्य सन्वल्सघुनीनि चणपरे ॥ ३५ ॥

समानसंज्ञकस्यालोपे सति लघुनि धात्वचरे ऽभ्यासस्य इनि
चणपरे सन्वत्कार्यं भवति । अपीपचत् । अलीलवत् । अशिअवत् ॥
अलोपे समानस्येति किम् । अचकथत् ॥ कथं पटुमाख्यातवान् ।
अपीपटत् । वृद्धौ सन्ध्यचरलोपः ॥ लघुनीति किम् । अततचत् ॥
कथम् अजीजागरत् । अनेकवर्णव्यवधाने ऽपि लघुनि स्यादेवेति
मतम्^(५) । अत् त्वरादीनां च [का० ३. ३. ३७] इति वचनात्^(६) ॥
इनीति किम् । अचकमत^(७) ॥ इनीति जातिनिर्देशात् । वादि-
तवन्तं प्रयोजितवान् । अवीवदद् वीणां परिवादकेनेति । इनीनो^(८)
लोपे ऽपि स्यात् ॥ चणपर इति किम् । रिरमयिषति । दीर्घो
लघोर्मा भूत् ॥

१ °स्योच्च B.

२ र्ऋः A.

३ र्ऋर्म° A.

४ A. adds वरीपृच्छते ।

५ Om. A.

६ अतत्त्वादिषचनात् । F.

७ अचकमत B. F.

८ इनी B.; इनिनो F.

दीर्घो लघोः ॥ ३६ ॥

समानसंज्ञकस्थालोपे सति लघ्वन्तस्याभ्यासस्य लघुनि धा-
त्वचर इनि चण्परे दीर्घो भवति । अपीपचत् । अजूहवत् ॥ लघो-
रिति किम् । अतिचपत् ॥

अत् त्वरादीनां च ॥ ३७ ॥

त्वरादीनामभ्यासस्य^(१) लघुनि धात्वचर इनि चण्परे ऽद्
भवति । अतत्वरत् । असस्मरत् ॥ त्वर । स्तु । ह । प्रथ । अद् । स्तु ।
स्थश्च ॥ वा वेष्टिचेष्टी ॥ ईश्च^(२) गणः ॥

इतो लोपोऽभ्यासस्य ॥ ३८ ॥

इतः सूत्रादारभ्याभ्यासस्य लोपो भवत्यधिकृतं^(३) वेदित-
व्यम् । तेन पूर्वोक्ते^(४) सन्वङ्गावे सत्ययं न स्यात् । अमीमपत् ।
अदीदपत् ॥ पुनरभ्यासग्रहणं समस्तलोपार्थम् ॥

सनि मिमीमादारभलभशकपतपदामिस्^(५) स्वरस्य
॥ ३९ ॥

मिडादीनां^(५) स्वरस्य सनि पर इडादेशो भवति । अभ्यास-
लोपस्य । डुमिङ्^(६) । मित्सति । मीङ् मीङ् वा । प्रमित्सति । प्रमि-
त्सते ॥ मा इति मेङ्माङोरपि ग्रहणम् । प्रमित्सते^(७) । उपमित्सते ॥

१ त्वरादीनामभ्यासस्य A.

२ ईश्च F.

३ भवतीत्यधिकृतं F.

४ पूर्वोक्तिः A.

५ इत् A. ; ईस् B.

६ मीमादीनां B.

७ डुमिञ् B.

८ उपमित्सति । A.

दासंशकः । दित्सति । धित्सति ॥ रभ । आरिप्सते ॥ लभ । आलि-
प्सते ॥ शक् शक । शिचति ॥ पतु पित्सति ॥ पद पित्सते ॥ कथं
पिपतिषति । समीति द्विसकारोऽयं निर्देशो व्यक्तिर्वेति ॥
प्रतिरित्सतीति वक्तव्यम् । प्रतिपूर्वो राधो हिंसायामिति ॥

आप्नोतेरीः ॥ ४० ॥

आप्नोतेः खरख ईर्भवति सनि परेऽभ्यासलोपश्च । ईप्सति ॥
अधिष्ठाप्योरीरीतौ वक्तव्यौ^(१) सनि सकारादौ । ईर्त्सति । शीप्सति ॥

दन्भेरिच्च ॥ ४१ ॥

दन्भेः खरख इद् भवति । सकारादीच्च^(२) । सनि सकारा-
दौ । अभ्यासलोपश्च । धिप्सति । धीप्सति ॥
मुचोऽकर्मस्त्रीद्वा^(३) वक्तव्यः । मोचते वत्सः स्वयमेव । मुमुचते
वत्सः स्वयमेव । आनुकूल्यात् कर्मकर्तृत्वम् ॥

दिगि दयतेः परोक्षायाम् ॥ ४२ ॥

देङ्^(४) परोक्षायां दिग्यादेशो भवति । अभ्यासलोपश्च ।
तिपा धातुरेव^(५) निर्दिश्यते । दिग्ये । दिग्याते । दिग्यिरे ॥ दय
दान इत्यस्यामाव्यवधानात् । दयां चक्रे ॥

॥ इति दौर्गसिंघां वृत्तावाख्याते तृतीयः पादः समाप्तः ॥

१ अधिष्ठाप्योर् A.

४ देङी धातोः A.

२ °दीच्च B.

५ धातुपरे A.

३ कर्मस्त्रीद्वा F.

सपरस्वरायाः संप्रसारणमन्तःस्थायाः ॥ १ ॥

सह परेण धातुखरेणान्तःस्थायाः संप्रसारणं भवत्यधिकृतं वेदितव्यम् । परेणैव सस्वरत्वं लोकोक्तः सिद्धम् । परग्रहणं स्पष्टार्थम् । संप्रसारणं व्युतोऽन्तःस्थानिमित्ता^(१) नित्यत्वेन स्थिता अन्वाख्यास्यन्ते ॥ अन्तःस्थाग्रहणमभ्यासविकारबाधनार्थम् । तेन विव्यथे । विव्याधे । इत्यादीनां यस्याभ्यासे संप्रसारणं सिद्धम् ॥

यहिज्यावयिव्यधिवष्टिव्यचिप्रच्छिब्रश्चिभस्जीनामगुणे ॥ २ ॥

यज्ञादीनाम्^(२) अन्तःस्थायाः सपरस्वरायाः संप्रसारणं भवति । अगुणे प्रत्यये परे । गृह्यते । गृह्णाति ॥ जीयते । जिनाति ॥ जयतुः । जयुः । न वाङ्मयोरगुणे च [का० ३. ४. ६] इति प्रतिषेधबाधनार्थं वेजो वधिरुच्यते ॥ विध्यते^(३) । विध्यति ॥ जग्रुः । उग्रन्ति^(३) ॥ विध्यते । विचति । कुटादित्वादगुणत्वम्^(४) । कथम् उच्यथाः । असुन्म्रीणादिकत्वात् ॥ पृच्छ्यते । पृच्छति । कथं प्रश्नः । प्रश्नाख्यानयोः [का० ४. ५. ८०] इति वचनात् ॥ वृष्यते । वृषति ॥ मृज्यते^(५) । मृज्यति^(६) ॥ अगुण इति किम् । गहीता ॥

१ F. adds इति.

२ B. adds धातूनाम्.

३ विव्याध । विविध्यते । जयुः ।

जग्रन्ति । B.

४ °गुणः । B.; कुटादित्वात् । F.

५ भुज्यते B. F.

६ भुज्यति B.

स्वपिवचियजादीनां यण्परोक्षाशीःषु ॥ ३ ॥

स्वपिवच्योर्यजादीनामन्तःस्त्रायाः सपरस्वरायाः संप्रसारणं
भवति । यणि परोच्चायामाशिषि चागुणे परतः^(१) । सुयते । सु-
षुपतुः । सुयात् ॥ उच्यते । ऊचतुः । उच्यात् ॥ इज्यते । ईजतुः ।
इज्यात् ॥

यजो वपो वहस्यैव वेज्ज्येजौ ऋयतिस्तथा ।
वह्वसौ ऋयतिस्तैव नव यजादयः स्मृताः ॥

परोक्षायामभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ४ ॥

उभयेषां यहादिस्वपादीनामभ्यासस्थान्तःस्त्रायाः सपरस्व-
रायाः संप्रसारणं भवति । परोच्चायां परतः । गुणर्थोऽयम् ।
जयाह । जयहिथ । जिज्यौ । जिज्यिथ । उवाय । उवयिथ ॥ स्वपा-
दीनां च । सुस्वाप । सुस्वपिथ । उवाच । उवचिथ । इयाज ।
इयजिथ ॥ परोच्चायामिति किम् । विवचति । वावच्यते ॥

व्यथेष्ट ॥ ५ ॥

व्यथेरभ्यासस्थान्तःस्त्रायाः सपरस्वरायाः संप्रसारणं भवति
परोच्चायां परतः । विव्यथे । विव्यथाते । विव्यथिरे ॥ परोच्चा-
यामिति किम् । वाव्यथ्यते ॥

न वाग्ध्योरगुणे च ॥ ६ ॥

वेज् । श्रि । इत्येतयोरभ्यासस्थान्तःस्त्रायाः सपरस्वरायाः

संप्रसारणं न भवति । परोक्षायाम् अगुणे गुणिनि च^(१) । ववी ।
वविथ । ववतुः । ववुः । शिश्वाय । शिश्वयिथ^(२) । शिश्वियतुः । शि-
श्वियुः ॥ अगुण इति वचनाद्^(३) वेजो ऽनभ्यासो ऽपि गृह्यते ॥ अय-
तेर्वा [का० ३. ४. १५] इति परस्य विभाषास्त्वैव ॥

स्वपित्स्यमित्येजां चेत्कीयिते ॥ ७ ॥

स्वपित्स्यमित्येजामप्राप्तं संप्रसारणं भवति^(४) चेत्कीयिते परे ।
सोषुष्यते । सेसिन्यते । वेवीयते ॥

स्वापेक्षणि ॥ ८ ॥

स्वापेरिनन्तस्य क्षणि परतः^(५) संप्रसारणं भवति । असुषुपत् ॥
स्वापेरिनन्तस्येति किम् । स्वापमकरोत् । असुषुपत्^(६) ॥

यहिस्वपिप्रच्छां सनि ॥ ९ ॥

एषां सनि परे संप्रसारणं भवति । जिघृक्षति । सुषुप्सति ।
पिष्टृच्छति ॥

चायः किञ्चेत्कीयिते ॥ १० ॥

चायस्केत्कीयिते परे किर्भवति । सेकीयते ॥

१ अगुणे गुणे च B. ; A. adds ४ Om. F.

परतः; F. adds प्रत्यये परे.

५ परे A.

२ शिश्वयिथ । F.

६ असुषुपत् B. F.

३ अगुणवचनाद् A.

प्यायः पिः परोक्षायाम् ॥ ११ ॥

प्यायसेक्रीयिते परे^(१) परोक्षायां च पिर्भवति । पेयीयते ।
आपिथे । आपिष्याते । आपिथिरे ॥

श्रयतेर्वा ॥ १२ ॥

श्रयतेसेक्रीयिते परे^(१) परोक्षायां च संप्रसारणं भवति वा ।
शोशूयते । शेषीयते । शूशाव । शूशूवतुः । शिश्वाय । शिश्चिषतुः ॥

कारिते च संश्रणोः ॥ १३ ॥

श्रयतेः संश्रणोर्यत् कारितं तस्मिन्^(२) संप्रसारणं भवति वा ।
शूशावयिषति । शिश्वाययिषति । अशूशवत् । अशिश्चयत् ॥ इनि
कृतस्य स्थानिवद्भावाच्छुद्धिर्वचनम्^(३) ॥

ह्रयतेर्नित्यम् ॥ १४ ॥

ह्रयतेः संश्रणोर्यत् कारितं तस्मिन् नित्यं संप्रसारणं भवति ।
जुहावयिषति । अजूहवत् ॥ द्विर्वचननिमित्ते कारितव्यवधान एव
यथा स्यादिति वचन् । क्कायकयितुमिच्छति । जिक्कायकयिषति ।
अजक्कायकत् । इति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ १५ ॥

ह्रयतेरभ्यस्तमात्रस्थान्तःस्थायाः सपरस्वरायाः संप्रसारणं
भवति । जुहाव । जोह्रयते । जुह्रषति ॥

१ Om. F.

३ शुद्धिर्वचनम् B.; शुद्धिर्वचनम् F.

२ F. adds कारिते च.

द्युतिस्वाथोरभ्यासस्य ॥ १६ ॥

द्युतिस्वाथोरभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । दिद्युते । दिद्युत्यते ।
दिद्योतिषते^(१) । अदिद्युतत् । सुस्वापयिषति ॥ स्वापेरिनक्तस्य
यद्वणाद् न घञादौ^(२) । तेन सिध्वपयिषति^(३) ॥

न संप्रसारणे ॥ १७ ॥

संप्रसारणे कृते पुनः संप्रसारणं न भवति । विध्यते । वेविध्यते ।
विव्यथे । विविधतुः । विविधुः । संविध्यतुः । संविध्युः ॥ एकदेशवि-
कृतस्थानन्यवद्भावाद् व्यक्तौ जातौ च^(४) वचनम् ॥

वशेषेऽप्युच्यते ॥ १८ ॥

वशेषेऽप्युच्यते परे संप्रसारणं न भवति । वावश्यते ॥

प्रच्छादीनां परोक्षायाम् ॥ १९ ॥

प्रच्छिन्नस्त्रिभ्रस्त्रीनां परोक्षायां संप्रसारणं न भवति । पप्र-
च्छतुः । पप्रच्छुः । वप्रच्छतुः । वप्रच्छुः । बभ्रच्छतुः । बभ्रच्छुः ॥

सन्ध्यक्षरान्तानामाकारोऽविकरणे ॥ २० ॥

सन्ध्यक्षरान्तानां धातूनामविकरणविषय आकारो भवति ।

१ दिद्योतिषति A.; दिद्युतिरे । ३ सिस्वापयिषति । F.; सिस्वापयि-
षति । B.
२ य घञादौ A.; न न घञादौ B. ४ B. om. च.

धेट् । धाता ॥ ग्लै । ग्लाता ॥ चै । च्चाता ॥ दो । दाता ॥ सुग्लः ।
सुच्चः । उपसर्गे लातो^(१) डः स्यात् ॥ अन्तग्रहणं धातुसंज्ञाकाले
सन्ध्यचरार्थम् । तेन चेता । स्तोता ॥ अविकरण इति किम् ।
ग्लायति । च्चायति ॥

न व्ययतेः परोक्षायाम् ॥ २१ ॥

येजो धातोः परोक्षायामाकारो^(२) न भवति । संविव्याच ।
संविव्ययिथ ॥ अग्रणे संप्रसारणमस्येव^(३) ॥

मीनातिमिनोतिदीङां^(४) गुणवृद्धिस्थाने ॥ २२ ॥

एषां गुणवृद्धोः प्रसङ्ग आकारो भवति । मीञ् । प्रमाता ।
प्रमापयति ॥ डुमिञ् । निमाता । निमापयति ॥ दीङ् । उपदाता ।
उपदापयति । उपदायो वर्त्तते ॥ इडाभ्यां चेति^(५) षञ् स्यात् ॥
गुणवृद्धिस्थान इति किम् । प्रमीयते ॥ वर्णान्तविधित्वादभ्यासस्य^(६)
न स्यात् । प्रमेमीयते ॥

सनि दीङः ॥ २३ ॥

दीङः सन्याकारो भवति । उपदिदासते । नाम्यन्तानाम-
निटाम् [का० ३. ५. १७] इत्यगुणत्वाद् वचनम् ॥

१ उपसर्गात्तातो B.

२ °अकारो A.

३ A. adds तेन संविव्यतुः

४ °दिङां B.

५ चेत्यधिकरणे F.

६ °विधिरित्वाद° A.; वर्णान्तस्य
विधित्वाद° B.

स्मिजिक्कीडामिनि ॥ २४ ॥

एषामिनि पर आकारो भवति । विस्मापयते । जापयति ।
 क्रापयति । अथापयति ॥ हेतुकर्तृभये स्मिडो ऽभिधानात् । कुञ्चि-
 क्यैर्न^(१) विस्माययति । करणाद् भये न स्यात् ॥ भातिरिनन्तो
 हेतुभये^(२) ऽपि वर्तते । मुण्डो भापयते ॥ भीषिचिन्ति० [का० ४.
 ५. ८३] इति वचनाद् भियः शान्तता^(३) । मुण्डो भीषयते ॥ वि-
 स्फुरणं विस्फारः । तं करोतीत्यिन् । विस्फारयति । विस्फोरय-
 ति^(४) ॥ हेतुविवचायाम्^(५) इन् ॥ चप सान्त्वने चयने ऽपि वृत्तिः ।
 चापयति । चिजस्तु चाययति ॥ जुवपि प्रजने ऽपि । पुरोवातो
 गाः प्रवापयति ॥ वी^(६) प्रजने । प्रवाययति । गर्भं याहयतीत्यर्थः ॥
 तपः साधयति । धर्मं साधयतीति पारलौकिके ऽपि साधिना भवि-
 तव्यमेव ॥ सिधु गत्यामित्यनेन च । अन्नं सेधयति । यामं सेधयतीति
 भवितव्यमेव ॥ सिध्यतिनापि । तपस्तापसं सेधयति ॥ कस्त्वामुक्ता-
 पयते । श्वेनो वर्त्तिकामुक्तापयते । स्नातेरेवायं प्रयोगः । विसंवा-
 दाभिभवयोर्लियः कारिते प्रयोगो नाख्यनभिधानात् । रुचादि-
 रयम् । विसाता । विलेता । विसास्यते । विलेय्यते । विलाय ।
 विलीय । स्नातेर्लियः प्रयोगो^(७) ऽनेकार्थत्वाद्वाङ्मनामिति ॥

१ कञ्जिक्यैर्न A.

२ हेतुकर्तृभये B.

३ शान्तता B.

४ Om. A.

५ हेतुकर्तृविवचायाम् F.

६ वि B. F.

७ प्रयोगे A.

सृजिदृशोऽस्वरात्मरो धुटि गुणवृद्धि-
स्थाने ॥ २५ ॥

सृजिदृशोऽस्वरात्मरो धुडादौ प्रत्यये^(१) गुणवृद्धिस्थाने^(२)
ऽकारागमो भवति । सृष्टा । अस्त्राचीत् । द्रष्टा । अद्राचीत् ॥
धुटीति किम् । समर्ज । ददर्श ॥ गुणवृद्धिस्थान इति किम् ।
सृचीष्ट । दृचीष्ट ॥
योगविभागात् सृष्टादीनां वा । सृष्ट । स्प्रष्टा । अस्प्राचीत् ॥
मृष्ट । मृष्टा । अम्राचीत् ॥ कृष्ट । क्रष्टा । अक्राचीत् ॥ दृष्ट । दृष्टा ।
अत्रापीत् ॥ दृष्ट । दृष्टा । अद्रापीत् ॥ पचे । स्पष्टा । अस्पार्ची-
दित्यादि ॥

दीङो^(३)ऽन्तो यकारः स्वरादावगुणे ॥ २६ ॥

दीङो^(३)ऽन्तो यकारो भवति । स्वरादावगुणे प्रत्यये परे ।
उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे ॥ दीङो^(३)ऽवयव-
त्वेन^(४) द्विर्वचनं स्याद् आत्वं च न स्यात् ॥

आलोपोऽसार्वधातुके ॥ २७ ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति । असार्वधातुके स्वरादाव-
गुणे प्रत्यये परे । पपुः । तस्युः । गोदः । संस्था ॥ असार्वधातुक
इति किम् । यान्ति ॥ स्वरादाविति किम् । स्थायते ॥ अगुण इति
किम् । दानम् ॥

१ Om. A.

२ गुणवृद्धोः प्रसङ्गे F.

३ दीङो B.

४ ऽवयवेन B.

इटि च ॥ २८ ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति । इटि परे । पपिथ । ददिय ॥
इटीति किम् । पपाथ । गुण्यर्थमिदम् ॥

दामागायतिपिबतिस्थास्यतिजहातीनामीकारो व्य-
ञ्जनादौ ॥ २९ ॥

दासंज्ञकमारूपगायतिपिबतिस्थास्यतिजहातीनामन्त ईका-
रो भवति । व्यञ्जनादावगुणे प्रत्यये^(१) परे^(१) । दीयते । धीयते ।
मीयते । गीयते ॥ गायतीति निर्देशाद् गार्ह गतावित्यस्य^(२) गा-
यत इति भवितव्यमेव^(३) ॥ पीयते । पातेस्तु^(२) पायते ॥ स्त्रीयते ।
अवसीयते ॥ स्यतीति निर्देशात् । सायते । सासायते । समोतेर्य
वात्वम् ॥ ह्रीयते । हाडस्तु हायते ॥

आशिष्येकारः ॥ ३० ॥

दामादीनामाशिष्यगुणे^(४) व्यञ्जनादौ परत एकारो भव-
ति । देयात् । धेयात् । मेयात् । गेयात् । पेयात् । स्त्रेयात् । अव-
सेयात् । हेयात् ॥ अगुण इति किम् । दासीष्ट । मासीष्ट ॥
वा संयोगादेरस्य इति वक्तव्यम् । ग्लेयात् । ग्लायात् ॥ स्त्रेयात् ।
स्त्रायात् ॥ अस्य इति किम् । स्त्रेयात् ॥

१ असार्धधातुके A.
२ F. adds न स्त्रात् ।

३ यथा भवितव्यम् F.
४ आशिषि चागुणे A.

अन उस् सिजभ्यस्तविदादिभ्योऽभुवः ॥ ३१ ॥

सिजभ्यस्तविदादिभ्यो भूवर्जितेभ्यः परस्मान् उस् आदेशो भवति । सिच् । अकार्षुः । उदगुः । अदुः । परस् न लुम्बोप इति ॥ अभ्यस्ते । अददुः । अजुहवुः । अनेमिजुः ॥ विदादि । विद ज्ञाने । आदन्त । दिष ॥ अविदुः । अरुः । अलुः । अदिषुः ॥ गणकृतम-
नित्यमिति वा स्यात् । अस्तन्यन एवार्थात् । अविदन् । अरान् ।
अलान् । अदिषन् ॥ अभुव इति किम् । अभूवन् ॥

इचस्तलोपः ॥ ३२ ॥

इचस्तप्रत्ययस्य सर्वस्य लोपो भवति । अपादि । अलावि ॥
इचस्त इति किम् । अकारितराम् ॥

हेरकारादहन्तेः ॥ ३३ ॥

धातोर्विहितस्य हेरकारात्परस्य लोपो भवति । अहन्तेः ।
पच । पठ । भव । दीव्य ॥ हेर्यक्तित्वात् । पचतात्^(१) ॥ अकारा-
दिति किम् । याहि ॥ अहन्तेरिति किम् । जहि श्चून् । संनिपा-
तलक्षणस्य वर्ण्यद्वये निमित्तत्वात् ॥

नोश्च विकरणादसंयोगात् ॥ ३४ ॥

नोश्च विकरणादसंयोगात्परस्य हेर्लोपो भवति । चिनु ।
सुनु ॥ विकरणादिति किम् । नुहि ॥ असंयोगादिति किम् । रा-
नुहि ॥

उकाराच्च ॥ ३५ ॥

उकाराच्च विकरणात्परस्य हेलोपो भवति । तनु । कुरु ॥
विकरणादिति किम् । नुहि ॥

उकारलोपो वमोर्वा ॥ ३६ ॥

असंयोगस्य^(१) विकरणस्योकारस्य लोपो भवति वा वमोः
परतः । सुन्वः । सुन्मः । सुनुवः । सुनुमः । तन्वः । तन्मः । तनुवः ।
तनुमः ॥ आद्यन्तवद्भावात् । सुनोमि । तनोमीति परत्वात् खरा-
देश्चत्वादा सिद्धम् ॥

करोतेर्नित्यम् ॥ ३७ ॥

छञः^(२) परस्य विकरणोकारस्य नित्यं लोपो भवति वमोः
परतः । कुर्वः । कुर्मः ॥

ये च ॥ ३८ ॥

करोतेर्नित्यं^(३) विकरणोकारस्य नित्यं लोपो भवति च
प्रत्यये परे^(४) । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अस्योकारः सार्वधातुकेऽगुणे ॥ ३९ ॥

करोतेरकारस्यागुणे सार्वधातुके पर^(५) उकारो भवति ।

१ असंयोगात्परस्य F.

२ करोतेः A.

३ F. om. नित्यं.

४ ये च परतः । F.; B. om. प्रत्यये.

५ Om. A.

कुरुतः । कुर्वन्ति । कुरु । प्रत्ययलोपलक्षणत्वात् । गुणो नैव स्व-
पनिर्देशात् ॥ सार्वधातुक इति किम् । संचस्कृदः ॥ अगुण इति
किम् । करोमि ॥

रुधादेर्विकरणान्तस्य लोपः ॥ ४० ॥

रुधादेर्यो विकरणस्तस्यान्तावयवस्य^(१) लोपो भवति । अगुणे
सार्वधातुके परे । रुद्धः । रुन्धन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति ॥ अगुण
इति किम् । रुणद्धि ॥

अस्तेरादेः ॥ ४१ ॥

अस्तेरादेरकारस्यागुणे^(२) सार्वधातुके परे लोपो भवति ।
स्तः । सन्ति ॥ अगुण इति किम् । अस्ति ॥

अभ्यस्तानामाकारस्य ॥ ४२ ॥

अभ्यस्तसंज्ञकानामाकारस्य लोपो भवति । अगुणे सार्वधा-
तुके परे । मिमते । मिमताम् । जिहते । जिहताम् । दत्ते । धत्ते ॥
अगुण इति किम् । जहाति ॥

क्रादीनां विकरणस्य ॥ ४३ ॥

क्रादीनां धातूनामगुणे सार्वधातुके^(३) विकरणाकारस्य^(४)
लोपो भवति । क्रीणते । क्रीणन्ति । प्रीणते । प्रीणन्ति ॥ कथं स्तम्भ-

१ तस्यावयवस्य F. ; रुधादेर्विक-
रणान्तस्यावयवस्य B.
२ अदेरवयवस्य A.

३ F. adds परे.
४ विकरणान्तस्य A.

मीत्युपसृष्टत्वात् ॥ ऋादीनामिति किम् । दीव्यामः । सीव्यामः^(१) ॥
विकरणस्येति सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ अगुण इति किम् । क्रीणाति ॥

उभयेषामीकारो व्यञ्जनादावदः ॥ ४४ ॥

राश्वपेक्षयोभयशब्दो व्यक्तपेक्षया बहुवचनम् । उभयेषा-
मभ्यस्तृयादिविकरणानां दावर्जितानामाकारस्य^(२) व्यञ्जनादा-
वगुणे सार्वधातुक^(३) ईकारो भवति । मिमीते । जिहीते । स्तुनीते ।
पुनीते ॥ व्यञ्जनादाविति किम् । मिमते । क्रीणते ॥ अगुण इति
किम् । जहाति । क्रीणाति ॥ सार्वधातुक इति किम् । सासायते ॥
अद इति किम् । दत्से । धत्से ॥

इकारो दरिद्रातेः ॥ ४५ ॥

दरिद्रातेराकारस्यागुणे सार्वधातुके व्यञ्जनादाविकारो
भवति । दरिद्रितः । दरिद्रिचः ॥ अगुण इति किम् । दरिद्रा-
ति ॥ सार्वधातुक इति किम् । दरिद्राणम् । दरिद्रायकः । दि-
दरिद्रासति^(४) ॥
भियो वेति वक्तव्यम् । विभितः । विभीतः ॥

लोपः सप्तम्यां जहातेः ॥ ४६ ॥

जहातेरन्तस्य सप्तम्यामगुणे^(५) लोपो भवति । जघ्नात्^(६) ।
जघ्नाताम्^(६) ॥

१ दीव्यावः । सीव्यावः । A.

२ दारवर्जितानाम् B.

३ F. adds परे.

४ Om. A.

५ A. adds परतो.

६ जघ्नात् । जघ्नाताम् । जघ्नुः । B.

व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुक इत्वं वा^(१) वक्तव्यम् । अहितः । अही-
तः ॥ ही चालमिलमीलं चेष्टम् । अहाहि । अहिहि । अहीहि ॥

धुटि हन्तेः सार्वधातुके ॥ ४७ ॥

हन्तेर्धुडादौ सार्वधातुके ऽगुणे ऽन्तस्य^(२) नकारस्य लोपो
भवति । हतः । हयः । आहते । आहताम् ॥ धुटीति किम् ।
हन्वः । हन्मः ॥ अगुण इति किम् । हन्ति ॥ प्रतिषिद्धेटां मध्ये हन्ते-
रेव सार्वधातुके संभवदर्शनार्थमिदम्^(३) ॥

शासेरिदुपधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ ४८ ॥

शासेरुपधाया इद् भवति । अणि व्यञ्जनादावगुणे^(४) । अन्व-
शिषत् । शिष्यते । शिष्टः^(५) ॥ कथं भिचं शास्तीति भिचशीः । वि-
लोपात् खरादेशो विधिर्बलवान्^(६) ॥ अणा सहचरितः शासु-
रिह^(७) गृह्यते । आशास्ते । आशास्यमानः ॥ कथम् आशीः ।
आपकात् ॥

हन्तेर्ज ही ॥ ४९ ॥

हन्तेर्जकारो भवति ही परे । अहि श्चून् ॥ हेर्यन्तिलाद्
हतात् । परत्वात्तातन्^(८) ॥

१ इवा F.

२ Om. F.

३ सार्वधातुक इति संभव० B. ;

F. om. इदम्.

४ F. adds प्रत्यये परे.

५ F. adds शिष्टवान् ।

६ ० बलवानिति F.

७ ० इहेति F.

८ आशिषि तु लोसातन् A.

दास्त्योरेऽभ्यासलोपश्च ॥ ५० ॥

दासंश्चकस्यास्तेष्व ह्यो परेऽन्तर्लैलं भवति । अभ्यासलोपश्च
यथासंभवम् । देहि । धेहि ॥ अस । एधि ॥ अलोपश्चेति सिद्धे
ऽभ्यासग्रहणं समस्तलोपार्थम् ॥

अस्त्यैकव्यञ्जनमध्येऽनादेशादेः परोक्षायाम् ॥ ५१ ॥

अगुणे परोक्षायां परतोऽनादेशादेर्धातोरस्त्यैकव्यञ्जनम-
ध्यगतलैलं भवति । अभ्यासलोपश्च । पेचतुः । नेमतुः । सेहे ॥
चकाराधिकारात्^(१) कचिद् दीर्घोऽपि गृह्यते । राधो हिंसायां ।
अपरेधतुः ॥ हिंसायामित्येव । आरराधतुः ॥
राजिभ्राजिभ्राशिभ्राशीनां^(२) वा वक्तव्यम् । रेजतुः । रराजतु-
रित्यादि । अन्यत्र न भवति । चकाशे ॥ यलि च सेव्ययेवम् ।
रेजिथ^(३) । रराजिथ^(३) ॥
असहायव्यञ्जनमध्यगतस्येति किम् । ततश्चतुः ॥ अनादेशादेरिति
किम् । वभणतुः ॥ अगुण इति किम् । अहं पपच ॥

यलि च सेटि ॥ ५२ ॥

यलि च सेटि परतोऽनादेशादेर्धातोरस्त्यैकव्यञ्जनमध्यग-
तलैलं भवति । अभ्यासलोपश्च । पेचिथ । नेमिथ ॥ सेटीति किम् ।

१ चकारात् A.

३ Om. A.

२ भ्रासिभ्रासीनां B. F.

पपक्ष्य ॥ अनादेशादेरिति किम् । बभक्षिथ ॥ एकव्यञ्जनमध्यग-
तस्वेति किम् । विव्यधिथ ॥

तृफलभजचपअन्थियन्थिदन्भीनां च^(१) ॥ ५३ ॥

तृप्रभृतीनामत एतं भवति । अभ्यासलोपस्य । परोक्षाया-
मगुणे थलि च सेटि परतः । गुण्यादेशादिसहायव्यञ्जनत्वाद् वच-
नम् । तेरतुः । तेरिथ । फेलतुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजिथ ।
त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । त्रेथतुः । त्रेथतुः । देभतुः ॥ अनुषङ्गलो-
पिनां^(२) मध्ये दम्भेरेवेति नियमात् । ममम्भान् ॥ निरनुषङ्गः
साहचर्यात् । शअन्थिथ । जयन्थिथ । ददम्भिथ । इत्यनुषङ्गिणां
न स्यात् ॥ अगुण इति किम् । अहं ततर ॥
जृभमुत्रसिखनफणस्थमां^(३) वा वक्तव्यम् । जेरतुः । जजरतुः ।
जेरिथ । जजरिथेत्यादि ॥

न शसददवादिगुणिनाम् ॥ ५४ ॥

शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणिनां च^(४) धातूनामेवमभ्यासलो-
पस्य न भवति । अगुणे परोक्षायां थलि च सेटि परतः । विशश-
सतुः । विशशसिथ^(५) ॥ दददे । दददाते ॥ ववसतुः । ववसिथ ॥
विशशरतुः । विशशरिथ ॥^(६) निनयिथ ॥

१ •दन्भीनां च A.

२ •लोपानां A.

३ जृभमु० A. B.

४ Om. F.

५ विशशतुः । विशशसिथः । A.

६ F. adds एवं.

स्वरादाविवर्णो वर्णान्तस्य धातोरियुवौ ॥ ५५ ॥

स्वरादावगुणे प्रत्यये परे धातोरिवर्णो वर्णान्तस्य इयुवौ
भवतः । निर्दिष्टस्य स्थानिन् एवान्तरतम्यात् । शिञ्चिद्यतुः । चि-
क्रियतुः । चुचुवतुः । पुपुवतुः । पुवन्ति । इवन्ति । लुवन्ति^(१) ॥
स्वरादाविति किम् । श्रीयात् । लूयात् ॥ अगुण इति किम् ।
अयिता । लविता ॥ धातुपदणमयुत्तरार्थमेव ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ५६ ॥

इवर्णो वर्णान्तस्याभ्यासस्यासवर्णे^(२) स्वर^(३) इयुवौ भवतः ।
इयेष । उवोष । इयूयात् ॥ असवर्ण इति किम् । ईषतुः । ऊषतुः ॥

नोर्विकरणस्य ॥ ५७ ॥

नोर्विकरणस्योकारस्यागुणे स्वरादावुव् भवति । आन्तरत-
म्यात् । प्राप्नुवन्ति । प्राप्नुवन्तु । शक्नुवन्ति । शक्नुवन्तु ॥ नोरिति
किम् । चण्वन्ति ॥ विकरणस्येति किम् । तन्वन्ति ॥

य इवर्णस्यासंयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य ॥ ५८ ॥

अनेकाक्षरस्य धातोर्य इवर्णस्तस्यासंयोगपूर्वस्य यकारो भव-
ति । अगुणे स्वरादौ । विव्यतुः । विव्युः । निन्यतुः । निन्युः । दि-
ग्यिरे । निन्यिरे ॥ असंयोगपूर्वस्येति किम् । शिञ्चिद्यतुः । चिक्रि-
यतुः ॥ अनेकाक्षरस्य धातोरिति^(४) किम् । अधीयते ॥

१ B. adds लुवन्ति ।

२ *अभ्यासस्यासवर्णे A.

३ स्वरे परे B.

४ अनेकाक्षरस्येति F.

इणश्च ॥ ५९ ॥

इणो धातोरगुणे खरादौ चकारो भवति । यन्ति । यन्तु ॥
चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन इकोऽपि स्यात् । अधियन्ति ।
अधियन्तु ॥

नोर्वकारो विकरणस्य ॥ ६० ॥

नोर्विकरणस्यासंयोगपूर्वस्य^(१) खरादावगुणे वकारो भवति ।
सुन्वन्ति । सिन्वन्ति ॥ विकरणस्येति किम् । नुवन्ति । नोनुवः ॥
असंयोगपूर्वस्येति किम् । तच्छणुवन्ति ॥

जुहोतेः सार्वधातुके ॥ ६१ ॥

जुहोतेरकारस्य सार्वधातुके खरादावगुणे प्रत्यये^(२) परे^(३)
वकारो भवति । जुहति । जुहत्तु ॥ अगुण इति किम् । जुहवा-
नि ॥ सार्वधातुक इति किम् । जुहुवुः ॥ खरादाविति किम् ।
जुहुयात् ॥

भुवो वोऽन्तः परोक्षाद्यतन्योः ॥ ६२ ॥

भुवो धातोरन्तो वकारो भवति परोक्षाद्यतन्योः खराद्योः
परंतः । बभूव । बभूवत्तुः । बभूवुः । बभूविथ । अभूवन्^(३) ।
अभूवम् ॥ पुनर्वकारो गुणद्विबाधनार्थः । नित्यस्येदगुणाधि-

१ •विकरणस्योकारस्यासंयोगः A.

३ बभूवन् । B.

२ Om. A.

कारः स्यात् ॥ खराद्योरिति किम् । अभूत् । बभूवान्^(१) ॥ बभू-
वुष इत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति ॥

गोहेरुदुपधायाः^(२) ॥ ६३ ॥

गोहेः कृतगुणस्य खरादौ परत उपधाया ऊद्^(३) भवति ।
गूहयति । गूहिता । गूहकः ॥ गोहेः कृतगुणस्येति^(४) किम् ।
जुगुहुः ॥ उपधायहणमुत्तरार्थं^(५) च ॥

दुषेः^(६) कारिते ॥ ६४ ॥

दुषेरुपधाया ऊद्^(३) भवति कारिते परे^(७) । दूषयति ॥
कारित इति किम् । दोषो वर्तते ॥ कारित इति संज्ञापूर्वकत्वाद्
वा चित्तविकारे । चित्तं दूषयति । चित्तं दोषयति । प्रज्ञां दूष-
यति । प्रज्ञां दोषयति ॥

मानुबन्धानौ ह्रस्वः ॥ ६५ ॥

घटादयो मानुबन्धा अन्वाख्याताः^(८) । तेषामुपधायाः का-
रिते परे ह्रस्वो भवति । घटयति । व्यथयति ॥
ङ्ग्रे ङ्गे सगे स्यगे संवरणे^(९) ॥ कगे नोच्यते । अस्यायमर्थ इति
च^(१०) नोच्यते । कगयति ॥ चन् च । वन् च नोच्यते । चन् च

१ बभूवान् A.

२ गोहेरुदु B.

३ ऊद् B.

४ गोहेरिति F.

५ उपधाया ग्रहणं A.

६ दुषे A.

७ Om. A.

८ इत्यन्वाख्याताः F.

९ A. adds च.

१० F. om. च.

हिंसार्थः । वनु च कगेवत्^(१) । चनयति । वनयति ॥ स्मृ आध्याने ।
स्मरयति । चिन्तायामन्यत्र न भवति । विस्मरयति ॥

जनी जृष्^(२) क्रसु रन्जो ऽमन्ताश्च^(३) । जनी प्रादुर्भावे । जनयति ॥
जृष्^(२) । जरयति ॥ क्रसु क्करणे । क्रसयति ॥ रन्ज रागे । रजयति
मृगान् । रन्जेर्मृगरमणे ऽनुषङ्गलोपः ॥ अमन्ताश्च^(३) । रमयति ।
अमयति ॥

ज्वलङ्गलद्गलनमो ऽनुपसर्गा वा । सोपसर्गास्तु नित्यं मानुबन्धाः ।
ज्वल दीप्तौ घटादिः । प्रज्वलयति ॥ तथा क्कल द्गल चलने ।
प्रङ्कलयति । प्रद्गलयति ॥ अमन्तत्वात्^(४) । उपनमयति^(५) ॥

ग्लास्त्रावनुवमश्च । अनुपसर्गा इति किम् । प्रग्लापयति । प्रस्त्राप-
यति । उपवनयति । उदमयति ॥ न कस्यमिचमः ॥
शमो ऽदर्शने । शमयति रोगान् । दर्शने तु न भवति । निशाम-
यति रूपम् ॥

स्त्रदिरवपरिभ्यां^(६) च । अवस्त्रदयति । परिस्त्रदयति^(७) ॥ अव-
परिभ्यामेवेति नियमादन्योपसर्गान्न भवति । प्रस्त्रादयति । उप-
स्त्रादयति ॥

फण गतौ पथते मानुबन्धश्च । गतेरन्यत्र न भवति^(८) । फाणय-
ति^(९) फाण्टम् ॥

१ कगेवदिति A.

२ जृष् MSS.

३ ऽमन्ताश्च F.

४ अमन्ताश्च B. ; अमन्तात् F.

५ उपरमयति A.

६ स्त्रदिरप० B.

७ A. adds नमो ऽपरिवेशने ॥

८ F. om. from गतेर०

९ फणयति F.

अन्ये सुगमा इति नोदाहृताः । कथम् उद्घाटितः कपाटः^(१) ।
चौरस्योत्क्राथयति । घञन्तादिन् ॥ संक्रामयतीति श्रन्तृङ्गन्ता-
दिन् ॥

इचि वा ॥ ६६ ॥

मानुबन्धानां धातूनां^(२) कारित इचि परे ह्रस्वो भवति
वा । अघटि । अघाटि । अव्ययि । अव्यायि ॥ चजि गतौ दाने
च । दच्च हिंसायामिति घटादिपाठबलादनुपधाया अपि दीर्घ-
त्वम् । तेन अचञ्चि । अचाञ्चि ॥ अदचि । अदाचि ॥

जनिबध्योश्च ॥ ६७ ॥

इज्माचमिह^(३) वर्तते^(४) । जनिबध्योरिचि परे^(५) नित्यं
ह्रस्वो भवति । अजनि । अबधि ॥ यद्यपि बन्धने बधिस् तथापीचि
हिंसायाम् । तथा च भक्तकसेनास्ति बधकोऽपि न विद्यते ॥
बधिः^(६) प्रकृत्यन्तरमित्येके ॥

ओतो यिन्आयी स्वरवत् ॥ ६८ ॥

ओतः परौ यिन्आयी स्वरवद् भवतः । गव्यति । गव्यते ॥
अवोऽपि न स्यात् । गवाजिनवदिष्टत्वात् ॥

१ कपाटम् B.

२ Om. B. F.

३ इज्माच० A. F. and MSS. Tril.;

इज्माच० B.

४ अर्थते A.

५ ०बध्योश्चेति परे F.

६ (?) None of the MSS. distinguish
between ब and ब्.

औतश्च ॥ ६९ ॥

औतः परौ यिन्आयी खरवद् भवतः । नाव्यति । नाव्यते ।
यथासंख्यभयात् पृथगुच्यते ॥

नाम्यन्तानां यण्आयियिन्आशीश्चिचेक्रीयितेषु^(१)
ये दीर्घः ॥ ७० ॥

नाम्यन्तानां धातूनां^(२) यणादिषु^(३) चे^(४) औ च परत
आन्तरतम्याद् दीर्घो भवति । चीयते । मन्तूयति^(५) । अग्नीयते ।
पटूयति^(५) । चीयात् । औ च । पटूकरोति ॥ चेचीयते ॥ य इति^(६)
किम् । कृषीष्ट । नामीति संभवदर्शनार्थमिदम् ॥

इणो^(७)ऽनुपसृष्टस्य ॥ ७१ ॥

इणो^(७) धातोरनुपसृष्टस्यैवाग्निषि ये^(८) दीर्घो भवति ॥
ईयात् । ईयास्ताम् ॥ अनुपसृष्टस्येति^(९) किम् । अग्नियात् ॥^(१०)
यणो व्यवहितपाठान्नेहानुवृत्तिरिति गम्यते । तेन समीच्यते । नि-
चमो न स्यात् ॥

चत ईदन्तश्चिचेक्रीयितयिन्आयिषु ॥ ७२ ॥

चदन्तस्य चिचेक्रीयितयिन्आयिषु परत ईदन्तो भवति ।

१ यनायीयिना० B.

२ Om. F.

३ यणादिषु A. F.

४ नूयते । मन्तूयति । B.

५ पटूयति । A.

६ यनादिष्विति । B.

७ इणो B.

८ Om. B. ; A. om. धातोः

९ °सृष्टस्येति A.

१० यणो व्यवहितत्वात् पा० B.

मात्रीकरोति । जेहोयते । खसोयति । दुहिचीयते^(१) ॥ अत इति
किम् । चेकीर्यते^(२) ॥

इरन्यगुणे ॥ ७३ ॥

अदन्तस्थानि विकरणे^(३) ऽगुण इकारो भवति । आद्रियते ।
आप्रियते ॥ अत इति किम् । किरति । गिरति ॥ अगुण इति
किम् । सरति । आदेशादागमो विधिर्बलवानिति^(४) ॥

यणाशिषोर्ये^(५) ॥ ७४ ॥

अदन्तस्य यणाशिषोर्ये^(५) पर इकारो ऽन्तो^(६) भवति ।
क्रियते । क्रियात् ॥ य इति किम् । छषीष्ट ॥

गुणो ऽर्तिसंयोगाद्योः ॥ ७५ ॥

अर्तेः संयोगादेश्य धातोर्यणाशिषोर्ये^(७) परे गुणो भवति ।
अर्थते । अर्यात् । स्मर्यते । स्मर्यात् ॥ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग
इति संस्क्रियते । संस्क्रियात् ॥

चेक्रीयिते च ॥ ७६ ॥

अर्तेः संयोगादेश्य धातोश्चेक्रीयते^(८) परे गुणो भवति । अरा-
र्यते । सास्मर्यते ॥

१ दुहिचीयति F.

२ कृ चे० F.; चेक्रीयते B.

३ अदन्तस्थाकरणे B.; F. om.
अगुणे.

४ बलीयानिति A.

५ यना० B.

६ Om. B.

७ धातोर्धतो य० F.

८ धातोर्धतसेक्री० B.; अर्तिसं-
योगाद्योर्धतसे० F.

ग्राध्मोरी ॥ ७७ ॥

(१) ग्रा । भा । इत्येतयोस्तेक्रीयिते पर ईकारो भवति^(१) ।
जेघ्रीयते । देघ्रीयते ॥ हन्तेर्ग्रीर्वा वक्तव्यम् । जेघ्रीयते । जंघन्यते ॥

यिन्यवर्णस्य ॥ ७८ ॥

यिनि परेऽवर्णस्य ईकारो^(३) भवति । वस्तीयति । मास्ती-
यति ॥ चो च । दीर्घो भवति^(४) । मास्तीस्यात् ॥
अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासाकाङ्क्षासु निपाता^(५) कृडाः ।
अशनमिच्छति भोक्तुम् । अशनायति ॥ उदकमिच्छति पातुम् ।
उदन्यति ॥ धनमिच्छति दृष्ट्वाक् । धनायति ॥

अदेर्घसु सनद्यतन्योः ॥ ७९ ॥

अदेः स्थाने सनद्यतन्योः परतो घसुरादेशो भवति । ऋद्
अणर्थः । जिघत्सति । अघसत् ॥

वा परोक्षायाम् ॥ ८० ॥

परोक्षायां परतोऽदेर्घसुरादेशो^(६) भवति वा । आद ।
आदतुः । जघास । जघतुः ॥ घसु अदने^(७) । सौत्रोऽयं भाषा-
यां मरग्विषय एव ॥

१ ग्राध्मोरित्वे० B.

२ ईर्भवति F.

३ ऽवर्णस्येद् B.

४ दीर्घो भ० F.

५ काङ्क्षास्त्रनिपाता F.

६ अदेः स्थाने घसु० B.

७ घसुरदने B.

वेजश्च वयिः ॥ ८१ ॥

वेजो धातोः परोक्षायां परतो वयिर्भवति^(१) वा । उवाय ।
ऊयतुः । ववौ । ववतुः ॥ इकारः स्वरूपपाहकः ॥

हन्तेर्वधिराशिषि ॥ ८२ ॥

हन्तेर्वधिर्भवति^(२) । आशिषि परतः । वध्यात् । वध्यास्ताम् ॥

अद्यतन्यां च ॥ ८३ ॥

हन्तेरद्यतन्यां च परतो वधिर्भवति । अवधीत् । अवधिष्टाम् ॥
अगान्तत्वादिति कृते वा दीर्घो न स्यात् । इज्निर्देशस्य^(३) स्वरूप-
पाहकत्वात् ॥ वाशब्दो व्यवस्थावाचीह स्मर्यते । तेनात्मनेपदे
वा । आहत । आहृताताम् । आवधिष्ट । आवधिषाताम्^(४) ॥

इणो गा ॥ ८४ ॥

इणो धातोरेद्यतन्यां^(५) गादेशो भवति । अगात् । अगा-
ताम् ॥ इण्वद् इको ऽपि । अद्यगात् ॥

इङः परोक्षायाम् ॥ ८५ ॥

इङः परोक्षायां^(५) गादेशो भवति । अधिजगे । अधिज-
गते । अधिजगिरे ॥ इङ इति किम् । इट् गतौ । उदिद्याय ॥

१ परोक्षायां वधिरादेशो भवति F.

४ अवधिष्ट । अव० F.

२ *वधिरादेशो भवति B.

५ F. adds परतो.

३ इज्निर्देशस्य MSS.

अद्यतनीक्रियातिपत्तोर्वा गीरादेश^(१) इष्यते^(२) । अध्वगीष्ट । अध्वीष्ट^(३) । अध्वगीष्यत । अध्वीष्यत^(३) ॥ इति संखणोरपि गायते-
रध्ययने^(४) ऽपि वृत्तिः । अधिजिगापयिषति । अध्वजोगपत्^(५) ॥
इङ्गस्तु । अध्यापिपयिषति । अध्यापिपत्^(६) ॥

सनीण्डुङोर्गेमिः ॥ ८६ ॥

सनि परे इण्डुङोर्गमिरादेशो भवति । ग्रामं जिगमिषति ।
वेदानधिजिगांसते ॥ इको^(७) ऽपि । अधिजिगमिषति ॥ गमु बो-
धने सनि नाभिधीयते चेत् तत्रायमपि । अर्थान् प्रतीषिषति ॥
इट्^(८) गतौ बोधने ऽपि इङ्ग्यते^(९) । गमयति । अधिगमयति ।
गमिनैव सिद्धम् । अर्थान् प्रत्याययति । शास्त्रमध्यापयतीति
भवितव्यमेव^(१०) ॥

अस्तेर्भूरसार्वधातुके ॥ ८७ ॥

अस्तेर्भूरारादेशो भवति । असार्वधातुकविषये । भविता ।
भूतः । भविष्यति । भव्यम् । खराद् यः [का० ४. २. १०] ॥ तिपा
निर्देशः किम् । असिता ॥

१ गिरादेश F.

२ उच्यते A.

३ अध्वीष्ट । १० अध्वीष्यत A. F.

४ गीयतेर० F.

५ अध्वजिगपत् A.

६ अध्यापीपत् F.

७ इकारो A.

८ अट पट क्तिट इट F.

९ वृत्तिः । B.

१० ०एवेति F.; ०अध्यापयतीष्यत

एव ॥ B.

ब्रुवो वचिः ॥ ८८ ॥

ब्रुवो धातोर्वचिर्भवति । असर्वधातुकविषये । वक्ता । वक्ष्य-
ति । वाच्यम् । च्चवर्णव्यञ्जनान्ताद् घ्यण् [का० ४. २. ३५] ॥

चक्षिङः ख्याज् ॥ ८९ ॥

चक्षिङः^(१) ख्याजादेशो भवति । असर्वधातुकविषये । आ-
ख्याता । आख्यास्यति । आख्यास्यते । अनुबन्धत्वादुभयपदम् ॥
आख्येयम् । आत्खनोरिच्च [का० ४. २. १२] इति^(२) ॥ कथं सं-
ख्यो^(३) दुर्जनो । वर्जनीय इत्यर्थः । नृचक्षा राक्षसः । असुन^(४)
श्रीणादिकत्वात् । विचक्षणो विद्वान् लोकतः सिद्धः ॥

वा परोक्षायाम् ॥ ९० ॥

चक्षिङः परोक्षायां^(५) ख्याजादेशो भवति वा । आचख्यौ ।
आचख्ये । आचचचे ॥

अजेर्वी ॥ ९१ ॥

अजेर्वीरादेशो भवति । असर्वधातुकविषये । विव्यतुः ।
वयनीयम् । वीतः । वीतवान् ॥ व्यञ्जनादौ वेति केचित् । प्रा-
जिता । प्रवेता । प्राजिष्यते । प्रवेष्यते । प्राजितुम् । प्रवेतुम् ॥

१ चक्षिङो धातोः A.

२ इति स्थात् A.

३ संख्यो F.

४ असुन B.

५ A. adds च. ,

घञ्अल्लक्ष्यसु च^(१) न स्यात् । समाजः । उदजः । समञ्जः । प्रा-
जनो दण्डः । बाधिकारादियमिष्टसिद्धिः^(२) ॥

अदादेर्लुग् विकरणस्य ॥ ९२ ॥

अदादेर्गणाद् विकरणस्य लुग् भवति । अस्ति । इति ।
जुहोति । विभेति । जुहुतः । विभीतः ॥ लुग्लोपलास गुणः ॥
विकरणस्येति किम् । अन्नम् ॥ अदाद्यन्तर्गणो जुहोत्यादिरिति ॥

इणस्थादापिवतिभूभ्यः सिचः परस्मै ॥ ९३ ॥

इणादिभ्यः परस्य सिचो लुग् भवति परस्मैपदे परतः ।
अगात् । अधगात् । अस्यात् । अदात् । अधात् । अपात् । अभूत् ॥
पिवतेरिति किम् । पा रचणे । अपासीत् ॥ परस्मा इति किम् ।
समस्तिषत । अदिषत ॥
आशाक्षासाधेटां वा वक्तव्यम् । अघ्नात् । अघ्नासीत् । अशात् ।
अशासीत् । अष्ठात् । अष्ठासीत् । असात् । असासीत् । अधात् ।
अधासीत् ॥

॥ इति दौर्गसिद्ध्यां वृत्तावाख्याते चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणः ॥ १ ॥

नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोरन्तरतमो गुणो भवति^(१) । अ-
र्थात्प्रत्यये परे । एता । चेता । नेता । स्तोता । कर्ता । भविता ।
सुनोति । तनोति ॥ नाम्यन्तयोरिति किम् । उन्मिता । क्रीणाति ॥
स्नायति^(२) । स्नायति^(२) । ऐकारोपदेशवशात् गुणः^(३) ॥ नी-
भ्याम् । लूभ्यामिति गौणत्वात् ॥

नामिनश्चोपधाया लघोः ॥ २ ॥

धातोरुपधाया नामिनो लघोर्गुणो भवति । कोषिता^(४) ।
कोषिष्यते । वर्तिता । वर्तिष्यते ॥ भेत्ता । हेत्तेति प्रत्यये परे
धातोरुपधैव ॥ चकार उत्तरार्थः ॥

अनि च विकरणे ॥ ३ ॥

नामिन उपधाया नाम्यन्तस्य चान्येव विकरणे गुणो भवति^(४) ।
रोचते । वर्तते । भवति । नयति ॥ अन्येव विकरण इति किम् । नृत्य-
ति । सुनोति । क्रीणाति । पुषाण ॥ विकरण इति किम् । अदुहन् ॥

करोतेः ॥ ४ ॥

करोतेः स्वविकरणे गुणो भवत्येव । करोति । करोतु^(५) ॥
तनाद्युपसङ्गं^(६) करोतिरिति केचित् । तेन समर्थोति ॥

१ विकरणयोर्गुणो भवति । आन्त-
रतम्यात् । A.

२ Om. A.

३ इत्थिकारोपदेशात् गुण इति । F.

४ B. om. from कोषिता to नृत्यो
भवति (S. 3).

५ कुचते । F.

६ उपसङ्गत्वात् B.

मिदेः ॥ ५ ॥

मिदेः स्वविकरणे गुणो भवत्येव । मेद्यति ॥ भौवादिकस्य
मेदतेरनि सिद्ध एव^(१) ॥

अभ्यस्तानामुसि^(२) ॥ ६ ॥

अभ्यस्तानामुसि^(३) परे नामिनो^(४) गुणो भवति । द्वित्वञ्ज-
लथोश्च परस्मा इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । अविभयुः । अजु-
हवुः । अविभहः । अजाग्रहः ॥ अभ्यस्तानामुसीति किम् । जुहुवुः ॥

न णकारानुबन्धचेत्क्रीयितयोः^(५) ॥ ७ ॥

नाम्यन्तानां नाम्युपधानां च णकारानुबन्धे चेत्क्रीयिते च^(६)
परे गुणो न भवति । अशिञ्चियत् । अपुषत् । अघुचत्^(७) । नी-
यते । दुष्यते ॥ मरीमृत्यते । सोलूयते ॥

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्व-
धातुके ॥ ८ ॥

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरादौ गुणिनि सार्वधातुके
परे गुणो न भवति । नेनिजानि । अनेनिजम् ॥ विशेषनामिपह-
णाञ्ज जजनामीत्यसोपो न स्यात् । एवमुत्तरत्रापि चोच्यम् ॥
गुणिमीति किम् । गुणिन्यपि गुणो मा भूत् । अनेनिजुः ॥

१ सिद्धमेव ॥ A.

२ °उषि B.

३ अभ्यस्तसंज्ञकानामुसि B.

४ नामिन एव B.; om. F.

५ णकारानुबन्धश्च० B. F.

६ Om. F.

७ अघुचत् । B.; A. adds दीयते,

F. चीयते.

सनि चान्मिटि ॥ ९ ॥

नामिन उपधाया अनिटि सनि गुणो न भवति । विभित्सति ।
दिता । बुभुचते । जिघृचति ॥ चकारादनामिनो ऽपि क्वचित् ।
तेन धीयति । नलोपः स्यात् ॥ अनिटीति किम् । चुकोषिषति ॥

सिजाशिषोश्चात्मने ॥ १० ॥

नामिन उपधायाः सिञ्चात्मनेपद^(१) आशिषि चानिटि
गुणो न भवति । अभित्त । अञ्चित्त । अभित्ताताम् । अदुङ्गहि ।
अदुग्ध । अदुग्धाः । दुहदिहलिहगुहामात्मने वतवर्गे वा सण्वे
तच्च व्यवस्थितवानुवृत्तेः सिषो ऽद्यतन्युपलक्षणत्वात् सिङ्गम् ॥ भि-
त्सीष्ट । भुचीष्ट ॥ अनिटीति किम् । अवर्धिष्ट । वर्धिषीष्ट ॥
इहात्मनेपदहणं गुणबाधिका वृद्धिरिति ज्ञापनार्थम् । तेन न्यनु-
वीत् । न्यधुवीत् । कुटादितादगुणे वृद्धिर्न स्यात् ॥

अदन्तानां च ॥ ११ ॥

अदन्तानां च धातूनां^(२) सिजाशिषोश्चात्मनेपदे ऽनिटि
गुणो न भवति । अहृत । अहृषाताम् । हृषीष्ट ॥ अनिटीति किम् ।
प्रावरिष्ट । प्रवरिषीष्ट^(३) ॥ कथं ह । अतीर्ष्ट । तीर्षीष्ट । स्तु ।
अस्तीर्ष्ट^(४) । स्तीर्षीष्ट । पू । अपूर्ष्ट । पूर्षीष्ट । सिजाशिषोश्चात्मने
इद्विकल्पेष्टिरित्युकारस्योपलक्षणत्वात् ॥

१ सिञ्चात्मनेपदे A.

२ Om. A.; B. om. च.

३ Om. F.

४ असर्ष्ट A.

स्यादोश्च ॥ १२ ॥

स्वादासंज्ञकयोश्च^(१) नामिनः सिध्यात्मनेपदे^(२) गुणो न भवति । समस्त्रिषत । समस्त्रिषाताम् । अदित । अदिषाताम् । अधित । अधिषाताम् ॥ नामिन इति किम् । स्वासीष्ट । दासीष्ट ॥

भुवः सिज्जुकि ॥ १३ ॥

भुवो धातोः^(३) सिज्जुकि सति गुणो न भवति । अभूत् । अभूताम् ॥ भुव इति किम् । अस्त्रात् ॥ सिज्जुकीति वचनास्त्रामिनो निवृत्तिर्वेति^(४) ग्रह्यते ॥

सूतेः पञ्चम्याम् ॥ १४ ॥

सूतेः पञ्चम्युत्तमे^(५) गुणो न भवति । सूङ् । सुवै । सुवावहै । सुवामहै ॥

दीधीवेव्योश्च ॥ १५ ॥

ह्रान्दसावेतौ धात्व इत्येके । पञ्चम्यामिति नेहानुवृत्तिः पृथग्योगात् । दीधीवेव्योश्च गुणो न भवति । आदीध्वे^(६) । आवेव्यै^(७) । आदीध्यनम् । आवेव्यनम् । आदीध्यकः^(८) । आवेव्यकः ॥

१ स्वादोश्च F.

२ सिद्धात्मनेपदे A.

३ Om. B.

४ °नामिनो वृत्ति° F.

५ A. adds पदे.

६ आदीध्वे F.; आदिध्वे B.

७ आवेव्ये F.

८ आदिध्यनम्° आदिध्यकः । B.

रुदविदमुषां सनि ॥ १६ ॥

रुदादीनां सनि गुणो न भवति । रुददिषति । विविदिषति ।
मुमुषिषति ॥ पारिश्रेय्याद् विदिर्ज्ञानार्थः ॥ सनि व्यञ्जनादेर्युप-
धात्वाद् विकल्पेष्टौ वचनं नित्यर्थम् ॥

नाम्यन्तानामनिटाम् ॥ १७ ॥

नाम्यन्तानां धातूनामनिटां^(१) सनि गुणो न भवति । चिषी-
षति । निनीषति । तुष्टूषति । लुलूषति । चिकीर्षति । बुभूषति^(२) ॥
अनिटामिति किम् । शिअयिषति ॥ शीषतीति नित्यत्वात् कारि-
तस्योपः स्यात् ॥

दीर्घाणां च कृतो दीर्घो गुणं बाधेत चेत्तदा ।

दीर्घजाविहरौ नाम इना लोपस्तु दुर्लभः^(३) ॥

सर्वेषामात्मने सार्वधातुकेऽनुत्तमे पञ्चम्याः ॥ १८ ॥

सर्वेषां धातूनां विकरणानां च नामिन उपधाया नाम्यन्तस्य
च सार्वधातुके पञ्चम्युत्तमवर्जित आत्मनेपदे गुणो न भवति ।
दुग्धे । स्तुते । चिनुते । कुरुते ॥ सार्वधातुक इति किम् । धोष्यते ।
सोष्यते ॥ अनुत्तमे पञ्चम्या इति किम् । स्तवै । करवै ॥

द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै ॥ १९ ॥

सर्वेषां धातूनां चिकरणानां^(४) च सार्वधातुके^(५) पञ्चमु-

१ नाम्यन्तानामनिटां A.

२ बुभूषति A.

३ दुर्लभ इति A.

४ A. adds नामिन उपधाया ना-
म्यन्तस्य च.

५ F. adds नरे. °

तमवर्जिते हिलबज्जलयोश्च परस्मैपदे गुणो न भवति । दुग्धः ।
 दुहन्ति । सुतः । सुवन्ति । चिनुतः । चिन्वन्ति । कुरुतः । कुर्वन्ति ॥
 हिलबज्जलयोरिति किम् । दोग्धि । स्तौति । करोति । चिनोति ॥
 अनुत्तमे पञ्चम्या इति किम् । दोहाव । दोहाम । चिनवाव ।
 चिनवाम ॥

परोक्षायां च ॥ २० ॥

सर्वेषां धातूनां परोक्षायां च^(१) हिलबज्जलयोश्च परस्मैपदे
 गुणो न भवति । दुदुहतुः । दुदुहः । विव्यतुः । विव्युः ॥ हिलबज्ज-
 लयोरिति किम् । दुदोह । निनयिथ ॥

सर्वचात्मने ॥ २१ ॥

सर्वेषां धातूनां^(१) परोक्षायां च सर्वस्मिन्नात्मनेपदे^(२) गुणो
 न भवति । दुदुहे । दुदुहाते । दुदुहिरे । चक्रे । चक्राते । चक्रिरे^(३) ॥

आशिषि च परस्मै ॥ २२ ॥

सर्वेषां धातूनां^(१) सर्वचाशिषि परस्मैपदे गुणो न भवति ।
 चीयात् । चीयास्ताम् । दुह्यात् । दुह्यास्ताम् ॥ परस्मा इति
 किम् । चेपीष्ट । धोपीष्ट^(४) ॥

१ A. om. from सर्वेषां.

२ सर्वचात्मनेपदे F.

३ F. om. from चक्रे.

४ धोपीष्ट B. F. ; [धोपीष्टेति
 धूञ् कम्पने Tril.].

सप्तम्यां च ॥ २३ ॥

सर्वेषां धातूनां^(१) सप्तम्यां च परस्मैपदे^(२) गुणो न भवति ।
सुयात् । चिनुयात् । दुश्चात् ॥

हौ च ॥ २४ ॥

सर्वेषां धातूनां हौ^(३) परे गुणो न भवति । नुहि । दुग्धि ।
प्राप्नुहि ॥ चिनु । सुनु । प्रत्ययलोपलक्षणत्वात् ॥ कथम् एहि ।
आळ एलमिति ॥

तुदादेरनि ॥ २५ ॥

तुदादेरनि गुणो न भवति । तुदति । नुदति ॥

आमि विदेरेव ॥ २६ ॥

विदेरेवामि परे गुणो न भवति । विद् ज्ञाने । विदाश्चकार ॥
विदेरेवेति किम् । ओषाश्चकार^(४) । जागराश्चकार ॥

कुटादेरनिनिचदसु ॥ २७ ॥

कुटादेर्गणस्य इन्द्रश्चन्द्रो वर्जयित्वान्येषु प्रत्ययेषु गुणो न
भवति । उक्लुटिता । उक्लुटितुम् । उक्लुटिष्यति । उत्पुटिता ।
उत्पुटितुम् । उत्पुटिष्यति ॥ कुटादेरिति किम् । लेखनीयम् ॥

१ A. adds विवरणानां च.

२ Om. F.; B. om. च.

३ B. adds च.

४ Om. B. F.

अनिनिचटिस्विति किम् । उत्कोटयति । उदकोटि । उच्चकोट ॥
कथं पृच्छनीयम्^(१) । रुढित्वात् ॥

विजेरिटि ॥ २८ ॥

विजेरिटि परे गुणो न भवति । ओविजी । उद्विजिता ।
उद्विजितुम् । उद्विजिष्यते^(२) ॥ कथम् उद्वेजिता । इना सिद्धम् ॥

स्यादोरिद्यतन्यामात्मने ॥ २९ ॥

स्यादासंज्ञकयोरद्यतन्यामात्मनेपद इर्भवति । समस्थित ।
समस्थिषाताम् । अदित । अदिषाताम् । अधित । अधिषाताम् ॥
आत्मन इति किम् । अस्यात् । अदात् । अधात् ॥

मुचादेरागमो नकारः स्वरादनि विकरणे ॥ ३० ॥

मुचादेर्गणस्य स्वरात्परो नकारागमो भवति । अनि विक-
रणे^(३) परे । मुञ्चति । लुप्यति ॥ विकरण इति किम् । अमुचन् ॥

मस्जिनशोर्धुटि ॥ ३१ ॥

मस्जिनशोः स्वरात्परो नकारागमो भवति धुटि परे ।
मङ्गा^(४) । मङ्ग्यति । मंष्टा^(५) । मङ्ग्यति ॥

१ प्रच्छनीयं B.

२ उद्विजिष्यति F.

३ Om. B.; A. om. परे.

४ मङ्गत्का A.

५ मंष्टा A.; मङ्गा B.

रधिजभोः स्वरे ॥ ३२ ॥

रधिजभोः खरात्परो नकारागमो भवति खरे परे । रन्ध-
यति । अरन्धि । जन्धयति । अजन्धि ॥

नेटि रधेरपरोक्षायाम् ॥ ३३ ॥

रधेरिटि परे नकारागमो न^(१) भवति । अपरोक्षायाम् ।
रधिता । रधिष्यति । रधितव्यम् ॥ अपरोक्षायामिति किम् ।
ररन्धिव । ररन्धिम ॥

रभिलभोरविकरणपरोक्षयोः ॥ ३४ ॥

रभिलभोः खरात्परो नकारागमो भवति । अविकरणप-
रोक्षयोः खरे परे । आरन्धयति । आरन्धि । आरन्धो वर्तते ।
आलन्धयति । आलन्धि^(२) ॥ अविकरणपरोक्षयोररिति^(३) किम् ।
आरभते । आलभते । रेभे । लेभे ॥

हुधुङ्भ्यां हेर्धिः ॥ ३५ ॥

हुधुङ्भ्यां परस्य हेर्धिर्भवति । जुहुधि । चकाद्धि । भिन्धि ।
क्षिन्धि ॥ भिन्तात् । क्षिन्तात्^(४) । परत्वात् तातण् ॥ भिन्धकि ।
क्षिन्धकि^(५) । पञ्चादक् ॥ कथं रुदिहि^(६) । खपिहि । सेट्कत्वात् ॥

१ A. B. om. च.

२ अलन्धि A.; B. om. from आल-
न्धयति.

३ अविकरणसंज्ञयोरिति B.

४ भिन्ध्यात् । क्षिन्ध्यात् । B.

५ भिन्धकि । क्षिन्धकि । B.

६ रुदिहि B.

अस्तेः ॥ ३६ ॥

अस्तेः परस्य हेर्धिर्भवति । अस । एधि । नित्यत्वादनरङ्ग-
त्वादेवे सति वचनम्^(१) ॥

शा शास्तेश्च ॥ ३७ ॥

शास्तेः परस्य हेर्धिर्भवति । शास्तेश्च शा^(२) भवति । शाधि ॥
अच्चेति कृत इत्वं स्यात् ॥

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ ३८ ॥

अभ्यस्तात्परस्यान्तेर्नकारस्य लोपो भवति । ददति । ददत् ।
जायति^(३) । जायतु^(३) ॥ नलोपः साध्य इत्यनुकृतः ॥

आत्मने चानकारात् ॥ ३९ ॥

अनकाराच्चात्मनेपदेऽन्तेर्नकारस्य लोपो भवति । कुर्वते ।
कुर्वताम् । लुनते । लुनताम् । व्यतिलाते । व्यतिलाताम् ॥ अन-
कारादिति किम् । पचन्ते^(४) । पच्यन्ते ॥

शेते रिरन्तेरादिः ॥ ४० ॥

शेतेः परस्यान्तेरादि रिर्भवति^(५) । शेरते । शेरताम् । अशे-
रत ॥ अन्तिग्रहणमन्तिनो^(६) रिरादिर्मा भूत् ॥
वेत्तेर्वा वक्तव्यम् । संविदते^(७) । संविद्रते ॥

१ °अनरङ्गत्वाद्वा एवे° B.; °अन-
रङ्गत्वादेवमिति वचनम् ॥ F.

२ शादेशो B.

३ अचति । अचतु । F.

४ पद्यन्ते A. B.; MS. Tril. E.

५ Thus A. B.; °आदि रिर्भवति F.

६ अन्तिग्रहण° A.

७ संदरिद्रते । B.

आकारादट औ ॥ ४१ ॥

आकारात्परस्य अट^(१) और्भवति । पपौ । तस्थौ ॥
 आशिषि तुह्योस्तात^(२) वा वक्तव्यम् । जीवतु । जीवतात् । जीव
 त्वम् । नन्दतु । नन्दतात् । नन्द त्वम्^(३) । छिन्तात्^(४) । कुह-
 तात् ॥ एकातो ऽ गुणार्थः ॥

चृदन्तस्येरगुणे ॥ ४२ ॥

चृदन्तस्य धातोः श्रुतस्य स्थानिनो ऽन्तरतमो ऽगुणे प्रत्यये
 पर^(५) इर्भवति । चिकीर्षति । जिहीर्षति । तितीर्षति ॥ चृदन्तस्येति
 किम् । चक्रतुः ॥ कीर्तिषोः क्तिञ्च [का० ४. ५. ८६] इति निर्देशात् ।
 कीर्तयति ॥

उरोष्ठ्योपधस्य^(६) च ॥ ४३ ॥

ओष्ठ्योपधस्य^(७) धातोर्चृदन्तस्यागुणे प्रत्यये पर उर्भवति ।
 पुपूषति । मुमूषति । बुभूषति । बोभूष्यते ॥ दन्त्योष्ठ्यादपि । प्रा-
 वुवूषति । संवुवूषति ॥ धातोरोष्ठ्योपधस्येति किम् । च गतौ ।
 समीर्णः ॥

१ पर अट F.

२ ण्तातन् B. F. ; तुह्यो तन् A.

३ B. om. from नन्दतु.

४ भिन्तात् । छिन्तात् । B. ; F. om.

from नन्द त्वम् ; F. adds एवं,

B. कर्ष before कुहतात्.

५ A. om. प्रत्यये पर.

६ उरष्ठ्योपधस्य A. ; उरष्ठ्योपधस्य
B.

७ उरष्ठ्योपधस्य A.

इत्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चणि ॥ ४४ ॥

अविद्यमानसमानलोपोपधाया ह्रस्वो भवति । इनि चण-
परे^(१) । अचीकरत् । अजीजपत् । अलीलवत् ॥ इत्यहणमिन्सा-
मान्यार्थम् । तेन वादितवन्तं प्रयोजितवान् । अवीवददीषां परि-
वादकेन । इत्यसमानलोपतैव ॥ असमानलोपोपधाया इति किम् ।
अससामत् ॥ उपधाया इति किम् । अचकाङ्क्षत् ॥ कथं गोनाव-
माख्यातवान् । अजुगोमत् । औतः स्थानिवद्भावात् ॥

न शास्वृदनुबन्धानाम् ॥ ४५ ॥

शासोर्च्छदनुबन्धानां चोपधाया ह्रस्वो न भवति । इनि
चणपरे । अशशासत् । अडुढीकत्^(२) ॥ शासोरिति किम् । आङः
शास इच्छायाम् । आशीशसत्^(३) ॥ ओषेर्च्छदनुबन्धो ज्ञाप-
नार्थः ॥ नित्यमपि द्विर्वचनं ह्रस्वत्वेन बाध्यते । तेन मा भवानटि-
टत्^(४) ॥

भाजृ । भासृ । भासृ^(५) । एषामृदनुबन्धो नाद्रियते^(६) । भाज
अभिभ्रजत् । भास अभिभ्रसत्^(७) । भास अवीभसत् । दीप अदी-
दिपत् । जीव अजीजिवत् । मील अमीमिलत् । पीड अपीपिडत् ।
कण अचीकणत्^(८) । वण अवीवणत् । भण अवीभणत् । अण

१ चपरे । A.

२ A. adds अतुचीकत् ।

३ आङ् शास आशीशसत् F.

४ A. adds इ[ति]सिद्धं.

५ भाजृ । भासृ । A.; A. B. om. भासृ.

६ एष अद° A.; °च्छदनुबन्धा ना-
द्रियते F.

७ भास अभिभ्रसत् A.

८ कण अचीकणत् F.

अशीअणत् । हेठ अजीहिठत् । लुपू अलूलुपत् ॥ भ्राजनं भ्राजस्
तमसीकरत् । अबभ्राजत् । समानलोपत्वात्^(१) । तेन भ्राजा-
दीनां वेति न वक्तव्यम् ॥

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४६ ॥

पिबतेरुपधाया लोपो भवति । अभ्यासस्येच्च भवति । इनि
चण्परे । अपीयत् ॥ पिबतेरिति किम् । पै ओवै । अपीपयत् ॥
पा रचणे^(२) । अपीपयत् ॥

तिष्ठतेरित् ॥ ४७ ॥

द्वस्व इकारोऽभ्यासस्येह । तिष्ठतेरुपधाया इद् भवति । इनि
चण्परे । अतिष्ठित् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ४८ ॥

जिघ्रतेरुपधाया इद् भवति वा । इनि चण्परे । अजिघ्रित् ।
अजिघ्रित् ॥ कथम् अवीदृधत् । अववर्धत् । अमीमृजत् । अम-
मार्जत् । अचीकृपत् । अचकल्पत् । अचीकृतत् । अचिकीर्तत्^(३) ।
इनि चणि^(४) अचवर्णस्य संज्ञापूर्वकत्वात् कीर्तिधोः क्तिञ्च [का० ४.
५. ८६] इति ज्ञापकस्यानित्यत्वात् ॥

॥ इति दीर्गसिद्धां वृत्तावाख्याते पञ्चमः पादः समाप्तः ॥

१ Om. A.

२ A. om. पा०

३ अचकर्तत् । F.

४ B. adds अदन्तस्य.

अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुषङ्गलोपः ॥ १ ॥

अनिदनुबन्धानां धातूनामगुणे प्रत्यये परेऽनुषङ्गलोपो भवति । अस्यते । ध्वस्यते । नष्टः । नष्टवान् ॥ अनिदनुबन्धानामिति किम् । शङ्क्यते । वङ्क्यते । अत एव वर्जनादिदनुबन्धानां नोऽस्तीति ॥ तथा च टुंङ्णमिति स्वरान्तलाभत्वं स्यात् । नञा निर्दिष्टस्यानित्यात्^(१) ॥

सङ्गिकम्योरुपतापशरीरविकारयोः स्यात् । विलगितः । विकपितः ॥

दन्धादीनां शुङ्कान्तानामनि न च लुप्यते । दफ दन्फ दन्धौ । दन्फतीत्यादि^(२) ॥

नशब्दाच्च विकरणात् ॥ २ ॥

अनिदनुबन्धानां^(३) चकारेण योगः । परेऽगुण इति सामान्यम् । इदनुबन्धानामनिदनुबन्धानां च^(४) गुणिन्यगुणे च नशब्दाच्च विकरणादनुषङ्गस्य लोपो भवति । भनक्ति । भङ्कः । भञ्चन्ति । चिनस्ति । चिंसः । चिंसन्ति ॥

परोक्षायामिन्धिअन्धियन्धिदन्मीनामगुणे ॥ ३ ॥

इन्धादीनां परोक्षायामगुणे परतोऽनुषङ्गस्य लोपो भवति । समीधे । समीधाते । समीधिरे । वचनादाम् नास्ति ॥ अथेतुः ।

१ निर्दिष्टमनित्यत्वात् B.

२ F. reads दन्फ° दृफ°

३ F. adds धातूनां.

४ B. adds धातूनां.

येयतुः । देभतुः ॥ दग्ध्यादीनामेवेति नियमात् । ग्रन्थे^(१) ।
बभञ्जतुः ॥

दन्शिसन्जिस्वन्जिरन्जीनामनि^(२) ॥ ४ ॥

दग्ध्यादीनाम्^(३) अनि विकरणेऽनुषङ्गस्य लोपो^(४) भवति ।
दशति । सजति । परिव्वजते । रजति ॥ कथं परिव्वजते । अन्त-
रङ्गत्वात् स्थानिवद्भावाच्च ॥ दग्ध^(५) दशन इति निर्देशात्^(६) ।
दशनम् ॥ कथम् अभञ्जि । अभञ्जि । भजेरिचि भञ्जनेऽपि
वृत्तिः ॥

अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनिचट्सु ॥ ५ ॥

धातोर्द्विधाया अस्य दीर्घो भवति । नामिनां च वृद्धिर्भव-
ति । इन् । इष् । अट् । एषु परतः । पाचयति । अपाचि^(७) ।
पपाच । लावयति । अलावि । लुलाव । नाययति । अनायि^(८) ।
मिनाय । कारयति । अकारि । चकार ॥ धातोरिति किम् ।
त्वचयति^(९) ॥ कथं पटुमाख्यातवान् । अपीपटत् । वृद्धौ सन्ध्यच-
रलोपः । धातोर्नामिनो^(१०) गुणे सत्युपधाया दीर्घः सिद्धः ॥ ना-
मिग्रहणं लिङ्गार्थमेव बह्वचनं वा ॥ कथम् अचकलत् । अजह-
लत् । संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धिरनित्येति समानलोपत्वात् सम्बद्भावा

१ सग्रन्थे B.

२ दन्ति० MSS.

३ दग्ध० MSS.; A. adds धातूनाम्.

४ अनुषङ्गलोपो.

५ दग्ध F.

६ आपवात् A.

७ अपचि । १० अनयि । A.

८ Om. A.

९ नामिनां F.; नामिने B. and

om. गुणे.

न स्यात् ॥ तथा । अश्रुत्तमे वा । अहं पपच । अहं पपाच । अहं
निनय । अहं निनाय । अहं लुखव । अहं लुखाव । अहं चकर ।
अहं चकार ॥

सिचि परस्मै स्वरान्तानाम् ॥ ६ ॥

परस्मैपदे सिचि परतः स्वरान्तानां धातूनां^(१) वृद्धिर्भवति ।
नामिन एव । अरावीत् । अखावीत् । अचैषीत् । अमैषीत् ॥ अर्थात्
स्वरान्तग्रहणमुपदेशार्थं तेन । उद्वोढाम् ॥ सिचितीति किम् ।
नवाव ॥ परस्मा इति किम् । अय्योष्ट ॥
ऊर्णोतेर्वा । प्रीर्णावीत् । प्रीर्णवीत् ॥

व्यञ्जनान्तानामनिटाम् ॥ ७ ॥

परस्मैपदे सिचि परतो व्यञ्जनान्तानां धातूनामनिटां ना-
मिनो वृद्धिर्भवति । उपधाया एव । अभैत्सीत् । अरौत्सीत् ।
अताप्सीत्^(१) ॥ अनिटामिति किम् । अकोषीत् ॥

अस्य च दीर्घः ॥ ८ ॥

परस्मैपदे सिचि परतो व्यञ्जनान्तानां धातूनाम्^(२) अनि-
टामस्य च दीर्घो भवति । अपाक्षीत् ॥ पृथग्योगात् । अभाक्षीत् ॥

वद्व्रजरलन्तानाम् ॥ ९ ॥

परस्मैपदे सिचि परतो वद्व्रज्यो रलन्तानां धातूनामस्य^(३)

१ Om. A.

३ वद्व्रजरलन्तानामस्य F.

२ Om. F.

च दीर्घो भवति । अवादीत् । अत्राजीत् । अचारीत् । अचासीत् ॥
 कथम् अवभीत् । अशसीत् । नाकारस्य रलन्ततेति ॥
 व्यञ्जादीनां षेटामनेदनुबन्धक्यन्तचणश्चसां वेति । अरणीत् ।
 अराणीत् ॥ एदनुबन्धादीनां^(१) च । कगे । अकगीत् ॥ यह ।
 अयहीत् ॥ टुवम । अवमीत् ॥ व्यय । अव्ययीत् ॥ चण । अचणीत् ॥
 श्वस । अश्वसीत् ॥ अनिटामिति नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् ॥

श्विजायोर्गुणः ॥ १० ॥

षिचि परस्मैपदे श्विजायोर्गुणो भवति । अश्वयीत् । अजाग-
 रीत् ॥ वृद्धेरपवादः ॥

अर्तिसत्योरणि ॥ ११ ॥

अर्तिसत्योरणि^(२) गुणो भवति । मा भवानरत् । असरत् ॥
 कथम् अजरत् । अदर्शत् । अचवर्णस्योपलक्षणत्वात्^(३) ॥

जागर्तेः कारिते ॥ १२ ॥

जागर्तेः कारिते परे गुणो भवति । जागरयति ॥

यणाशिषोर्ये ॥ १३ ॥

जागर्तेर्यणाशिषोर्य परे गुणो भवति । जागर्यते । जागर्यात् ॥
 य इति किम् । जागरिषीष्ट । इष्टेज्वच्चेति वृद्धिः स्यात् ॥

१ एदनुबन्धानां A.

२ A. adds परे.

३ अकारस्योप० A.

परोक्षायामगुणे ॥ १४ ॥

जागर्तेः परोक्षायामगुणे गुणो भवति । जजागरतुः । जजा-
गरतुः ॥ अगुण इति किम् । जजागार ॥

चतुश्च संयोगादेः ॥ १५ ॥

संयोगादेर्धातोर्चतश्च परोक्षायामगुणे गुणो भवति । सस्म-
रतुः । सस्मरतुः ॥ कथं संचस्करतुः । संचस्करतुः । अस्मिद्धं बहिर-
ङ्गमन्तरङ्गमित्यनित्येयम् ॥

चदन्तानां च ॥ १६ ॥

चदन्तानां च परोक्षायामगुणे गुणो भवति । तेरतुः । तेरतुः ।
विशशरतुः । विशशरतुः । विददरतुः । विददरतुः । निपपरतुः ।
निपपरतुः ॥ कथं विशश्रुतुः । विशश्रुतुः^(१) । विदद्रुतुः^(१) । विदद्रुतुः ।
निपप्रतुः । निपप्रतुः । श्रुद्ग्रामर्थे आद्राग्रास्य वर्तन्ते ॥

चच्छ चतः ॥ १७ ॥

पुनर्यहणं गुणार्थम् । चच्छ चतः स्थाने परोक्षायां गुणि-
न्यगुणे च गुणो भवति । आनर्ह । आनर्हतुः । आनर्हुः ॥ कथम्
आरतुः । नित्यत्वान्निमित्ताभावाद्वा नागमविघातः स्यात् ॥

शीडः सार्वधातुके ॥ १८ ॥

शीडः सार्वधातुकेऽगुणे गुणो भवति । एकवर्णत्वादर्थान्ते ।
शेते । शयीत । शेताम् । अशेत^(२) ॥

अयीर्ये ॥ १९ ॥

शीङ ईकारोऽय भवति^(१) ये परे । शय्यते । अधिशय्य गतः ॥
कथं समुद्भते । समुद्भ गतः । ऊह्यर्थे^(२) वहिरिति ॥ अगुणे ये तु
सोपसर्गस्य ऊहतेर्निवृत्तिरभिधानात् । तेन ह्रस्वो न वाच्यः^(३) ॥

आयिरिच्यादन्तानाम् ॥ २० ॥

आदन्तानां धातूनामिचि पर आयिर्भवति निर्दिष्टस्यातः
स्थाने । अस्थायि । अदायि^(४) । दायिष्यते । अदायिषत^(५) ।
दायिषीष्ट । दायिता । इष्टेज्यच्चेति ॥

शाखासाहाय्यावेपामिनि ॥ २१ ॥

शाखासाहाय्यावेपाम्^(६) इनि पर आयिर्भवति । शो शाय-
यति । षो षाययति । सो साययति । ङेञ्^(७) ङाययति । व्येञ्^(८)
संभ्याययति^(९) । वेञ् वाययति^(१०) । पा पाने । पै ओवै^(१०) । पा-
ययति ॥

अर्तिहीन्लीरीकूयीक्ष्माय्यादन्तानामन्तः^(११) पो यलो-
पो गुणश्च नामिनाम् ॥ २२ ॥

अर्त्यादीनामादन्तानां च इनि परे पकारोऽन्तो भवति ।

१ B. adds अगुणे.

२ ऊह्यर्थे F.

३ B. om. from तेन.

४ B. adds अस्थायिष्यते ।

५ अदायिष्यत A.; om. B.

६ F. adds आदन्तानां.

७ ड्रेङ् वेञ् B.

८ ङाययति A.

९ F. om. from वेञ्.

१० पै ओवा A.; पै ओ F.

११ ०कूयी० MSS.

यथासंभवं यत्नोपो गुणश्च नामिनाम् । तिपा धातुरेव^(१) निर्दि-
 श्यते । अर्पयति । ह्रेपयति । ह्येपयति । री रेषणे रीङ् अरणे वा ।
 रेपयति । क्रोपयति । क्षापयति । स्थापयति^(२) । क्रापयति ।
 अधापयति ॥

पातेर्लोऽन्तः ॥ २३ ॥

पातेरिनि परे लकारोऽन्तो भवति । पालयति । पल रक्षणे
 चौरादिकोऽप्यस्ति पातेरायिः स्यादिति वचनम् ॥ पुनरन्तपद-
 णम् आदेशो वा स्यादिति ॥

धूञ्प्रीणात्योर्नः^(३) ॥ २४ ॥

धूञ्प्रीणात्योरिनि^(३) परे नकारोऽन्तो भवति । धूनयति ।
 प्रीणयति ॥ धूञ्प्रीणात्योरिति किम् । धू विधूमने । विधावयति ।
 प्रीङ् प्रीतौ । प्राययति ॥

घृतं विलीमयति । विलीनं करोतीतीन्^(४) । घृतं विलासयति ।
 ललते रूपं । खेदद्रवीकरणे खियः कारिते वृत्तिर्वास्त्वनभिधा-
 नात्^(५) ॥

पक्षेणोपवाजयतीति वजते रूपम् । वाधातोः कम्पने कारिते न^(६)
 वृत्तिः ॥

सत्यार्थवेदानामन्त आप्^(७) कारित एव चुरादौ । सत्यापयति ।

१ नामिनां भवति तिपा धातुमार्च F.

२ Om. A. ; F. adds विस्त्रापयति.

३ °खः । ° इणि A.

४ करोतीत्यर्थः । A.

५ वृत्तिर्नास्त्व° F. ; °वास्त्वभि-
 धानात् A.

६ B. om. कारिते न.

७ आप्ति A.

अर्थापयति । वेदापयति ॥ कथं कारापयति । वर्णापयति^(१) ।
शब्दापयति । आपनमापः कारस्यापः कारापः तं करोतीतीन् ।
हेतौ साधुस्येदक्तव्यं वा ॥

स्फायेर्वादेशः ॥ २५ ॥

स्फायेरिनि परे वादेशो भवति । स्फावयति । आगमः स्फा-
दित्यादेशवचनम् ॥

शदेरगतौ तः ॥ २६ ॥

शदेरगत्यर्थस्य इनि परे त आदेशो भवति । फलानि शा-
तयति^(२) ॥ अगताविति किम् । गाः शादयति । गमयतीत्यर्थः ॥
रुद्धर्थे रुपिरिति ब्रीहीन् रोपयति^(३) । कायमधारोपयति ।
अर्थ^(४) समारोपयति ॥ रुहेस्तु । रोहयति । आरोहयति हस्ती
हस्तिपकम्^(५) ॥

हन्तेस्तः ॥ २७ ॥

हन्तेरिनि परे तकारोऽन्तो भवति^(६) । घातयति ॥ पुन-
स्तयद्वयं गत्यर्थम्^(७) । तेन शस्याद् गां घातयति^(८) । गमयती-
त्यर्थः ॥

१ Om. A.

२ शतयति A.

३ ब्रीहीमारोपयति A.

४ अर्थ F.

५ हस्तौ हस्तीपकं B.

६ ० परे तकारस्य तकारो भवति B.

७ गत्यर्थं स्थात् B.

८ F. om. शस्याद्; B. om. श०गां.

हस्य हन्तेर्घिरिनिचोः ॥ २६ ॥

हन्तेर्हस्य इनिचोः परतो घिर्भवति । धातयति । अघानि ॥
हान्तस्य धातोर्विशेषणं स्यादिति पुनर्हन्तिग्रहणम्^(१) ॥

लुप्तोपधस्य च ॥ २७ ॥

हन्तेर्लुप्तोपधस्य च हस्य घिर्भवति । घ्नन्ति । आघ्नते ॥ लुप्तोप-
धस्येति किम् । क्लेशापहः । तमोपहः^(२) ॥

अभ्यासाच्च ॥ ३० ॥

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य घिर्भवति । अघान ॥ हन्तेरभ्यासा-
दिति किम् । हननीयितुमिच्छति^(३) । जिह्ननीयिषति ॥
हेरचणीति वक्तव्यम् । जिघीषति । प्रहाययितुमिच्छति । प्रजि-
घाययिषति ॥ अचणीतिवचनात् । प्राजीहयत् ॥

जेर्गिः सन्परोक्षयोः ॥ ३१ ॥

जयतेः सन्परोक्षयोर्गिर्भवति । जिगीषति । जिगाय । विजि-
ग्ये ॥ जिनातेर्लौचणिकत्वात् । जिज्यतुः ॥

चेः किं वा ॥ ३२ ॥

चिज्जः सन्परोक्षयोः किर्भवति वा । चिकीषति । चिचीषति ।

१ A. adds वृहयति.

३ हननीतुम्° A.

२ B. adds अपात् क्लेशतमसोरिति डः ।

चिकाय । चिचाय । चिको । चिच्ये ॥ कि कित ज्ञाने परस्मैपदी-
ति वचनम् ॥

सणोऽलोपः स्वरेऽबहुत्वे ॥ ३३ ॥

सणोऽकारस्य लोपो भवति । अबहुत्वे खरे । अधुचाताम् ।
अधुचायाम् । अधुचि ॥ खर इति किम् । अधुचत ॥ अबहुत्व-
मिति किम् । अधुचन्त । अकारान्तत्वाच्चलोपो न स्यात् ॥

दरिद्रातेरसार्वधातुके ॥ ३४ ॥

तिपा धातुरेव^(१) निर्दिष्टः । दरिद्रातेरसार्वधातुकमात्रे
ऽन्तस्य लोपो भवति । दरिद्रयति । अदरिद्रि । दरिद्रो वर्तते ।
दरिद्र्यते । दरिद्र्यात् ॥ कथं दरिद्रेयम् । आत्वनोरिच्च [का०
४. २. १२] इति परत्वादेति^(२) मण्डूकश्रुत्या युष्मोरनिटि^(३) सनि
च न स्यात् । दरिद्राणम् । दरिद्रायकः । दिदरिद्रासकः ॥

व्रश्चिमस्जोर्धुटि ॥ ३५ ॥

व्रश्चिमस्जोर्धुटि^(४) परेऽन्तस्य लोपो भवति । व्रष्टा । व्रश्च-
ति । मष्ठा । मष्टयति । नागमेऽन्तरङ्गत्वात् सस्य दृतीये सति
पञ्चाक्षोपः ॥ धृटीति किम् । दृश्यते ॥

१ धातुमात्रं A.

२ ०वेति यः B.

३ युष्मोर० F.; युष्मोर० B.

४ अणयोर्धुटि F.

यन्योकारस्य ॥ ३६ ॥

धातोरोकारस्य लोपो भवति । चनि परे^(१) । चति । स्यति ॥
यनीति किम् । उपोचते । परनिमित्तादेशः पूर्वस्मिन् स एव ॥

आकारस्योसि ॥ ३७ ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति । उषि परे । उदगुः । अदुः ॥
अरुः । अलुः ॥

सन्ध्यक्षरे च ॥ ३८ ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति । सन्ध्यक्षरे च परतः^(२) ।
व्यतिरे । व्यतिक्षे ॥

अस्तेः^(३) सौ ॥ ३९ ॥

अस्तेः^(३) सौ परे ऽन्तस्य लोपो भवति । असि ॥ कथम् आशीः ।
लाक्षणिकत्वात् ॥ आध्वम्^(४) । आशाध्वम्^(५) । इति सस्य द्वितीये
ऽपि ध्व उच्चारणस्याभेदात् ॥
ह एकारे वक्तव्यः । व्यतिहे ॥ कथम् ईद्वामासे । तिपा धातुस्वरूप-
निर्देशात्^(६) ॥

असन्ध्यक्षरयोरस्य तौ सल्लोपश्च ॥ ४० ॥

इह धातुप्रस्तावे ऽकारसन्ध्यक्षरयोः परयोरकारस्य^(७) ता-

१ उषि परे B.

२ परे । A.; om. B.

३ अस्तेः A.

४ आध्वं MSS.

५ आशाध्वम् A.; आसाध्वं B.; आसाध्वं F.

६ धातु is omitted by F., supplied by A.

७ परतो ऽका० F.; वर्णयोराकारस्य A.

वकारसन्ध्यचरे वर्णौ भवतः । यथासंख्यम् । तयोश्च निमित्तभू-
तयोर्लोपो^(१) भवति । चिकीर्षति । दीव्यन्ति । पच्यन्ते । पचे ॥
अस्तेति किम् । यान्ति ॥ असन्ध्यचरयोरिति किम् । पचति ॥ अस्
लोप इति सिद्धे तौ तल्लोपश्चेति किम् । पच्यन्ते । नलोपो मा
भूत् ॥

दीधीवेयोरिवर्णयकारयोः ॥ ४१ ॥

दीधीवेयोरन्तस्य लोपो भवति । इवर्णयकारयोः पर-
योः^(२) । आदीधिता । आवेविता । आदीधीत । आवेवीत^(३) ।
आदीध्यते । आवेध्यते ॥ न^(४) यथासंख्यमिहेति न तु प्रत्येकं धा-
तवो द्विवचनात् ॥

नामिष्यञ्जनान्तादायेरादेः ॥ ४२ ॥

नाम्यन्ताद् व्यञ्जनान्ताच्चायेरादेर्लोपो भवति । अग्नीयते ।
रैयते^(५) । विदुष्यते । अनुडुष्यते ॥ ब्राह्मणीवाचरति । नित्यत्वात्
पुंवङ्गावः । ब्राह्मणायते ॥ संनिपातलक्षणं स्वादिति नामिष्यणम् ॥

गमहनजनखनघसामुपधायाः स्वरादावनण्यगुणे
॥ ४३ ॥

गमादीनामुपधायाः स्वरादावण्वर्जितेऽगुणे^(६) लोपो भव-

१ A. om. निमित्त.

२ परतः F.

३ आदीधीत । आवेवीत B.

४ F. om. न.

५ F. adds पट्टयते.

६ स्वरादावनण्यगुणे A.

ति । अगमत् । अगमुः^(१) । अघत् । अघुः । अनी जन अघे । चक्षुः ।
चक्षुः । अचत् । अचुः^(१) ॥ खरादाविति किम् । गम्यते ॥ अग-
णीति किम् । अगमत् । अघसत् ॥ अगुण इति किम् । गमिष्यति ॥

कारितस्यानामिङ्गिकरणे^(२) ॥ ४४ ॥

आम्इङ्गविकरणादन्यस्मिन् प्रत्यये कारितस्य लोपोभवति ।
अचीकरत् । अचीकमत^(३) । अररचत् । कार्यते । कारणा । उद-
पादि^(४) । यत्नादयो बाध्यन्ते ॥ अनामिङ्गिकरण इति किम् ।
कारयामास । कारयिता । कारयति । अहं कारये । तद्भावा-
दन्तरङ्गत्वाच्च गुणः ॥

यस्यापत्यप्रत्ययस्यास्वरपूर्वस्य यिन्आयिषु ॥ ४५ ॥

यिन्आयी द्वौ बद्धवचनं गणार्थम् । यस्मैत्यकार उच्चार-
णार्थः । अपत्यप्रत्ययसंबन्धिनो यस्यास्वरपूर्वस्य यिन्आयितद्धि-
तानात्स्वरच्चिस्त्रीकारेषु^(५) लोपो भवति । गार्गीयति^(६) । गा-
र्गीयते^(७) । गार्ग्ये साधुर्गार्ग्य^(८) इति श्रुतेरभेदात् । कुरोर्नका-
रादेश्च रूढादपत्यमात्रे गर्गादित्वाद् णः । कौरव्यस्यापत्यमितीन्

१ F. om. अगमुः । अघुः etc.

२ ०इङ्ग विकरणे A.

३ अचीकमत A. B. against Tril.;
B. adds अपीपचत् ।

४ F. adds समपादि, B. परत्वाद्
यत्ना°

५ ०तद्धितात् स्वर° B.; ०तद्धिता-
द्विधानात् स्वर° F.

६ गार्गीयति A.

७ गार्गीयते A. B.

८ गार्गसाधु° B.

कौरविः । नैषादिः^(१) । गार्ग्यस्यायं^(२) गार्गीयः । गार्गीषां
समूहो गार्गकम् । समूहे ऽकण् । कथं राजन्यकम् । गणकृतमनि-
त्यमिति गार्गी स्यात् । गार्गी स्त्रीगणे ॥ अनात्स्वर इति किम् ।
गार्ग्यायणः ॥ यिन्आयिष्विति किम् । गार्ग्यमाचष्टे गार्ग्ययति ॥
यिन्आयिष्विति^(३) न्याय्यः पाठः । तद्धितानामाकृतिप्रधान-
त्वात् । तथा च^(४) सोमो देवता ऽस्याः सोमी ष्टक् च दृश्यते ॥
अखरपूर्वस्येति किम् । आचेयीयति । आचेयायते । आचेयीस्यात् ।
आचेयी स्त्री ॥

मत्स्यस्य यस्य स्त्रीकार ईये चागस्त्यसूर्ययोः ।

तिष्यपुष्ययोर्नचचे अनि^(५) यस्य विभञ्जनात् ॥

(६) मत्सी । अगस्त्यस्यापत्यमित्यण् । आगस्त्यस्यायम् आगस्तीयः^(७) ।
आगस्त्यस्येयम् आगस्ती । सूर्यस्यायं सौर्यः । तच्च भवः सौरीयः ।
सूर्यस्येयं सौरो दिक् । तैषमहः । तैषी^(८) रात्रिः । पौषमहः ।
पौषी रात्रिः । गणात्पृथगायिरुत्तरार्थः^(९) ॥

नलोपश्च ॥ ४६ ॥

नकारो लुप्यते येन स नलोपो योगः । अर्थाद् यिन्आय्यो-
र्नलोप एव करणीयः । विदुष्यति । विदुष्यते । एवं राजोयति ।

१ नैषादिः A. F. ; नैषधिः B.

२ गार्ग्यस्यायं A.

३ यिन्आयिष्विति B.

४ A. om. च.

५ ऽयि A.

६ B. adds मत्स्यस्य स्त्री.

७ आगस्ती F.

८ तैषी A.

९ *पृथगुत्तरार्थः F.

पथीयति ॥ पुंस्यतीत्यपि ॥ नियमः किम् । दीव्यतीत्यपि ॥ कथं चतु-
र्यति । अनुदुह्यति । गीर्यति । धूर्यति । शब्दाश्रयत्वादिनियमः ॥
सर्पिष्यति । धनुष्यति । षत्वं^(१) स्यादेव ॥ गोमत्यतीति क्तिप् । कथं
गोमान् । पचन् । पुमान् । यिन्आय्योर्धुटि प्रत्ययस्योपस्थानित्यत्वा-
दुदनुबन्धशन्तृङ्पुंसामेवेति ॥

व्यञ्जनादिस्योः^(२) ॥ ४७ ॥

धातोर्यञ्जनाद् दिस्योर्लोपो भवति । अधोक् । असेट् ॥
कथं हंसि । साहचर्यात् ॥

यस्याननि ॥ ४८ ॥

यस्येत्यकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनात्परस्य धातोर्यस्याननि^(३)
प्रत्यये परे लोपो^(३) भवति । बेभिदिता ॥ दृशदमिच्छत्याचरति
वा । दृशदिता ॥ भिषज्यधातुः कण्डूयादौ । भिषजिता ॥ यिन्-
आय्योर्नेच्छन्त्येके । तेनोभयप्रमाणत्वाद् विकल्प इति वक्ष्यमाण-
लोपोक्तेर्द्वियकारपाठादा मव्यादीनामदोषः । मथिता । सूक्ष्मि-
ता । ईर्यिता ॥ व्यञ्जनादिति किम् । लोसूयिता । इनो लोपे
ऽयादेशे च । मोमूचिता^(४) । शाशयिता ॥ धातोर्यस्येति किम् ।
पच्यते ॥ अननीति किम् । पापच्यते ॥

१ षत्वं B. ; इति षत्वं F.

२ °दिस्याः B.

३ A. om. परे; धातोर्यशब्दस्या-
ननि लोपो F.

४ मोमुचिता A. F.

अस्य च लोपः ॥ ४९ ॥

धातोरकारस्थाननि प्रत्यये परे लोपो भवति । चिकीर्षिता ॥
कुसुमं मगधं कर्ता । कुसुमिता । मगधिता ॥ विषयसप्तम्यपि ।
कण्डूः । लोलूः । यायावरः । तेनास्य च लोपे यलोपः स्यात्^(१) ॥

सिचो धकारे ॥ ५० ॥

सिचो धकारे परे लोपो भवति । अलविद्रम् । अचोद्रम् ॥
अयन्धमिति यस्य ढतीयेऽपि ध्व उच्चारणस्याभेदात् ॥

धुटश्च धुटि ॥ ५१ ॥

धुटः^(२) परस्य सिचो लोपो भवति । धुटि परे । अभिन्त ।
अभित्याः ॥ धुट इति किम् । अमंस्त ॥ धुटीति किम् । अभित्या-
ताम् ॥

ह्रस्वाच्चानिटः^(३) ॥ ५२ ॥

ह्रस्वात्परस्थानिटः सिचो लोपो भवति । धुटि परे । अहृत ।
अहृताः । समस्थित । आहत ॥ ह्रस्वादिति किम् । अचोष्ट ॥
नेटः परस्य वेति सुखार्थम् । तेन । अवारिष्टाम् । व्यद्योतिष्ट^(४) ॥

इटश्चेटि ॥ ५३ ॥

इटः परस्य सिचो लोपो भवति । ईटि^(५) परे । अलावीत् ।

१ यलोप एव स्यात् A.

४ Om. F.

२ धुटि F.

५ इटि B. F.

३ ह्रस्वाच्चानिटः B.

अकोषीत् ॥ इट इति किम् । अभैलीत् ॥ ईटोति^(१) किम् ।
अकनिषम् ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ ५४ ॥

धातोः संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति ध्रुव्यन्ते
च । आरिष्यते । आलिष्यते । आचष्टे । भ्रष्टा । भ्रक्षति ॥ लघु ।
लष्टिः । लौ नेट् ॥ अन्ते चेत्युत्तरार्थम् । भाषायामपि चेकीयित-
लुगन्तमित्येके । अवाभ्रट् ॥ स्कोरिति किम् । अकार्ष्टाम् । मृज
अमार्ष्ट ॥ ध्रुव्यन्त इति किम् । मृज्जते । आचक्ष्महे ॥

चवर्गस्य किरसवर्णे ॥ ५५ ॥

चवर्गस्य किर्भवति । असवर्णे ध्रुव्यन्ते च ॥ वक्ता । योक्ता ।
अनेमेक् । अवेवेक् ॥ असवर्ण इति किम् । उञ्छति । उञ्छति ॥

हो ढः ॥ ५६ ॥

धातोर्हकारस्य^(२) ढो भवति ध्रुव्यन्ते च । खेडा । खेक्षति ।
अखेष्ट^(३) ॥

दादेर्घः ॥ ५७ ॥

धातोर्दादेरवयवस्य^(४) ह्रस्व घो भवति ध्रुव्यन्ते च । अधो-
क्ष्यत् । अधोक् ॥ कथं दोग्धा । आद्यन्तवद्भावात् ॥

१ इटोति B. F.

२ धातोर्हस्य A.

३ F. adds ध्रुव्यन्त इति किं । लिङ्गति ।

४ A. om. दादेर्घः ।

नहेर्धः ॥ ५८ ॥

नहेर्हस् धो^(१) भवति धुव्यन्ते च । नद्धा । नत्स्यति । अनानत् ॥

भृजादीनां षः ॥ ५९ ॥

भृजादीनामन्तः षो भवति धुव्यन्ते च । भ्रष्टा । भ्रक्ष्यति ।
स्त्रष्टा । स्त्रक्ष्यति । मार्षा । अमार्ष^(२) । मार्ष्यति । यज यष्टा ।
राजृ राष्टिः । भ्राजृ भ्राष्टिः ॥ भ्रस्त्रेर्भृजिरिहोपलक्षणम् । नि-
पातनस्त्रेष्टविषयत्वात्^(३) संप्रसारणादन्यत्र विभाषा । भ्रष्टा^(४) ।
भर्षा । भ्रज्जनम् । भर्ज्जनम् ॥ संप्रसारणे तु । भ्रज्जति । भ्रज्जते ॥

छशोश्च ॥ ६० ॥

छशोश्च षो भवति धुव्यन्ते च । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । क्रोष्टा ।
क्रोक्ष्यति । अचोक्रोट् ॥ निमित्ताभावाद् दिर्वा पाठः ॥

भाषितपुंस्कं पुंवदायौ ॥ ६१ ॥

भाषितपुंस्कं पुंवद् भवति । आयौ परे^(५) । ब्राह्मणीवाचरति ।
ब्राह्मणायते । श्रेणी^(६) श्रेतायते । हरिणी हरितायते । एनी एता-
यते^(७) । लोहिनी लोहितायते । श्रेतैतहरितलोहितेभ्यस्त्रो न

१ नहेर्हकारस्य धकारो F.

२ अमार्ष F. ; मार्ष्यति A.

३ निपातनस्त्रेष्टार्थत्वात् A.

४ विभाषेयम् । प्रष्टा । A.

५ परतः A. ; आयौ प्रत्यये परे F.

६ B. adds श्रेणायते.

७ A. om. एनी०

इति नदादौ ॥ अर्थे तु न भवति गौणत्वात् । असोहिनी सो-
हिनी भवति । सोहिनीयते । इत्यन्ये ॥ पुमानिव पुंवत् स्त्रीति
लोकतः सिद्धम् । तत्राधिकारबलाद्^(१) अमुख्यमपि नपुंसकं पुंव-
दिति^(२) । तेनातिनूयते ॥ भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थ इति समासात् ।
द्रोणीयते ॥ कथं श्रूयते । श्रूयस्व श्रूयस्वन्तो निपातनात् ।
नास्तीभावत्वं^(३) श्रूयस्वम् अपि तु विशिष्टमेव दृढम् ॥ कथं
गर्भीयते शास्त्रिः । अन्तर्वर्तित्वमात्रविवक्षयेति^(४) ॥

आदातामायामादेरिः ॥ ६२ ॥

अकारात्परयोरातामायामित्येतयोरादेरिर्भवति^(५) । पचे-
ताम् । पचेयाम् ॥ अकारादिति किम् । व्यत्यपाताम् ॥

आते आथे इति च ॥ ६३ ॥

अकारात्परयोराते आथे इत्येतयोरादेरिर्भवति^(५) । पचेते ।
पचेथे ॥ अविकृतनिर्देशात् खरे विकृतिर्नास्तीति । इति चैवंप्र-
कारे द्रष्टव्यः^(६) । तेन पचावहे आवामिति खरे^(७) विकृतिर्न
स्यात् ॥

१ °वशाद् A.; तत्र नाम्यधिकाराद्
F.

२ Om. A.

३ नास्तीभावत्वं A.; नास्ति अभा°
B.

४ °विवक्षयति A.; °विवक्षेति B.

५ °एतयोः परयोरादिरिर्भ° A.

६ द्रष्टव्य इत्यर्थः । A.

७ पचाव आवा° B.; °आवामिह
खरे A.; पचावहे इति वि° F.

याशब्दस्य च सप्तम्याः ॥ ६४ ॥

अकारात्परस्य याशब्दस्य सप्तम्या^(१) दृर्भवति । पचेत् । पचे-
ताम् । पचेः ॥ अकारादिति किम् । अद्यात् ॥

यामयुसोरियमियुसौ^(२) ॥ ६५ ॥

अकारात्परयोर्धामयुसोरियमियुसौ^(२) भवतः । यथासं-
ख्यम् । पचेयं । पचेयुः ॥ कथम्^(३) आह । आहतुः । आहः ।
आत्य । आहयुः । ब्रुवस्त्यादिषु पञ्चसु निपाता वा ॥ तथा वि-
देर्नवसु । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्य । विदयुः । विद । वेद ।
विद । विद्य ॥

शमादीनां दीर्घो यनि ॥ ६६ ॥

शमादीनां^(४) दीर्घो भवति यनि परे । ग्राम्यति । दाम्यति ॥
मदीपर्यन्तः शमादिः ॥ यनीति किम् । ग्रम्यते ॥

ष्टिवुक्लम्वाचमामनि ॥ ६७ ॥

एषामनि^(५) परे दीर्घो भवति । षीवति । क्लामति । आचा-
मति ॥ आङिति किम् । विचमति^(६) । चमति ॥

१ Om. F.; B. om. याशब्दस्य.

२ ०युसोर् युसौ F.

३ Om. B. F.

४ A. adds धातूनां.

५ A. adds विकरणे.

६ Om. B.

क्रमः परस्मै ॥ ६८ ॥

क्रमः परस्मैपदे ऽनि दीर्घो भवति । क्रामति ॥ कथं क्राम ।
हेर्लोपात् ॥ परस्मा इति किम् । पराक्रमते । उपक्रमते^(१) ॥

गमिष्यमां छः ॥ ६९ ॥

सामान्यमनुवर्तते । एषामन्तस्य छो भवति । अनि परे^(२) ।
गच्छति । संगच्छते । इच्छति । यच्छति । आयच्छते ॥

पः पिबः ॥ ७० ॥

पाधातोरनि परे^(३) पिबादेशो भवति । पिबति ॥
अदन्तो वा । अनि पारूपस्येति किम् । पै ओवै^(४) । पायति ॥

घ्रो जिघ्रः ॥ ७१ ॥

प्राधातोरनि परे जिघ्रादेशो भवति । जिघ्रति ॥

ध्रो धमः ॥ ७२ ॥

प्राधातोरनि परे धमादेशो भवति । धमति ॥

स्थस्तिष्ठः ॥ ७३ ॥

स्थाधातोरनि परे तिष्ठादेशो भवति । तिष्ठति ॥

१ B. om. from परस्मा० ; A. gives
only the example प्रक्रमते.

२ A. om. अनि परे.

३ B. F. om. परे in sūtras 70-80.

४ B. adds शोषणे.

मो मनः ॥ ७४ ॥

माधातोरनि परे मनादेशो भवति । मनति ॥

दाणो यच्छः ॥ ७५ ॥

दाणधातोरनि^(१) परे यच्छादेशो भवति । यच्छति ॥

दृशेः पश्यः ॥ ७६ ॥

दृशेरनि परे पश्चादेशो भवति । पश्यति ॥

अर्तेर्चृच्छः ॥ ७७ ॥

अर्तेरनि परे चृच्छादेशो भवति । चृच्छति ॥ तिब् निर्दे-
शार्थ एव^(२) ॥

सर्तेर्धावः ॥ ७८ ॥

सर्तेरनि परे धावादेशो भवति । धावति ॥ ननु धावु गता-
वप्यस्ति जवाभिधाने यथा स्यादिति वचनम् । तेन प्रियामनुस-
रति ॥

शदेः शीयः ॥ ७९ ॥

शदेरनि परे शीयादेशो भवति । शीयते ॥

सदेः सीदः ॥ ८० ॥

सदेरनि परे सीदादेशो भवति । सीदति ॥

१ दान० MSS.

२ तिपा धातुस्वरूपार्थः । A.;

तिपः स्वरूपनिर्देशार्थ एव । B.;

F. and Tril. as above.

जा जनेर्विकरणे ॥ ८१ ॥

जनेर्विकरणे जादेशो भवति । जनी^(१) । जायते ॥ यणि तु
ये वा स्यात् । जायते । अन्यते ॥

ज्ञश्च ॥ ८२ ॥

ज्ञश्च विकरणे जादेशो भवति^(१) । जानाति ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८३ ॥

पूजादीनां विकरणे ह्रस्वो भवति । पुनाति । लुनाति ॥ स्वी
चेत्यतो प्लादिप्लादिव्यवच्छिन्नये वृत्^(२) ॥ पूङ्गु पवते^(३) । मूङ्
भवते ॥

उतो वृद्धिर्ब्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके^(४) ॥ ८४ ॥

धातोऽतो वृद्धिर्भवति । व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके
परे । रौति । रौषि । रौमि । एवं नौति । स्त्रौति ॥ कथं जुहोति ।
जुहोतिरिति निर्देशात् ॥ धातोरिति किम् । सुनोति । तनोति ॥

ऊर्णोतिर्गुणः^(५) ॥ ८५ ॥

परयोगेनात्र वा गम्यते । ऊर्णोतिर्ब्यञ्जनादौ^(५) गुणिनि सा-
र्वधातुके परे गुणो भवति वा । प्रोर्णोति । प्रोर्णोति ॥

१ A. om. from जनी to भवति in
S. 82.

२ व्यवच्छिन्नये(१) A. B.; वृत्करणं B.

३ पूङ्गु गुण इति पवते । A.

४ गुणि सार्व° A.

५ ऊर्णोतिः° MSS.

स्यस्तन्यां च ॥ ८६ ॥

ऊर्णोतिर्यञ्जनादौ^(१) गुणिनि स्यस्तन्यां च नित्यं गुणो भव-
ति । प्रीर्णोत् । प्रीर्णोः ॥ चकारोऽगुक्तसमुच्चयार्थः । तेनेटि वा
स्यात् । प्रीर्णविता । प्रीर्णुविता^(२) ॥ प्रीर्णावीत् । प्रीर्णुवीत्^(३) ।
इत्यपि स्यात् ॥

तृहेरिङ् विकरणात् ॥ ८७ ॥

प्रकृतत्वात्सार्वधातुकमनवर्तते । ढहेर्विकरणात्पर इडागमो
भवति । व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । ढणेडि । ढणेचि ।
ढणेछि ॥

ब्रुव ईङ्^(४) वचनादिः ॥ ८८ ॥

ब्रुव ईङ्^(४) भवति वचनादिर्भूत्वा व्यञ्जनादौ गुणिनि सा-
र्वधातुके परे । ब्रवीति । ब्रवीत् । अब्रवीत् ॥
चर्करितादेति^(५) केचित् । बोभवीति । बोभोति ॥

अस्तेर्दिस्योः ॥ ८९ ॥

अस्तेः परयोर्दिस्योर्वचनादिरीङ् भवति^(६) । आसीत् । आ-
सीः ॥ साहचर्यात् त्वमसि ॥ तिपा धातुस्वरूपनिर्देशात्^(७) । अभूत् ॥

१ ऊर्णोतिः० MSS.

२ प्रीर्णाविता B.

३ प्रीर्णवीत् F.

४ ईङ् B. F.

५ चर्करिताङ् B. F.

६ ० ई भवति A.; दिस्त्रोरीङ् भव-
ति B.

७ तिपा स्वरूप० B.; तिपा धातोः
स्वरूप० F.

सिचः ॥ ९० ॥

सिचः परयोर्दिस्त्रोर्वचनादिरीड् भवति । अकार्षीत् । अकार्षीः ॥ आगमशासनमनित्यमिति केचित् । मा भैः ॥

रुदादिभ्यश्च ॥ ९१ ॥

रुदादिभ्यः परयोर्दिस्त्रोर्वचनादिरीड् भवति । अरोदीत् । अरोदीः । अस्वपीत् । अस्वपीः । अश्वसीत् । अश्वसीः । प्राणीत् । प्राणीः^(१) । अजचीत् । अजचीः । पञ्चैते रुदादयः ॥

अदोऽद् ॥ ९२ ॥

अदः परयोर्दिस्त्रोर्वचनादिरड् भवति । आदत् । आदः ॥ रुदादेरपि^(२) केचित् । अरोदत् । अरोदः^(३) ॥

सस्य सेऽसार्वधातुके तः ॥ ९३ ॥

सस्य तकारो भवति । असार्वधातुकविषये से । जिघत्सति । वत्स्यति ॥ असार्वधातुक इति किम् । वस्त्रे ॥

अणि वचेरोदुपधायाः ॥ ९४ ॥

वचेरुपधाया ओद् भवति । अणि परे^(४) । अवोचत् । अवोचः ॥ कथं पुस्तकवाचः । असार्वधातुक इति विशेषणात् । एवमुत्तरत्रापि ॥

१ अप्राणीत् । अप्राणीः । A.

२ रुदादेरपीति B.

३ अरोददित्वादिः ॥ A.

४ असार्वधातुके अणि° A.

अस्यतेः स्थोऽन्तः ॥ ९५ ॥

अस्यतेरन्तः स्थो भवति । अणि परे । अपास्यत् ॥

पतेः पप्तिः ॥ ९६ ॥

पतेः पप्तिर्भवति । अणि परे । अपपत्^(१) ॥ अत्रेद् वक्तव्यः ।
अस्यत् ॥

कृपे रो लः ॥ ९७ ॥

कृपे रेफस्य लकारो^(२) भवति । कल्प्ता^(३) । कल्पयति ।
कल्पः ॥ कथं क्लृप्तः । क्लृप्तिरिति रश्रुतेर्लश्रुतिरिति वक्तव्यं वा । इह
लृकारस्य रेफस्यावर्णात्मन^(४) लृकारस्थो लकारोऽवर्णा-
त्मान्तरतस्याद् भवन् । लृकारस्य^(५) लृकार एव स्याद् अव्य-
तिरिक्तत्वात् ॥ कथं छपा । लाक्षणिकत्वात् । छपणादयो झीषा-
दिका इति^(६) ॥

गिरतेष्वेक्रीयिते ॥ ९८ ॥

गिरते रेफस्य लकारो भवति । चेक्रीयते परे । गर्हितं गिर-
ति । निजेगिच्छते ॥

वा स्वरे ॥ ९९ ॥

गिरते रेफस्य लृत्वं भवति वा स्वरे परे । गिरति । गिच्छति ।

१ A. adds अपपत्तः ।

२ लो A.

३ A. adds कल्पयति.

४ °वर्णात्मा A.

५ लृकारस्य A.

६ A. om. इति.

निगरणम् । निगलनम् ॥ निगास्यत इतीनः^(१) स्नानिवद्भावात् ॥
 गलः प्राण्यङ्गे विधे तु गर इति^(२) ॥ कपिरिकादेर्लोकितः सि-
 द्विः^(३) । कपिरिका । कपिलिका । रोहिणी । लोहिणी । रोम ।
 लोम । पर्यङ्कः । पल्यङ्कः । परिचः । पलिचः । परियोगः । पलि-
 योगः । चूडा । चूला । वडभी । वलभी । जडम् । जलम् । जड-
 धिः । जलधिः । डलयोरेकत्वम् ॥ तथोपसर्गस्यायतौ^(४) । परा-
 यते^(५) । पलायते ॥ निर्दुरोर्वा स्यात् । निरयणम् । मिलयनम् ।
 दुरयणम् । दुलयनम् ॥ अतिव्यवहिते नेष्टम् । प्रत्ययते ॥

तृतीयादेर्घठधभान्तस्य धातोरादिचतुर्थत्वं सध्वोः^(६)
 ॥ १०० ॥

धातोरवयवस्य तृतीयादेर्घठधभान्तस्यादिचतुर्थत्वं^(७) भव-
 ति । आन्तरतम्यात् । सकारे ध्वे च परतः । दुधुचति । अधुध्वम् ।
 अधुचत^(८) । अधूद्धम् । बुभुत्सते । अभुद्धम्^(९) । धीप्सति । भो-
 त्सते^(१०) । निघोच्यते^(११) । इत्याद्यन्तवद्भावात्^(१२) ॥ सध्वोरिति
 किम् । दिदन्निषति । दुग्धः । दुग्धवान् ॥ पुनर्धातुपद्विषमिह
 सुखार्थं च^(१३) ॥

१ इति A.

२ B. om. इति.

३ सिद्ध इति F.

४ F. adds वा ; B. om. तथा.

५ पल्ययते । A.

६ सध्वे ॥ A.

७ °आदेसतुर्थत्वं B.

८ अधुचत् A. ; om. बुभुत्सते.

९ अभुद्धं B. F.

१० भोत्सति F.

११ निघोच्यते B.

१२ इत्याद्यन्तवदुपचारात् ॥ A.

१३ सुखार्थमुत्तरार्थं च ॥ F.

लोपे च दिश्योः ॥ १०१ ॥

धातोरवयवस्य तृतीयादर्घढभान्तस्यादेस्तुर्थलं भवति ।
दिस्त्रोर्लोपे च सति । अधोक् । अजोघोद् । अबोभोत् ॥ दिस्त्रो-
रिति किम् । अदुग्धाः । वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलोपलक्षणं ना-
स्तीति ॥

सथोश्च दधातेः ॥ १०२ ॥

दधातेर्धान्तस्यादेस्तुर्थलं भवति । तथोः सध्वोश्च परतः ।
धत्तः । धत्यः । धत्से । धङ्गे ॥ धान्तस्येति किम् । दधाति^(१) ।
दधासि ॥

॥ इति दौर्गसिंक्षां वृत्तावाख्याते षष्ठः पादः समाप्तः ॥

इडागमोऽसार्वधातुकस्यादिर्व्यञ्जनादेरयकारादेः ॥ १ ॥

धातोर्विहितस्यासार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरादि-
रिडागमो भवति । भविता । भविष्यति । भवितव्यम् ॥ पुनर्धातु-
धिकारो धातुसंज्ञाश्रितासार्वधातुकार्थः । तेन वृत्ताति । वृत्तोति ।
जुगुप्सते । मीमांसते ॥ असार्वधातुकस्येति किम् । श्रेते । वेत्ति ॥

टकार इटि च [का० ३. ४. २८] इत्यादौ विशेषार्थः ॥ व्यञ्जनादे-
रिति किम् । बभूव ॥ अयकारादेरिति किम् । भूयात् ॥

क्षुक्रमिभ्यां परस्मै ॥ २ ॥

परस्मैपदविषये यौ क्षुक्रमी ताभ्यां परस्मासार्वधातुकस्य व्य-
ञ्जनादेरयकारादेरादिरिडागमो भवति । प्रस्त्रविता । प्रस्त्रवि-
व्यति । क्रमिता । क्रमिव्यति । चिक्रमिषति ॥ परस्मैपदविषय एवेति
नियमात् । व्यतिक्रियते । प्रचिक्रंसते । उपचिक्रंसते^(१) । प्रोपाभ्यां
क्रमी रुचादिरादिकर्मणि ॥ प्रस्त्रवितव्यम् । प्रक्रमितव्यम् । इत्यु-
समानविषयत्वादिट्^(२) ॥ कथं प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता^(३) । आत्मने-
पदविषयस्य क्रमेः कर्तरि कृतीट्प्रतिषेधः ॥ प्रस्त्रवितेवाचरति ।
प्रस्त्रविचीयते । आधिरयमात्मनेपदी ॥

रुदादेः सार्वधातुके ॥ ३ ॥

रुदादेर्गणात् सार्वधातुके^(४) व्यञ्जनादेरयकारादेरादि-
रिडागमो भवति । रोदिति । रुदितः । स्त्रपिति । स्त्रपितः ।
असिति । असितः । प्राणिति । प्राणितः । जञ्जिति । जञ्जितः^(५) ॥
रुद्यत इति परत्वाद् यणा भवितव्यम्^(६) ॥

१ A. adds व्यतिक्रंसते.

२ °असमासविषय° B.

३ प्रक्रान्ता । उपक्रान्ता A. B.

४ A. adds परे.

५ यञ्जिति । यञ्जितः । A.

६ रुद्यत इति व्यवहितत्वात् । A.;

F. om. परत्वात्.

रोदितिः स्वपितिसैव श्रुतिः प्राणितिस्रया ।

अचितिसैव^(१) विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः ॥

ईशः से ॥ ४ ॥

ईशः सादौ सार्वधातुक आदिरिडागमो भवति । ईशिषे ।
ईशिष्य ॥

ईङ्जनोः सध्वे च ॥ ५ ॥

ईङ्जनोः सध्वे च^(२) सार्वधातुके पर आदिरिडागमो भव-
ति । ईङिषे । ईङिष्य^(३) । ईङिध्वे । ईङिध्वम्^(३) । व्यतिजज्ञिषे ।
व्यतिजज्ञिध्वे । व्यतिजज्ञिध्वम्^(४) ॥ जन जनने । न जनी यना^(५)
व्यवहितत्वात् ॥ सध्वे चेति पठितत्वाच्चकारेण ईशिरनुकृष्यते^(६) ।
ईशिध्वे । ईशिध्वम् ॥

से गमः परस्मै ॥ ६ ॥

परस्मैपदस्य^(७) यो गमिष् तस्मात् स आदिरिडागमो^(८)
भवति । गमिष्यति । जिगमिषति । अधिजिगमिष त्वम् । जिग-
मिषा । जिगमिषुः । जिगमिषितव्यम् ॥ परस्मैपदस्येति किम् ।

१ अचिति० A.

२ सकारध्वे च B.

३ Om. A.

४ अङ्गिध्वं A., om. व्यतिजज्ञिध्वे;

F. adds व्यतिजज्ञिध्व.

५ जन जनने जननी यना F.; जन
जनने यनी यना B.

६ ० अनुकृष्यते A.; ईशिरनुकृष्यति
F.; ईशिरनुदृश्यते B.

७ परस्मैपदविषयो A.

८ सेरादि० A.

अधिजिगांसते । संगंसीष्ट ॥ केचिद् योगं विभज्यात्मनेपद इटमि-
च्छन्ति । तन्मतेन^(१) संजिगमिषुः । अधिजिगमिषितव्यम्^(२) ॥
अनिङ्गमः कृतीत्येके । तदा । अधिजिगांसुरिति ॥

हनृदन्तात् स्ये^(३) ॥ ७ ॥

हन्तेर्हृदन्ताच्च^(४) धातोः स्ये^(३) पर आदिरिडागमो भवति ।
हनिष्यति । हनिष्यमाणः । करिष्यति । करिष्यमाणः । खरिष्यति ।
खरिष्यमाणः । अखरिष्यत् ॥

अन्जेः सिचि ॥ ८ ॥

अञ्जेः सिच्यादिरिडागमो भवति । आञ्जीत् । आञ्जि-
ष्टाम्^(५) ॥ उदनुबन्धत्वाद् विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम्^(६) ॥

स्तुमुधूञ्भ्यः^(७) परस्मै ॥ ९ ॥

एभ्यः^(८) परस्मैपदे सिच्यादिरिडागमो^(९) भवति । प्रास्ता-
वीत् । प्रासावीत् । प्राधावीत् ॥ परस्मा इति किम् । प्रास्तोष्ट ।
प्रासोष्ट । प्राधोष्ट ॥ धूञ् कल्पनेऽपि । अधावीत् ॥

यमिरमिनम्यादन्तानां सिरन्तश्च ॥ १० ॥

एषां परस्मैपदे सिच्यादिरिडागमो भवति । सिच्यान्तो^(१०)

१ तन्मते A.

२ संजिगमिषितव्यं F.

३ स्ये B.; B. F. om. पर.

४ °हृदन्तानां च B.

५ आञ्जीष्टा । आञ्जीषुः B.

६ F. om. वचनम्.

७ °धूञ्भ्यः B.; स्तुमु° F.

८ एषु F.

९ सिच्चीडागमो B.

१० सिरन्तश्च A.

भवति । अयंसीत् । व्यरंसीत् । अनंसीत् । अयासीत्^(१) । अया-
सिष्टाम् । अस्मासीत्^(१) । अस्मासिष्टाम् । अदरिद्रासीत् । अद-
रिद्रासिष्टाम् । अन्तग्रहणाद् दरिद्रातेरासोपो न स्यात् ॥ कथम्
अदरिद्रासीत् । अदरिद्रिष्टाम् । आगमस्थानित्यत्वाद्^(२) विभाषैव ॥

स्मिङ्पूङ्ग्वञ्चूकृद्गृधृप्रच्छां सनि ॥ ११ ॥

एषां समीपे^(३) सनीडागमो भवत्यादिः । स्मिङ् । सिस्मयि-
षते ॥ पूङ् । पिपविषते । पूञ्छ । पुपूषति ॥ च्छ । अरिरिषति ॥
अञ्चु । अञ्चिजिषति ॥ अग्रू । अग्निशिषते^(४) ॥ कृ । चिकरिषति ॥
गृ । जिगरिषति ॥ दृङ् । दिदरिषते^(५) ॥ धृङ् । अवस्थाने । दि-
धरिषते^(६) ॥ प्रच्छ । पिपृच्छिषति ॥

प्रच्छिषत्सहचरिताः कृ गृ धृ तौदादिकाः । कृञ् हिंसायां । चि-
करिषति । चिकीर्षति ॥ गृ शब्दे । जिगरिषति । जिगीर्षति ॥ धृञ्
धारणे दिधरिषति^(७) । दिधीर्षति ॥ कृयोर्ज्ञापकस्य सविकल्प-
त्वाद् अन्येषामुदन्तानां वा स्यादेव ॥ कथं प्रावुवूर्षते । प्राविव-
रिषते^(८) । संवुवूर्षति । संविवरिषति । दृङ्दृष्टोर्नभानिर्दिष्टस्या-
नित्यत्वात् ॥

अदृष्टदृष्टां सनीङ् वा स्यादात्मने च सिजाशिषोः ।

संयोगादेर्द्धतो वाच्यः सुडसिद्धो बहिर्भवः ॥

१ Om. A. B.

२ आगमस्य नित्यत्वाद् A.

३ Om. B.

४ अग्निशिषति A. B.

५ दिदरिषति MSS.

६ दिधरिषति F.; A. om. अवस्थाने.

७ Om. A.; B. F. om. धारणे; धृञ्सु F.

८ प्रावुवूर्षति । प्राविवरिषति F.

हृ । (१) अतरिष्ट । अतीर्ष्ट । तरिषीष्ट^(२) । तीर्षीष्ट ॥ हृ^(३) । अव-
रिष्ट । अवृत । वरिषीष्ट । वृषीष्ट ॥ ध्रु । अध्वरिष्ट । अध्वृत ।
ध्वरिषीष्ट । ध्रुषीष्ट ॥ समस्त्रुत । संस्त्रुषीष्ट । अविद्धं बहिरङ्गम-
न्तरङ्ग इति ॥

इटो दीर्घो यहेरपरोक्षायाम् ॥ १२ ॥

यहेः परस्त्रुटो दीर्घो भवति । न तु परोक्षायाम् । यहीता ॥
अयहीत् । इदत्वात् सिचो लोपः स्यात् । अस्त्रु च दीर्घो न स्यात् ॥
कथं याहिता । याहिष्यते । इज्जदिटो ऽश्रुतत्वात् ॥ अपरोक्षा-
यामिति किम् । जगृहिव । जगृहिम ॥

अद्दृष्टृजो ऽपि वा दीर्घो न परोक्षाशिषोरिटः ।

न परस्मै सिचि प्रोक्त इति योगविभञ्जनात् ॥

हृ । तरिता । तरीता ॥ हृङ् हृञ् वा^(४) । वरिता । वरीता ॥
वर्जने तु । विश्रश्रिव । विश्रश्रिम । ववरिच । तरिषीष्ट । वरि-
षीष्ट^(५) । अतारिष्टाम् । अवारिष्टाम् ॥

अनिडेकस्वरादातः ॥ १३ ॥

एकस्वराद्धातोराकारान्तात्^(६) परमसार्वाधातुकमनिङ् भ-

१ A. adds तितरिषति । तित्तीर्षति ।

४ F. om. वा .

२ तरिषीष्ट A. ; तरिषिष्ट B.

५ Om. A.

३ वृङ् वृञ् F. ; A. adds विवरिषते ।
वुवूर्षते ।

६ °आकारात् F.

वति । दाता । दास्यति । दातव्यम् ॥ एकस्वरादिति किम् ।
दरिद्रिता ॥

अनात्मनेपदस्यान्तु दृतादेरिङ् न स्ये सनि ।

अस्तन्यां च कृपेर्नैव कृतादेर्वापि से^(१) ऽसिचि ॥

दृत् । वर्त्यति । विदृत्सति ॥ दृधु । वर्त्यति । विदृत्सति^(२) ॥ शृधु ।
शर्त्यति । शिशृत्सति^(३) ॥ स्यन्दू^(४) । स्यन्त्यति । सिस्त्रन्त्यति^(३) ॥
कृपू । कृप्स्यति । चिकृप्सति । कल्प्तासि । कृपेः अस्तन्यां वा कृपा-
दित्वम् ॥ कृती । कर्त्यति । कर्तिष्यति ॥ एवं चृती हिंसायाम् ।
चर्त्यति । चर्तिष्यति ॥ उहृदिर् । हृत्त्यति । हृदिष्यति ॥ उहृदिर् ।
तर्त्यति । तर्दिष्यति ॥ नृती । नर्त्यति । नर्तिष्यति ॥ असिचीति
किम् । अकर्तीत् ॥

इवर्णोदश्विश्रिडीङ्शीङः ॥ १४ ॥

इवर्णान्ताच् श्विश्रिडीङ्शीङ्वर्जितादेकस्वरात् परमसार्व-
धातुकमनिङ् भवति^(५) । चेता । चेत्यति । नेता । नेत्यति ॥ अश्विश्रि-
डीङ्शीङ् इति किम् । श्वि अयिता । श्वि अयिता । डीङ् डयिता ।
शीङ् शयिता ॥ एकस्वरादिति किम् । आदीधिता । आवेविता ॥

उतो ऽयुरुणुसुष्टुधनुवः^(६) ॥ १५ ॥

उकारान्तादेकस्वराद्^(७) युरुणुसुष्टुवर्जितात्^(६) परम-

१ स्त्रे B.

२ विभृत्सति A.

३ शिशृत्सति० सिस्त्रन्त्यति B. F.

४ स्यन्दु A. B.

५ A. adds एता । एष्यति ।

६ ०युरुणु० A. B.

७ उवर्णान्ताद्० B.

सार्वधातुकमनिङ् भवति । होता । सोता^(१) ॥ अयुष्पुषुषुव^(२)
इति किम् । यविता । रविता । नविता । खविता । खविता ।
ह्यविता ॥ उत इति किम् । खविता ॥ एकस्वरादिति किम् ।
प्रोर्णविता ॥

ऋतोऽवृङ्गवृजः ॥ १६ ॥

ऋदन्तादेकस्वराद् वृङ्गवृज्वर्जितात् परमसार्वधातुकम-
निङ् भवति । कर्ता । हर्ता ॥ अवृङ्गवृज इति किम् । वरि-
ता^(३) ॥ ऋत इति किम् । ऋ करिता ॥ एकस्वरादिति किम् ।
जागरिता ॥

शकेः कात् ॥ १७ ॥

शकेः कान्तादनिङ्^(४) भवति । शक्नु शक । शक्ता । शक्यति ॥

पचिवचिसिचिरिचिमुचेष्ट्यात् ॥ १८ ॥

एभ्यः पच्चभ्योऽनिङ् भवति । उपचष् पाके । पच व्यक्तीकरणे
वा^(५) । पक्ता ॥ वच वचि^(६) । वक्ता ॥ सिचि^(७) । सेक्ता ॥ रिचिर्^(८) ।
रेक्ता ॥ मुष्ट^(९) । मोक्ता ॥

१ A. adds सोष्यति.

२ °युषुषु° A. B.

३ वृङ्ग वरिता A.

४ °कान्तात्परमसार्वधातुकमनिङ् A.

५ B. om. from पच.

६ F. om. वचि.

७ सिचिर् A. B.

८ रिचि F.

९ मुष्ट । F.

प्रच्छेच्छात् ॥ १९ ॥

प्रच्छेच्छान्तादनिङ्^(१) भवति । प्रष्टा । प्रच्छति ॥

युजिरुजिरन्जिभुजिभजिभन्जिसन्जित्यजिधस्जियजि-
मस्जिसृजिनिजिविजिस्वन्जेर्जात्^(२) ॥ २० ॥

एभ्यः पञ्चदशभ्यो ऽनिङ् भवति । युजिर् युज । योक्ता ॥
इजो^(३) । रोक्ता ॥ रज्ज । रक्ता ॥ भुज भुजो^(३) । भोक्ता ॥ भज ।
भक्ता ॥ भन्ज । भक्ता ॥ सज्ज । सक्ता ॥ त्यज । त्यक्ता ॥ भ्रज्ज ।
भ्रष्टा ॥ यज । यष्टा ॥ टुमस्जो । मक्ता ॥ सृज । सृष्टा ॥ निजिर् ।
नेक्ता ॥ विजिर् । वेक्ता । न त्वोविजी । ईदनुबन्धवलात् ॥ खन्ज ।
खक्ता ॥

अदितुदिनुदिक्षुदिस्विद्यतिविद्यतिविन्दतिविनत्ति-
छिदिभिदिहदिशदिसदिपदिस्कन्दिखिदेर्दात् ॥ २१ ॥

एभ्यः षोडशभ्यो ऽनिङ् भवति ॥ अद । अप्ता ॥ तुद । तो-
प्ता ॥ नुद । नोप्ता ॥ क्षुदिर् । क्षोप्ता ॥ खिद । खेप्ता ॥ विद
सप्तायाम् । विदु छाभे । विद विचारे वा । वेप्ता ॥ छिदिर् ।
छेप्ता ॥ भिदिर् । भेप्ता ॥ हद । हप्ता ॥ श्रु । शप्ता ॥ पद ।
पप्ता ॥ स्कन्दिर् । स्कम्पा^(४) ॥ खिद दैन्ये । खिद परिघाते
वा । खेप्ता ॥

१ °नात्परमसर्वधातुक्रमनिङ् A.

२ °मस्विद्यविधस्वि° A.

३ इज । B. and om. भुजो.

४ स्कम्पा B. F.

राधिरुधिक्षुधिवन्धुधिसिध्यतिबुध्यतियुधिव्य-
धिसाधेर्धात् ॥ २२ ॥

एभ्य एकादशभ्योऽनिङ् भवति ॥ राध । राद्धा ॥ रुधिर्^(१) ।
रोद्धा ॥ क्रुध । क्रोद्धा ॥ चुध । चोद्धा ॥ बन्ध । बन्धा^(२) ॥ शुध ।
शोद्धा ॥ सिध । सेद्धा ॥ बुध अवगमने । बोद्धा ॥ युध । योद्धा ॥
साध । साद्धा ॥

हनिमन्यतेर्नात् ॥ २३ ॥

आभ्यामनिङ् भवति । हन । हन्ता ॥ मन ज्ञाने । मन्ता ॥
कथम् अवधीत् । नायं नान्तः ॥

आपितपितिपिस्वपिवपिशपिछुपिक्षिपिलिपिलुपि-
सृपेः पात्^(३) ॥ २४ ॥

एभ्य एकादशभ्योऽनिङ् भवति ॥ आपू । आप्ता ॥ तप धूप
संतापे^(४) । तप ऐश्वर्ये वा । तप्ता ॥ तिष्ठ । तेषा ॥ भिस्त्रप^(५) ।
स्त्रप्ता ॥ डुवप^(६) । वप्ता ॥ शप^(७) । शप्ता ॥ कुप । कोप्ता ॥ क्षिप ।
क्षेप्ता ॥^(८) लिप । लेप्ता ॥ लुप् । लोप्ता ॥ सृप् । सर्प्ता ॥ कथं तर्प्ता ।
दर्प्ता । रधादित्वाद् विभाषेट्^(९) ॥

१ रुध । F.

२ संबन्धा F.; B. om. from बन्ध.

३ B. om. क्षुपि; B. (and marg. A.)
add रिपि before क्षिपि.

४ संतापने A.

५ स्त्रप A.

६ वप F.

७ शप आक्रोशे F.

८ A. (marg.) adds रिप । रेप्ता.

९ विभाषेव ॥ A.

यभिरभिलभेर्भात् ॥ २५ ॥

एभ्यस् चिभ्यो ऽनिङ् भवति । यम्भा । रम्भा । लम्भा ॥

यभिरमिनमिगमेर्भात् ॥ २६ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्यो ऽनिङ् भवति । यन्ता । रन्ता । नन्ता । गन्ता ॥

रिशिरुशिक्नुशिलिशिविशिदिशिदृशिस्मृशिमृशिद-
न्शेः(१) शात् ॥ २७ ॥

एभ्यो दशभ्यो ऽनिङ् भवति ॥ रिश दश द्विसायाम् । रेष्टा ।
रोष्टा ॥ क्रुश । क्रोष्टा ॥ लिश । लोष्टा^(२) ॥ विश । वेष्टा ॥ दिश ।
देष्टा ॥ दृषिर् । द्रष्टा ॥ स्मृश । स्मृष्टा ॥ मृश । मृष्टा ॥ दन्श ।
दंष्टा ॥

द्विषिपुष्यतिकृषिस्त्रिष्यतिन्विषिपिषिविषिशिषिष्पुषि-
तुषिदुषेः घात्^(३) ॥ २८ ॥

एभ्य एकादशभ्यो ऽनिङ् भवति ॥ द्विष । देष्टा ॥ पुष्यति ।
पोष्टा ॥ कृषति^(४) कर्षति वा । कृष्टा^(४) ॥ स्त्रिष्यति । स्त्रेष्टा ॥ लिष ।
लेष्टा ॥ पिषू । पेष्टा ॥ विषू । वेष्टा ॥ शिषू । शेष्टा ॥ श्पुष । श्रोष्टा ॥
दुष । दोष्टा ॥

१ °दन्शेः (and निशि for लिशि) F.;

A. om. विशि.

२ निश । नेष्टा । F.

३ A. om. विषिशिषि.

४ कृष । कृष्टा । F.

वसतिघसेः सात् ॥ २९ ॥

आभ्यामनिङ् भवति । वस्ता^(१) । जिघत्सति ॥ नाथं दान्त
इति^(१) ॥

दहिदिहिदुहिमिहिरिहिरुहिलिहिलुहिनहिवहेर्वात्
॥ ३० ॥

एभ्यो दश्भ्यो ऽनिङ् भवति ॥ दह । दग्धा ॥ दिह । देग्धा ॥
दुह । दोग्धा ॥ मिह । मेढा ॥ रिह । रेढा ॥ रुह । रोढा ॥ लिह ।
लेढा ॥ लुह । लोढा ॥ नह । नङ्गा ॥ वह । वोढा ॥ रिहिलुही
सौचौ धात्व् केचित् पठन्त्येव^(२) ॥

यहगुहोः सनि ॥ ३१ ॥

यहगुहोः सनि नेङ् भवति । यह । जिघृक्षति ॥ गुह् । जुघृक्षति ॥

उवर्णान्ताच्च ॥ ३२ ॥

उवर्णान्ताद्धातोः^(३) सनि नेङ् भवति । वर्णयहणं रुणुलुचु-
क्ष्मर्थम् ॥ रुक्षति । गुनूषति । सुक्षूषति^(४) । चुक्षूषति । चुक्ष्णू-
षति^(५) । लुलूषति । पुपूषति ॥

इवन्तर्धभस्जदन्भुश्चि यूर्णभरद्भपिसनितनिपतिदरिद्रां
वा ॥ ३३ ॥

एषां सनि पर इडागमो न भवति वा ॥ इवन्त । दिदेवि-

१ वस । वस्ता B., and om. इति.

२ सौचो ऽयं धातुः B.; रिहीरही

सौचो धातु केचित्पठन्त्येव F.

३ उवर्णान्ताच्च धातोः F.

४ रुक्षते० प्रसुक्षूषति F.

५ Om. A. F.

षति । दुद्युषति ॥ अद्यु । अर्दिधिषति । ईर्त्सति ॥ भस्ज । बिभ्रज्जि-
षति । बिभ्रज्जति^(१) ॥ दन्भु । दिदन्भिषति । धिषति । धीषति ॥
अिञ् । अिअयिषति । अिअीषति ॥ यु । यियविषति । युयूषति ॥
ऊर्णुञ्^(२) । प्रोर्णुनविषति । प्रोर्णुनूषति ॥ भर । बिभरिषति ।
बुभ्रर्षति ॥ अपि । जिअपिषति । जीषति ॥ सनु^(३) । सिंसनिषति ।
सिषासति^(४) ॥ तनु । तितनिषति । तितांसति ॥ पतू । पिपतिषति ।
पित्सति ॥ दरिद्रा । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति ॥ भस्ज-
यूनामप्राप्ते विभाषा ॥

भुवः सिज्जुकि ॥ ३४ ॥

भुवो धातोः^(५) सिज्जुकि सति नेङ् भवति । अभूत् । अभू-
ताम् ॥ सिज्जुकीति किम् । व्यत्यभविष्ट ॥

सृवृभृस्तुदुसुव एव परोक्षायाम् ॥ ३५ ॥

एभ्य एव परोक्षायां नेङ्^(६) भवति । सृ । ससृव ॥ वृज् वृङ् ।
वष्टवहे । वष्टमहे ॥ उभृज् भृज् वा^(७) । बभूव ॥ छुज् । तुष्टुव ॥ क्रु ।
दुक्रुव ॥ क्षु । सुक्षुव ॥ श्रु । श्रुश्रुव ॥ एभ्य एवेति किम् । पेक्षिव ।
श्रेक्षिव । ददिव । ररन्धिव । नेशिव । रधादित्वाद् विभाषापि
बाध्यते । परत्वाद् विकल्प इत्येके । ररन्धिव । रेध्वेति^(८) ॥

१ बिभ्रज्जति MSS.

२ ऊर्णुञ् B.; A. adds आच्छादने.

३ सनु F.

४ सिषासति MSS.

५ Om. F.; भुव० B.

६ परोक्षायामनिङ् A. B.

७ उभृज् B.; A. om. भुज; F.
om. उभृज् and वा.

८ ररन्धिव । रेध्वेति F.

थल्यृकारात् ॥ ३६ ॥

अकारान्ताद्भातोस्^(१) थलि नेङ् भवति । दधर्थ । जहर्थ ॥
थलीति किम् । जध्रिव । जध्रिम ॥ अकारान्तादिति^(२) किम् ।
सुज् । तस्सरिथ ॥

नित्यान्तां खरान्तानां सृजिदृशोश्च वेट् थलि ।

दृशि नित्यानिटः सुस्रेद् वृथेऽदां नित्यमिट् थलि ॥
पपक्थ । पेचिथ ॥ पपाथ । पपिथ ॥ चिचेथ । चिचथिथ ॥ सस्रष्ट ।
ससर्जिथ ॥ दद्रष्ट । ददर्शिथ ॥ दृशि थोऽकारवान्^(३) नित्यानि-
डिति विशेषणात् । अदर्घसु । जघसिथ ॥ वेभो वथि । उवथिथ ॥
अच्चेर्विकल्पेदत्वात् । आगञ्चिथ । ववरिथ^(४) । आरिथ^(५) । विव्य-
थिथ । आदिथ ॥

कृजोऽसुटः ॥ ३७ ॥

असुटः कृजः परोच्चायां थलि च नेङ् भवति । चहव । चहम ।
चकर्थ ॥ असुट इटि किम् । संचस्करिव । संचस्करिम । संचस्करिथ ॥

स्यसिजाशोःशस्तनीषु भावकर्मार्यकासु^(६) च ।

खरहृनयहृदृशामिष्टेज्ज्वेति वक्तव्यम् ॥

चेय्यते । चाथिष्यते ॥ दास्यते^(७) दाथिष्यते^(८) ॥ एवम् अचेय्यत ।

१ अदन्तात् F.; अकारान्तातोः A.

२ अकारादिति F.

३ B. adds स.

४ वरिथ A.

५ आविथ F.

६ भावकर्मार्यकासु A. F. (? sloka).

७ Om. A.

८ दथिष्यते B.

अचायिष्यत ॥ अदास्यत^(१) । अदायिष्यत^(१) ॥ हनिष्यते । घानि-
ष्यते । अहनिष्यत । अघानिष्यत ॥ गहीष्यते^(१) । ग्राहिष्यते^(२) । अग-
हीष्यत । अग्राहिष्यत ॥ द्रक्ष्यते । दर्शिष्यते । अद्रक्ष्यत । अदर्शि-
ष्यत ॥ सिचि च ॥ अचेषाताम् । अचायिषाताम् ॥ अवधिषाताम् ।
अघानिषाताम् ॥ अगहीषाताम् । अग्राहिषाताम्^(१) ॥ अदृचा-
ताम् । अदर्शिषाताम्^(१) ॥ आशिषि च ॥ चेषीष्ट । चायिषीष्ट ॥
दासीष्ट^(३) । दायिषीष्ट^(३) ॥ वधिषीष्ट । घानिषीष्ट ॥ गहीषीष्ट ।
ग्राहिषीष्ट ॥ द्रचीष्ट । दर्शिषीष्ट ॥ अस्तन्यां च ॥ चेता । चायि-
ता ॥ दाता^(१) । दायिता^(१) ॥ हन्ता । घानिता ॥ गहीता । ग्रा-
हिता ॥ द्रष्टा । दर्शिता ॥ इज्ज्वावादिटस्तु कारितलोपः स्यात् ।
कारिष्यते । कारयिष्यते ॥ चोरिष्यते । चोरयिष्यते ॥ मानुषन्धानां
द्रुखो नित्यम् । गमिष्यते ॥

मुङ् भूषणे संपर्युपात् ॥ ३८ ॥

भूषणे ऽर्थे संपर्युपात् परस्य कृषः सुडादिर्भवति ॥ संस्कर्ता ।
संचस्कार । समस्कार्षीत् । परिष्कर्ता^(४) । परिचस्कार । पर्यष्का-
र्षीत्^(५) । अङ्गव्यवधाने^(६) ऽपि षत्वमिष्यते ॥ उपस्कर्ता । उपच-
स्कार । उपास्कार्षीत् ॥ एवं समवाये ऽपि वक्तव्यम् । भूषणसम-
वायाभ्यामन्यत्रापि दृश्यते । संस्कृतमिदमनित्यमिति । उपात्

१ Om. A.

२ ग्राहीष्यते । F.

३ Om. A. B.

४ परिष्कर्ता A. F.

५ पर्यस्कार्षीत् A. B.

६ अङ्गभासव्यवधाने F.; अभा-
सव्य° A.; अङ्गभासव्यवसाने B.

प्रतिचक्रविकृतवाक्याध्याहारेषु सुड् वक्तव्यः । असिपचस्योपस्कृ-
रते । उपस्कृतं भुङ्क्ते । विकृतं भुङ्क्त इत्यर्थः । उपस्कृतं जल्पति ।
वाक्याध्याहारं जल्पतीत्यर्थः ॥

॥ इति दीर्गसिद्धां वृत्तावाख्याते सप्तमः पादः समाप्तः ॥

पदान्ते धुटां प्रथमः ॥ १ ॥

पदान्ते वर्तमानानां धुटाम्^(१) अन्तरतमः प्रथमो भवति ।
तन्नाथः । षण्मुखानि । ज्ञानभुट्टीकनम् । तच्छ्रुतम्^(२) । ककु-
भासः । वर्गप्रथमलक्षणं स्यात् ॥ असेट् । असेड् । आसीत् ।
आसीद् । वा विरामे [का० २. ३. ६२] इति बाधकत्वात् प्रथमद्व-
तीयौ ॥ पदग्रहणम्^(३) अप्रकृतस्यापि लिङ्गस्य परिग्रहार्थं तेन च
धातोरन्ते न स्यात् । वदति । एधते ॥ धुटामिति किम् । अहन् ।
अपचम्^(४) ॥

रसकारयोर्विसृष्टः ॥ २ ॥

पदान्ते वर्तमानयो रेफसकारयोर्विसृष्टो^(५) भवति । अवि-
भः । पचावः ॥ पदान्त इति किम् । विभर्ति । आस्महे । अत

१ पदान्ते धुटां वर्णानाम् B.

४ पचन् ॥ A.

२ वृत्तम् A.

५ रसकार° A.

३ पदान्तग्रहणं B.

एवारम्भः ॥ कथम् अभिनस्त्वम् । अभिनत्त्वम् । अरुणस्त्वम् ।
अरुणत्त्वम् । सौ पदान्तेऽरेफप्रकृत्योरपि वा दधो रत्नं स्यात् ॥

घढधभेभ्यस्तथोर्धोऽधः ॥ ३ ॥

घढधभेभ्यः परयोस्तथोर्धो^(१) भवति । न तु धाजः । अदुग्ध ।
अदुग्धाः । अलीढ । अलीढाः । अबुद्ध । अबुद्धाः । अलभ्य । अल-
भ्याः ॥ अध इति किम् । धत्तः । धत्यः ॥

षढोः कः से ॥ ४ ॥

षढोः को भवति से परे । पेक्ष्यति । पिपिचति । सेक्ष्यति ।
सिलिचति ॥ स इति किम् । पिगष्टि । सेढि ॥

तवर्गस्य षटवर्गाद् टवर्गः ॥ ५ ॥

षाटवर्गाच्च परस्य तवर्गस्य टवर्गो भवति^(२) । वपुष्टरम् । वपु-
ष्टा । देष्टि । द्विष्टः । पिण्डु^(३) । कुष्णाति । ईद्रे । लीढः । अली-
ढम् ॥ टवर्गाटवर्ग^(४) इति किम् । वक्ता । पपक्य । इति सिद्ध्यर्थम् ॥
कथं मधुलिट् तरति । मधुलिट्तरः^(५) । अन्यत्वात् ॥

ढे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥ ६ ॥

ढे परे ढलोपो^(६) भवति । उपधायाश्च दीर्घः । लीढः ।

१ B. om. परयो.

२ A. adds आन्तरतम्यात्.

३ पिण्डि A. F.; पिणि B.

४ नुढः । षटवर्गात् तवर्ग A.

५ कथं मधुलिट् भवति A. B.

६ ढकारस्य लोपो F.

मूढः^(१) ॥ कथं लोढा । द्रोढा^(२) । अन्तरङ्गत्वाद् गुणे कृते ढलोप
एव स्यात् ॥ उपधायग्रहणस्य^(३) संज्ञापूर्वकत्वाद् अतो न स्यात् ।
वृद्ध । वृढः ॥ दृढ^(४) । दृढः ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ७ ॥

सहिवहोर्दे परे ढलोपो भवति । अवर्णस्यौद् भवति । सोढा ।
वोढा ॥ कथम् ऊढः । ऊढवान् । अन्तरङ्गत्वान्नित्यत्वात्^(५) संप्र-
सारणम् ॥ वर्णग्रहणं^(६) किम् । उदवोढाम् । सिध्यस्य^(७) दी-
र्घत्वेऽपि न स्यात् ॥

धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥ ८ ॥

धातूनां धुटां चतुर्थेऽप्येव द्वितीयो भवति । दोग्धा । दिष्टि ।
चकाद्धि । लब्धा ॥ चतुर्थेऽप्येवेति नियमात् । शक्यते^(८) । दिष्टः ॥

अघोषेष्वशिटां प्रथमः ॥ ९ ॥

अघोषेषु परतो धातूनामशिटां^(९) धुटां प्रथमो भवति ।
धोञ्जि । भेत्ता । युयुत्सते^(१०) । आरिषते ॥ अशिटामेवेति किम् ।
अस्ति ॥

१ मूढः A.

२ लोढा A. ; द्रोढेति F. and om.

कथं.

३ उपधायग्रहणस्य A.

४ Sic MSS.

५ नित्यत्वात्वाच्च A. ; नित्यत्वाद्वा B.

६ अवर्णग्रहणं A.

७ F. adds च.

८ शक्यते A.

९ अशिटामेव A. ; F. om. धुटां.

१० युयुत्सति F. ; om. B. ; F. adds

भेत्ता.

भृजः स्वरात् स्वरे द्विः ॥ १० ॥

भृजः स्वरात् परस्व^(१) स्वरे द्विर्भवति । भृजी^(२) । बभ्रज्जे ।
बभ्रज्जाते । बभ्रज्जिरे^(३) ॥ आद्यव्याकरणमतमेतत् ॥

अस्य वमोर्दीर्घः ॥ ११ ॥

अकारस्व वमोः परतो दीर्घो^(४) भवति । पचामि । पचावः ।
पचामः । दीव्यामि^(५) । दीव्यावः । दीव्यामः ॥ अथेति किम् ।
दध्वः । दध्वः । यदि स्याद्दीर्घस्तदास्योपो^(६) न स्यात् ॥ कथं
पचमानः । अपचम् । वमोर्वर्षयोराद्ययोः सादृश्यत्वात् ॥

स्वरान्तानां सनि ॥ १२ ॥

स्वरान्तानां धातूनां सनि परे दीर्घो भवति । चिकीर्षति ॥
जुह्वति । चिचीषति ॥ शिश्रिषति । विभविषतीति गुणेनाप्रात-
त्वात् स्वरान्तानामिति सुखार्थमेव ॥

हनिङ्गमोरुपधायाः ॥ १३ ॥

इङो गमः इङ्गमः । हन्इङ्गमोरुपधाया दीर्घो भवति सनि

१ परः F.; om. B.

२ Om. B.; भृजी भवति A.

३ बभ्रज्जे । बभ्रज्जाते । बभ्रज्जिरे ।

A. F.; भृजाव । भृजेव । भृजाते ।

बभ्रज्जिरे B.

४ परयोर्दीर्घो B.; अस्य वमोर्दी-
र्घो A.

५ Om. B. F.; B. om. दीव्यामः

६ तदा आस्योपो A.

परे । जिघांसति । अधिजिगांसते ॥ इङो गम इति किम् । संजि-
गंसते^(१) ॥ तितांसति । तितनिषतीति^(२) वा वक्तव्यम् ॥

नामिनो वोरकुर्कुरोर्यञ्जने ॥ १४ ॥

नाञ्च तदन्तविशेषणम् । वोरपधाया धातोर्नामिनो दीर्घो
भवति व्यञ्जने परे । न तु कुर्कुरोः । चिकीर्षति । बुभूर्षति । दीव्य-
ति । शीव्यति । कूर्दते । खूर्दते ॥ धातोरिति किम् । कुर्कुरः ॥
कथं कुर्कुरीयते । नामधातुत्वात् ॥ नामिन इति किम् । कर्ता ।
भव्यम्^(३) ॥ वोरिति किम् । नृत्यति ॥ अकुर्कुरोरिति किम् ।
कुर्यात् । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति^(४) । कुर्यते ॥ कथं री-
रेषणे । रिर्यतुः ॥ वी प्रजने । विव्यतुरिति । अभ्यासप्रतिषेध इति ॥
व्यञ्जन इति किम् । किरति । लुवति ॥

सस्य ह्यस्तन्यां दौ तः ॥ १५ ॥

सस्य ह्यस्तन्यां दौ परे तो भवति । अचकात् । अन्वशात्^(५) ॥
ह्यस्तन्यामिति किम् । अभैत्सीत् । ईटस्तद्ग्रहणेन^(६) ग्रहणात् ॥
ह्यस्तन्यां सौ वा वक्तव्यम् । अचकास्त्वम् । अचकात्त्वम् ॥

अइ धात्वादिर्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु ॥ १६ ॥

ह्यस्तन्यादिषु परतो धातोरादिरङागमो भवति । अक-

१ संजिगांसते A.; संजिगमिषति B.

२ तितंसतीति F.

३ कर्तव्यता A.

४ स्थानिवद्भाष इति A.

५ अन्वशात् F.

६ ईटस्तद् B. F.

रोत् । अकार्षीत् । अकरिष्यत् ॥ धातोरिति किम् । न्यविशत् ॥

स्वरादीनां वृद्धिरादेः ॥ १७ ॥

स्वरादीनां धातूनां ह्रस्वन्यादिष्वादेः स्वरस्य वृद्धिर्भवति ।
आन्तरतम्यात् । ऐधत् । ऐधिष्ट । ऐधिष्यत् ॥ कथम् ऐष्यत्^(१) ।
औष्यत् । औह्यत् । अन्तरङ्गत्वाद्डागमे यणि संप्रसारणे सन्धौ
च वृद्धिः । पदान्तरङ्गा वा^(२) यणादयः ॥

अवर्णस्याकारः ॥ १८ ॥

स्वरादीनां धातूनामादेरवर्णस्याकारो भवति ह्रस्वन्यादिषु
परतः । आटत् । आटीत् । आटिष्यत् । आप्नोत् । आपत् ।
आप्स्यत् ॥ अवर्णः सर्वमुखस्थानमित्येके । एकदेशेनान्तरतम्यात् ।
सर्वा वृद्धयो मा भूवन्निति वर्णग्रहणम् ॥

अस्तेः ॥ १९ ॥

अस्तेर्ह्रस्वन्यामगुणे ऽवर्णस्याकारो भवति । आस्ताम् । आ-
सन् । व्यत्यास्त । परो ऽप्यवर्णस्याकारो लोपे न बाध्यते ऽस्तिमा-
चाश्रयत्वात् ॥

एतेर्ये ॥ २० ॥

एतेर्ये ह्रस्वन्यनि परे ऽटो^(३) ऽवर्णस्याकारो^(४) भवति ।

१ ऐष्यत् B.

२ पदान्तरा B.

३ हटो F.; om. B.

४ दीर्घो A. and om. आश्रय.

आयन् । अध्यायन् ॥ परापि वृद्धिरिष्मात्राश्रितेन यत्नेन वा-
ध्यते ॥ य इति किम् । अगात् ॥

न मामास्मयोगे^(१) ॥ २१ ॥

मायोगे मास्मयोगे^(१) च स्तन्यादिष्वडागमो न भवति ।
मा भवान् करोत् । मास्म करोत् । जुगुप्सत स्तनमदुष्टभावं मैवं
भवानक्षतसाधुवृत्त इति मतम्^(२) ॥ मा भवान् कार्षीत्^(३) ।
मा स्म कार्षीत् । संयुक्ते न स्यादिति मास्मग्रहणम् ॥ साहचर्या-
न्मदो न स्यात् । मा भवानपश्यत् ॥

नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढः ॥ २२ ॥

नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु यो धकारस्तस्य ढ-
कारो भवति । चेष्टीङ्गम् । कृष्टीङ्गम् । अध्यगीङ्गम् । समस्थीङ्गम् ।
तुष्टुङ्गे । चकृङ्गे ॥ अन्तग्रहणं भूतपूर्वनाम्यन्तार्थम् । तेन प्रावरि-
षीङ्गम् । अलविङ्गम् । लुलुविङ्गे ॥ धातोरिति संज्ञापूर्वकत्वादन-
ित्यार्थम् । तेनासु सेट्सु विभाषा सिद्धा । प्रावरिषीङ्गम् । प्रावरि-
षीध्वम्^(४) । अलविङ्गम् । अलविध्वम् । दिदीयिङ्गे । दिदीयिध्व
इत्यपि^(५) ॥

१ मास्मयोगे A.

३ F. om. this example.

२ साधुवृत्तिरिति B.; साधुवृत्तं
इतीष वाचो निगृहीतकष्टीः
प्राशीरद्यन्तमहर्षिसूनुः ॥ A.

४ Om. B. F.

५ इत्यपि स्यात् । F.

मर्जो मार्जिः ॥ २३ ॥

मर्ज इत्येतस्य मार्जिरादेशो भवति । मार्ष्टा । मार्च्यति ।
अमार्ष्ट^(१) । मार्जो वर्तते ॥ मर्ज इति किम् । मृष्टः ॥
अगुणे खरे वा वक्तव्यम् । परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति ॥

धात्वादेः षः सः ॥ २४ ॥

धातोराद्यवयवस्य षकारस्य^(२) सकारो भवति । षह । सहते ॥
षिच् । षिञ्चति ॥ धातोरिति किम् । षट् । षण्डः ॥ आदेरिति
किम् । क्षषितुम् ॥ कथं षण्डीयति । नामधातुत्वाद् धातोश्चार-
त्तको यिन् न षकार^(३) इति ॥ छिवुक्त्वान्नाममनि [का० ३. ६.
६७] इति निर्देशात् । छीवति । छिवेरपि षकारष्ठकारपरस्वकार
परो^(४) वेति मतम्^(५) । तेन टेष्टीव्यते । तेष्टीव्यते^(६) इति सि-
द्धम् ॥

व्यक्तेर्न स्यादिति वक्तव्यम् । व्यक्ते । निमित्तादिकारस्यस्य सकार-
रस्य षत्वार्थः षोपदेशो धातुनामिति । तच्च च खरदन्त्यपराः सा-
दयः षोपदेशाः । ^(७) भिङ्खिदिष्वदिष्वपयस्य हृपिहृजिसृस्वा-
सीहसेहवर्जम्^(८) ॥

१ Om. F.

२ आद्यस्यावयवस्य A.; षस्य F.

३ सकार B.

४ परस्वकारो A.; षकारपरस्व-
कारपरो B.

५ F. om. मतं.

६ तेष्टीव्यते A. B.

७ भिङ्खिदिष्वदिष्वपयस्य etc. B.

८ वर्ज्यम् F.; वर्ज्यं B.

णो नः ॥ २५ ॥

धात्वादर्शकारस्य नकारो भवति । णीञ् नयति । णम
नमति ॥ धात्वादेरिति किम् । कणति ॥ कथं णकारीयति । ना-
मधातुत्वात् ॥ इहाप्युपसर्गादसमासे णोपदेशस्य णत्वार्थो नका-
रपाठः^(१) ॥ सर्वे नादयो णोपदेशाः । नृतिनन्दिनर्दिनक्षिना-
टिनटिनृनाथृनाध्ववर्जम् ॥

निमित्तात्मन्ययविकारागमस्थः सः षत्वम् ॥ २६ ॥

अन्वयार्थोऽयमारम्भः । निमित्तान्नामिकरात् परः प्रत्ययवि-
कारागमस्थः सः षत्वमापद्यते ॥ नामिनस्त्वावत्^(२) । चिचीषति ।
सुसूषति । सर्पिष्यति । धनुष्यति ॥ कात् । शच्छति । विवचति ॥
रात्^(३) । चिकीर्षति ॥ विकारस्थः^(४) । सिषेव । सुष्वाप ॥ आग-
मस्थः । परिष्करोति । वचनाद् भिन्नपदे ऽपिष्यपदेशिवद्भावात् ॥
प्रत्ययविकारागमस्थ इति किम् । सृष्टु । सिष्टस्यति ॥ सेह । सि-
सेकिषते । तस्यैवापिशब्दस्यायं प्रपञ्चः ॥

तथोपसर्गात् सुनोतिसुवतिष्यतिसौतिसोभतीनाम् अडन्तरो^(५)

१ नकारः पाठः A. B.

२ नामिपरस्त्वावत् A.; and adds
निनीषति ।

३ रेफात् । A.

४ विकारागमस्थः B.

५ अतन्तरो F.; अनन्तरो B.; अ-
डन्तान्तरो A.

ऽपि । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिषुवति । अभ्यषुवत् । अभि-
यति । अभ्ययत् । अभिष्टौति । अभ्यष्टौत् । अभिष्टोभते । अभ्य-
ष्टोभत ॥

स्वासेनिषेधतिषिचसन्जस्त्रजाम् अङ्गभ्यासान्तरो ऽपि । अ-
भिष्ठास्यति । अभ्यष्ठात् । अभितष्टौ ॥ सेनया ह्यभिधाति^(१) ।
अभिषेणयति । अभ्यषेणयत् । अभिषिषेणयिषति^(२) ॥ अभिषे-
धति । अभ्यषेधत्^(३) । प्रतिषिषेधयिषति । प्रत्यषेधत् । प्रतिषि-
षेधयति ॥ अभिषिष्यति । अभ्यषिष्यत् । अभिषिषिषति ॥ अभि-
षजति । अभ्यषजत् । अभिषिषजति ॥ परिष्वजते । पर्यष्वजत ।
परिष्वज्जते ॥

सदेरप्रतेः ॥ निषीदति । न्यषीदत् । निषिष्यति ॥ अप्रतेरिति
किम् । प्रतिषीदति । प्रत्यषीदत् । प्रतिषिष्यति^(४) ॥
प्रतेरपि सान्भेः ॥ प्रतिष्टुभाति । प्रत्यष्टुभात् । प्रतितष्टु^(५) ॥
एवम् अभिष्टुभाति । अभ्यष्टुभात्^(६) । अभितष्टु^(६) ॥ अवाद्
अौर्जित्यनिकटाग्रयेषु । मल्लस्यावष्टुम् । अवष्टुम् सेना । दण्ड-
मवष्टुम् ॥ एष्विति किम् । अवस्तुम् वृषस्यः । शीतेन संकुचित
इत्यर्थः ॥

१ A. om. हि.

२ Om. F.

३ प्रतिषेधति । प्रत्यषेधत् F.; अभि-
षेधयति । अभ्यषेधयत् B.

४ B. F. om. the two last.

५ प्रतिष्टुभयति । B.; प्रतिष्टुभिय-
ति । A.

६ F. om. this, A. the next word.

वेद्य खनो भोजने ॥ विव्यणति । अवव्यणति । व्यव्यणत् । अवाव्य-
णत् । विषव्याण । अवषव्याण । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ एवमन्ये
ऽप्यनुसर्तव्याः ॥

शासिवसिघसीनां च ॥ २७ ॥

निमित्तात्परः शासिवसिघसीनां च सः षत्वमापद्यते । शि-
ष्यते^(१) । उच्यते । जचतुः ॥ अविकारस्य इत्यारम्भः^(२) ॥

स्त्रीतीनन्तयोरेव सनि ॥ २८ ॥

निमित्तात्परः प्रत्ययविकारागमस्यः स्त्रीतीनन्तयोरेव सनि
षत्वभूते सः षत्वमापद्यते । तुष्टूषति । सिषेधयिषति । सुष्वापयि-
षति ॥ स्त्रीतीनन्तयोरिति किम् । सिषिचति । सुसूषति ॥ षत्वभूत
इति किम् । तिष्ठासति । सुषुषति ॥ कथं सोषुपिषते^(३) । चेक्री-
यिते^(४) षत्वं पश्चात् सन् ॥ अर्थान् प्रतीषिषति । सनो ऽवयवस्या-
नभ्यासस्यान्निमित्तात्^(५) षत्वं स्यादेव ॥

खिदिखदिसहीनामिनन्तानां^(६) नेष्यते । सिखेदयिषति । सिखा-
दयिषति । सिषादयिषति ॥ तेनैवापि शब्देनान्यदपि व्यभिचा-
र्यते^(७) । तथा सिषसेक्रीयिते न स्यात् । सेषिच्यते ॥ सुनोतेः स्त्रे ।

१ शिष्यति A.

२ °स्त्री यमारम्भः A.

३ पिषते A.; सोषुपिषति F.

४ चेक्रीयितेति F.

५ सनो ऽभ्यासस्या° A.

६ इनान्तानां षत्वं A.

७ व्यभिचर्यते A.

अभिधीयते ॥ सेधतेर्गती^(१) । अभिसेधयति गाम् । गमयती-
त्यर्थः ॥ एवमन्येऽप्यनुवर्तय्याः ॥

लुलोपे न प्रत्ययकृतम् ॥ २९ ॥

लुका लोपे सति प्रत्यये परे यत् कार्यं^(२) प्रकृतेस्तत्र भव-
ति^(३) । लुका लोपो यस्येति विग्रहः^(४) । अङ्गाः । वङ्गाः । कलि-
ङ्गाः^(५) । पञ्च । कति । दुग्धे । विकरणलुकि न गुणः । लुकीति
न^(६) कृतं लुक्लोपयोर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन प्रत्ययलोपे प्रत्यय-
लक्षणमवधार्यते । अभिन्न । अस्मिन्न ॥ प्रत्ययकृतमिति किम् ।
परस्मान् उष् । उद्गुः । अदुः ॥ कतीह । पञ्चाच^(७) ॥

स्वरविधिः स्वरे द्विर्वचननिमित्ते कृते द्विर्वचने ॥ ३० ॥

द्विर्वचननिमित्ते खरादौ प्रत्यये परे प्रकृतेः^(८) पूर्वस्मिन्
परस्मिन् वा द्विर्वचने कृते^(९) खरस्य स्थाने विधिर्भवति । पपतुः ।
आटिटत् । जग्मतुः । इयाय । निनाय । निनयिथ । लुलाव ।
लुलविथ । निन्यतुः । चक्रतुः ॥ खरविधिरिति किम् । असूषु-
पत्^(१०) । सपरखरायाः^(११) संप्रसारणे पञ्चाद् द्विर्वचनम् ॥ खर
इति किम् । जेघ्रीयते ॥ द्विर्वचननिमित्त इति किम् । दुद्युषति ॥

१ सेधयतेर्गती A.

२ यत्कृतं कार्यं B. and om. प्रकृतेः

३ स्थात् A.

४ वा विग्रहः F.

५ मनधाः । F.

६ A. om. न.

७ B. adds इति; A. सन्धिः स्थादेव ।

८ कृते A.

९ F. adds पञ्चात्; A. om. स्थाने.

१० असूषुपत् MSS.

११ सपरखरायाः संप्रसारणमन्त्र
स्थायाः A.

येन विना यन्न भवति तत्तस्य निमित्तम् ॥ इटो विधिना सनि
द्विर्वचनमिति तेन । अरिरिषतीति सिद्धम् ॥ कथम् इत्येष ।
उवोष । न स्थानिवत्त्वम् । असवर्ण इति वचनात् ॥

योऽनुबन्धोऽप्रयोगी ॥ ३१ ॥

अनुबन्धत इत्यनुबन्धः । अप्रयुक्तिरप्रयोगः । अनुबन्धो यः
सोऽप्रयोगी । अनुच्चारणीयो भवति^(१) । इङ् । अधीते ॥ उह्यञ् ।
कुरुते । एवमन्येऽपि ॥

शिङिति शादयः ॥ ३२ ॥

शादयो वर्णा हपर्यन्ताः शिङिति संज्ञिताः^(२) ॥ शिट्प्रदे-
शाः । शिट्परोऽघोषः [का० ३. ३. १०] इत्येवमादयः ॥

संप्रसारणं व्यृतोऽन्तःस्थानिमित्ताः ॥ ३३ ॥

इच्च उच्च च्छेति द्वन्द्वः । तकारः^(३) सुखनिर्देशार्थः ।
अन्तःस्थैव निमित्तमुत्पत्तिर्येषां तेऽन्तःस्थानिमित्ता व्यृतः सं-
प्रसारणमिति संज्ञिताः^(४) ॥ संप्रसारणप्रदेशाः । सपरस्वरायाः
संप्रसारणमन्तःस्थायाः [का० ३. ४. १] इत्येवमादयः ॥ अन्तः-
स्थानिमित्ता इति किम् । स्थितः । स्थितवान् । तद्दीर्घमन्यं न
स्यात् ॥

१ प्रयोगी भवति अनुच्चारणीय ३ व्यृतस्वकारः A.

इत्यर्थः A.

४ संज्ञा । A.

२ शिट्संज्ञा भवति । A.

अर् पूर्वे द्वे सन्ध्यक्षरे च गुणः ॥ ३४ ॥

अर् पूर्वे द्वे सन्ध्यक्षरे च गुण इति संज्ञिताः^(१) । एकं पूर्वमै-
कारमपेक्ष्यापरं^(२) चौकारमपेक्ष्येति ॥ गुणप्रदेशाः । नाम्यन्त-
योर्धातुविकरणयोर्गुणः [का० ३. ५. १] इत्येवमादयः ॥

आरुत्तरे च वृद्धिः ॥ ३५ ॥

आर् उत्तरे च द्वे सन्ध्यक्षरे वृद्धिरिति संज्ञिताः^(३) । आर् ।
ऐ । औ ॥ वृद्धिप्रदेशाः । वृद्धिरादौ^(४) सप्ते^(४) [का० २. ६. ४६]
इत्येवमादयः ॥

॥ इति दीर्गसंज्ञां वृत्तावाख्याते ऽष्टमः पादः समाप्तः ॥

॥ इत्याख्यातं समाप्तम् ॥

१ संज्ञिते A. B.

२ अपेक्ष्यापराचौकारं B.

३ संज्ञिते A. B.

४ अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामि-
नामिनि षट्सु B.

अथ कृतः ॥

वृत्तादिवदमी कृताः कृतिना न कृताः कृतः ।

कात्यायनेन ते सृष्टा विबुद्धिप्रतिबुद्धये ॥

सिद्धिरिज्जद् अणानुबन्धे ॥ १ ॥

आनुबन्धे णानुबन्धे च कृतप्रत्यये परे धातोरिषीव कार्यस्य
सिद्धिरितिदिश्यते^(१) ॥

इज्जद्भावेऽस्योपधाया दीर्घो वृद्धिश्च नामिनाम् ।

हन्तेर्घो जन्वधोर्द्ध्वः कुटादीनां गुणो भवेत् ॥

स्यादादन्तानामायिश्च इनीचीति^(२) निबन्धनात् ।

न द्वस्रो मानुबन्धानामिचि वा वचनेन च ॥

पाठः । पाठकः । कारः । कारकः । घातः । घातकः । जनः ।

जनकः । वधः । वधकः । उत्कोटः । उत्कोटकः । पायः । पायकः ॥

सिद्धियहणं भिन्नकर्तृकत्वान्मङ्गलार्थम् ॥

हन्तेस्तः ॥ २ ॥

हन्तेर्नकारस्य तकारो भवति । आनुबन्धे णानुबन्धे च कृत-

त्यये परे । घातः । घातकः ॥ कथं भौणहृत्यमिति रुढितः
सिद्धः^(१) ॥

न सेटोऽमन्तस्यावमिकमिचमाम् ॥ ३ ॥

इज्माचमिह^(२) स्मर्यते । सेटोऽमन्तस्य वमिकमिचमिचमिच-
तस्येचि कृतं कार्यं न भवति । अग्रमि । अतमि ॥ जानुबन्धे कृतोष्ण-
ज्ञावाच्च । शमः । शमकः । शमी । तमः । तमकः । तमी ॥ सेट
इति किम् । अग्रामि । ग्रामः । ग्रामकः ॥ अवमिकमिचमामिति
किम् । अग्रामि । अग्रामि । अभिधानादारूपपूर्वस्यमिः । आग्रामि ।
ग्रामः । ग्रामः । आग्रामः ॥ कथम् ग्रामः । अग्रम रोग इति चौरा-
दिक इति दीर्घः^(३) ॥ वी अमेर्गनानिर्दिष्टस्थानित्यत्वात् । वि-
ग्रामः ॥ कथम् उग्रमः । यम चेति चौरादिको^(४) मानुबन्धस्य ॥
उपरम इति च दृश्यते ॥

प्रत्ययलुकां चानाम् ॥ ४ ॥

प्रत्यये लुग् घेषां धातूनामेकदेशस्य ते प्रत्ययलुकोऽर्थात् ।
अनामित्यनकाराणां । प्रत्ययलुकां^(५) धातूनां नलोपवर्जितानां
यत् प्राप्तं तन्न भवति । अर्थात् तस्मिन्नेव प्रत्यये परे । समिधिता ।
समिधकः । अदृशदि । दृशदकः । यिन् ॥ लोलुवः । मरीमृजः ।

१ सिद्धिः B.

२ इज्माच० A. ; इज्माच० B.

३ इगदीर्घः A.

४ चुरादी B.

५ प्रत्ययलुकाणां A.

तस्य लुगचि । अस्योपधाया दीर्घो गुणस्य न स्यात् ॥ प्रत्ययस्य लुग्
येभ्य इत्युक्ते । भेद्याद् । वेत्तीति । इन्ननोर्लुकि प्रतिषेधः स्यात् ॥
अनामिति किम् । इन्धेर्घञि । एधः ॥ उन्देर्मणि । ओझ ॥ रन्जे ।
रागः ॥ कथं कुचेर्निकुचितमिति संनिपातलक्षणत्वाद् गुणस्य ॥

सार्वधातुकवच्छे ॥ ५ ॥

शानुबन्धे कृति परे सार्वधातुक इव कार्यं भवति । जुङ्गत् ।
पचमानः । कृञः श च [का० ४. ५. ७७] क्रिया । यस्य यदुक्तं तस्य
तदेव श्रुतत्वात् ॥

डे न गुणः ॥ ६ ॥

कानुबन्धे कृति परे गुणो न भवति । बिभ्यत् । विदन् । सु-
न्वन् । कतीह मधु सिद्धानासिन्वानाः ॥

के यण्वच्च योक्तवर्जम्^(१) ॥ ७ ॥

कानुबन्धे कृति परे यणीव कार्यं भवति । य उक्तं वर्जयित्वा ।
कृतः । कृतवान् । गृहीत्वा । इष्टिः । यस्मिन्नावेऽगुणत्वं संप्रसारणं
च स्यात् ॥ योक्तवर्जमिति किम् । कृतः । जितः । स्मृतः । इकारा-
गमदीर्घगुणा न स्युः ॥

जागुः कृत्यशन्तृङ्ब्योः ॥ ८ ॥

जागर्तेः कृति परे यणीव कार्यं भवति । न तु शन्तृङ्ब्योः ।

यथाशिशोर्ये । जागरकः । जागरितः । जागर्तिः^(१) ॥ कृतीति
किम् । जागृयात् ॥ अशन्नृङ्वोरिति किम् । जायत् । जागृविः ।
कृगृजागृभ्यः क्तिः^(२) ॥

गुणी क्त्वा सेङ् अरुदादिस्तुधकुशक्लिशगुधमृडमृदवद-
वसयहाम् ॥ ९ ॥

अरुदादिचुधादीनां क्त्वा सेङ् गुणी भवति । यस्मिन् यो
भवति स तस्येति विवचायामिन् । शयित्वा । देवित्वा । अंशित्वा ॥
क्तेति किम् । निकुचितिः ॥ शीङादीनां सेङ् निष्ठैवेति नियमस्य
स्यात् ॥ सेङिति किम् । कृत्वा ॥ अरुदादिचुधादीनामिति किम् ।
रुदविदमुषां सनि [का० ३. ५. १६] इत्यत्र रुदिसहचरितो^(३) वि-
दिर्ज्ञानार्थः । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । चुधित्वा । कुशित्वा ।
क्लिश क्लिशू क्लिशित्वा । गुधित्वा । व्युपधत्वादा न स्यात् ॥ मृडि-
त्वा । मृदित्वा । वद उदित्वा । वस निवास एव यजादित्वाद् उषि-
त्वा । चुधिवसोश्च [का० ४. ६. ८७] इतीट् ॥ गृहीत्वा ॥

स्कन्दस्यन्दोः क्त्वा ॥ १० ॥

अनयोः क्त्वा^(४) गुणी भवति । स्कन्दिर् स्कन्त्वा । स्यन्दू
स्यन्त्वा ॥ असेडर्थमिदं पुनः क्त्वायद्वयम् ॥ यच् गुणी मा भूत् ।
प्रस्कृद्य । प्रस्यद्य ॥

१ जागर्ति B.

२ कृगृ A. B.

३ B. om. रुदि.

४ क्त्वासेङ् A.

व्यञ्जनादेर्व्युपधस्यावो वा ॥ ११ ॥

उस इस् वी । ते उपधे यस्य स व्युपधः । व्यञ्जनादेर्धातोर्-
कारेकारोपधस्यावकारान्तस्य^(१) क्त्वा सेङ् गुणी भवति वा । यु-
तिवा । द्योतिवा ॥ लिखित्वा । लेखित्वा ॥ व्यञ्जनादेरिति किम् ।
एषित्वा । ओषित्वा ॥ अव इति किम् । देवित्वा ॥
संश्लेष्टेति वा वक्तव्यम् । रुरुचिषते । रुरोचिषते । लिखिषति ।
लिखेषति ॥

तृषिमृषिकृशिवञ्चिलुञ्च्यतां^(२) च ॥ १२ ॥

एषां धातूनां क्त्वा सेङ् गुणी भवति वा । ढषित्वा । तर्षित्वा ॥
मृषित्वा । मर्षित्वा ॥ कृश तनूकरणे । कृशित्वा । कर्षित्वा ॥ वचित्वा ।
वञ्चित्वा ॥ लुचित्वा । लुञ्चित्वा ॥ अत इति सौचो धातुः । अक्षति-
त्वा । अर्तित्वा ॥

थफान्तानां चानुषङ्गिणाम्^(३) ॥ १३ ॥

थान्तानां फान्तानां चानुषङ्गिणां^(३) क्त्वा सेङ् गुणी भवति
वा^(४) । अथित्वा । अनथित्वा ॥ यथित्वा । यनथित्वा ॥ गुफित्वा ।
गुफित्वा ॥ अनुषङ्गिणामिति किम् । कोथित्वा । रेफित्वा । व्युप-
धत्वे^(५) विकल्पो न स्यात् ॥

१ •धातोर्कारोपधस्य° A.

४ A. om. वा.

२ •कृषिवञ्चिलुञ्चिता° B.

५ व्युपधत्वे पि B.

३ सानुसङ्गिणा° A.

जान्तनशामनिटाम् ॥ १४ ॥

जान्तनशामनिटामनुषङ्गिनां क्त्वा^(१) गुणी भवति वा । भक्त्वा ।
भक्त्वा ॥ रक्त्वा । रक्त्वा ॥ नद्धा । नद्धा । मस्त्रिनशोर्धुटीति नकारा-
गमः ॥ अनिटामिति किम् । अञ्जित्वा ॥

शीङ्पूङ्धृषिस्त्रिदिस्त्रिदिमिदां निष्ठा सेट् ॥ १५ ॥

शीङ्गादीनां निष्ठा सेङ् गुणी भवति । शयितः । शयितवान् ॥
पवितः । पवितवान् । पूक्षिशोर्वा [का० ४. ६. ८६] इतीट् ॥ एवं
धर्षितः । धर्षितवान् ॥ छेदितम् । मेदितम् । प्रच्छेदितः । प्रखे-
दितः । प्रमेदितः । आदनुबन्धाद्^(२) भावादिकर्मणोर्वा [का० ४.
६. ८९] इतीट् ॥ सेडिति किम् । पूतः । छष्टः ॥ उत्तरच वावच-
नाश्रित्यमिहेति ॥

मृषः क्षमायाम् ॥ १६ ॥

क्षान्तौ वर्तमानान्मृषो धातोर्निष्ठा सेङ् गुणी भवति । मर्षि-
तः । मर्षितवान् ॥ क्षमायामिति किम् । अपमृषितं वाक्यमाह ॥

भावादिकर्मणोर्वोदुपधात् ॥ १७ ॥

उदुपधाद्धातोर्भाव आदिक्रियायां^(३) च निष्ठा सेङ् गुणी
भवति वा । द्योतितमनेन । द्युतितमनेन ॥ प्रद्योतितः । प्रद्युतितः ।

१ क्त्वासेङ् B.

२ आदनुबन्धाद् B.

३ आदिक्रियायां B.

नामिनो ऽम् प्रत्ययवच्चैकस्वरस्य ॥ २१ ॥

उपपदस्थानव्ययस्यैकस्वरस्य नामिनः परो ऽभवति । खानुबन्धप्रत्ययान्ते धातौ परे । स च प्रत्यय इव । सान्निध्याद् द्वितीयैकवचनवत् । यथा । रविकरस्तरुषु किञ्चलयमिव । रक्त इति^(१) गम्यते ॥ नावंमन्यः । नरंमन्यः । गांमन्यः । अग्र्यंमन्यः^(२) ॥ नामिन इति किम् । ज्ञंमन्या^(३) ॥ एकस्वरस्येति किम् । सेनामिमन्यः ॥

ह्रस्वारुषोर्मोऽन्तः ॥ २२ ॥

उपपदस्थानव्ययस्य ह्रस्वान्तस्यारुषश्च^(४) मकारोऽन्तो भवति । खानुबन्धप्रत्ययान्ते धातौ परे । नाडिंधमः । अङ्गमेजयः । अरंतुदः । संयोगादेर्धुटः [का० १. ३. ५५] इति सलोपः ॥ अनव्ययस्येति किम् । सुकरः कटः ॥

सत्यागदास्तूनां कारे ॥ २३ ॥

सत्यादीनां कारशब्दे परे मोऽन्तो भवति ॥ सत्यं करोतीति सत्यंकारः । एवम् अगदंकारः । अस्तुंकारः ॥ उपोच्चारिपदानामपि कारे^(५) । घञन्तेऽपीच्छन्ति । सत्यस्य कारः सत्यंकारः । एवमन्यत्रापि मकारवर्णागमो^(६) दृश्यते । लोकंप्रीणः । भ्रात्रमिन्धः ।

१ रक्तमिति A.

२ गांमन्या । अग्र्यंमन्या । A.

३ ज्ञंमन्यः O.

४ °स्वारुष B.; A. om. ह्रस्वान्तस्य.

५ उपोच्चारिपदानामपि B.

६ मकारागमो B.

अग्निमिन्धः । भद्रंकरणम् । उष्णंकरणम् । मध्यंदिनम् ॥ श्रेण-
पाता^(१) तैलपाता क्रीडा ॥

गिले ऽगिलस्य ॥ २४ ॥

गिलादन्यस्य गिलशब्दे परे मो ऽन्तो भवति । गिरतेः कप्र-
त्ययः ॥ तिमेर्गिलः । तिमिर्गिलः ॥ एवं रिपुंगिलम् ॥ अगिल-
स्येति किम् । गिलगिलः ॥

अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तरः^(२) ।

तिमिर्गिलगिलो ऽप्यस्ति तद्गिलो ऽप्यस्ति राघवः ॥

उपसर्गादसुदुर्भ्या लभेः प्राग् भात् खलघञोः ॥ २५ ॥

उपसर्गात्परस्य लभेर्भात् प्राङ् मकारागमो भवति । खल्-
घञोः परतः । न तु सुदुर्भ्याम् । ईषत्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । दुष्प्र-
लम्भः ॥ घञि च । प्रलम्भः । विप्रलम्भः ॥ उपसर्गादेवेति नियमात् ।
ईषलम्भः । लाभो वर्तते ॥ असुदुर्भ्यामिति किम् । सुलम्भः । दुर्लभः ॥
केवलाभ्यामेवेत्यते तेन । अतिसुलम्भः । अतिदुर्लम्भः ॥ कथम्
अतिसुलम्भः । अतिदुर्लम्भः । पश्चादतिना समासः ॥

आडो यि^(३) ॥ २६ ॥

आङ् परस्य लभेर्भात् प्राङ् मकारागमो भवति यकारादौ
प्रत्यये परे^(४) । आलम्भ्या गौः ॥

१ श्रेणपाता O.

२ O. om. this half-śloka; the Chait-
rakuṣṭ reads अस्ति मत्स्यस्तिमि-

नाम मत्स्यो ऽप्यस्ति तिमिर्गिलः ।

३ ये Chaitr.

४ यकाराप्रत्यये परे B.; ये परे A.

उपात् प्रशंसायाम् ॥ २७ ॥

उपात्परस्य लभेर्भात् प्राङ् मकारागमो भवति प्रशंसायां
गम्यमानायां^(१) ये परतः । उपलब्धानि धनानि । प्रशंसनीया-
नीत्यर्थः ॥ प्रशंसायामिति किम् । उपलब्धुं शक्यम् । उपलब्धम् ॥
कथम् आलब्ध । उपलब्धते । लभेर्यकार इति विशेषणात् ॥

वा कृति राचेः ॥ २८ ॥

कृदन्ते परे राचेर्मोऽन्तो भवति वा । राचिंचरः । राचि-
चरः । राचिमटः । राच्यटः । पचादित्वादच्^(२) ॥ राचिमन्य इति
नित्यम् उपपदाश्रयत्वात् ॥

पुरंदरवाचंयमसर्वसहद्विषंतपाश्च ॥ २९ ॥

एते ऽण्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पुरं दारयतीति पुरंदर
इन्द्रः^(३) । वाचं यच्छतीति वाचंयमो व्रत एव^(४) । सर्वं सहते सर्व-
सहः । द्विषं^(५) तापयतीति द्विषंतपः ॥ यल्लक्षणेनानुत्पन्नं तत्सर्वं
निपातनात् सिद्धम् ॥ भगं दारयतीति भगंदरो रागो कूडित
एव ॥

धातोस्तोऽन्तः पानुबन्धे ॥ ३० ॥

द्व्रस्त्राह्वोर्मोऽन्त [४. १. २२] इत्यतो द्व्रस्त्रोऽनुवर्तते । धा-
तोर्द्व्रस्त्रान्तस्य पानुबन्धे कृति परे तोऽन्तो भवति । अग्निचित् ।

१ Om. B.

२ पचाद्यच् O.

३ शङ्खः A. ; मधुवा Chaltr.

४ A. corr. व्रती एव ; मुनिः Ch.

५ द्विषन्तं A.

सोमसुत् । प्रकृत्य । इतरः ॥ धातोरिति किम् । उपपदस्य मा
भूत् । यामणीः । सेनानि कुलम् ॥ वृत्रहभ्यामिति । अशिङ्गं बहि-
रङ्गमन्तरङ्ग इति ॥ द्रुखान्तयेति किम् । आनीय । आपूय ॥
कथम् उपेत्य । साधनायत्तत्वात् क्रियायाः प्रत्ययकार्यमेव ॥
अन्तयद्वयं सुखार्थम् ॥

ओदौघ्नां कृद्यः स्वरवत् ॥ ३१ ॥

ओदौघ्नां कृद्यः स्वरवद् भवति । लव्यम्^(१) । अवयवला-
यम् ॥ ओदौघ्नामिति किम् । चेयम् ॥ कृद्य इति किम् । उपो-
यते । प्रीयत । इह^(२) कृद्यद्वयान्यत्र सामान्यमवगम्यते ॥

जिह्वोः शक्ये ॥ ३२ ॥

जिह्वोः शक्ये ऽर्थे विहितः कृद्यः स्वरवद् भवति । जेतुं शक्यं
जय्यम् । जेतुं शक्यं जय्यम् ॥ शक्य इति किम् । जेयम् । जेयम् ॥
जिह्वोरिति किम् । जेतुं शक्यः । जेयः^(३) ॥

क्रीजस्तदर्थे ॥ ३३ ॥

तस्यार्थो द्रव्यविनिमयः^(४) । क्रीजः परस्तदर्थे वर्तमानः
कृद्यः स्वरवद् भवति । क्रय्या गौः । कश्चित् क्रेय्यतीति कृत्वा हट्टे
ऽवतारिता^(५) गौरित्यर्थः ॥ तदर्थ इति किम् । क्रयं मे धान्यं ना-
स्ति क्रय्यम् । न प्रसारितमित्यर्थः^(६) ॥

१ लाव्यं B.

२ इति O.

३ O. om. from जिह्वोरिति किं.

४ विनिमयः B.

५ हट्टेनावतारिता A.

६ प्रसारितं A.

वेलोपोऽपृक्तस्य ॥ ३४ ॥

वेः कृतसंज्ञकस्यापृक्तस्य^(१) वर्णान्तरेणासंयुक्तस्य लोपो भवति।
 क्षिप् । घृतस्युक् ॥ विष् । अर्धभाक् ॥ विच् । कीलासपाः ॥ कृत
 इति^(२) किम् । उपेयिवांसमाचष्टे । उपेयिवयतीति क्षिप् । उपे-
 यिवः । उपेयिवौ ॥ अपृक्तस्येति किम् । क्षिवादीनां विशेषकवा-
 नुबन्धानुत्सृज्यकारोपलक्षितस्य^(३) वमाचस्य लोपार्थं तेनेह न
 स्यात् । जायुविः । कृगृजायुभ्यः क्षिः ॥

य्वोर्थ्यञ्जने ऽये ॥ ३५ ॥

यकारवकारयोर्थ्यञ्जने परे यकारवर्जिते लोपो भवति ।
 क्यूयी । कूतः । कूतवान्^(४) । दिदिवान् । सिषिवान् ॥ व्यञ्जन इति
 किम् । आधिता । देविता ॥ अय इति किम् । प्रकूय्य^(४) । प्रदीव्य ॥
 कथं कण्डूः । लोलूः । वर्णाअयेऽपि प्रत्ययलोपलक्षणं कश्चित् ॥
 लब्धा । लब्धुमित्योष्ठ्यो ऽयं वकारः ॥

निष्ठेटीनः ॥ ३६ ॥

निष्ठायामिति परे इनो लोपो भवति । हारितः । हारित-
 वान् । लक्षितः । लक्षितवान् ॥ इटीति किम् । संज्ञपितः पशुः ॥
 इवन्तर्धं [का० ३. ७. ३३] इत्यादिना सनि वेट् ।

वेटामेकस्वरस्युत्था संज्ञपित इति ते ।

पाचिते प्रागिनो लोप एकस्वराच्च चेट् पचेः ॥

१ कृतसंज्ञकस्य° A.

२ कृतसंज्ञकस्येति B.

३ विशेषकवानुबन्धानुत्सृज्य इवा° B.

४ क्यूयी । कूत° । प्रकूय्य MSS.

नाल्विषत्वाय्यान्तेत्नुषु ॥ ३७ ॥

आलु । इष्णु । आय्य । अन्त । इत्नु । एषु परत इनो लोपो
न भवति । स्यूहयालुः । पावयिष्णुः^(१) ॥ स्यूहयाय्यः । अदृच्चिस्यूहि-
यहिभ्य आय्यः ॥ गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । गण्डिमण्डिजिनन्दिभ्यो
झच्^(२) ॥ स्तनयिद्गुः । स्तमिद्गुषिपुषिगदिमदिभ्य^(३) इन इत्नुः ॥

लघुपूर्वोऽय् यपि ॥ ३८ ॥

लघुपूर्व इन अय् भवति यपि परे । वचनादेकवर्णव्यवधाने
ऽपि^(४) । प्रश्नमय्य । विगणय्य ॥ लघुपूर्व इति किम् । संप्रधार्य गतः ॥
आपः परस्व वा वक्तव्यम् । प्राप्य गतः । प्रापय्य गतः ॥ इडादे-
शस्य लाचणिकत्वात् । अध्याप्य गतः ॥

मीनात्यादिदादीनामाः ॥ ३९ ॥

मीनातिमिनोतिदीङां^(५) दामागायतिपिबतिस्त्रास्यतिज-
हातीनां च यपि पर आकारो भवति । मीञ् प्रमाय । डुमिञ्^(६)
परिमाय । दीङ् उपदाय ॥ दामादीनामीत्वबाधनार्थमेव । प्र-
दाय । प्रधाय । मेङ् माङ्^(७) प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रस्त्राय ।
सो अवसाय । अवहाय ॥

१ Thus A. B.; पारयिष्णुः । धार-
यिष्णुः । Chaitr.; O. adds पत-
यालुः ।

२ गण्डिमण्डिनन्दिभ्यो० O.

३ For पुषि A. reads घुषि; B. मृ-
षिप्रषि; O. मृषिपुषि [०पुषि?];

Chaitr. सुषिपुषि; all MSS. have
छषि.

४ ०व्यवहिते ऽपि B.

५ मिनाति० A.

६ डुमिङ् A.; डमिज O.

७ मेङ्माङ्गोरपि B.

छेदीर्घः ॥ ४० ॥

छेदीर्घो भवति यपि परे । प्रचीय । उपचीय ॥ कथं प्रचित्य
गतः । चिष् हिंसायामिति लाक्षणिकत्वात् ॥

निष्ठायां च ॥ ४१ ॥

निष्ठायां च^(१) छेदीर्घो भवति । प्रचीणः । प्रचीणवान् । प्रची-
यते ऽस्मिन्निति प्रचीणमिदं क्वाप्नस्य ॥ दीर्घ इति संज्ञापूर्वकत्वा-
दनित्यार्थः । तेन भावकर्मणोर्न स्यात् । चित्तमनेन^(२) । प्रचित-
म्हान्नो भवता ॥ आक्रोशदैत्ययोश्च वा । चितायुः । चीषायुः ॥
दैत्ये च । चित्तकः । चीणकः ॥ चितो ऽयं चीणो ऽयं तपस्वी । कर्च-
धिकरणयोरेवात्रापि ॥

स्फायः स्फीः ॥ ४२ ॥

निष्ठायां च स्फायः स्फीरादेशो भवति । स्फीतः । स्फीत-
वान्^(३) ॥ स्फायीति । इदमुपबन्धवत्त्वादादेशो ऽयमनित्य इति ।
स्फातः । स्फातवान् । इहेट् प्रतिषिध्यते ॥

प्यायः पीः स्वाङ्गे ॥ ४३ ॥

स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । स्वाङ्गे वर्तमानस्य प्यायतेर्धातोर्निष्ठायां च
पीर्भवति । पीनं मुखम् । पीनवन्मुखम् ॥ स्वाङ्ग इति किम् । प्यानः
खेदः । प्याना बुद्धिः । प्यानं मुखं शाखायाः । प्यानः शोथः ॥

१ निष्ठायां परतः O.

३ स्फीतः । स्फीतवान् B.

२ प्रचित्तमनेन O.

कथं पीनो बाह्व रथायां पतितः । कथं पीनं मुखं प्रतिमायाः ॥
स्वादेव

अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्यमविकारजम् ।

अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत् तत् तथायुतम् ॥

पीनाङ्गयोगात् पीनो वटुरिति । पीनः स्नेहा । पीनो वायुरित्युप-
मानात् ॥ आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः । आङ्कोऽन्धूधसोरेव ॥

शृतं पाके ॥ ४४ ॥

आतेः अपयतेस्य शृतमिति निपात्यते । पाकेऽर्थे । चीरह-
विषोरेव निपातनस्त्रेष्टविषयत्वात् । शृतं चीरम् । शृतं हविः ॥
अन्यहेतौ न स्यात् । चीरं अपितं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति ॥ चीर-
हविषोरिति किम् । आणा यवागूः । अपिता यवागूः ॥

प्रस्त्यः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

प्रपूर्वस्य स्थायतेर्निष्ठायां^(१) संप्रसारणं भवति । प्रस्तीतः ।
प्रस्तीतवान् ॥ प्रेण स्था इति समासात् । प्रसंस्तीभः । प्रसंस्तीम-
वान् । अन्तरङ्गत्वात् कृते संप्रसारणे मत्वं तु स्यात् पक्षे^(२) ॥

द्रवघनस्पर्शयोः श्यः ॥ ४६ ॥

द्रवघने स्पर्शे चार्थे स्थायतेर्निष्ठायां च संप्रसारणं भवति ।
शीनं घृतम् । शीतो वायुः । द्रवीभूय घनं कठिनमित्यर्थः । तग्नि-

त्रिययाङ्गो गुणविशेषः स्पर्श इति ॥ द्रवघनस्पर्शयोरिति किम् ।
संश्लानो वृत्तिकः । शीतेन संकुचित इत्यर्थः^(१) ॥

प्रतेश्च ॥ ४७ ॥

प्रतिपूर्वस्य श्वायतेर्निष्ठायां संप्रसारणं भवति । प्रतिशीनः ।
प्रतिशीनवान् । प्रतिपूर्वो ऽयं रोग एव वर्तते ॥

वाभ्यवाभ्याम् ॥ ४८ ॥

अभ्यवाभ्यां परस्य श्वायतेर्निष्ठायां संप्रसारणं भवति वा ।
अभिशीनः । अभिश्लानः । अवशीनः । अवश्लानः । उभयत्र वि-
भाषेयम् ॥

न वेज्योर्यपि^(२) ॥ ४९ ॥

वेज् । ज्या । इत्येतयोर्यपि परे संप्रसारणं न भवति ।
प्रवाय । प्रज्याय ॥ एतौ यजादिग्रहादी ॥

व्यञ्च^(३) ॥ ५० ॥

व्यञ्चश्च यपि परे संप्रसारणं न भवति । प्रव्याय । उपव्याय ॥
यजादिरयम् ॥

संपरिभ्यां वा ॥ ५१ ॥

संपरिभ्यां परस्य व्यञ्चः^(४) संप्रसारणं भवति वा । यपि परे ।
संश्लाय । संवीय । परिश्लाय । परिवीय ॥ समो न विभाषेत्यन्ये ॥

१ O. om. from द्रव° इति किम् ।

२ वाज्योर्यपि MS. Chaitr.

३ व्यञ्च O.

४ वेजः B. and om. परस्य.

तद् दीर्घमन्यम् ॥ ५२ ॥

तत्संप्रसारणं दीर्घमापद्यते । अन्यं चेत् । कृतः । संवीतः ।
प्रस्तीतः । मित्रहः । संवीथ । अन्तरङ्गत्वात् तकारागमं^(१) बा-
धते ॥ अन्यग्रहणमाख्यातार्थं च । तद्ग्रहणमभिज्ञबुद्ध्यर्थम् । तेन
सपरस्वरायाः स्थाने संप्रसारणं सिद्धम् ॥

वः कौ ॥ ५३ ॥

वेजः क्वावेव संप्रसारणं दीर्घमापद्यते । ऊः । उवौ । उवः ॥
क्वाविति किम् । उतः । उतवान् ॥

ध्याणोः^(२) ॥ ५४ ॥

ध्याणोः संप्रसारणं कौ परे दीर्घमापद्यते । धीः । आपीः ॥
वचनात्^(३) संप्रसारणं सिद्धम् ॥

पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे ॥ ५५ ॥

पञ्चमान्तस्योपधाया दीर्घो भवति कौ धुव्यगुणे^(४) । प्रशान् ।
प्रतान् । शान्तः । शान्तवान् । शान्तिः । शान्त्वा ॥ धुटीति किम् ।
अवमत्य ॥ अगुण इति किम् । गन्ता ॥ दीर्घ इति संज्ञापूर्वकत्वात्
क्रमेः क्वाप्रत्यये वा । क्रन्त्वा । क्रान्त्वा ॥

१ गत्यन्तरङ्गत्वादकारागमं A.

२ The Chaitr. om. this sūtram.

३ वचनादेव O.

४ धुटि चागुणे प्रत्यये परे O.; भव-
ति सिद्धौ धुटि चागुणे । B.

झोः श्रूटी^(१) पञ्चमे च ॥ ५६ ॥

हकारवकारयोः स्थाने^(२) श् । ऊट्^(१) । इत्येतौ भवतो
यथासंख्यम् । कौ ध्रुवगुणे पञ्चमे च । विह् गोविट् । प्रह् पथिप्राट् ।
दिव् अचद्युः । ष्टष्टः । ष्टष्टा । द्यूतः । द्यूत्वा । दुद्युषति । विअः ।
प्रअः ॥ सर्वधातुभ्यो मन् । स्योमा । अन्तरङ्गत्वाद् यत्वमेव ॥ ह्रस्व
द्विःपाठो नैमित्तिकस्याप्यभावो वा ॥

अथविमविज्जखित्वरामुपधया^(३) ॥ ५७ ॥

एवामुपधया सह वकारस्योङ् भवति । कौ ध्रुवगुणे पञ्चमे
च । श्रिवु । श्रूः । श्रुवौ । श्रुवः ॥ श्रव । ऊः । उवौ । उवः ॥ मव ।
मूः । मुवौ । मुवः ॥ ज्वर । जूः । जुरौ । जुरः ॥ त्वर । त्वः । तुरौ ।
तुरः ॥ श्रूतः । श्रूतवान् । श्रूतिः ॥ ऊतिः । मूतिः । जूतिः ॥
त्वर्तिः ॥ मन् । ओमा ॥ अवतेरन्त्यस्वरादिसोपः । ओम् ॥

रास्त्रोप्यौ ॥ ५८ ॥

रेफात् परौ हकारवकारौ स्त्रोप्यौ भवतः । कौ ध्रुवगुणे
पञ्चमे च । मुह्ना । मूः । मुरौ । मुरः ॥ धुर्वी । धूः । धुरौ ।
धुरः ॥ मूर्तिः । मूर्तः । निष्ठानलं^(४) नेष्यते ॥ इहागुणपञ्चमानु-
वृत्तिर्न प्रयोजयति ॥

१ MS. Chaitr. corr. श्रूटी °ऊट्;
cf. Pāp. vi. 4, 182.

२ Om. A.

३ °उपधाया B.; °उपधयापि ।
MS. Ch.

४ °न्यत्सं A.; रास्त्रिष्ठातो न इति न
स्यात् । निष्ठानलं O.

वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेटां^(१) धुटि पञ्चमोऽच्चातः
॥ ५९ ॥

वनतेस्तनोत्यादेः^(२) प्रतिषिद्धेटस्य पञ्चमो लोप्यो भवति
धुव्यगुणे यथासंभवम् आतस्याद् भवति । वनु^(३) । वतः । वतवान् ।
वतिः । वत्ता ॥ तनोत्यादिर्मनुबोधनेपर्यन्तः । ततः । ततवान् ।
ततिः । तत्ता ॥ प्रतिषिद्धेटस्य । हतः । हतवान् । यतः । यतवान् ॥
अणुघृणुदणु । एषां न दीर्घः^(४) । अतम् । घृतम् । दृतमिति पचे
येषामिडस्ति तेऽप्यनिट उच्यन्ते ॥

यपि च ॥ ६० ॥

वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेटां यपि च परे^(५) पञ्चमो लोप्यो
भवति । वनु प्रवत्य । तनु प्रतत्य । षनु प्रसत्य^(६) । हन प्रहत्य । मन
प्रमत्य ॥ एषामिति किम् । प्रभण्य ॥

वा मः ॥ ६१ ॥

प्रतिषिद्धेटां वा मकारो लोप्यो भवति यपि परे । प्राप्ते
विभाषा । प्रयस्य । प्रयत्य । प्रणस्य । प्रणत्य ॥

न तिकि दीर्घश्च ॥ ६२ ॥

वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेटां तिकि दीर्घा न भवति न च

१ वनोति० B.

२ वनोतेस्तनोत्यादेस्त्व B.

३ वन B.; and om. वतः । वतवान् ।

वत्ता ।

४ O. adds संज्ञापूर्वकत्वात्.

५ A. om. च; B. om. परे ।

६ सनु० B.; *प्रसत्य A.

पञ्चमो लोप्यो भवति । वन्यात् । वन्तिः । तन्यात् । तन्तिः ।
यम्यात्^(१) । यन्तिः । वध्यात् । हन्तिः ॥

उन्देर्मनि^(२) ॥ ६३ ॥

उन्देर्मनि^(२) पञ्चमो लोप्यो भवति । ओद्य । ओद्यनी ॥

घजीन्धेः ॥ ६४ ॥

इन्धेर्घञि पञ्चमो लोप्यो भवति । एधः ॥

स्यदो जवे^(३) ॥ ६५ ॥

स्यन्देर्घञि स्यद इति दीर्घाभावो निपात्यते वेगे ऽर्थे ।
स्यन्दू । स्यदः ॥
अवोदहिमअथप्रअथास्य । इति निपातयितव्याः । अवपूर्वस्य उ-
न्देः । अवोदः ॥ हिमपूर्वस्य प्रपूर्वस्य च अन्येः^(४) । हिमअथः ।
प्रअथः ॥

रन्जेर्भावकरणयोः ॥ ६६ ॥

रन्जेर्भावकरणयोर्विहिते घञि पञ्चमो लोप्यो भवति ।
रञ्जनं रागः ॥ भावे घञ्^(५) । रज्यते ऽनेनेति रागः ॥ भावकरण-
योरिति किम् । रजत्यस्मिन्निति रङ्गः ॥

१ यन्यात् B.

२ °मन्ति A. B.

३ स्यन्दो° A.

४ A. om. प्रपूर्वस्य च.

५ O. om. भावे घञ्.

वुषघिनिणोश्च^(१) ॥ ६७ ॥

रन्जेर्वुषि घिनिणि^(२) च पञ्चमो लोप्यो भवति । शिन्धिनि
वुष् । रजकः । रजकी ॥ युजभजेत्यादिना घिनिण्^(३) । रागी ॥
चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन युव्यपि^(३) । रजनम् । रजनी ॥

वृहेः स्वरेऽनिटि वा ॥ ६८ ॥

वृहेः खरादावनिटि पञ्चमो लोप्यो भवति वा । वर्हकः ।
वृंहकः । वर्हणम् । वृंहणम् । वर्हति । वृंहति ॥ अनिटीति किम् ।
वृंहितव्यम् ॥ खर इति किम् । वृहेर्मन् दृश्यते । परिवृह्या । परि-
वृष्टिः । स्त्रियां क्तिः ॥ कथं वृह्यते । वृह्यते^(४) । वर्हिता । वृंहिता ।
येषां प्रकृत्यन्तरमस्ति तेषां मते व्यञ्जनादाविव्यपि स्यात् ॥

यममनतनगमां क्त्वी ॥ ६९ ॥

एषां पञ्चमो लोप्यो भवति क्त्वी परे । आतस्याद् भवति ।
यम । संयत् ॥ मन । संमत् ॥ तनु । परीतत् । द्रस्वस्व दीर्घता ॥
गम् ॥ जगत् ॥

हनेः सिच्यात्मने दृष्टः सूचनार्थे यमेरपि ।

विवाहे तु विभाषेव सिजाशिषोर्गमेस्तथा^(५) ॥

आहत ॥ उपायत । उपायंस्त कन्यां क्त्वाः^(६) ॥ समगत । सम-
गंस्त ॥ संगंसीष्ट । संगंसीष्ट ॥

१ वुषघिनिणोश्च A. B. O.; वुषि-
घुनोश्च Chaitr.

२ घिनिणि °घिनिण् MSS. cf. iv.
4, 21.

३ युटि च A.; धुव्यपि B.

४ कथं विह्यते B.

५ °गमस्तथा O.

६ क्त्वा च A.; देवदत्त B.; O. adds
उदायत.

विड्वनोरा ॥ ७० ॥

विटि वनि च प्रत्यये परे पञ्चमस्याकारो भवति । विट् ।
अस्त्राः । गोषाः । सनोतेः षत्वम् ॥ वनिप् । विजावा । अयेगावा ।
ओणु अवावरी । वनो र च ॥ घुण्^(१) घ्वावा । कनिप् । सानुना-
सिकमप्याकारमिच्छन्ति ॥

धुटि खनिसनिजनाम् ॥ ७१ ॥

धुडादौ प्रत्यये पर एषां पञ्चमस्याकारो भवति । खातः ।
खातिः । सातः । सातिः । जातः । जातिः ॥ सनि च । सिषासति ॥

ये वा ॥ ७२ ॥

एषां पञ्चमस्याकारो भवति वा ये परे । प्रखाय । प्रखन्य ।
प्रसाय । प्रसन्य । प्रजाय । प्रजन्य ॥ एवं खायते^(२) । खन्यते^(२) ।
चाखायते । चंखन्यते ॥
जा जनेर्विकरणे नित्यम् । जायते ॥ व्यवस्थितविभाषया घ्यणि ये
न स्यात्^(३) । खान्यम् । सान्यम् । जन्यम्^(४) ॥ तनोतेर्यणि वा वक्त-
व्यम् । तायते । तन्यते ॥

सनस्तिकि वा^(५) ॥ ७३ ॥

सनोतेस्तिकि परे पञ्चमस्याकारो भवति वा । सनुतात् ।
सातिः । सन्तिः ॥ पुनर्वावचनास्योपश्च । सतिः ॥

१ घुण A. B.

२ Om. A.

३ °वा स्यात् A.; घ्यणि यो न स्यात् B.

४ A. adds अगुणं सारस्वते ।

५ The Chaitr. om. this Sôtram.

स्फुरिस्फुल्योर्धज्योतः ॥ ७४ ॥

अनयोर्धजि पर ओत आकारो भवति वा^(१) । विस्फोरः ।
विस्फोरः । विस्फालः । विस्फोखः ॥

इज्जहातेः क्ति ॥ ७५ ॥

वा न वर्तते । क्ताप्रत्यये परे जहातेरिद् भवति^(२) । हिला
गतः ॥ जहातेरिति किम् । जारु हात्वा ॥

द्यतिस्यतिमास्थां त्यगुणे ॥ ७६ ॥

एषां तकारादावगुण इद् भवति । दौ । दितः । दितवान् ।
दितिः । दित्वा ॥ सो । अवसितः । अवसितवान्^(३) ॥ मा । मितः ।
मितवान् ॥ स्या । स्थितः । स्थितवान् ॥ अगुण इति किम् । दा-
ता । माता । स्याता^(४) ॥ तिपा निर्देशः ॥ किं धेद्^(५) । धीतः ।
धीतवान् ॥ सनु । सातः । सातवान् ॥

वा छाशोः ॥ ७७ ॥

छाशोस्तकारादावगुण इद् भवति वा । अवच्छितः । अव-
च्छातः । अवच्छितिः । अवच्छातिः । निशितः । निशातः । नि-
शितिः । निशातिः ॥ अतेर्ब्रंते^(६) नित्यं व्यवस्थितविभाषया । संशि-
तो ब्राह्मणः । अन्यथा शिञा^(६) सिद्धमेव ॥

१ स्फुरिस्फुल्योर्धजि A.; °ओकार-
स्वाकारो B.; A. om. वि-
स्फोरः । विस्फोरः
२ जहातेरन्तस् इर्भवति A.

३ A. adds अवसितिः । अवसित्वा ।
४ Om. B.
५ अतेर्ब्रंते O.
६ शिञा A.

दधातेर्हिः ॥ ७८ ॥

दधातेस्तकारादावगुणे हिर्भवति । हितः । हितवान्^(१) ।
हितिः^(१) । हित्वा ॥ दधातेरिति किम् । धेट् । धीतः । धीतवान् ॥
वा न वर्तते^(२) धात्वन्तरबलात् ॥

चरफलोद्दस्य ॥ ७९ ॥

अनयोरस्य^(३) तकारादावगुण उद् भवति । चूर्तः । चूर्तिः ।
प्रफुल्लः ॥ प्रफुल्लितः ॥

दद् दोऽधः ॥ ८० ॥

दासंज्ञकस्य धेङ्वर्जितस्य^(४) तकारादावगुणे दद् भवति ।
दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः । दत्त्वा ॥ दासंज्ञकस्येति किम् । अव-
दातः ॥ अध इति किम् । धेट् । धीतः । धीतवान् ॥ दान्ते तस्य^(५)
नलं धान्ते धलं स्यात् संनिपातलक्षणस्य वर्णग्रहणे निमित्तत्वात् ॥

स्वरादुपसर्गात् तः ॥ ८१ ॥

उपसर्गात् खरान्तात् परस्य^(६) दासंज्ञकस्य धेङ्वर्जितस्य
तकारादावगुणे प्रत्यये परे तकारो भवति । प्रत्तम् । नीत्तम् ।
परीत्तम् । दक्षि^(७) क्वचिन्नामिनो द्विखस्य दीर्घता ॥ खरादि-
ति^(८) किम् । निर्दत्तम् । दुर्दत्तम् । सखरो ऽखरो वायमादेशो

१ Om. B.

२ स्पर्धते A.

३ अनयोरकारस्य B.

४ दासंज्ञकस्याधेतस्य B.

५ दस्य A.

६ परो A.; खरात्परस्य B.

७ दक्षि A.

८ खराद्यामिति A.; B. om. दुर्दत्तम्.

न कश्चिद्दोष इति ॥ कथं निदत्तम् । अवदत्तम् । प्रदत्तमिति
वादिकर्मणि प्रादिसमासो निपाता वा ॥

यपि चादो जग्धिः ॥ ८२ ॥

तकारादावगुणे यपि च परे ऽदो जग्धिर्भवति । जग्धः ।
जग्धवान् । जग्धिः । जग्ध्वा । प्रजग्ध्य गतः ॥ कथम् असम् । अदो
ऽनञ् इति ज्ञापकात् ॥ अगुण इति किम् । अन्तव्यम् ॥

जग्धौ सिद्धे ऽन्तरङ्गत्वाद् यपि चेति यदुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गानां यपा भवति बाधनम् ॥ इत्यन्ये ॥
प्रणम्य । आपृच्छ । प्रदीव्य । पञ्चमोपधाप्रभृतीनां^(१) दीर्घादयो
न भवन्ति ॥

घञलोर्घसूः ॥ ८३ ॥

अदेर्घञि । अलि च घसूर्भवति । लकार^(२) उच्चारणार्थः ।
घासः ॥ उपसर्गे ऽदेरल् । विघसः । प्राप्तीति प्रघसः । अचि
वक्तव्यम् ॥

क्तवन्तू निष्ठा ॥ ८४ ॥

क्तवन्तू निष्ठासंज्ञकौ भवतः । शब्दस्य नित्यत्वादन्वाख्याने
भाविनोर्नेतरेतराश्रयदोष इति । शीर्णः । शीर्णवान् । मिन्नः ।
मिन्नवान् ॥ निष्ठाप्रदेशः । निष्ठा [का० ४. १. ८२] इत्येवमा-
दयः ॥ क्ता मकारान्तस्य क्तत्वभावादसंख्यमित्यव्ययमेव ॥

॥ इति दीर्गसिद्ध्यां वृत्तौ क्तसु प्रथमः पादः समाप्तः ॥

धातोः ॥ १ ॥

धातोरिति^(१) पञ्चम्यन्तोऽमुक्तोऽविशेषे^(२) । धातोरित्य-
यमधिकारो वेदितव्यः । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ धातोरिति
किम् । कुम्भता ॥ कुम्भं करोतीति भावकर्मणोर्न तव्यादयः ॥ युञ्जदि
मध्यमः [का० ३. १. ६] इति सप्तम्युक्तं नोपपदम् ॥ उत्सर्गः सिच्-
सन्विषये न स्यात् । अथ धातोसोऽन्तःपानुबन्धः [का० ४. १. ३०]
इत्यतो धातोरनुवर्तते^(३) । दुष्पृथीत्युच् न सिध्यति ॥

सप्तम्युक्तमुपपदम् ॥ २ ॥

धात्वधिकारोऽच सूचे सप्तम्या निर्दिष्टमुपपदसंज्ञं भवति ।
कर्मण्यण् [का० ४. ३. १] नाच्च स्थस्व [का० ४. ३. ५] इत्येवमादयः ॥
उक्तमिति किम् । सप्तम्यन्तमाचे मा भूत् । स्तम्भेरमः । कुहचरः ॥

तत् प्राङ् नाम चेत् ॥ ३ ॥

तदुपपदं नाम चेद् धातोः प्राग् भवति । कुम्भकारः । या-
मस्थः ॥ नामेति किम् । भोक्तुमिच्छति ॥

तस्य तेन समासः ॥ ४ ॥

तस्य नामोपपदस्य तेन छदन्तेन धातुना सह समासो भवति ।
गोदः । जलजम् । क्रोधजम् ॥ यथा^(४) हि प्रादयः क्रियाद्यो-

१ Om. B.

२ ऽविशेषधातो० O.

३ धातुरनुवर्तते O.; तर्हि दुष्पृथ० A.

४ तथा A.

तका उपसर्गा इति धातोः प्रागेव सिद्धास्तथोर्थादस्योऽपि क्रियायोगे कृत्वस्तिभ्य एव प्राक् सिद्धाः । प्रकृत्य । उरीकृत्य^(१) । उररीकृत्य ॥ तथा झुकीकृत्य । पटपटाकृत्य । नासां युक्तार्थत्वात् समासोऽपि सिद्ध एव ॥ यथाभिधानमेते च योऽपि योगः^(२) वक्ष्यमाणभाषां सह प्रपञ्चार्था एव । धातोरित्यथमपि वासरूपे^(३) कृत्संबन्धादिति ॥

नाथ्ययेनानमा ॥ ५ ॥

तस्य नामोपपदस्वाथ्ययकृदन्तेनामन्तवर्जितेन प्राग्भावसमासो न भवतः । कृत्वाणम् । अस्मि कृत्वा । भोक्तुं काणः । काणो भोक्तुम् ॥ तस्येति किम् । प्रकृत्य ॥ अनमेति किम् । निमूलकायं कथति ॥

तृतीयादीनां वा ॥ ६ ॥

तृतीयायामुपदंशेः [का० ४. ६. २१] इत्यारभ्य यान्युपपदानि तानि तृतीयादीनि^(४) । तेषाममन्तेनापि प्राग्भावसमासो न भवति वा । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । भ्रात्रादपकर्षं भ्रात्रापकर्षं धाना भक्षयति ॥ तृतीयादीनामिति किम् । समर्थो भोक्तुम् ॥

कृत ॥ ७ ॥

अधिकारोऽयम् । साध्येरेव संबध्यते प्रथमान्तत्वात् । तेन

१ उरीकृत्य O.

२ यथाभिधानमेते प्रयोगा B.

३ °इत्ययवासरूपे B.

४ O. adds वेदितव्यानि.

वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृतसंज्ञका वेदितव्याः । कर्तरि कृतः [का० ४. ६. ४६] । पाचकः । पक्ता । एवमन्येऽपि ॥

वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ८ ॥

न विद्यते समानं रूपं^(१) यस्येति विग्रहः । स्वधिकारविहितं वर्जयित्वा ऽसरूपकृतप्रत्ययो बाधको वा भवति ॥

विकल्पिते^(२) ऽपवादेऽपि बाधनं तदवस्थितम् ।

उत्सर्गे न च लाभस्तद्बाधकत्वं^(३) विकल्प्यते ॥

स्वराद्यो [का० ४. ९. १०] ऽपवादस्तद्विषये तव्यानीयी । चेयम् । चेतव्यम् । चयनीयम् ॥ एवं नन्दादेर्युः । नन्दनः । नन्दकः । नन्दयिता । एवमन्येऽपि ॥ असरूप इति किम् । घृणि^(४) यो न स्यात् । कार्यम् । कविषयेऽण् न स्यात् । गोदः । अनुबन्धोऽप्रयोगीति सारूप्यमेव ॥ अस्त्रियामिति किम् । चिकीर्षा । क्तिर्न स्यात् । तथा । ईषणा^(५) । अन्यना । युरेव ॥ वाग्रब्धो^(६) व्यवस्थावाचीति ऋयुदत्तमुखसर्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीति ॥

तव्यानीयी ॥ ९ ॥

धातोः परौ तव्यानीयी कृतसंज्ञकौ भवतः । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ कृत्यत्वाद् भावे कर्मणि च स्यात् । केशिमः । कर्मकर्त-

१ समानरूपं O.

२ A. corr. विकल्प्यते.

३ लाभे सि बाधकत्वं A.

४ घृणि विषये A.

५ ईशना O.

६ Om. A.

रीयते । भिदेलिमा माषाः । पचेलिमास्तष्टुलाः ॥ वास्तव्य इति
कर्तरि दीर्घश्च ऋडित्वात् ॥

स्वराद् यः ॥ १० ॥

स्वरान्ताद् धातोर्यो भवति । चेत्यम् । चेतयम् ॥ स्वरदिति
सुखार्थमेव ॥

शकिसहिपवर्गान्ताच्च ॥ ११ ॥]

शकिसहिपवर्गान्ताच्च धातोर्यो भवति । शक्यम् । सक्षम् ।
जय्यम् । लभ्यम्^(१) ॥

आतखनोरिच्च^(२) ॥ १२ ॥

आकारान्ताद् धातोः खनेश्च यो भवति । अनयोरन्तस्ते-
कारो भवति । देयम् । धेयम् । खेयम् ॥ अत एते छतेऽसिद्धं
बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यनित्येयम् ॥

यमिमदिगदां त्वनुपसर्गे ॥ १३ ॥

एषामुपसर्गाभावे तु^(३) यो भवति । यम्यम् । मद्यम् । ग-
द्यम् ॥ अनुपसर्ग इति किम् । प्रयाम्यम् । प्रमाद्यम् । प्रगाद्यम् ॥
यमो नियमार्थं वचनम् ॥

१ लघ्वं A.

३ ऽपि A. ; om. B.

२ MS. Chaitr. corr. °रिच्च.

चरेराडि चागुरौ ॥ १४ ॥

अनुपसर्गे चरेर्यो भवति । आडि चागुरौ । चर्यम् । आच-
र्यो देशः ॥ आडोति किम्^(१) । अभिचार्यम् ॥ अगुराविति किम् ।
आचार्यो गुरुः ॥

पण्यावद्यवर्या विक्रेयगर्ह्यानिरोधेषु^(२) ॥ १५ ॥

पण्यमिति निपात्यते विक्रेये^(२) ऽर्थे । पण्यं विक्रेयद्रव्यम् । पा-
ण्यमन्यत् ॥ नञ्पूर्वस्य वदेरवद्यमिति निपात्यते गर्ह्ये^(३) ऽर्थे । अवद्यं
गर्ह्यम् । अनुद्यमन्यत् ॥ नाद्धि वदः क्यप् च ॥ वृद्धो^(३) वर्या ।
इत्यनिरोधे गम्यमाने । वृत्त्या ऽन्या ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिति
मतम् । वार्था ऋत्विजः ॥

वह्यं करणे ॥ १६ ॥

वह्यमिति निपात्यते करणे ऽर्थे । वह्यं शकटम् ॥ वाह्यमन्यत् ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १७ ॥

अर्य इति निपात्यते स्वामिनि वैश्ये चार्थे । अर्यः स्वामी ।
अर्यो वैश्यः ॥ आर्यो ऽन्यः ॥

उपसर्था काल्या प्रजने ॥ १८ ॥

प्राप्तः कालो यस्याः सा काल्येति संज्ञिता । प्रजनं प्रजो

१ चार्थः । आचार्यो देशः । अनुपसर्ग
इति किं ०.

२ विक्रेयं विक्रेये ०.

३ वृद्धो A.

गर्भग्रहणम्^(१) । प्रजने प्राप्तकाला चेत् । उपसर्गेति निपात्यते ।
उपस्थित इत्युपसर्गा गौः । अतुमतीत्यर्थः ॥ उपसर्गाऽन्या ॥

अजर्य संगते च ॥ १९ ॥

अजर्यमिति निपात्यते संगते कर्तरि । न जीर्यतीत्यजर्य संग-
तम् ॥ संगत इति किम् । अजरिता कम्बलः ॥

नास्ति वदः क्यप् च ॥ २० ॥

नाम्युपपदे वदेः क्यब् भवति । चकाराद् यश्च । ब्रह्मणो
वदनं ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्मणोद्यते कथा । ब्रह्मोद्या ।
ब्रह्मवद्या ॥ नास्तीति किम् । वाद्यम् । अनुवाद्यम् ॥

भावे भुवः^(२) ॥ २१ ॥

नाम्युपपदे भावे भुवः क्यब् भवति । ब्रह्मभूयं गपः । ब्रह्मत्वं
गत इत्यर्थः ॥ नास्तीति किम् । भव्यम् । प्रभव्यम् ॥ भावग्रहण-
मुत्तरार्थमिह सुखार्थं च^(२) ॥

हनस् त च ॥ २२ ॥

नाम्युपपदे हन्तेर्भावे क्यब् भवति । तकारस्यान्तादेशः ।
ब्रह्मणो हननम् । ब्रह्महत्या ॥ भाव इति किम् । अघात्यो मृगः ॥
नास्तीति किम् । घातः । उपघातः ॥ हन्तेर्भावे घ्यण् न दृश्यते ।
यपि सति तोऽन्तो नास्ति क्यपो ह्यनुबन्धकत्वात् ॥

वृज्जुषीण्शामुस्तुगुहां क्यप् ॥ २३ ॥

नास्ति भावे चेति निवृत्तम् । एषां क्यब् भवति । वृज् वृत्त्यः ।
वृङ्स्तु वार्था चत्विजः ॥ वृङ् आवृत्त्यः ॥ जुषी जुष्यः ॥ इष् इत्यः ।
इङ्स्तु । उपेयम् ॥ शासोदनुबन्धः सुखार्थः । शिष्यः ॥ स्तुत्यः ।
गुह्यः ॥ अवश्यस्तुत्य इति पुनः क्यव्यहणात् ॥ क्यम् । अनिवा-
र्यो गजैरन्यैः स्वभाव इव देहिनाम् । इति संभक्तेरन्यत्रापि वृङ्
इदमन्तो वा ॥

चदुपधाच्चाकूपिचृतेः ॥ २४ ॥

चदुपधाद् धातोः कूपिचृतिवर्जितात् क्यब् भवति । वृत्त्यम् ।
वृध्यम् ॥ अकूपिचृतेः किम् । विकल्प्यम् । विचर्त्यम् ॥ अदिति
तपरः सुखार्थः ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ २५ ॥

भृजोऽसंज्ञायां^(१) क्यब् भवति । भरणम् । भृत्यम् । भ्रियत
इति वा भृत्यः ॥ असंज्ञामामिति किम् । भार्या नाम चत्विधा ।
भार्या वधूः ॥ ननु च संज्ञायामपि स्त्रियां क्यवस्ति न तस्य भावे
विधानात् ॥

यहोऽपिप्रतिभ्यां^(२) वा ॥ २६ ॥

अपिप्रतिभ्यां^(२) पराद्^(३) यहेः क्यब् भवति वा । अपिष्टम् ।
अपियाद्यम् । प्रतिष्टम् । प्रतियाद्यम् ॥

१ *नम्यमानायां O.; भृजो धातोः
संज्ञायां A.

२ अभिप्रतिभ्यां Chaitr.
३ परस्मै A.

पदपक्षयोश्च ॥ २७ ॥

पक्षे भवः पक्षो वर्गः । पदपक्षयोरर्थयोर्यहेः क्यब् भवति ॥
 प्रगृह्यं पदं यत् स्वरेण न संधीयते^(१) । अवगृह्यं पदं यस्मावगृहः
 क्रियते ॥ पक्षेऽर्जुनगृह्या सेना ॥ चकाराद् अस्त्रैरिषि बाह्यायां
 चार्थे । गृह्यका इमे । अवगृह्यका इत्यर्थः ॥ यामगृह्या स्त्री । या-
 मबाह्येत्यर्थः ॥

वौ नीपूज्भ्यां^(२) कल्कमुञ्जयोः ॥ २८ ॥

वातुपपदे नीपूज्भ्यां^(२) कल्कमुञ्जयोरर्थयोः क्यब् भवति
 यथासंख्यम् । विनीयः कल्कः । विनेयमन्यत् ॥ विपूयो मुञ्जः ।
 विपद्यमन्यत् ॥

कृवृषिमृजां वा ॥ २९ ॥

कृषादिभ्यो विभाषया क्यब् भवति । कृत्यम् । कार्यम् ।
 कृत्यम् । वर्त्यम्^(३) । मृत्यम् । मार्त्यम् ॥
 दुहिशंसिभ्यां क्यवपि । दुह्यम् । दोह्यम् । शस्यम् । शंस्यम् । कृत्य-
 युटोऽन्यत्रापि [का० ४. ५. ६२] इति वचनात् ॥ तथा मृषोद्य-
 मिति क्यवेव ॥ तथा पाणिसमवाभ्यां मृजो घ्यषेव । पाणिसर्ग्या ।
 समवसर्ग्या रज्जुः ॥ तथा समो वा मृजः क्यप् । संमृत्यः । संभार्थः ॥
 तथा तकिचतिपतिशसियजिभ्यो य एव । तक्यम् । चत्यम् । पत्यम् ।

१ संबन्धीयते A.; B. om. न्.

३ वार्थ ०.

२ नीपूज्भ्यां B.; [नीपुञ्भ्यां Chaitr.].

शस्यम् । यज्यम् ॥ तथा गुह्यो घृणपि । गुह्यम् । गोह्यम् ॥ तथा
जयतेईसौ कवेव । जित्या हलिः । महद्भूलं हलिरुच्यते ॥

सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्तरि ॥ ३० ॥

एते निपात्यन्ते कर्तरि । घु प्रेरणे । सुवति लोकान् सरति
वेति सूर्यः । रोचत इति रुच्यः । न व्यथत इत्यव्यथः ॥

भिद्योद्यौ नदे ॥ ३१ ॥

एतौ नदे कर्तरि निपात्यन्ते । भिनक्ति कूलानीति भिद्यो
नदः । उज्ज्वत्युदकमित्युद्यो नदः ॥ कथं भेद्यो नदः । इति कर्म-
विवक्षायां ॥

पुण्यसिध्यौ नक्षत्रे ॥ ३२ ॥

एतौ निपात्येते नक्षत्रे कर्तर्यधिकरणे वा । पुण्याति कार्याणि
पुण्यन्यस्मिन्निति वा । पुण्यः । साधयति कार्याणि सिध्यन्यस्मिन्निति
वा । सिध्यः । पुण्य एव ॥

युग्यं पचे ॥ ३३ ॥

युग्यमिति निपात्यते पचे वाङ्मनेऽर्थे । युज्यतेऽनेनेति युज्यत
इति वा^(१) । युग्यम् ॥

कृष्टपच्यकुप्ये संज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

एतौ निपात्येते संज्ञायाम् । कृष्टे पच्यन्ते स्वयमेव । कृष्टप-
च्या ग्रीह्यः ॥ गुप्यत^(१) इति कुप्यम् । सुवर्णरजताभ्यामन्यत् ॥

ऋवर्णव्यञ्जनान्ताद् घ्यण् ॥ ३५ ॥

ऋवर्णान्ताद् व्यञ्जनान्ताच्च धातोर्घ्यण् भवति । छ कार्यम् ।
ष्ट शार्यम् । पाक्यम् । वाक्यम् ॥ णकार इज्जङ्गावार्थः । घकारः
सामान्याभिधातार्थः ॥

आमुयुवपिरपिलपिचपिदभिचमां च ॥ ३६ ॥^(२)

आङ्पूर्वात् सुनोतेर्यौत्यादिभ्यश्च घ्यण् भवति । आसाव्यम् ।
याव्यम् । वाय्यम् । राय्यम् । लाय्यम् । अपत्राय्यम् । दम्भुरिह
कृतनलोपः । अवदाभ्यम्^(३) । आचाम्यम् ॥

उवर्णादावश्यके ॥ ३७ ॥

अवश्यं भाव आवश्यकम् । उवर्णान्ताद् धातोरवश्यं भावे
गम्यमाने घ्यण् भवति । नाव्यम् । लाव्यम् । लाव्यमवश्यम् । अव-
श्यलाव्यम् । अवश्यमः कृत्ये मस्य^(४) लुक् । लव्यमन्यत् ॥

पाधोर्मानसामिधेन्योः ॥ ३८ ॥

पा । धा । इत्येतयोर्मानसामिधेन्योरर्थयोर्यथासंख्यं घ्यण्

१ कुप्यत A.

२ The Chaitr. inserts sūtra 45 be-
tween 35 and 36; in sūtra 36 it
adds क्मि after दमि.

३ अपदाभ्यं O.; [Chaitr. adds का-
म्यम्].

४ B. om. मस्य.

भवति । पाय्यं मानम् । वचनात् स्वार्थं त्यजति । पेयमन्यत् ॥ द-
धात्यग्निमिति धाया समिधेनी समिदाधानमन्त्रः ॥ उपचाराद्
अग्निमिषयेऽपि वर्तते । धायाः शंसन्ति । धेयमन्यत् ॥

प्राङोर्नियोऽसंमतानित्ययोः स्वरवत् ॥ ३९ ॥

प्राङोरूपपदयोर्नियो धातोरसंमतानित्ययोर्यथासंख्यं घ्यञ्
भवति स च स्वरवत् । प्रणाय्यस्यौरः^(१) । असंमत^(२) इत्यर्थः ॥
आनाय्यो दक्षिणाग्निः । यो गार्हपत्यादानीय प्रणीयते^(३) स चा-
नित्यो रूढितः ॥ कथं ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म ब्रूयात् प्रणाय्याय
चान्तेवासिन् इत्यन्यचापीति वचनात् ॥

संचिकुराडपः क्रतौ ॥ ४० ॥

संपूर्वाच्चिनोतेः कुण्डपूर्वाच्च पिबतेः क्रतावभिधेये घ्यञ् भव-
ति । स च स्वरवत् । संचीयतेऽसौ । संचाय्यः क्रतुः ॥ कुण्डैः पी-
यते असौ^(४) । कुण्डपाय्यः क्रतुः । स सोमको हि यागः क्रतुर-
थात् । सोमः पीयतेऽस्मिन्नित्यभिधानादधिकरणे वा ॥

राजसूयश्च ॥ ४१ ॥

क्रतावभिधेये राजसूयश्च निपात्यते । षुञ् अभिषवे । राज्ञा
सोतव्यो राजा वास्मिन् सूयत इति^(५) राजसूयः क्रतुः ॥

१ प्राणाख्यं O.

२ गर्ह्यं B.

३ °आनीय दक्षिणाग्निः प्रतीयते O.

४ पीयत इति B.; पीयते A.

५ B. om. इति; A. om. वा.

सांनाय्यनिकाय्यौ हविर्निवासयोः ॥ ४२ ॥

एतौ हविर्निवासयोर्यथासंख्यं निपात्येते । सांनाय्यम् । हविः
विशिष्टमेव यत् । संनेयमन्यत् ॥ निकाय्यो निवासः । निचेयम-
न्यत्^(१) ॥

परिचाय्योपचाय्यावयौ ॥ ४३ ॥]

एतावग्रावर्थे निपात्येते । परिचीयते ऽसौ । परिचाय्यो ऽग्निः ॥
उपचीयत इत्युपचाय्यो ऽग्निः ॥

चित्यामिचित्ये च ॥ ४४ ॥

एतावग्रावर्थे निपात्येते । चीयत इति चित्यो ऽग्निः । अग्ने-
श्चयनम् अग्निचित्या भावे ॥ समूह्य इत्यूहिना सिद्धम् । अस्यापि
कचिद् वदत्यर्थे प्रयोगः^(२) । संवाह्य इति चाग्नौ भवत्येव ॥

अमावस्या वा ॥ ४५ ॥^(३)

अमेह सहार्थे । अमापूर्वाद् वसतेर्घणि कालाधिकरणे दी-
र्घाभावो निपात्यते^(४) वा । सहवसतो ऽस्यां चन्द्रार्काविति ।
अमावस्या । अमावास्या तिथिः । यल्लक्षणेनानुत्पन्नं तत् सर्वं नि-
पातनात् सिद्धम् ॥

१ Om. 0.

२ प्रयोगात् 0.

३ See p. 333, footnote 2; also Notes.

४ निपातो A.

ते कृत्याः ॥ ४६ ॥

ते तव्यादयः कृत्यसंज्ञका भवन्ति^(१) ॥ कृत्यप्रदेशः । भाव-
कर्मणोः कृत्यकखलर्थाः [का० ४. ६. ४७] इत्येवमादयः ॥

वुण्णतृचौ ॥ ४७ ॥

धातोः परौ वुण्णतृचौ^(२) भवतः । कर्तरि कृतः । पाचकः ।
पक्ता ॥ कथं गले चुष्यत इति गलेचोपकः । पादाभ्यां द्वियते ।
पादहारकः ॥

अच् पचादिभ्यश्च ॥ ४८ ॥

सर्वे धातवः पचादिषु^(३) पचन्ते । तेभ्यः पचादिभ्योऽञ्
भवति ।^(४) पचः । पठः । भवः ॥ पचादियद्वहं बाधकबाधनार्थम् ।
तेन स्रपचः । जारभर इत्यण् न स्यात् ॥ देवः । सर्पः । मेष इति
को न स्यात् । एवमन्येऽप्यनुसर्तव्याः ॥

नन्द्यादेर्युः ॥ ४९ ॥

नन्द्यादेर्नामगणनिर्दिष्टाद् युर्भवति । नन्दिवासिमदिदूषि-
साधिशोभिवर्धिभ्य इनन्तेभ्योऽसंज्ञायाम्^(५) । नन्दयतीति नन्द-
नः । एवं वासनः । मदनः । दूषणः । साधनः । शोभनः । वर्धनः ॥
सहितपिदमः संज्ञायामनिनन्तात् । सहनः । तपनः । दमनः ॥

१ वेदितव्याः ०.

२ B. adds कृतसंज्ञकौ.

३ O. adds नामगणेषु.

४ B. om. from अच् पचादिभ्यश्च ।

५ See Notes.

एवं जल्पनः । दर्पणः । रमणः । चन्दनः । संहर्षणः । संकर्षणः ।
जनार्दनः^(१) । मधुसूदनः । पवनः । खवणः । नामगणनिपात-
नाख्यत्वम् ।^(२) विभीषणः । चित्तविनाशनः^(३) । कुलदमनः ॥
कर्मपूर्वाणामखिलेष्वपि स्यात्^(३) ॥

ग्रहादेर्णिन् ॥ ५० ॥

ग्रहादेर्नामगणनिर्दिष्टाखिन् भवति^(४) । गृह्णातीति ग्राही ।
स्थायी । निरक्षी । विश्रावी ॥ याचित्रजवदवसो^(५) नञ्पूर्वात् ।
अयाची । अत्राजी । अवादी । अवासी ॥ खरान्तादचि तु कर्द्ध-
कात् । अकारी घर्मस्य बाह्यातपः । विषयी देशे । विभावी । अभि-
भावी भूतेऽर्थे । परिभवी । परिभावी । पचे ह्रस्वत्वं निपातनात् ॥
कथम् उत्साही । उद्वाही^(६) । संमर्दी^(७) । निवेशी । अस्यर्थं दृणा
सिद्धम् ॥ एवम् अध्याहारी । संव्याहारी । अपराधी^(८) । उप-
राधी^(९) ॥

नाम्युपधग्रीकृगृज्ञां कः ॥ ५१ ॥

नाम्युपधात् ग्रीणातेः किरतेर्गिरतेर्जानातेश्च को भवति ।
विचिपः । विलिखः । प्रियः । उत्किरः । गिरः । गिलः । ज्ञः ॥

१ O. om. from सहितपिदमः.

२ A. adds जवनः °अतिमदनः ।

३ दृश्यते O.

४ °णिनिर्भवति A.

५ याचित्रजि° A.

६ उद्वासी B.

७ संसर्गी A.; सर्दी O.; A. adds

संपर्की.

८ अपराधी A.

९ उपरोधी B.; O. adds इति सिद्धं.

उपसर्गे त्वातो डः ॥ ५२ ॥

उपसर्ग उपपदे त्वाकारान्ताद्धातोर्डो भवति । सुम्बः । सुम्बः ॥
प्रकः । डे सति संप्रसारणमुक् च न स्यात् । गोसंदाय इति पर-
त्वादण् । णस्यापवादो^(१) ऽयम् ॥

धेइहशिपाग्राध्मः शः^(२) ॥ ५३ ॥

उपसर्ग उपपद एभ्यः शो भवति । उद्धयः । उत्पश्यः ।
उत्पिबः । साहचर्यात् पिबते^(३) । धेट्टकारः सुखार्थः । उज्जि-
घ्नः । उद्धमः ॥ कथं पश्यः । अन्यचापीति वचनात् ॥ तथा व्या-
जिघ्र्णीतीति व्याघ्नः ॥

साहिसातिवेद्युदेजिचेतिधारिपारिलिम्पविन्दां^(४) त्व-
नुपसर्गे ॥ ५४ ॥

एषामुपसर्गाभावे शो भवति । साहयतीति साहयः । एवं
सातयः । विदिसामान्यं^(५) वेदयः । उदेजृ उदेजयः । चेतीति चे-
तयः । धृज् धृङ् धारयः^(६) । पृ पारयः । लिम्पतीति लिम्पः ।
विन्दतीति विन्दः । साहचर्यान् विदि अवयवे । विन्दुरिति नि-
पातमादा ॥ कथं निलिम्पा नाम देवाः । अन्यचापीति वचनात् ॥

१ स्थापवादो O.; परत्वादणस्त्वा-
पवादो A.

२ शङ् Chaitr.

३ पिबतेरेव O.

४ A. and Chaitr. om. चेति (A. not

in com.); Chaitr. adds साधि
before साहि [साधयः com.]

५ विदिः सा० O.

६ धृज धारयः A.; धृङ् धा० B.;
धृङ् वा धारयः O.

तथा गां विन्दतीति गोविन्दः । अरविन्द इत्यण् न स्यात् ॥
ददः । दधः । इति दददधोरचा सिद्धम् ॥

वा ज्वलादिदुनीभुवो णः ॥ ५५ ॥ (१)

ज्वलादिभ्यो दुनोतेर्नयतेर्भवतेऽनुपसर्गे णो भवति वा ।
ज्वलः । ज्वालः । चलः । चालः । कसपर्यन्ता ज्वलादयो वृत्कर-
णात् । दवः । दावः । नयः । नाय इति केचिन्नेच्छन्ति । भवः ।
भावः ॥ अनुपसर्ग इति किम् । प्रज्वलः । प्रदवः । प्रणयः । प्रभवः ॥

समाङोः सुवः ॥ ५६ ॥

समाङोरुपपदयोः सुवतेर्णो भवति । वा न स्मर्यते । संस्त्रावः ।
आस्त्रावः ॥ समाङोरिति किम् । सुवः । परिस्रवः ॥

अवे हसोः^(२) ॥ ५७ ॥

अव उपपदे हरतेः स्यतेऽणो भवति । अवहारः । अवसायः ॥
अव इति किम् । हरः । विहरः ॥

दिहिलिहिस्त्रिषिन्धसिष्यध्यतीणश्यातां च ॥ ५८ ॥

एषां णो भवति । देहः । लेहः । श्लेषः । के प्राप्ते वचनम् ।
श्रासः । व्याधः । अत्यायः । उपसर्गे उवाधकं श्रायहणम्^(३) ।

१ For another sūtra before 55 in
Chaitr. see Notes.

२ हसोः B. ; हसोः Ch.

३ उपसर्गे उपधानार्थं श्रायहणं B.

अवस्थायः । दायः । धायः ॥ प्रत्याय इत्यपि दृश्यते ॥ अवतार
इति चकारात् ॥

यहेर्वा ॥ ५९ ॥

यहेर्वा णो भवति । याहो जलचरः । यहः सूर्यादिः ॥

गेहे त्वक् ॥ ६० ॥

यहेर्गेहे ऽभिधेये त्वग् भवति । गृह्णातीति गृहम् । गृहाः ॥

शिल्पिनि वुष् ॥ ६१ ॥

शिल्पिन्यभिधेये वुष् भवति । अभिधानाद् नृतिखनिरन्विभ्य
एव । नर्तकः । नर्तकी । खनकः । खनकी । रजकः । रजकी ॥
शिल्पं विज्ञानकौशलम् । इत्यन्तश्च निष्कृष्टे ऽभिधानात् ॥

गस्थकः ६२ ॥

गायतेः शिल्पिन्यभिधेये थकः प्रत्ययो भवति । गायकः ॥

ण्युट् च ॥ ६३ ॥

गायतेः शिल्पिन्यभिधेये ण्युट् च भवति । गायनः । गायनी ॥
एतौ प्रत्ययावशिष्टिन्यपि दृश्येते ॥

हः कालघ्रीखोः ॥ ६४ ॥

जहातेः काले घ्रीहो चार्थे ण्युड्^(१) भवति । जहाति भावा-

निति हायनः संवत्सरः । जहत्युदकमिति हायना ग्रीहयः ॥ का-
लग्रीह्योरिति किम् । हाता ॥

आशिष्यकः ॥ ६५ ॥

आश्रंसायां गम्यमानायां धातोरकः प्रत्ययो^(१) भवति ।
जीवतात् । जीवकः ॥ नन्दतात् । नन्दकः ॥

मुसुमृत्वां साधुकारिणि ॥ ६६ ॥

एषां साधुकारिण्यर्थेऽकः प्रत्ययो^(१) भवति । साधु प्रवते ।
साधुप्रवकः । स्रवकः । सरकः । लवकः ॥ साधुकरणं शिष्यमेव ॥
एतत् स्त्रियामादाप्रपञ्चार्थम् ॥ साधुकारिणीति किम् । प्रोता ॥

॥ इति दौर्गसिंघां वृत्तौ छत्तु द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

कर्मसंज्ञोपपदे धातोरण् भवति । कुम्भं करोतीति कुम्भ-
कारः । एवं काण्डकारः । शरलावः । वेदाध्यायः ॥ आदित्यं
पश्यति । हिमवन्तं शृणोति । यामं गच्छतीत्यनभिधानादाक्यमेव ॥

महान्तं घटं करोतीति सापेक्षत्वात् ॥ अघटं घटं करोतीति घटी-
कार इति च्यन्ते प्रागवस्थार्यमात्रापेक्षे^(१) त्वण् विधीयते ॥

ह्रावामश्च ॥ २ ॥

एभ्यः कर्मण्युपपदे ऽण् भवति ॥ कापवादः ॥ खर्गङ्गायः ।
तन्त्रवायः । धान्यमायः ॥ वातिरकर्मकः ॥ मीनातिमिनोत्योः
के वृद्धिस्थे मारूपाभावः ॥

शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो^(२) णः ॥ ३ ॥

एभ्यः कर्मण्युपपदे णो भवति । शीलिभक्षो चुरादाविनन्तो ।
कमेरिण्ड^(३) । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा ॥ कक्ष्या-
णमाचरति । कक्ष्याणाचारा स्त्री । अणि हि स्त्रियामी स्यात् ॥
शील्यत इति शीलम् । मांसं शीलमस्याः । मांसशीला^(४) ॥ कक्ष्या-
णप्रतीक्षा । दुःखचमेति यथाभिधानादण् नास्ति तथेहापि^(५) ॥
यद्येवम् अन्धो ऽभिगमो ऽस्याः । अन्धो ऽभिगमेति स्यात् । अन्धो-
ऽभिगामी चेत्थते । समासे ऽप्यभिधानं चेत् कष्टमिति वचनम् ॥

आतो ऽनुपसर्गात् कः ॥ ४ ॥

कर्मण्युपपद आकारान्तादनुपसर्गाद्वातोः को भवति ।

१ °मात्रापेक्षे O.; A. om. इति.

२ °भक्षा A.B.O.; शीलिकामिभ-
क्षिभक्षिभ्यो Chaitr.

३ कमेरिण्ड B.; °हनिङ् Tril. F.

४ मांसशीलमस्या° A., and adds

मांसभक्षा.

५ तथेहेति O.

गोदः । अङ्गुलिचः ॥ अनुपसर्गादिति किम् । गोसंदायः । उप-
सर्गैरव्यवधानतेत्यण् ॥ ब्रह्मज्यः । मित्रहः । अन्यतोऽपि चेति डः ॥

नाम्नि स्थश्च ॥ ५ ॥

नाम्न्युपपदे तिष्ठतेराकारान्ताच्च धातोः को भवति । अनु-
पसर्गादिति न वर्तते । कच्छेन पिबतीति कच्छपः । दाभ्यां पिब-
तीति द्विपः । समे तिष्ठतीति समस्थः । ग्रामे संतिष्ठतीति ग्रा-
मसंस्थः ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ६ ॥ (१)

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदिभ्यां को
भवति यथासंख्यम् । तुन्दं परिमार्ष्टि । तुन्दपरिमृजः । अलस
एवाभिधीयते । तुन्दपरिमार्जोऽन्यः ॥ शोकमपनुदति । शोका-
पनुदः । आनन्दकर एव । अन्यत्र शोकापनोदो धर्मकथक एव ॥

प्रे दाज्ञः ॥ ७ ॥

कर्मणि प्रे चोपपदे दाज्ञाभ्यां को भवति । प्रपाप्रदः । पथि-
प्रज्ञः ॥ दारूपमिह गृह्यते न संज्ञा साहचर्यात् । तेन स्तनौ
प्रधायतीति स्तनप्रधायः ॥

समि स्थः ॥ ८ ॥

कर्मणि समि चोपपदे चञ्चिडो^(२) धातोः को भवति । गां

१ Chaitr. om. this sūtra; see Notes
on s. 2.

२ चञ्चिड A.; चिडो O.; चञ्चिओ
B.; स्नाजो Chaitr.

संचष्टे । गोसंख्यः । सोपसर्गत्वाद्^(१) वचनम् ॥ मूलानि विभुजतीति
मूलविभुजो रथः । नखमुचानि धनूंषि । अभिधानात् प्राप्तन एव
कः ॥ तथा काकेभ्यो गुहितव्याः । काकगुहास्त्रिस्ताः । कर्मण्यपि
दृश्यते ॥

गष्टक् ॥ ९ ॥

कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गाद् गायतेष्टम् भवति । मधुरं गाय-
तीति मधुरगी । सामगी ॥ अनुपसर्गादिति किम् । सामसंगाथः ॥
षडनुबन्धो^(२) नदादेः प्रपञ्चार्थः ॥

सुरासीध्वोः^(३) पिबतेः ॥ १० ॥

सुरासीध्वोः^(३) कर्मणोरुपपदयोरनुपसर्गात् पिबतेष्टम् भ-
वति । सुरापी । शीधुपी^(४) ॥ सुरासीध्वोरिति^(३) किम् । चीरपा
ब्राह्मणी ॥ पिबतेरिति किम् । सुरापा स्त्री ॥ अनुपसर्गादिति
किम् । सुराप्रपायः ॥

द्वजोऽज् वयोऽनुद्यमनयोः ॥ ११ ॥

अनुपसर्गादिति न स्मर्यते । कर्मण्युपपदे हरतेर्वयसि गम्भ-
मानेऽनुद्यमने च वर्तमानाद् अज् भवति । ऊर्ध्वं नयनम् उद्य-
मनम् । ततोऽन्यद् अनुद्यमनम् । वयोद्यहणमुद्यमनार्थं^(५) संभा-

१ सोपसर्गार्थं A.

२ Thus A. B.; MSS. Tril.; टानु-
बन्धो O.

३ सुराशीध्वोः O.

४ शीधुपी O.

५ तेन संभाव्य° O.

व्यमानं चात्र वयो गम्यते ॥ कवचहरः क्षत्रियकुमारः । अस्थिहरः
 आ । अंशहरो दायादः । वातहरं तैलम् ॥ उद्यमने तु । भार-
 हारः ॥ अणोऽपवादोऽयम् ॥

आङि ताच्छील्ये ॥ १२ ॥

कर्मण्युपपद आङि ताच्छील्ये गम्यमाने हजोऽज् भवति ।
 फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिस्ताच्छील्यम् । पुष्पाद्याहर्तुं शीलमस्येति
 पुष्पाहरो विद्याधरः ॥ ताच्छील्य इति किम् । भाराहरः ॥

अर्हश्च ॥ १३ ॥

ताच्छील्यमाङ् च न स्मर्यते । कर्मण्युपपदेऽर्हतेरज् भवति ।
 पूजार्हा स्त्री ॥

धृजः प्रहरणे चादण्डसूत्रयोः ॥ १४ ॥

दण्डसूत्रवर्जिते प्रहरणवाचके कर्मण्युपपदे धृजोऽज् भव-
 ति । वज्रं धरतीति वज्रधरः । एवं^(१) चक्रधरः ॥ अदण्डसूत्र-
 योरिति किम् । दण्डधारः । सूत्रधारः ॥ सूत्रप्रतिषेधादप्रह-
 रणेऽपि । भूधरः । जटाधरः ॥

धनुर्देण्डत्तरुलाङ्गुलाङ्कुशयष्टितोमरेषु यहेर्वा ॥ १५ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु यहेरज् भवति वा । धनुर्गृह्णातीति धनु-
 र्यहः । धनुर्ग्राहः । दण्डग्रहः । दण्डग्राहः । तरुग्रहः । तरुग्राहः ।

लाङ्गलयाहः । लाङ्गलयाहः । अकुशयाहः । अकुशयाहः । यष्टि-
याहः । यष्टियाहः । तोमरयाहः । तोमरयाहः ॥ घटयाहः । घटी-
याहः । पचादित्वाद्च् । घटयाहः । घटीयाह इत्यपि ॥ तथा
सूचयाह इति धारणे । अन्यच्च सूचयाहः । पचादिप्रपञ्चार्थं
प्रकरणमिदम् ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः^(१) ॥ १६ ॥

स्तम्बकर्णयोर्नाम्नोरुपपदयो रमिजपिभ्यां^(२) यथासंस्थमज्
भवति । स्तम्बे रमते । स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णे जपतीति कर्णेजपः^(३)
सूचक एवाभिधीयते । तथा सप्तम्यास्त्राणुक् ॥

शंपूर्वेभ्यः संज्ञायाम् ॥ १७ ॥

शंपूर्वेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां गम्यमानायामज् भवति । शं
करोतीति शंकरः । शं भवतीति शंभवः । शंवरः । शंवदः ॥ शं
पूर्वो येभ्यो धातुभ्य इति वज्रग्रीहिणा कृजो हेत्वादित्यपि टो
वाध्यते^(३) । तेन शंकरा नाम परिब्राजिका ॥

शीङोऽधिकरणे च^(४) ॥ १८ ॥

अधिकरणे च नान्द्युपपदे श्रेतेरज् भवति । खे श्रेते । खशयः ॥

१ स्तम्ब० O.; ०रमिजपोः B.; Chaitr.
om. this sūtra; see Notes on
iv., 3, 14.

२ ०यपिभ्यां० यपतीति कर्णेयपः B.
३ टो वा वाध्यते B.
४ Chaitr. om. च.

चकारात् पार्श्वौ करणे । पार्श्वेण श्रेते । पार्श्वशयः । एवं पृष्ठ-
शयः । उदरशयः ॥ दिग्धेन सह श्रेते । दिग्धसहशयः । इति^(१)
समासद्वयम् ॥ उक्तानादिषु कर्तृषु^(२) । उक्तानः श्रेते । उक्ता-
नशयः ॥

चरेष्टः ॥ १९ ॥

अधिकरणे नाम्न्युपपदे चरेष्टो भवति । कुरुषु चरतीति
कुरुचरः । कुरुचरी ॥ चकारादन्यत्रापि भवति । भिचां चरती-
ति^(३) भिचाचरः । भिचाचरी । सेनया चरतीति सेनाचरः ।
सेनाचरी । आदाय चरतीति^(४) आदायचरः ॥

पुरोऽयतोऽयेषु सर्तेः ॥ २० ॥

एषूपपदेषु सर्तेष्टो भवति । पुरः सरतीति पुरःसरः । पुरः-
सरी । अग्रतःसरः । अग्रतःसरी । आद्यादित्वात् तस्^(५) ॥ अये-
सरः । अयेसरी । एकारान्तमव्ययं निपातनादलुग् वा ॥

पूर्वे कर्तरि ॥ २१ ॥

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे सर्तेष्टो भवति । पूर्वः सरतीति
पूर्वसरः । पूर्वसरी । कस्मात् पूर्व इत्यविवचैव ॥ कर्तरीति किम् ।
पूर्व^(६) सरतीति पूर्वसारः ॥

१ इह ०.

२ कर्तृषु च । ॥

३ अन्यत्रापि च । भिचया चरती-
ति ०.

४ A. om. from आदाय.

५ A. adds अग्रसरः । अग्रसरी.

६ पूर्वदिशं Chaitr.

कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वशब्दस्योक्तकलहगाथा-
वैरचाटुसूचमन्त्रपदेषु ॥ २२ ॥

अशब्दादिषु कर्मसूचपदेषु हेतौ ताच्छील्य आनुलोम्ये च
गम्यमाने कृजो भवति । प्रतीतशक्तिक^(१) कारणं हेतुरिह गृह्यते
कृजोऽग्निनन्तात्^(२) । विद्या यशस्करी ॥ ताच्छील्ये । आह्वकरः ॥
आनुलोम्यमनुकूलता । वचनकरः ॥ अशब्दादिष्विति किम् ।
शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः ।
चाटुकारः । सूचकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ॥ हेतुानुलो-
म्ययोरविवक्षा^(३) स्थितैव । ताच्छील्ये स्यादिति वर्जनम् ॥ कथं
कुम्भादिकरणशीलाः कुम्भकारादय इत्यभिधानात् ॥

तदाद्याद्यन्तानन्तकारबहुबाह्वर्हिवाविभानिशाप्र-
भाभाश्चित्रकर्तृनान्दीकिंलिपिलिविलिभक्तिशेषजङ्घा-
धनुररुःसंख्यासु च^(४) ॥ २३ ॥

अहेलाद्यर्थमिदम् । तदाद्यादिषु^(५) कर्मसूचपदेषु कृजो
भवति । तच्छब्दश्चान्दसोऽयम् । तत्करोतीति तत्करः । त-
त्कर इति रुढित्वात् तस्य सकारः^(६) । एवं यत्करः । आदि-
करः । अन्तकरः । अमन्तकरः । कारकरः । बाहुकरः । बाहुकरः ।

१ प्रतीतिशक्तिकं A.

२ ऽग्निनन्तात् A. ; ऽग्निनन्तात्वात्
हेतौ O.

३ *अविवक्षता A. ; अविवक्षा O.

४ तदादिकाराद्यन्तानन्तबाहु-

दिवानिशाविभाप्रभाभाश्चिष-

भक्तिशेषसंख्यासु च ॥ Chaitr.

५ तदादिषु.

६ O. om. from इति रु०.

अहस्करः । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः ।
 भास्करः । चित्रकरः । कर्त्तृकरः । नान्दीकरः । किंकरः । लिपि-
 करः । लिङ्गिकरः । बलिकरः । भक्तिकरः । चैत्रकरः । जङ्गा-
 करः । धनुष्करः । अरुष्करः ॥^(१) एककरः । दिक्करः । त्रिकरः ।
 चतुष्करः । किञ्चित्तद्गुणु स्त्रियामादेव कर्तव्यः ॥ चकाराद् रज-
 नीकरः । जपाकरः । जणदाकरः । इत्यादयो ऽप्यनुवर्तव्याः ॥

भृतौ कर्मशब्दे ॥ २४ ॥

कर्मशब्दे कर्मण्युपपदे छत्रछो भवति भृतौ गम्यमानायाम् ।
 भृतिः कर्ममूल्यम्^(२) । कर्मकरो भृतकः । कर्मकरी दासी ॥ भृ-
 ताविति किम् । कर्मकारः ॥ शब्दग्रहणं प्रत्ययार्थम् । कर्म
 स्यादिति ॥

इः स्तम्भशकृतोः ॥ २५ ॥

स्तम्भशकृतोः कर्मणोरुपपदयोः^(३) छत्र इर्भवति । स्तम्भकरि-
 र्ग्रीहिरेव । स्तम्भकारो^(४) ऽन्यः ॥ शकृत्करिर्वत्स एवाभिधानात् ।
 शकृत्कारो ऽन्यः ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २६ ॥

दृतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोर्हरतेरिर्भवति । पशौ कर्त-
 रि । दृतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः ॥

१ B. adds संख्यायां तु.

२ भृतिर्वेतनाविशेषः । Chaitr.

३ °शकृतोर्नाम्नोरुपपदयोः O.

४ स्तम्भकरि° स्तम्भकारो O.

फलेमलरजःसु ग्रहेः ॥ २७ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु ग्रहेरिर्भवति । फलानि गृह्णातीति फले-
ग्रहिः । सूत्रनिपातनादेवम् ॥ मलं गृह्णातीति मलग्रहिः । रजो
गृह्णातीति रजोग्रहिः ॥

देववातयोरापेः ॥ २८ ॥

देववातयोः कर्मणोरूपपदयोराप्नोतेरिर्भवति । देवाना-
प्नोतीति देवापिः । वातानाप्नोतीति वातापिः । विशिष्ट एव
रूढित्वात्^(१) ॥

आत्मोदरकुक्षिषु^(२) भृजः स्त्रिः ॥ २९ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु भृजः स्त्रिर्भवति । आत्मानमेव विभर्ति ।
आत्मंभरिः । एवम् उदरभरिः । कुक्षिंभरिः ॥

एजेः खश् ॥ ३० ॥

कर्मसूपपद एजयतेः खश् भवति । अक्रमेजयः । जनमेजयः ।
खानुबन्धान्मोऽन्तः । खानुबन्धे सार्वधातुकत्वाद्^(३) विकरण इणो
गुणः स्यात् ॥

शुनीस्तनमुञ्जकूलास्यपुष्पेषु धेटः ॥ ३१ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु धेटः खश् भवति । शुनीं धयतीति शुनिं-

१ एवाभिधानात् B.

Vārttika कुक्षी चेति वक्तव्यम्.]

२ आत्मोदरयोर् Chaitr. ; [and

३ सार्वधातुकेवङ्गावाद् 0.

धयः । स्तनौ धयतीति^(१) स्तनंधयः । एवं मुञ्जंधयः । कूलंधयः ।
 आखंधयः । पुष्पंधयः ॥ मुञ्जादिषु केचिन्नेच्छन्ति ॥ प्रकृतावा-
 नर्थक्याद्^(२) घेटष्टकारो नदाद्यर्थो विज्ञायते । शुनिंधयी ।
 स्तनंधयी ॥

नाडीकरमुष्टिपाणिनासिकासु धमश्च ॥ ३२ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु धमतेर्घेटश्च खश् भवति । नाडिंधमः ।
 नाडिंधयः । करंधमः । करंधय इति नेच्छन्त्येके^(३) । मुष्टिंधमः ।
 मुष्टिंधयः । पाणिंधमः । पाणिंधय इति नेच्छन्त्येके । नासिकंधमः ।
 नासिकंधयः ॥ शुनीस्तनघटीखरीवातेषु^(४) धमतेरित्येके । शु-
 निंधमः । स्तनंधमः । घटिंधमः । खरिंधमः^(५) । वातंधमः ॥

विध्वरुस्तिलेषु^(६) तुदः ॥ ३३ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु तुदतेः खश् भवति । विधुतुदः । अरुंतुदः ।
 तिसंतुदः ॥

असूर्योपयोर्दृशः ॥ ३४ ॥

असूर्योपयोः कर्मणोरूपपदयोर्दृशः खश् भवति । न सूर्यं
 पश्यन्ति । असूर्यपश्यानि मुखानि । असूर्यपश्या राजदाराः ।

१ प्रधयतीति O.

२ प्रकृतावनर्थक्याद् A.

३ केचिन्नेच्छन्ति O.

४ *खरवातेषु O.

५ खारिंधमः A.

६ वहविध्वरुस्तिलेषु O.

सूर्यमपि न पश्यन्तीत्यर्थः । दृशिना सह संबद्धस्य नञः सूर्येण
सह समासो गमकत्वात् ॥ उयंपश्यः ॥

ललाटे तपः ॥ ३५ ॥

ललाटे कर्मण्युपपदे तपतेः खश् भवति । ललाटं तपतीति
ललाटंतपः ॥

मितनखपरिमाणेषु पचः ॥ ३६ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु पचतेः खश् भवति । मितंपचा ब्राह्मणी ।
नखंपचा यवागूः । प्रखंपचो माणवकः । द्रोणंपचा ख्याली ।
प्रस्थादय एव परिमाणान्यचाभिधीयन्ते ॥ न कालः संख्या च ।
तेन मासं पचति । एकं पचतीति वाक्यमेव ॥

कूल उद्रुजोद्वहोः^(१) ॥ ३७ ॥

कूले कर्मण्युपपद उद्रुजोद्वहोः^(२) खश् भवति । कूलमुद्रु-
जा^(२) नदी । कूलमुद्वहः समुद्रः ॥

वहंलिहाभंलिहपरंतपेरंमदाश्च^(३) ॥ ३८ ॥

एते खश्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । वहंलिहा गौः । अभंलिहो
वायुः । परं तापयतीति परंतपः । इरया माद्यतीति । इरंमदो

१ उद्रुजोद्वहोः A. ; कूलमुद्रुजो° ३ Chaitr. om. परंतप; see next
Chaitr. page, note 2.

२ °उद्रुज° A. Chaitr.

हस्ती ॥ चकाराद् वातमजन्तीति वातमजा मृगाः । शर्धं जहतीति
शर्धजहा माषाः^(१) ॥

वदेः खः प्रियवशयोः^(२) ॥ ३९ ॥

प्रियवशयोः कर्मणोरूपपदयोर्वदेः खो भवति । प्रियंवदः ।
वशंवदः ॥ उत्तरार्थमिह प्रक्रियालाघवार्थं च खः^(३) क्रियते ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः^(४) ॥ ४० ॥

एषु कर्मसूपपदेषु कषतेः खो भवति । सर्वकषः खलः । कूलं-
कषा नदी । अभ्रंकषो गिरिः । करीषंकषा वात्या ॥

भयर्तिमेघेषु कृजः ॥ ४१ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु कृजः खो भवति । भयं करोतीति भयं-
करः । अभयंकरः । भयेन तदन्तविधिरिष्टः । च्छतिंकरः । मेघं-
करः ॥

स्नेमप्रियमद्रेष्वण च^(५) ॥ ४२ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु कृजः खो भवति । अण् च । स्नेमंकरः ।
स्नेमकारः । प्रियंकरः । प्रियकारः । मद्रंकरः । मद्रकारः ॥ वेति

१ सधं० सधंजहा माषाः A.

२ Between rules 39 and 40 the
Chaitr. inserts the sūtra: शत्रु-
परयोस्त्रायः ।

३ उत्तरार्थ इह० लाघवार्थः खः A.

४ कषः [कषतेः०] Chaitr.

५ स्नेमप्रियमद्रमद्रेषु च Chaitr.

सिद्धे ऽण्यदृष्टं हेत्वादिष्वपि टो बाधनार्थम् ॥ एष्विति किम् ।
भद्रकारः^(१) ॥

भावकरणयोस्त्वाशिते भुवः ॥ ४३ ॥

आशितशब्द उपपदे^(२) भवतेर्भावे करणे च^(३) खो भवति ।
आशनमाशितम् । आशितस्य भवनम् । आशितंभवम् ॥ आशितं
भवत्यनया । आशितंभवा पञ्चपूली ॥

नास्मि तृभृवृजिधारितपिदमिसहां संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

नाम्युपपद एभ्यः^(४) संज्ञायां खो भवति । रथेन तरतीति
रथंतरं साम ॥ त्रिश्वं बिभर्ति । विश्वंभरा । अवलिः ॥ पतिं दृणीते ।
पतिंवरा कन्या ॥ धनं जितवान् । धनंजयो ऽर्जुनः । वसुं धारय-
तीति वसुंधरा पृथ्वी । अभिधानाद् ह्रस्वः ॥ शत्रुं तपतीति^(५)
शत्रुतपः ॥ अरिं दाम्यति दमयति वा । अरिंदमः ॥ शत्रुं सहते ।
शत्रुंसहः ॥ नाम कर्म च यथासंभवं संज्ञात्वाद् गम्यते । नास्मीति
सुखार्थमेव ॥

गमश्च ॥ ४५ ॥

नाम्युपपदे संज्ञायां गमश्च खो भवति । सुतंगमः । भुजा-

१ एष्विति किम् । सुखकारः । Chaitr.

२ आशितशब्दोपपदे B. O.

३ भावकरणयोः O.

४ एभ्यो धातुभ्यः B.

५ तापयतीति A. B.

भ्यां गच्छतीति भुजंगमः । मितं गच्छतीति मितंगमो हस्ती ।
पूर्वगमाः पन्थानः । हृदयंगमा वाचः ॥

उरोविहायसोरुरविहौ च ॥ ४६ ॥

उरोविहायसोरूपपदयोर्गमश्च संज्ञायां खो भवति । तयो-
रुरविहौ च यथासंख्यं भवतः । उरसा गच्छतीत्युरंगमः । विहा-
यसा गच्छतीति विहंगमः ॥

डोऽसंज्ञायामपि ॥ ४७ ॥

नान्युपपदे गमेर्डो भवति संज्ञायामसंज्ञायामपि^(१) । उरो-
विहायसोरुरविहौ च यथासंख्यं भवतः । भुजगः । तुरगः । श्लवगः ।
पतगः । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः । दूरगः । पारगः ।
सर्वगः । सर्वत्रगः । पन्नगः । यामगः । गुरुतल्पगः । सुगः^(२) ।
दुर्गः । निर्गो देशः । अगः । तीरगः । पीठगः । उरगः । विहगः ॥

विहंगतुरंगभुजंगाश्च ॥ ४८ ॥

एते उपत्ययान्ता निपात्यन्ते । संज्ञायामेव । विहायसा
गच्छतीति विहंगः । तुरो गच्छतीति तुरंगः । भुजाभ्यां गच्छ-
तीति भुजंगः ॥ चकारात् । पतो गच्छतीति पतंगः । श्लवेन गच्छ-
तीति श्लवंगः । प्रवेण गच्छतीति प्रवंगः^(३) ॥

१ संज्ञायामपि A.

२ स्वर्गः O.

३ A. om. from प्रवेण.

अन्यतोऽपि च ॥ ४९ ॥

गमेरन्यस्मादपि संज्ञायामसंज्ञायामपि^(१) नास्युपपदे डो भवति । वारि चरतीति वार्चो हंसः ॥ गिरौ शेते । गिरिशः ॥ वरानाहन्ति । वराहः ॥ परिखन्यते । परिखा ॥ कर्मण्यपि दृश्यते ॥

हन्तेः कर्मण्याशीर्गत्योः ॥ ५० ॥

कर्मण्युपपद आशिषि गतौ च वर्तमानाद्^(२) हन्तेर्डो भवति । शत्रुं वध्यात् । शत्रुहः ॥ क्रोशं हन्ति । क्रोशहः ॥ कर्मण्येव निरपेक्षत्वात् कर्मग्रहणं सुखार्थम् ॥

अपात् क्लेशतमसोः ॥ ५१ ॥

क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोरपात्परस्य हन्तेर्डो भवति^(३) । क्लेशापहः । तमोऽपहः ॥ कथं सुखापहः । दुःखापहः । ज्वरापहः । वातपित्तकफापहः । विषाग्निदर्पापहः । अन्यतोऽपि चेति सिद्धं प्रपञ्चार्थं उविधानम् ॥ कथं दार्वीघाटः । चार्वाघाटः । वर्णसंघाटः । घटतेर्भविष्यति । चार्वाहन्ति । चार्वाघाटः । एवं वर्णसंघाटः ॥ दार्वीघाटोऽपि तर्हि स्यात् । असंज्ञायामित्यत एव ॥

कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ५२ ॥

शिरःपर्यायः शीर्षशब्दः । कुमारशीर्षयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्णिन् भवति । कुमारघाटो । शीर्षघाटो ॥

१ संज्ञायामपि B.

२ गम्यमानाद् A.

३ A. adds क्लेशमपहन्ति and om. परस्य.

टग् लक्षणे जायापत्योः ॥ ५३ ॥

लक्षणयोगाल्लक्षणम् । जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्हन्ते-
र्लक्षणवति कर्तरि टग् भवति । जायाघ्नो ब्राह्मणः^(१) । पतिघ्नी
वृषली ॥

अमनुष्यकर्तृकेऽपि च ॥ ५४ ॥

कर्मण्युपपदेऽमनुष्यकर्तृकेऽपि धात्वर्थे^(२) वर्तमानाद् हन्ते-
ष्टग् भवति । जायाघ्नस्तिलकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । श्लेष्मघ्नं त्रि-
कटुकम् । पित्तघ्नं घृतम् । वातघ्नं तैलम् ॥ अमनुष्यकर्तृक इति
किम् । आखुघातः शूद्रः । ब्राह्मणघातो वृषलः ॥ कथं चौर-
घातो गजः । शस्त्रघातो वृषभः^(३) । अपिशब्दात् ॥ कृतघ्नः खलः ।
शत्रुघ्नः शूर इति च भवति^(४) ॥

हस्तिबाहुकपाटेषु^(५) शक्नो ॥ ५५ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु शक्नो गम्यमानायां हन्तेष्टग् भवति ।
हस्तिघ्नः । बाहुघ्न इति मतम् । कपाटघ्नः^(६) ॥ नगरे त्वहस्तिन्य-
पिवचनात्^(७) । नगरघ्नोऽग्निः । नगरघातो हस्ती चेत् ॥

१ वृषलः A.

२ Om. O.; B. om. अपि.

३ कथं चौरघातो वृषभः । O.; कथं

शस्त्रघातो वृषभः B.

४ इत्यपि । O.

५ कपाटेषु A.; the Chaitr. om. this

sûtra, but has the vārttika शक्नो

हस्तिवपाटयोरिति वक्तव्यम्

(Pâp. III. 2, 54).

६ कपाटघ्नः A.

७ नगरे हस्तिन्यपि O.

पाणिघटाडघौ शिल्पिनि ॥ ५६ ॥

एतौ शिल्पिनि कर्तरि निपात्येते । पाणिभ्यां पाणी वा हन्ति ।
पाणिघः ॥ ताडं हन्ति । ताडघः ॥ शिल्पिनीति किम् । पाणि-
घातः । ताडघातः ॥ राजानं हन्ति । राजघ इत्यप्यधिकारात् ॥

नमपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाढयेष्वभूततद्भावे कृञः
ख्युद् करणे ॥ ५७ ॥

अभूततद्भावे वर्तमानेषु नग्नादिषूपपदेषु कृञः ख्युड् भवति ।
करणे कारके । अनग्नो नग्नः क्रियतेऽनेनेति नग्नंकरणं द्यूतम् ।
एवं पलितंकरणं तैलम् । प्रियंकरणं शीलम् । अन्धंकरणः शोकः ।
स्थूलंकरणं दधि । सुभगंकरणं रूपम् । आढ्यंकरणं वित्तम् ॥
अनग्नंकरणमित्यादि तदन्तविधिना ॥ अभूततद्भाव इति किम् ।
आढ्यं करोति तैलेनाभ्यञ्जयतीत्यर्थः । उत्पादार्थे^(१)ऽप्यभूत-
तद्भावस्याविवक्षितत्वात्^(२) । व्यक्तेर्विवक्षितत्वाच्छब्देषु न भवति ।
उत्तरचायेवं नग्नीकरोत्यनेन युडपि नैवाविशेषात् ॥

भुवः खिष्णुखुकजौ^(३) कर्तरि ॥ ५८ ॥

अभूततद्भावे नग्नादिषूपपदेषु भुवः खिष्णुखुकजौ कर्तरि
भवतः । नग्नंभविष्णुः । नग्नंभावुकः ॥ पलितंभविष्णुः । पलितंभा-
वुकः ॥ प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुकः ॥ अन्धंभविष्णुः । अन्धंभावुकः ॥

१ उत्पादार्थे A.; उत्पादर्थे O.

२ °भावस्य विवक्षितत्वात् O.; °भा-

वस्याविवक्षितत्वाच्चन्तेषु न भ-
वति । A.

३ खिष्णुखुकजौ O.

खूलंभविष्णुः । खूलंभावुकः ॥ सुभगंभविष्णुः । सुभगंभावुकः ॥
 आद्यंभविष्णुः । आद्यंभावुकः ॥ अनग्रंभविष्णुः । अनग्रंभावुकः
 इत्यादि ॥ तदन्तविधिना च्यन्तेषु न भवति । आद्यीभविता ॥
 ताच्छीलिकत्वान्नास्त्यभूततद्भाव^(१) इति न परावपीष्णुकञ्जौ ॥
 इकारः सुखार्थः । तथा कर्तरीति ॥

भजो विष्णु^(२) ॥ ५९ ॥

कर्मण्युपपदे भजो विष्णु भवति । अर्धभाक्^(३) । पादभाक् ॥
 उपसर्गादपि केचित् । अर्धप्रभाक् ॥

सहस्रच्छन्दसि^(२) ॥ ६० ॥

नाम्युपपदे सहस्रच्छन्दसि संज्ञायां विष्णु दृष्टः स च लोके
 प्रयुज्यत इति वचनम् । तुराषाट् । तुरासाहं पुरोधयेति ॥

वहश्च ॥ ६१ ॥

नाम्युपपदे वहश्छन्दसि संज्ञायां विष्णु भवति^(४) । प्रष्टवाट् ।
 प्रष्टोही । वाहेर्वाशब्दस्यैविति । इदमपि पूर्ववत्^(५) ॥

१ ताच्छीलत्वाद्° A.

२ Chaitr. combines sūtras 59 and 60 in one भजसहोर्विष्णु; to which, however, a vārttika is added, सहस्रच्छन्दसीति वक्तव्यम् ।

३ अर्धं भवते । अर्धभाक् A.

४ दृष्टः O.

५ A. om. the comment on this sūtra.

अनसि डश्च^(१) ॥ ६२ ॥

अनस्युपपदे^(२) वहेर्विण् भवति । अनसस्य डो भवति । अनो
वहतीति । अनङ्गान् । अनडुही रुढित्वात् ॥

दुहः को घश्च ॥ ६३ ॥

कर्मस्युपपदे दुहः को भवति घस्यान्तादेशः । ब्रह्मदुघा गौः ॥
गौर्गौः कामदुघा सम्यक्प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः ।
दुघप्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति^(३) ॥

विद् क्रमिगमिखनिसनिजनाम् ॥ ६४ ॥

नाम्युपपद एभ्यो विड् भवति ॥
अयेगा उदधिकास्य गोषास्य विषखास्तथा ।
अियं दधतु राजेन्द्र तवाङ्गा सहिता इमे ॥
इन्द्रसि संज्ञालेन विश्रुता लोके प्रयुज्यन्त इति मतम् ॥

मन्त्रे श्वेतवहुक्थशंसपुरोडाशावयजिभ्यो विण्^(४) ॥ ६५ ॥

एभ्यो विण् भवति मन्त्रे^(५) । श्वेतैरुक्षते । श्वेतवाः । इन्द्रः ॥
उक्त्यानुकथैर्वा शंसति । उक्त्यशाः । यजमानः ॥ पुरो दाशत्ये-
नम्^(६) । पुरोडाः । दस्य डत्वं निपातनात् । पुरो दश्नत^(७) इति

१ Between 62 and 63 Chaitr. has
two additional sūtras; see Notes.

४ Chaitr. om. this sūtra, see Notes
on 62-63.

२ नाम्युपपदे A.

५ मन्त्रेऽर्थे A. ६ दशत्येनं B.

३ B. O. om. the second half-sloka.

७ दश्नत A.; दस्यते O.

वा । अकारान्तश्च निपात्यते । सदा पुरोडाशपवित्रिताधर इति ॥
 अवयजते । अवयाः^(१) ॥ विरामे व्यञ्जनादौ चैषामन्तस्य उस् ।
 श्वेतवोभ्याम् । पुरोडोभ्याम् । उक्थशोभ्याम् । अदन्तपक्षे पुरो-
 डाशाभ्याम् ॥ खरादौ तु । श्वेतवाहौ । उक्थशंसौ । अवयाजौ ॥
 मन्त्रे ह्रुत्विताद् यथादर्शनं गम्यते । संज्ञात्वात्तोके^(२) प्रयुज्यन्त
 इति मतम् ॥

आतो मन्क्कनिब्वनिब्विचः^(३) ॥ ६६ ॥

आकारान्ताद्धातोर्मन् । क्कनिप् । वनिप् । विच् । इत्येते
 प्रत्यया भवन्ति ॥ मन् । शोभनं ददाति । सुदामा ॥ अश्च इव
 तिष्ठति । अश्चत्यामा ॥ क्कनिप् । सुपीवा । सुधीवा ॥ वनिप् ।
 घृतपावा । भूरिदावा ॥ विच् । कीलालपाः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते^(४) ॥ ६७ ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्य एते प्रत्यया दृश्यन्ते ॥ मन् । सुधर्मा^(५) ॥
 क्कनिप् । प्रातरित्वा ॥ वनिप् । विजावा ॥ विच् । रिश्च रुश्च^(६)
 हिंसायाम् । रेट् । रोट् ॥ दृशियहणं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

क्किप् च ॥ ६८ ॥

धातोः क्किप् च दृश्यते । उखायाः^(७) संसते । उखासत् ॥

१ अवयाः । विरामव्यञ्ज० A.

२ संज्ञाशब्दत्वा० O.

३ In Chaitr. this sūtra is: मन्क्क-
 निप्वनिब्विचोपसर्गेऽपि ।

४ Chaitr. om. this sūtra.

५ सुधर्मा O.

६ रिश्च रुश्च O.

७ उखाया A.

पर्णानि ध्वंसते । पर्णध्वत् ॥ दिव । अचद्युः ॥ क्रुङ् । प्रत्यङ् । ऊः ।
कीः । गीः । लूः ॥

वहे पञ्चम्यां भ्रंशेः^(१) ॥ ६९ ॥

वहे पञ्चम्यन्त उपपदे भ्रंशेः क्तिब् भवति । वहाद् भ्रंशति ।
वहभट् ॥

स्पृशो ऽनुदके^(१) ॥ ७० ॥

अनुदके नाम्युपपदे स्पृशः क्तिब् भवति । घृतं स्पृशतीति घृत-
स्पृक् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् ॥ अनुदक इति किम् । उद-
कस्यार्शः ॥

अदो ऽनन्ने ॥ ७१ ॥

अनन्ने नाम्युपपदे ऽदः क्तिब् भवति । सख्यमन्ति । सखात् ॥
आममन्ति । आमात् ॥ अनन्न इति किम् । अन्नादः ॥ कणाद्
इत्यपि दृश्यते ॥

क्रव्ये च^(२) ॥ ७२ ॥

क्रव्ये चोपपदे ऽदः क्तिब् भवति । पुनर्वचनात् पक्वे । क्रव्यात् ।
अपक्वे ऽखेव । क्रव्यादा राक्षसाः ॥ चतुःसूत्रीयं प्रपञ्चार्थेति ॥

१ Chaitr. om. sūtra 69 and has s.

70 as a vārtika.

२ Chaitr. om. this sūtra.

ऋत्विग्दधृक्सग्दिगुष्णिहश्च ॥ ७३ ॥

एते क्तिबन्ता निपात्यन्ते । ऋतौ यजतीति । ऋत्विक् । रुढित
एव^(१) ॥ धृषो दिर्वचनम् । दधृक् ॥ सृजेर्ऋतः^(२) परोऽत् ।
कर्मणि क्तिप् । सृजति तामिति स्तक् ॥ दिशेः कर्मणि क्तिप् । दि-
शति तामिति दिक् ॥ ऊर्ध्वं स्त्रिह्यति^(३) । उष्णिक् । उदो दक्षोपः
षत्वं निपातनात् । गत्वं च^(४) दृगादित्वात् ॥

सतसूड्विषदुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गे ऽपि^(५) ॥ ७४ ॥

एषामुपसर्गेऽनुपसर्गेऽपि नाम्न्युपपदेऽपि क्तिब् भवति । उप-
सीदति । उपसत् । सत् । सभासत् ॥ द्विषः साहचर्यात् सूरदा-
दिः । प्रसूते । प्रसूः । सूः । अण्डसूः ॥ विद्विट् । द्विट् । मित्र-
द्विट् ॥ प्रधुक् । धुक् । मित्रधुक् ॥ प्रधुक् । धुक् । गोधुक् ॥ प्रयुक्^(६) ।
युङ् । अश्वयुक्^(७) ॥ संवित् । वित् । वेदवित् । सामार्थान्न
दृश्यते^(८) ॥ प्रभित् । भित् । काष्ठभित् ॥ प्रच्छित् । क्षित् । रज्जु-
च्छित् ॥ अभिजित् । जित् । अरिजित्^(९) ॥ प्रणीः । नीः । सेना-
नीः^(१०) ॥ विराट् । राट् । गिरिराट् ॥ प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

१ रुढ एव O.

२ सृजो ऋतः A. ; सृजेर्ऋतः O.

३ स्त्रिह्यते O.

४ *दक्षोपः सत्वं गत्वं च B.

५ Chaitr. om. this sūtra.

६ प्रयुङ् B.

७ अश्वयुङ् A.

८ सामार्थोऽपि न दृश्यते A.

९ विश्वजित् B. ; O. adds इन्द्रजित्.

१० सामथीः A.

कर्मण्युपमाने त्यदादौ दृशष्टक्सकौ च ॥ ७५ ॥

त्यदादावुपमान उपपद^(१) उपमेयेऽर्थे कर्मणि दृशष्टक्सकौ
च भवतः । क्तिप् च । स इव दृश्यते^(२) । त्यादृशः । त्यादृशी ।
त्यादृचः । त्यादृक् ॥ स इव दृश्यते । तादृशः । तादृशी । ता-
दृचः । तादृक् ॥ एषु समानस्य स इति^(३) सदृशः । सदृशी ।
सदृचः । सदृक् ॥ आ सर्वनाम्नः [का० ४. ६. ६८] । अन्यादृशः ।
अन्यादृशी । अन्यादृचः । अन्यादृक् ॥ त्यदादाविति किम् । वृच
इव दृश्यते ॥ उपमान इति किम् । स दृश्यते ॥ कर्मणीति^(४)
किम् । स इव पश्यति ॥

नाम्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७६ ॥

तच्छब्देन धात्वर्थो निर्दिश्यते । तदेव शीलं यस्य कर्तुरिति
वियहः । अजातिवाचके नाम्युपपदे धातोस्ताच्छील्ये गम्यमाने
णिनिर्भवति । उष्णभोजी । धर्मावभाषी ॥ नास्तीति किम् । उप-
भोक्ता । संभोक्ता ॥ कथम् उदासारी । प्रत्यासारी । ब्रह्मवादी ॥
साधौ च । साधु ददातीति साधुदायी । साधुकारीति वक्तव्यमेव ॥
अजाताविति किम् । ब्राह्मणानामन्वयिता ॥

आकृतियहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्गच्छा गोत्रं च चरणैः सह ॥

१ त्यदादावुपपदे A.

२ क्तिप् च दृश्यते । A.

४ B. om. from आ सर्वनाम्नः to कर्म०.

३ एषु समानस्य सः समान इव

दृश्यते A.

प्रागुत्पत्तिविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः ।

असर्वसिद्धां बद्धर्यां तां जातिं कवयो विदुः ॥ इत्यन्ये^(१) ॥

तदा कुमारवादीति भवितव्यमेवाजातित्वात् ॥

कर्तर्युपमाने ॥ ७७ ॥

उपमानेऽर्थे नास्मि कर्तृवाचिन्युपपदे धातोर्णिनिर्भवति ।
जात्यर्थमताच्छील्याभीक्ष्णार्थं च^(२) । उद्ग इव क्रोशति । उद्गक्रो-
शी ॥ भाङ्ग^(३) इव रौति । भाङ्गरावी^(३) ॥ कर्तरीति किम् ।
शालीनिव कोद्रवान् भुङ्क्ते ॥ उपमान इति किम् । उद्गः क्रोशति ॥
उपपदवाच्यः कर्ता णिन्यर्थस्य कर्तृरुपमानं न्याय्यम् । उद्गस्येव
क्रोशनमस्येति वाक्ये । अन्तरङ्गसंबन्धेऽपि गौणत्वमिति^(४) ॥

व्रताभीक्ष्णयोश्च ॥ ७८ ॥

व्रतमिति शास्त्रविहितो नियमः । आभीक्ष्णं पौनःपुन्यम्
आसेवा वा ॥ नाम्युपपदे व्रताभीक्ष्णयोर्गम्यमानयोर्धातोर्णिनि-
र्भवति । अत्राद्धभोजी । अलवणभोजी । अर्थित्वात् प्रवृत्तौ नि-
यमः । सति भोजनेऽत्राद्धमेव भुङ्क्ते । न अत्राद्धमिति ॥ आभीक्ष्णे ।
चीरपायिन उशीनराः^(५) । सौवीरपायिनो वाहीकाः । तत्रान्य-
त्पेयं नास्तीति रुचिं विना चीरे तात्पर्यमिति शीलादन्यदाभी-
क्ष्यम् ॥

१ Om. B. ; A. O. om. तदा.

२ ताच्छील्या आभि० O. ; ता-
च्छीलमशीलाभिष्यार्थाच्च B.

३ ध्माङ्ग० A.

४ गौणमिति B.

५ उशीनराः O.

मनः पुंवच्चात्र ॥ ७९ ॥

कर्मण्युपपदे मन्यतेर्णिनिर्भवति । अस्मिंश्च णिनिप्रत्ययान्ते
धातौ पर उपपदस्य पुंवच्चोपतिष्ठते यथासंभवम् ॥ पटुं मन्यते ।
पटुमानी ॥ पट्वीं मन्यते । पटुमानिनी ॥ पुंवच्चेति पुंवदादिशास्त्र-
मत्राभिमतम् । तेन खट्वामानिनी । ब्रह्मबन्धूमानिनी । द्रोणी-
मानिनीति सिद्धम् ॥

खश्चात्मने^(१) ॥ ८० ॥

कर्मण्युपपद आत्मारथो यो मन्यतिस्तस्मात्णिनिर्भवति खश्च^(२) ॥
विदुषीमात्मानं मन्यते । विद्वन्मानिनी । विदुषिमन्या । विद्वन्मानो ।
विद्वन्मन्यः ॥ पट्वीमात्मानं मन्यते । पटुमानिनी । पट्विमन्या ।
पटुमानी । पटुमन्यः ॥ तुल्याधिकरणत्वात्णिनिपुंवङ्गावः । तादर्थ्य-
मत्रार्थदारेणात्मशब्दः^(३) कर्मभूतो वाक्ये सुखार्थः । कारकश-
क्तिभेदाद्भेद इति । एक एव कर्ता कर्म च स्यात् । यथा पोयमानं
मधु मदयति । बाह्योऽचात्मात्मवचनात्^(४) ॥

करणेऽतीते यजः ॥ ८१ ॥

करणवाचिन्युपपदे ऽतीते क्रियायां वर्तमानाद् यजतेर्णिनि-
र्भवति । अग्निष्टोमयाजी । वाजपेययाजी । अग्निष्टोमाख्यैर्यागैः

१ Thus MSS. and com.; खश्चात्म-
माने Chaitr. (Pāṇ. III. 2, 83).

२ खश्चान्तादेशः B.

३ तादर्थ्यमात्रार्थः O.
४ ऽचात्मा वचनात् A.

स्वर्गाख्यं फलं भावितवानित्यर्थः । स्वर्गशब्दस्तु वृत्तावन्तर्भूतो न प्रयुज्यते^(१) । यदि विशेषव्यापारः सामान्यव्यापारस्य करणं^(२) कथम् अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः । अपौरुषेयाणि वेदवाक्यानीति ॥ अतीत इति किम् । अग्निष्टोमेन यजति^(३) ॥ करण इति किम् । ग्रामे यजति स्म । अविवक्षितकरणात् ॥

कर्मणि हनः कुत्सायाम् ॥ ८२ ॥

कर्मण्युपपदेऽतीते वर्तमानाद् हन्तेः कुत्सायां गम्यमानायां णिनिर्भवति । पिढघाती । माढघाती ॥ कुत्सायामिति किम् । चौरं हतवान् । दण्डेन हतवान् पिढव्यमिति सापेक्षत्वात् ॥ कर्मग्रहणं सुखार्थम् ॥

क्लिब् ब्रह्मभूणवृत्रेषु ॥ ८३ ॥

ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेऽतीते वर्तमानाद् हन्तेः क्लिब् भवति । ब्रह्महा । भूणहा । वृत्रहा ॥ ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेवातीत एव क्लिबेवेति चतुर्विधोऽत्र^(४) नियमः । तेन गां हतवान् ॥ ब्रह्माधीतवान् । ब्रह्म हन्ति । ब्रह्म हतवान् । अतो नाण् ॥ विनियमोऽपि दृश्यते । मधुहा । अहिहा । गोत्रहा ॥ ब्रह्मघ्नः । वृत्रस्य हन्तुः^(५) । ब्रह्मवित् ॥

१ भूतो वाक्ये सुखार्थो न प्रयुज्यते A.

२ सामान्याव्यापारस्वरूपं O.

३ यजति स्म A.; अकरण इति O.

४ ऽत्रापि A.

५ हन्ति A.

कृजः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदेषु ॥ ८४ ॥

एषु कर्मसूपपदेऽवतीते वर्तमानात् कृजः क्तिब् भवति । सुष्टु
कृतवान् । सुकृत् ॥ पुण्यकृत् । पापकृत् । कर्मकृत् । मन्त्रकृत् ।
पदकृत् ॥ स्वादिषु कृज एवातीत एव क्तिबेवेति त्रिविधोऽत्र नि-
यमः । तेन मन्त्रानधीतवान् । कर्म करोति । कर्म कृतवान् ।
अतो नाण्^(१) ॥ शास्त्रकृत् । सूत्रकृदिति भवत्येव^(२) ॥

सोमे सुजः ॥ ८५ ॥

सोमे कर्मसूपपदेऽतीते वर्तमानात् सुजः क्तिब् भवति । सोमं
सुतवान् । सोमसुत् ॥ चतुर्विधोऽत्रापि नियमः । तेन सुरां सुत-
वान् । सोमं विक्रीतवान् । सोमं सुनोति । सोमं सुतवान् । अतो
नाण् ॥ अन्येभ्यः क्तिबभावे^(३) ऽण् स्यादेव ॥

चेरसौ ॥ ८६ ॥

अग्रावुपपदेऽतीते वर्तमानाच्चिनोतेः क्तिब् भवति । अग्निं
चितवान् । अग्निचित् ॥ चतुर्विधोऽत्रापि नियमः । तेन पुष्यं
चितवान् । अग्निं कृतवान् । अग्निं चिनोति । अग्निं चितवान् ।
अतो नाण् ॥ अन्यर्थे लिष्टकानां रचनाविशेषे गम्यमाने कर्मसूपि
दृश्यत एव^(४) । श्येन इव चीयते स्म । श्येनचित् ॥ रथचक्रमिव
चीयते स्म । रथचक्रचित् ॥ इयमपि चतुःसूची प्रपञ्चार्था ॥

१ O. adds शेषापि विनियमः

२ भवितव्यमेव O.

३ क्तिबभावे A.

४ दृष्ट एव O.; A. om. एव, B. अपि.

विन्क्रिय इन् कुत्सायाम् ॥ ८७ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वादतीते वर्तमानात् क्रीणतेः कुत्सायां
गम्यमानायामिन् भवति । सोमं विक्रीतवान् । सोमविक्रयी ॥
तैलविक्रयी ॥ अलन्तादिना सिद्धं कुत्सायामण्बाधनार्थं वचनम् ॥

दृशेः क्निप् ॥ ८८ ॥

कर्मण्युपपदेऽतीते वर्तमानाद् दृशेः क्निब् भवति । मेरुं
दृष्टवान् । मेरुदृष्ट्वा ॥ अतीतेक्किवादीनां बाधकमिदम् ॥

सहराज्ञोर्युधः ॥ ८९ ॥

सहराज्ञोः कर्मणोरुपपदयोरतीते वर्तमानाद् युध्यतेः क्-
निब् भवति । सह युध्यते स्म । सहयुध्वा ॥ राजानं युध्यते स्म ।
राजयुध्वा ॥ अन्तर्भूतेऽनर्थः सकर्मकः । राजानं योधितवानि-
त्यर्थः ॥

कृजश्च ॥ ९० ॥

सहराज्ञोः कर्मणोरुपपदयोरतीते वर्तमानात् कृजः क्निब्
भवति । सह करोति स्म । सहकृत्वा ॥ राजकृत्वा ॥

सप्तमीपञ्चम्यन्ते^(१) जनेर्दः ॥ ९१ ॥

सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपपदेऽतीते वर्तमानाज्जनेर्दो भवति ।
जले जातम् । जलजम् । सरसिजम् । बुद्धिजम् । बुद्धिजः ।

संस्कारजः । क्रोधजम् । ब्राह्मणजो धर्मः । चत्रियजं युद्धम् ॥
कथम् अश्वज्जातः । हस्तिनो जात इति प्रायः पञ्चम्यामजा-
तावेव दृश्यते ॥

अन्यत्रापि च ॥ ९२ ॥

अन्यस्मिन्नुपपदेऽतीते वर्तमानाज्जनेर्धो भवति । न जातो
ऽजः । दिर्जातो द्विजः । प्रजा^(१) । अभिजः । परिजः । पुमांस-
मनुजाता कन्या पुमनुजा । स्त्रियमनुजातः स्त्र्यनुजः ॥

निष्ठा ॥ ९३ ॥

अतीते वर्तमानाद्धातोर्निष्ठाप्रत्ययो भवति । कृतः । कृत-
वान् । श्रयितः । श्रयितवान् ॥

इवनिप् सुयजोः ॥ ९४ ॥

अतीते वर्तमानयोः सुयजोर्द्वनिब्^(२) भवति । सुतवान् ।
सुत्वा ॥ दृष्टवान् । यज्वा ॥ ऊकारोऽगुणार्थः ॥

जीर्यतेरन्तृन्^(३) ॥ ९५ ॥

अतीते वर्तमानाज्जीर्यतेरन्तृन्^(३) भवति । जरन् । जरती ॥
अकारो नकारश्चोच्चारणार्थः ॥

॥ इति दौर्गसिंद्धां वृत्तौ छत्सु तृतीयः पादः समाप्तः ॥

१ प्रकर्षेण जाता प्रजा ०.

३ °अयतृण् A. Chaitr.

२ सुगतेर्यजतेषु द्वनिब् ०.

क्लन्सुकानौ परोक्षावच्च^(१) ॥ १ ॥

अतीते वर्तमानाद्धातोः क्लन्सुकानौ भवतः । तौ च परो-
क्षेव व्यपदिश्येते । पेचिवान् । पाचयांचकृवान् । ओषांबभूवाम् ॥
शिशीर्वान् । दिदीर्वान् । जजागर्वान् । बभज्वान् । ररज्वान् ।
यणि दृष्टत्वादेवेर् जागर्तेर्गुणोऽनुषङ्गलोपश्च ॥ व्यतिपेचानः^(२) ।
चक्राणः ॥ अतीताधिकारः किम् । अमुदवसामतीतमात्रे क्लन्सु-
रभिधातव्यः । उपश्रुत्वा । उपाश्रीषीत् । उपाश्रुणोत् । उप-
श्रुश्रुवान् ॥ उपससाद । उपासदत् । उपासीदत् । उपसेदिवान् ॥
अनूवास । अन्ववात्सीत् । अन्ववसत् । अनूषिवान् ॥ तथा । इणो
नञ्पूर्वाच्चाश्नातेः । ईयिवान् । समीयिवान् । उपेयिवान् । अना-
श्वान् ॥ तथा । अनुपूर्वाद् वचेः कानः कर्तर्येव । अनूचानः ॥ अती-
ताभिधायिनोऽपि पूर्ववत् प्रयोक्तव्याः^(३) ॥ श्रुणोत्यादय एवामी
भाषायां रूढाः ॥

वर्तमाने शन्तृङानशावप्रथमैकाधिकरणामन्वितयोः
॥ २ ॥

वर्तमानक्रियायां वर्तमानाद्धातोः शन्तृङानशौ भवतः ।
अप्रथमैकाधिकरण आमन्वितविषये च ॥ प्रथमान्तेन चेच्छन्तृ-
ङानशोः सामानाधिकरणं न भवतीत्यर्थः । पचन्तं पचमानं छात्रं

१ Cluitr. om. च.

२ व्यतिपेठान इति पुस्तकान्तरे पा-

३ प्रोक्तव्याः A.

ठोऽशुद्ध एव पठेः शब्दार्थत्वेन

व्यावृत्तिविषयत्वात् । Tril.

पश्य । पचता पचमानेन च्छात्रेण कृतमित्यादि ॥ आमन्त्रितविषये
च । हे पचन् । हे पचमान ॥ अप्रथमैकाधिकरणामन्त्रितयोरिति
किम् । पचति च्छात्रः ॥ नञा निर्दिष्टस्थानित्यत्वात् । जुहोति ।
जुह्वत् ॥ तथा मायोगे त्वाक्रोशे । मा पचन् । मा^(१) पचमानः^(१) ॥
आनञ्च क्रियापेक्षायां । पचन्नास्ते । पचमानस्तिष्ठति ॥ सत्तायां
वा । सन् गुणः । अस्ति गुणः । विद्यमानो ब्राह्मणः । विद्यते ब्रा-
ह्मणः ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः^(२) ॥ ३ ॥

आ भूताद् [का० ४. ४. ६७] वर्तमानाधिकारः । क्रियाया
लक्षणे हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोः शन्तृङानशौ भवतः । तिष्ठ-
न्तोऽनुशासति गणकाः । श्याना भुञ्जते यवनाः ॥ हेतौ च ।
अर्जयन् वसति । अधीयानो वसति ॥ लक्षणं चिह्नम् । जनको
हेतुः ॥ लक्षणहेत्वोरिति किम् । पचति च पठति च ॥ क्रियाया
इति किम् । यः कम्पते सोऽश्चत्यः । यदुत्प्लवते तल्लघु ॥

वेत्तेः शन्तुर्वन्सुः ॥ ४ ॥

वेत्तेः परस्मै शन्तुर्वन्सुर्भवति वा । विद्वान् । विद्वांसौ ॥ वि-
दन् । विदन्ती । तिङ्निर्देशः^(३) सुखार्थः । वेत्तेरेवानन्तरः^(४)
शन्तृङिति ॥

१ चक्षत्पताकं गृहं B. [Tril.]

२ क्रियायां A. Chaitr.

३ तिप् A. ; तिपा निर्देशः O.

४ वेत्तेरेवानन्तरः A.O. against Tril

आनोऽचात्मने ॥ ५ ॥

अत्र । एतेषु^(१) कृत्स्नप्रभृतिषु मध्ये । आन आत्मनेपदसंज्ञो भवति । इतरः^(१) परस्मैपदमर्थात् ॥ अधीयमानम् । स्वीयमानम् । रोचमानः । चक्राणः । व्यतिबभूवानः ॥ आत्मनेपदत्वाद् भावकर्मणोः कर्तरि रुचादिभ्यश्च भवति^(१) ॥

ई तस्यासः ॥ ६ ॥

आसः परो य आनस्तस्यादेरीर्भवति^(२) । आसीनः ॥ तस्येति रूपमात्रानुकर्षणार्थम् । तेन शानङोऽपि । कतीहोदासीनाः^(३) सन्ति ॥

आन्मोऽन्त आने ॥ ७ ॥

अकारात् परो य आनस्तस्मिन् परेऽकारान्तस्य मकारोऽन्तो भवति । पचमानः । यजमानः । क्रियमाणः । करिष्यमाणः ॥

पूङ्यजोः शानङ् ॥ ८ ॥

पूङो यजश्च शानङ् भवति ॥ पवते । पवमानः ॥ यजते । यजमानः ॥ आभ्यां कर्तर्येवानः स्थित्यर्थं वचनमित्येके । भावकर्मणोरानशा भाव्यमिति । प्रथमैकाधिकरणप्रपञ्चार्थमित्यन्ये^(४) । बहिष्यवमानं मध्यन्दिनमित्यनवयवार्थं एवायं संज्ञाशब्दः ॥

१ एषु इतरश्च रुचादिभ्य इति ॥ A.

२ आसः परस्मै तस्यनस्या B.

३ कतीह दासीनाः A.

४ प्रथमैकाधिकरणे प्र० O.

शक्तिवयस्ताच्छील्ये ॥ ९ ॥

शक्त्वादिषु गम्यमानेषु धातोः शानङ् भवति । कतीह नि-
घानाः । कतीह कवचमुद्धमानाः । कतीह नृत्यमानाः ॥ अभि-
धानाद् वासरूपः^(१) शन्तृङ् न स्यात् ॥

इङ्धारिभ्यां शन्तृङ्कृच्छ्रे ॥ १० ॥

इङो धारेस्व शन्तृङ् भवति । अङ्कृच्छ्रे गम्यमाने । अधीयन्
पारायणम् । धारयन्नपनिषदम् ॥ इङ् आनशि प्राप्ते धारेरुभ-
यप्राप्ती वावचनम्^(२) । वासरूपोऽपि नेष्टव्य एव ॥ अङ्कृच्छ्रे इति
किम् । कृच्छ्रेणाधीते^(३) ॥

द्विषः शची ॥ ११ ॥

द्विषः शची कर्तरि^(४) शन्तृङ् भवति । द्विषन् । द्विषन्ती ॥
शचाविति किम् । द्वेष्टि पतिं भार्या ॥

सुजो यज्ञसंयोगे ॥ १२ ॥

यज्ञफलेन संयोगविषये वर्तमानात् सुजः शन्तृङ् भवति ।
सुन्वन्तो यजमानाः ॥ संयोगग्रहणं फलवत्कर्तृप्रतिपत्त्यर्थम् ॥
यज्ञसंयोग इति किम् । सुनोति सुराम् ॥

१ अनभिधानाद्° A.; अभिधान-
दा° O.

२ च वचनं A.

३ कृच्छ्रेणाधीयते । कृच्छ्रेण धार-
यति ॥ O.

४ शचावभिधेये O.

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३ ॥

प्रशंसायां गम्यमानायामर्हतेः शन्तुङ् भवति । अर्हन् भवान्
विद्याम् ॥ प्रशंसायामिति किम् । अर्हति चौरो वधम् ॥

तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वा क्तेः ॥ १४ ॥

आ क्तेः [का० ४. ४. ५७] क्तिपमभिव्याप्य तच्छीलादिषु कर्तृ-
व्यितः प्रत्यया वेदितव्याः ॥

तृन्^(१) ॥ १५ ॥

तच्छीले तद्धर्मे तत्साधुकारिणि च कर्तरि धातोस्तृन्^(१)
भवति । तज्जाद्यपवादः^(२) । वदिता जनापवादान् । मुण्डयितारः
आविष्टायना वधूमूढाम् । साधु गच्छति गन्ता खेलम् । साधुः
कुशलार्थ एवात्र^(३) ॥

भ्राज्यलंकृज्भूसहिरुचिवृतिवृधचरिप्रजनापचपेना-
मिष्णुच्^(४) ॥ १६ ॥

एभ्य इष्णुज् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तनोऽपवादः ॥
भ्राजिष्णुः ॥ अलंकरिष्णुः^(५) । अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु । मण्डने
द्युमपि बाधते ॥ भविष्णुः । सहिष्णुः । रोचिष्णुः । वर्तिष्णुः ।

१ तृण् A. Chaitr.

२ तृणापवादः A.

३ एव A.

४ Chaitr. om. वृति.

५ A. adds कर्त्या.

वर्धिष्णुः । चरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । अपचपिष्णुः ॥ इनन्तानां इन्द-
सीत्येके । धारयिष्णुः ॥ निराकरिष्णुरिति वक्तव्यम् ॥

मदिपतिपचामुदि ॥ १७ ॥

उद्युपपद एभ्य इष्णुज् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । उन्म-
दिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उत्पचिष्णुः ॥ यथासंख्यं नास्ति ॥

जिभुवोः स्तुक् ॥ १८ ॥

आभ्यां स्तुग् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जिष्णुः । भूष्णुः ॥

ग्लाह्लास्याक्षिपचिपरिमृजां^(१) क्षुः ॥ १९ ॥

एभ्यः क्षुर्भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । ग्लाक्षुः । स्त्राक्षुः ।
स्याक्षुः । चेष्णुः । पत्त्युः । परिमात्त्युः^(२) ॥

चसिगृधिधृषिक्षिपां क्लुः ॥ २० ॥

एभ्यः क्लुर्भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । चक्षुः । गृध्रुः । धृष्णुः ।
चिप्नुः ॥

शमामष्टानां घिनिण्^(३) ॥ २१ ॥

शमादीनामष्टानां घिनिण् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु ।

१ Chaitr. om. परि.

२ मात्त्युः Chaitr.

३ Thus Ch. ; MSS. Tril. ; घिनिण्

A. B. O. throughout.

शाम्यतीति शमी । एवं दमी । तमी । अमी । भ्रमी । चमी । कमी ।
उन्मादी ॥ अष्टानामिति किम् । असिता ॥

युजभजभुजद्विषदुहदुहदुषाङ्क्रीडत्यजानुरुधाङ्ग्यमाङ्-
यसरन्जाभ्याङ्गहनां च ॥ २२ ॥

एभ्यो घनिष् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु ॥ युजिर् युज ।
योगी ॥ भज । भागी ॥ भुज भुजो^(१) । भोगी ॥ द्विष । द्वेषी ॥
द्रुह । द्रोही ॥ दुह । दोही ॥ दुष । दोषी ॥ आङ् क्रीड । आ-
क्रीडी ॥ त्यज । त्यागी ॥ अनुरुध । अनुरोधी ॥ आङ् यम ।
आयामी ॥ आङ् यस । आयासी ॥ रन्ज । रागी ॥ अभ्याङ् हन ।
अभ्याघाती ॥

समि मृजिपृचिज्वरित्वराम् ॥ २३ ॥

सम्युपपद एभ्यो घनिष् भवति तच्छीलादिषु । संसर्गी ।
संपर्की । संज्वरी । संवरी ॥ मानुबन्धत्वाद्^(२) द्वस्रः ॥

वी विचकथ्यश्रम्भुकषलषाम्^(३) ॥ २४ ॥

वावुपपद एभ्यो घनिष् भवति तच्छीलादिषु । विवेकी । वि-
कथी । विश्रम्भी । विकाषी । विलाषी^(४) ॥

१ Om. A.

२ मानुबन्धानां A.

३ सस्यु O.; °कथलसां Chaitr.

४ विस्रम्भी° O.; विकाशी । विला-
सी Chaitr.

प्रे द्रुमथवदवसलपाम्^(१) ॥ २५ ॥

प्र उपपद एभ्यो घिनिण् भवति तच्छीलादिषु । प्रद्रावी ।
प्रमाथी । प्रवादी ॥ वस निवास एव । प्रवासी ॥ प्रलापी ॥

परौ सूदहोः ॥ २६ ॥

परावुपपदे सूदहोर्घिनिण् भवति तच्छीलादिषु । परिषा-
री । परिदाही ॥ अस्तिविवक्षायामिना सिद्धम् । घिनिण् कि-
मर्थः । यथा प्रयामोऽस्यास्तीति प्रयामी । प्रयासी । विसारी ।
विदाही । विवादी । अनुवादी । संवादी । विवाही । संचारी ।
व्यभिचारी । विघाती । विद्रावी । रोगीत्यादयः ॥ तच्छीलादि-
विवक्षायां ढन् मा भूदिति वचनम् ॥

क्षिपरटवदवादिदेविभ्यो वुण् च ॥ २७ ॥

परावुपपद एभ्यो वुण् भवति घिनिण् च तच्छीलादिषु ॥
परिचेपकः । परिचेपी ॥ परिराटकः । परिराटी ॥ परिवादकः ।
परिवादी । परिवादयतीत्यर्थेऽप्येवम् ॥ परिदेवत इति परिदे-
वकः । परिदेवो ॥ वादिदेविभ्यां घिनिष्वेत्येके ॥ वुण्यहणं ता-
च्छीलिकेषु^(२) वासरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापनार्थम् ॥

निन्दहिंसक्लिशखादानेकस्वरविनाशिभ्याभाषामूयां
वुञ् ॥ २८ ॥

एभ्यो वुञ् भवति तच्छीलादिषु । निन्दकः । हिंसकः ।

क्लेशकः । खादकः । गणकः ॥ दरिद्रायकः । अनेकस्वरान्नेच्छ-
न्येके ॥ विनाशयतीति विनाशकः । व्याभाषकः ॥ असूयकः ।
कण्डूयादिभ्योऽसूयादेर्वानेकस्वरादिति^(१) ॥ पुनर्वृज्यदृष्टं^(२) प्र-
कृतोऽपि घिनिष् न स्यादिति ॥

देविऋशोश्चोपसर्गे ॥ २९ ॥

उपसर्ग उपपदे देवयतेः क्रुशश्च वुञ् भवति तच्छीलादिषु ॥
आदेवकः । परिदेवकः । क्रीडायामेवाभिधानम् ॥ आक्रोशकः ॥
उपसर्ग इति किम् । देवयिता । क्रोष्टा ॥

ऋधिमशिडचलिशब्दार्थेभ्यो युः ॥ ३० ॥

एभ्यो युर्भवति तच्छीलादिषु । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंब-
ध्यते ॥ क्रुध्यर्थात् । क्रोधनः । कोपनः ॥ मण्ड्यर्थात् । मण्डनः ।
भूषणः ॥ चल्थर्थात् । चलनः । कम्पनः ॥ शब्दार्थात् । शब्द इति
लिङ्गमिनन्तं चीरादिकमित्येके । शब्दनः । रवणः ॥ कथं पठिता
विद्याम् । अभिधानाच्चलिशब्दार्थाभ्यामकर्मकाभ्यामिति ॥

रुचादेश्च व्यञ्जनादेः ॥ ३१ ॥

रुचादेर्गणाद् व्यञ्जनादेर्युर्भवति तच्छीलादिषु । येभ्य आ-
त्मनेभाषः श्रूयते ते रुचप्रकारा गणे डानुबन्धवर्जिता^(३) इति ।
रोचनः । वर्तनः । वर्धनः ॥ रुचादिरिति किम् । भविता । श्रयि-

१ ऽसूयादेरेवानेकस्वरात् A.

२ पुनर्वृज् B.; O. om. ऽपि.

३ येभ्य आत्मनेभाषा श्रूयते ते रुच-
प्रकरणे ऊ० A.

ता ॥ व्यञ्जनादेरिति किम् । एधिता ॥ आदियहणं किम्^(१) ।
जुगुप्सनः । तितिचणः । मीमांसनः । बीभत्सन इत्यत्रापि स्यात् ।
एभ्योऽन्ये रुचादयो व्यञ्जनान्ता इति ॥ कथं वसिता वस्त्रम् ।
अभिधानादिहायकर्मकेभ्य एव ॥

जुचंक्रम्यदंद्रम्यसृगृधिज्वलश्रुचलषपतपदाम्^(२) ॥ ३२ ॥

एभ्यो युर्भवति तच्छीलादिषु । जु इति सौचो धातुर्गतौ^(३) ।
जवनः ॥ चंक्रमणः । दंद्रमणः । यस्याननि [का० ३. ६. ४८] इति
यलोपः ॥ सरणः । गर्धनः । ज्वलनः । शोचनः । अभिलषणः ।
प्रपतनः । प्रपदनः ॥ चलनार्थानां यहणं सकर्मकार्थम् । पतिपदि-
भ्यामुक्त्या बाधितत्वाद् युप्राप्त्यर्थं वचनम्^(४) । ताच्छीलिकेषु वास-
रूपविधिर्नास्तीति समावेशोऽपि दृश्यते चेद्^(५) यथा विकल्पी । वि-
कल्पन इति । भासुरम् । भास्वरम् । भासनमिति^(६) । जागरि-
ता । जागरूक इति । वर्धिष्णः । वर्धन इति^(७) । अपलषिता ।
अपलायकः । अपलषण^(८) इति । एवं सति सकर्मकार्थमित्येके ॥

न यान्तमूददीपदीक्षाम् ॥ ३३ ॥

यकारान्तानां^(९) मूददीपदीक्षां च युर्न भवति तच्छीला-

१ आधियहणात् O.

२ लस for लष A. ; ज्वलश्रुचाश्च ॥

Chaitr. [cf. Notes].

३ ०गतौ वर्तते A.

४ Om. B. O.

५ इति चेत् A.

६ भासनः । O.

७ वर्धनमिति A.

८ अपलायण B. ; अभिलषण O.

९ यान्तातां A.

दिषु ॥ यान्तानां क्रुधादित्वात् सूददीपदीचां च रुचादित्वाद्युः
प्राप्तः प्रतिषिध्यते^(१) । क्रोयिता^(२) । क्षायिता । वयिता । सूदि-
ता । दीपिता । दीक्षिता ॥ अरिसूदन इति नन्दादित्वात् । दीपे
रो युं बाधत एव । दीपिग्रहणं वासरूपविधिरपि लक्ष्यत इति
ज्ञापनार्थम् । तेन द्वन्नपि स्यात् । दीपिता । दीप्र इति ॥ तथा
कामुकः । कमनः । कम्प इति ॥

शृकमगमहनवृषभूस्थालषपतपदामुकञ् ॥ ३४ ॥

एभ्य उकञ् भवति तच्छीलादिषु । शारुकः । कामुकः ।
आगामुकः । आघातुकः । वर्षुकः । प्रभावुकः । उपस्थायुकः ।
अपलायुकः । प्रपातुकः । प्रपादुकः ॥

वृङ्भिषिलुण्टजल्पिकुट्टां^(३) षाकः ॥ ३५ ॥

एभ्यः षाको भवति तच्छीलादिषु । वराकः । वराकी । भि-
चाकः । भिचाकी । लुण्टाकः । लुण्टाकी । जल्पाकः । जल्पाकी ।
कुट्टाकः । कुट्टाकी ॥ वृजस्तु^(४) । वरिता ॥ षकारो नदाद्यर्थः ॥

प्रे जुसुवोरिन् ॥ ३६ ॥

प्र उपपदे जवतेः सवतेश्च इन् भवति तच्छीलादिषु । प्रज-
वी । पु प्रसवे । प्रसवी ॥

१ रुचादित्वात्प्राप्तः । B. O.

२ Thus MSS.; the root being कृयी
[कृयते] acc. to the Kaumāras;
कृयिता Chaitr.

३ वृजभिषि° O.

४ वृजस्तु O.

जीणहक्षिविश्चिपरिभूवमाभ्यमाष्यथां च ॥ ३७ ॥

एभ्य इन् भवति तच्छीलादिषु । जि । जयी ॥ इण् । प्रत्ययी ॥
दृङ् । आदरी ॥ चि । जयी ॥ विश्रि । विश्रयी ॥ परिभ्र । परि-
भवी ॥ टुवम^(१) । वमी ॥ अभ्यम । अभ्यमी ॥ न व्यथत इति । अव्य-
यी ॥ तच्छीलादिविवक्षायां ढन् मा भूदिति^(२) वचनम् ॥

दयिपतिगृहिस्पृहिश्चङ्गातन्द्रानिद्राभ्य आलुः ॥ ३८ ॥

एभ्य आलुर्भवति तच्छीलादिषु । दय । दयालुः ॥ पतिगृ-
हस्पृहयसुरादाविनन्ताः । पतयालुः । गृहयालुः । स्पृहयालुः ॥
अत्पूर्वो धाञ् । अङ्गालुः ॥ तन्द्रा इति सौत्रो धातुः । तन्द्रालुः ॥
निपूर्वो द्रा । निद्रालुः ॥ शयालुरिति वक्तव्यम् ॥ कथं हृदयालुः ।
हृदयमस्यास्तीति विवक्षायामालुस्तद्धितो रुढितः ॥

शदिसदिधेइदासिभ्यो रुः ॥ ३९ ॥

एभ्यो रुर्भवति तच्छीलादिषु । शद्रुः । सद्रुः । धारुः ॥ द-
दाति दयते यच्छति द्यति वा । दारुः ॥ षिञ् बन्धने । मेरुः ॥

स्रदिघसां मरक् ॥ ४० ॥

एभ्यो मरग् भवति तच्छीलादिषु । मिसर्ति मरति वा ।
स्रमरः । अश्रमरः ॥^(३) युक्तरपावपिवचनात् । मरणः । स्रवरः ॥
घस्मरः । घसृ प्रकृत्यन्तरम् ॥

१ वम B.

३ पचे यु० O.

२ तृण० O.; तृण स्नादिति B.

मिदिभासिभन्जां घुरः ॥ ४१ ॥

एभ्यो घुरो भवति तच्छीलादिषु । मेद्यतीति मेदुरः । भा-
सत इति भासुरः ॥ भज्यते स्वयमेवेति कर्मकर्तर्येवाभिधानात् ।
भङ्गुरं काष्ठम् । यस्तु परं भनक्ति ततस्तृन्नेव । भङ्गा ॥

छिदिभिदिविदां कुरः ॥ ४२ ॥

एभ्यः कुरो भवति तच्छीलादिषु । छिदुरम् । भिदुरम् ।
वेत्तीति विदुरः ॥ छिदिभिद्योः कर्मकर्तर्येवाभिधानात् ॥ केचि-
दकर्मकर्तर्यपि । दोषान्धकारभिदुरो दृप्तारिपक्षच्छिदुर इति ॥

जागुरूकः^(१) ॥ ४३ ॥

जागर्तेरूको भवति तच्छीलादिषु । जागुरूकः ॥

चेक्रीयितान्तानां यजिजपिदंशिवदाम् ॥ ४४ ॥

चेक्रीयितान्तानामेषामूको भवति तच्छीलादिषु । याय-
जूकः^(२) । जंजपूकः । दंदपूकः । वावदूकः ॥ सासहिचाचलि-
वावदिपापतयोऽपि चेक्रीयितान्ताः किप्रत्यये सति निपात्यन्ते^(३) ॥

तस्य लुगचि ॥ ४५ ॥

तस्य चेक्रीयितस्य^(४) लुग् भवति तच्छीलादिषु । अचि परे ।

१ जागुरूकः Chaitr. [P. III. 2, 165].

२ यायजूकः A.

३ निपातयितव्या इति B.

४ चेक्रीयितान्तस्य A.

लोलुवः । पोपुवः ॥ व्यञ्जनान्तात् सिद्ध एव^(१) ॥ केचिद्योगं वि-
भजन्ति । तेन बोभवीति । रारटीति सिद्धम्^(२) ॥

ततो यातेर्वरः ॥ ४६ ॥

ततश्चेक्रीयितान्ताद् यातेर्वरो भवति तच्छीलादिषु । या-
यावरः ॥ वरे विषयभूतेऽस्य च लोपे यस्य^(३) व्यञ्जने लोपः स्यात् ॥

कसिपिसिभासीशस्थाप्रमदां च^(४) ॥ ४७ ॥

एषां वरो भवति तच्छीलादिषु । कखरः । पेखरः^(५) । भा-
खरः । ईश्वरः । स्थावरः । प्रमद्वरः ॥

सृजीणनशां करप् ॥ ४८ ॥

एषां करब् भवति तच्छीलादिषु । सृत्वरः । जित्वरः । इत्व-
रः । नश्वरः ॥ करब् नदादौ । सृत्वरी ॥

गमस्त च ॥ ४९ ॥

गमः करब् भवति तच्छीलादिषु तकारस्यान्तादेशः । ग-
त्वरः । गत्वरी ॥

दीपिकम्प्यजसिहिंसिकमिस्मिनमां रः ॥ ५० ॥

एषां रो भवति तच्छीलादिषु । दीप्रः । कम्पः । नञ्पूर्वो

१ Viz. III. 6, 48.

२ A. om. सिद्धं.

३ अस्य B.; A. om. च; °लोपे य-
लोपः स्यात् O.

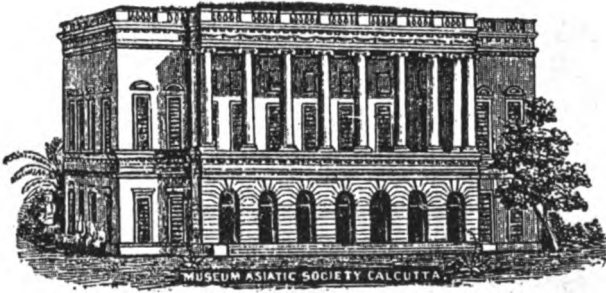
४ कसिपिषि B. O.; कषिपिषि
Chaitr.; °प्रवदाश्च A. (but
प्रमद्वरः).

५ पेखरः B. O. Ch. [कखरः Ch.]

1882, August 8,
Gift of the Society.

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS. 396 AND 397.

कातन्त्रम्

THE KÂTANTRA,

WITH THE

COMMENTARY OF DURGASIMHA.

EDITED, WITH NOTES AND INDEXES,

BY

JULIUS EGGELING, PH.D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY OF EDINBURGH.

FASCICULI V. VI.

✓**CALCUTTA:**

PRINTED BY STEPHEN AUSTIN AND SONS, HERTFORD.

1878.

जसु मोचणे । अजसुः । हिंसुः । कसुः^(१) । स्मेरः । मसुः ॥ युरपि
दृश्यते । कम्पनः । कमनः ॥

सनन्ताशंसिभिस्त्रामुः ॥ ५१ ॥

सनन्तस्याशंसेर्भिचेस्य उर्भवति तच्छीलादिषु । चिकीर्षुः ।
आङः शासि इच्छायामिति न्यायः पाठः^(२) । आशंसुः । भिषुः ॥
अन्तयद्वयं सनु दान इति शङ्कामिरासार्थम् ॥

विन्विच्छू च ॥ ५२ ॥

विन्दुरिच्छुरिति निपात्येते तच्छीलादिषु । अभिधानाद्
विद ज्ञाने । विन्दुः ॥ इषु इच्छायाम् । इच्छुः ॥ कथं विदि अव-
यवे । विन्दुः स्तोकपर्यायः । संज्ञाशब्द औणादिक इति ॥

आहवर्णोपधालोपिनां किर्षे च ॥ ५३ ॥

आहन्तस्य । अवर्णान्तस्य । उपधालोपिनस्य किर्भवति तच्छी-
लादिषु । तत्संनियोगे च द्वे उक्ती भवतः । उधाञ् । दधिः ॥
अवर्णान्तस्य । चक्रिः । सखिः^(३) ॥ उपधालोपिनस्य । जनी जन ।
जन्निः ॥ एते भाषायां कृताः । अन्ये प्रयोगादनुसर्तव्याः^(४) ॥

तृषिधृषिस्वपां नजिङ् ॥ ५४ ॥

एषां नजिङ् भवति तच्छीलादिषु । दृष्णक् । धृष्णक् ।
खप्रक् ॥ धृषेर्नेच्छन्त्येके^(५) ॥

१ कम्पनः A.; om. दृश्यते.

२ Om. O.

३ शत्रिः A.; सत्रिः B.

४ अन्येभ्यः प्रयोगा अनु० B.; प्रयो-
गतोऽनु० A. and orig. अन्येभ्यः

५ ०नेच्छन्त्ये A.

शृवन्द्योराहः^(१) ॥ ५५ ॥

शृणोतेर्वन्दते स्याद्भवति तच्छीलादिषु । शराहः । वन्दाहः ॥

भियो रग्लुकी च ॥ ५६ ॥

विभेते रग्लुकी च भवतस्तच्छीलादिषु । भीहः । भीलुः ।
भीहकः । भीलुकः ॥ को बज्जलार्थ एव ॥

क्विप् भाजिपृधुर्वीभासाम्^(२) ॥ ५७ ॥

एषां क्विप् भवति तच्छीलादिषु । विभ्राट् । विभ्राजो ॥ पूः ।
पुरो ॥ धूः । धुरो ॥ भाः । भाषो ॥ ताच्छीलिकबाधनार्थं पुनः
क्विप्पचनम्^(३) ॥

द्युतिगमोर्ध्वे च ॥ ५८ ॥

द्युतेर्गमेष्व क्विप् भवति तच्छीलादिषु । द्वे चोक्ती भवतः ।
दिद्युत् । जगत् ॥

भुवो दुर्विशंप्रेषु^(४) ॥ ५९ ॥

विशंप्रेषूपपदेषु^(४) भुवो दुर्भवति^(५) । विभुः । शंभुः^(४) ।
प्रभुः ॥ उकारोऽन्यस्तरादिस्तोषार्थः ॥

१ शृवन्द्योराहः A. Ch.

२ पूधुर्वी० A.; ०धुर्वि B. O.; भा-

जपृधुर्वीभासां Ch.

३ B. om. पुनः; ताच्छीलिके तुम्बा-
धनार्थं पुनः क्तिव्यहर्ष A.

४ सं for शं Chaltr. [Pāp. III. 2, 180]

५ भवतेर्दुर्भवति B.

कर्मणि धेटः घृन्^(१) ॥ ६० ॥

कर्मणि कारके धेटो धातोः घृन् भवति । धकारो नदा-
द्यर्थः । धयति तामिति धात्री । स्तनदायिनी । आमलकी चो-
च्यते ॥ केचिद् दधातेरपीच्छन्ति^(२) । दधाति तां भैषज्यार्थमिति
धात्री । संज्ञाशब्दाद्^(३) विशेषाभावः ॥

नीदापशसुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदंशनहां^(४) क-
रणे ॥ ६१ ॥

एषां करणे कारके घृन् भवति । नीज् । नेचम् ॥ दाप् सवने ।
दाचम् ॥ शसु हिंसायाम् । शस्त्रम् ॥ यु । योचम् ॥ युजिर् ।
योक्तम् ॥ छुज् । सोचम् ॥ तुद । तोचम् ॥ विज् । सेचम् ॥ विच ।
सेक्तम् ॥ मिह । मेघम् ॥ पतु । पन्नम् ॥ दंश । दंष्ट्रा । सदैव
स्त्रियामादा ॥ नह । नङ्गी ॥

हलश्रूकरयोः पुवः ॥ ६२ ॥

पूवः पूढो वा करणे घृन् भवति । तच्चेत्^(५) करणं हलश्रू-
करयोरवयवः स्यात् । हलस्य पोचम् । श्रूकरस्य पोचम् । मुख-
मित्यर्थः ॥ सर्वधातुभ्यः प्रक्षित्यस्य प्रपञ्चार्थम् ॥

अर्तिलूधूमूखनिसहिचरिभ्य इचन्^(६) ॥ ६३ ॥

एभ्यः करण इचन् भवति । अरिचम् । सविचम् ॥ धू वि-

१ घृण् A. Chaitr.

२ O. om. अपि.

३ संज्ञाशब्दाद् B.

४ Chaitr. adds पद after पत.

५ तच्च A.

६ इचण् Ch. throughout.

धूमने । धविचम् ॥ घू प्रेरणे । सविचम् ॥ खनिचम् । सविचम् ॥
चर गत्यर्थः । चरिचम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ ६४ ॥

पूजः पूढो वा करण इचन् भवति संज्ञायां गम्यमानायाम् ।
पविचं यज्ञोपवीतम् । पविचा नाम नदी ॥

ऋषिदेवतयोः कर्तरि ॥ ६५ ॥

पुव ऋषौ देवतायां च कर्तरीचन् भवति । पुनातीति पवि-
चोऽयमृषिः । पविचोऽयमग्निः ॥ केचित् करणमनुवर्त्य^(१) यथा-
संख्यसंबन्धमिच्छन्ति विवक्षायां को विशेष इति ॥

अनुबन्धमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः क्तः ॥ ६६ ॥

मतिरिच्छा । बुद्धिज्ञानम् । पूजा सत्कारः ॥ अनुबन्धेभ्यो
मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च वर्तमाने क्तो भवति । भावे कर्मणि कर्तरि
च यथासंभवम् । भिमिदा । मिन्नः ॥ भिच्छिदा । छिन्नः^(२) ॥
मत्यर्थात् । राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः ॥ बुद्ध्यर्थात् । राज्ञां
बुद्धः । राज्ञां ज्ञातः ॥ पूजार्थात् । राज्ञां पूजितः । राज्ञाम-
र्चितः ॥ अन्यथापीति वचनात्^(३)

शीलितो रचितः चान्त^(४) आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रष्टस्य रषितस्योभावभिव्याहत इत्यपि ॥

१ °अनुवृत्त्य A. B.

२ भिमिदा । भिन्नः । MSS.

३ अन्यथापि वङ्गकार्यत्वात् A.

४ Thus A. O. Ch.; खान्त B.

बृहत्पृष्टौ तथा कान्तस्थोभौ^(१) संयतोद्यतौ ।

कष्टं भविष्यतीत्याङ्गरमृताः पूर्ववत् स्मृताः ॥

तथा शूद्रः । श्रयितः । आश्रितः^(२) । क्षिप्तः । क्षिग्धः । द्रुप्त
इत्यादयः । वर्तमाने भूतो भावी च क्रियाक्षणो^(३) ऽस्येव । विव-
चा गरीयसीति वचनम् ॥

उष्णादयो भूतेऽपि ॥ ६७ ॥

उष्णादयः प्रत्यया वर्तमाने भूतेऽपि भवन्ति^(४) ॥ केचिद्
वर्तमाने । करोतीति कारुः । वातीति वायुः ॥ केचिद् भूतेऽपि ।
वृत्तं तदिति वर्त्म । भसितं तदिति भस्म ॥ प्रकृतिप्रत्ययावगमो
व्युत्पत्तावपि कृडित एव ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ६८ ॥

गमीत्येवमादयः शब्दा औष्णादिका^(५) भविष्यति काले सा-
धवो भवन्ति । गमादिभ्यो भविष्यत्कालवृत्तिभ्य इन् स्थादि-
त्यर्थः^(६) । यामं गमी । याममागामी । भावी ॥ अस्मानीविषयेऽपि
भवन्ति । अग्रे यामं गमी । पदार्थश्चस्तने । अग्रे यामं गन्तेति प्राप्तम् ॥

वृणतुमौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ६९ ॥

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यत्यर्थे वर्तमानाङ्गातो-

१ Thus A. B. O. ; कान्त० Ch. [P. III. 2, 188, Schol.]

२ असितः B.

३ क्रियाक्षणी A.

४ साधवो भवन्ति B.

५ A. adds इति; B. om. शब्दा.

६ स्थादेव । A.

वृण्त्तुमौ भवतः । पाचको व्रजति । पक्तुं व्रजति । पक्ष्यामीति
 कृत्वा व्रजतीत्यर्थः ॥ क्रियायामिति किम् । भिचिष्य इत्यस्य जटा ॥
 क्रियार्थायामिति किम् । धावतस्ते पतिष्यति^(१) दण्डः ॥ वृण्य-
 हणं दजादिनिवृत्त्यर्थम् । तुभावमेवाभिधत्ते ॥

भाववाचिनश्च ॥ ७० ॥

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्भा-
 ववाचिनश्च प्रत्यया भवन्ति^(२) । पाकाय व्रजति । पक्तये व्रजति ।
 पचनाय व्रजति ॥ तुमि नित्यप्राप्ते वचनं वासरूपविधिरच प्रक-
 रणे नास्तीति ॥

कर्मणि चाण् ॥ ७१ ॥

क्रियायां क्रियार्थायां कर्मणि चोपपदे भविष्यत्यर्थे वर्तमा-
 नाद्धातोर्ण^(३) भवति । काण्डखावो व्रजति । गोदायो^(४) व्रजति ।
 गोसंख्यायो व्रजति । सामगायो व्रजति । सुरापायो व्रजति ॥

शन्त्वानौ^(५) स्यसंहितौ शेषे च ॥ ७२ ॥

शन्तृङ्सहचरित आन इह दृष्टते ॥ क्रियायां क्रियार्थायां
 कर्मणि चोपपदे शेषे च भविष्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः शन्तृङा-

१ पतितस्य A.

२ यथाभिधानं भवन्ति O,

३ °आण् A.

४ गोसंदायो A.

५ शन्तासी A. O. Ch,

नशौ खेन संहितौ भवतः । करिष्यन् व्रजति । करिष्यमाणो
व्रजति ॥ कटं करिष्यन् व्रजति । कटं करिष्यमाणो व्रजति^(१) ॥
शेषे च । करिष्यन् । करिष्यमाणः । हे करिष्यन् । हे करिष्य-
माण ॥

॥ इति दीर्गसिंघां वृत्तौ कृतु चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

पदरुजविशस्पृशोचां घञ् ॥ १ ॥

एषां घञ् भवति^(२) । घानुबन्धस्यजोः कर्गो [का० ४. ६. ५६]
इति कत्वगतार्थः । अनुबन्ध इज्जङ्गावार्थः ॥ पद्यते । पत्यते ।
अपादि । पेदे वा । पादः ॥ एवं रोगः । वेशः । स्पर्शो नाम
चयव्याधिस्य । ओकः ॥

सृ स्थिरव्याध्योः ॥ २ ॥

सर्तः स्थिरे व्याधौ च कर्तरि घञ् भवति । सरति काष्ठान्त-
रमिति सारः । स्थिरोऽर्थः ॥ अतीसारो व्याधिः । द्रुखस्य दी-
र्घता ॥ सरन्त्यनेनेति सारो बलम् । विसरन्त्यनेनेति विसारो
मत्स्यः । संज्ञाशब्दात्^(३) करण एव सिद्धः ॥ यद्येवं पद्यतेऽनेनेति^(४)
पादो भविष्यति । सत्यम् । प्रपञ्चार्थं पदिग्रहणम् ॥

१ A. om. from कटं करिष्यन्.

२ O. adds कर्तरि.

३ संज्ञाशब्दत्वात् O.

४ O. omits from यद्येवं.

भावे ॥ ३ ॥

सर्वस्माद्धातोर्भावे^(१) घञ् भवति । पाकः । पाकौ । पाकाः ॥
भवत्यर्थः क्रियासामान्य इह हि सिद्धताख्यः सत्त्वभूत इति दिव-
चनवज्जवचने स्तः^(२) ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

कर्तृवर्जिते कारके भावे च^(३) संज्ञायां गम्यमानायां घञ्
भवति । प्रकुर्वन्ति तमिति प्राकारः । प्रास्यत इति प्रासः । आह-
रन्ति तमित्याहारः । प्रसीदन्त्यस्मिन् नयनमनांसीति प्रासादः ।
दीर्घन्त एभिरिति दाराः । जीर्यतेऽनेनेति जारः ॥ अकर्तरीति
किम् । नदतीति नदः शोषः ॥ असंज्ञायामपि । दायो दत्तः ।
लाभो लब्धः ॥ कारकयहणं प्रसङ्ग नञ्समासज्ञापनार्थम् ॥

सर्वस्मात् परिमाणे ॥ ५ ॥

परिमेयत्वात् परिमाणम् । परिमाणविषये वर्तमानात्सर्व-
स्माद्धातोर्धञ् भवति । कर्तृवर्जिते कारके भावे च^(३) संज्ञायां
गम्यमानायाम् । संख्याप्रस्थादिर्वा परिमाणम् । एकस्यण्डुलनि-
श्चायः । द्वौ ग्रूपर्पणिष्ठावौ । प्रस्थनिश्चायः । द्रोणावचायः ।
अल्लो बाधकत्वात् सर्वस्माद्गविष्यति । सर्वस्मादिति ज्ञापय-
ति^(४) । धात्वाश्रितः प्रत्ययो घञ् बाध्यते न त्वर्थाश्रित इति ।

१ °भावेऽर्थे A.

२ भवतः O.; om. B.

३ A. om. भावे च.

४ A. om. from सर्वस्मादिति.

तेन । एका तिष्ठोच्छ्रितिः^(१) । द्वे सुती^(२) तैलस्य । क्षिरेव ॥ एकं
स्ववर्णम्^(३) । द्वे प्रस्थाने^(४) । युद् सिद्धः ॥ कथम् एको निखयः ।
अप्यधिकारात् ॥

इडाभ्यां च ॥ ६ ॥

इङ् आकारान्ताच्च धातोर्घञ् भवति । असौ ऽपवादः ।
भावे ऽकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यविशेषे ऽधिकारो^(५) द्रष्ट-
व्यः ॥ अध्ययनम् अधीयते^(६) वा । अध्यायः ॥ उपेत्याधीयते
यस्मात्^(७) । उपाध्यायः । उपाध्याया । उपाध्यायी । इङो घञ्
नदादौ विभाषयेति^(८) ॥ आकारान्ताच्च । दायः । धायः ॥

उपसर्गे रुवः ॥ ७ ॥

उपसर्ग उपपदे रौतेर्घञ् भवति । संरावः । उपरावः ॥
उपसर्ग इति किम् । रुवः ॥ साराविणमित्यत्र इगुण् बाधकः^(९) ॥

समि दुवः ॥ ८ ॥

सम्युपपदे दुनोतेर्घञ् भवति । संदावः ॥ समीति किम् ।
दवः ॥

युदुवोरुदि च ॥ ९ ॥

उद्युपपदे समि च युद्रुभ्यां घञ् भवति । उद्यावः । उद्गावः ॥

१ तेनैकतिष्ठा (orig. लो) श्रुतिः A.

२ सुती A. O.

३ अवर्ण B. O.

४ द्वे स्थाने A.

५ ऽयमधिकारो B.; A. om. इति.

६ *अधीते A.; अध्ययनमधीयते B.

७ Om. A.; यस्मादिति O.

८ विभाषेति O.; B. adds द्रष्टव्यं.

९ इगुण् बाधकत्वात् B.; इगुण्वेवा-
सि बाधकः O.

संघावः । संद्राव एवेति केचित् ॥ उदि चेति किम् । यवः । द्रवः ॥
अप्यधिकाराद् घावः । द्रावः ॥ दाव इति च स्यात् ॥ तथा शारो
वायुः । शारः शरसः^(१) । नीशारः प्रावरणम्^(२) । द्रवस्य दी-
र्घता ॥

अग्नीभूभ्योऽनुपसर्गे ॥ १० ॥

एभ्योऽनुपसर्गे घञ् भवति । आद्यः । नाद्यः । भावः ॥ अनु-
पसर्ग इति किम् । प्रअद्यः । प्रणयः । प्रभवः ॥ कथं प्रकृष्टो भावः ।
प्रभावः । अनुगतो भावः । अनुभावः । विगतो भावः । विभावः ॥
अप्यधिकारात् । नय इति च^(३) ॥

क्षुश्रुभ्यां वौ ॥ ११ ॥

वावुपपद आभ्यां घञ् भवति । विष्ठावः । विष्ठावः ॥

स्त्रस्य प्रथनेऽशब्दे ॥ १२ ॥

प्रथनं विस्तीर्णता ॥ स्तृणातेर्वावुपपदे घञ् भवति प्रथनेऽभि-
धेये । तच्चेत् प्रथनं शब्दविषये न स्यात् । पटस्य विस्तरः ॥ अशब्द
इति किम् । वाक्यस्य विस्तरः ॥ प्रथन इति किम् । दृष्यस्य विस्तरः ॥

प्रे चायज्ञे ॥ १३ ॥^(४)

प्रे चोपपदे स्तृणातेर्घञ् भवति यज्ञादन्यत्र । प्रस्तारः ॥ यज्ञे
तु । वर्धिः प्रस्तारः ॥

१ शरसः O.

२ प्रारसं A.

३ अप्यधिकाराच्च नय इति A. B.

४ Chaitr. om. this sūtra.

छन्दोनाम्नि च ॥ १४ ॥

छन्दसां संज्ञाविषये स्तृणातेर्घञ् भवति । प्रसारपङ्क्तिः ।
विष्टारपङ्क्तिः । आसारपङ्क्तिः^(१) ॥

मे दुस्तुश्रुवः^(२) ॥ १५ ॥

प्र उपपद एभ्यो घञ् भवति । प्रद्भावः । प्रस्तावः । प्रश्नावः ॥
कथं आवः^(३) । अण्यधिकारात् ॥

नियोऽवोदोः ॥ १६ ॥

अवोदोरूपपदयोर्नियो घञ् भवति । अवनायः । उन्नायः ॥
कथम् उद्यतो नयः^(४) । उन्नयः । अण्यधिकाराद् वा ॥

निरभ्योः पूल्वोः^(५) ॥ १७ ॥

निरभ्योरूपपदयोर्यथासंख्यं पूल्वोर्घञ् भवति । निष्ठावः ।
अभिस्तावः ॥

यज्ञे समि स्तुवः^(६) ॥ १८ ॥

सम्युपपदे स्तौतेर्घञ् भवति यज्ञविषये । समेत्य स्तुवन्ति
यस्मिन् । संस्तावो देशः^(७) । संस्तावोऽन्यः ॥

१ प्रसारं पङ्क्तिः । विष्टारं पङ्क्तिः ॥ O. ;
प्रसारः प० । विष्टारः प० । आ-
सारः प० ॥ A.

२ *स्तुवः O.

३ प्रस्तावः कथं सवः O.

४ B. om. from उन्नायः; O. om. कथं.

५ निस्तुवः ॥ Ch., and vārtika: स्तु-
भिस्तुव इति वक्तव्यम् ॥

६ Chaitr. om. this sūtra,

७ यज्ञदेशः O.

उच्योर्गिरः ॥ १९ ॥

उच्योरुपपदयोर्गिरतेर्घञ् भवति । उद्गारः । निगारः ॥
उच्योरिति किम् । गरः ॥

किरो धान्ये ॥ २० ॥

उच्योरुपपदयोर्धान्यविषये वर्तमानात्^(१) किरतेर्घञ् भव-
ति । उत्कारो धान्यस्य^(१) । निकारो धान्यस्य ॥ धान्य इति किम् ।
पुष्योत्करः । पुष्यनिकरः ॥ किरतेरिति किम् । कृञ् द्विषायाम् ।
धान्यनिकरः ॥

नौ वृजः^(२) ॥ २१ ॥

नावुपपदे वृजो धातोर्घञ् भवति धान्येऽभिधेये^(३) । नी-
वारा ग्रीहयः । वृजस्य दीर्घता ॥

उदि श्रिपुवोः ॥ २२ ॥

उद्युपपदे श्रिपूङ्भ्यां^(४) घञ् भवति । उच्छ्रायः । उत्पावः ॥
कथम् उच्छ्रायः । अण्यधिकारात् ॥

यहस्य^(५) ॥ २३ ॥

उद्युपपदे यहस्य^(६) घञ् भवति । उद्गाहः । भाषायाम-
पीति मतम् ॥

१ Om. B.

२ नौ वृजः ॥ Ch. [वकारोऽनुक्तस-
मुच्चयार्थः । निगारः ॥ Com.]

३ धान्ये विषये A.

४ श्रिपूङ्भां O.

५ यहस्य O.

६ यहस्य A. ; यहर् B.

अवन्योराक्रोशे ॥ २४ ॥

अवन्योरुपपदयोराक्रोशे गम्यमाने ग्रहेर्धञ् भवति । अव-
याहसो वृषल^(१) । निग्राहसो वृषल ॥ आक्रोश इति किम् । अव-
ग्रहः पदस्य । निग्रहस्यौरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम्^(२) ॥ २५ ॥

प्र उपपदे लिप्सायां ग्रहेर्धञ् भवति । पाचप्रग्राहेण चरति
भिजुः^(३) ॥ लिप्सायामिति किम् । प्रग्रहः ॥

समि मुष्टौ ॥ २६ ॥

सम्युपपदे ग्रहेर्धञ् भवति मुष्टावर्ये । संग्राहो मलस्य ॥ मुष्टा-
विति किम् । संग्रहः^(४) ॥ अङ्गुलीनां वचनाविशेषो मुष्टिरिह
वृक्षते । एकः शाकसंग्राहः । सर्वस्मात्परिमाणे [का० ४. ५. ५.]
इति सिद्धम्^(५) ॥

परौ यज्ञे^(६) ॥ २७ ॥

परानुपपदे यज्ञविषये^(६) ग्रहेर्धञ् भवति । उत्तरपरिग्राहः ॥
यज्ञ इति किम् । परिग्रहः ॥

वावे वर्षप्रतिबन्धे ॥ २८ ॥

अव उपपदे ग्रहेर्धञ् भवति वा वर्षप्रतिबन्धेऽर्थे^(७) । अव-
ग्राहो वर्षस्य । अवग्रहो वा^(८) ॥

१ A. adds भूयात् ।

२ Chaitr. om. sūtras 25 and 27.

३ चरति पाचप्रग्राहो भिजुः A.

४ ग्रहः O.; संग्राहो धान्यस्य Ch.

५ संग्राह इति सर्वस्मात्परिमाण-
सिद्धं O.

६ यज्ञे विषये O.

७ बन्धे गम्यमाने O.

८ B. om. from वर्षप्रतिबन्धेऽर्थे
अवग्रहः पदस्य Ch.

प्रे रश्मौ ॥ २९ ॥

प्र उपपदे ग्रहेर्धञ् भवति वा रश्मावर्थे । प्रगाहः । प्रग्रहो
वा ॥ रश्मिरिह रज्जुह्यते ॥

वणिजां च^(१) ॥ ३० ॥

वणिजां च संबन्धिनि तुलासूत्रेऽर्थे प्र उपपदे ग्रहेर्धञ्
भवति वा । तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण वा चरति वणिक् ॥

वृणोतेराच्छादने ॥ ३१ ॥

प्र उपपदे वृणोतेराच्छादनेऽर्थे घञ् भवति वा । प्रावारः ।
प्रावरः । आरूपूर्वो^(२)ऽयम् ॥

आङि रुमुवोः ॥ ३२ ॥

आच्युपपदे रौतेः स्रवतेस्र घञ् भवति वा । आरावः । आ-
रवः । आश्रावः । आश्रवः^(३) ॥

परौ भुवोऽवज्ञाने ॥ ३३ ॥

परानुपपदे भवतेर्धञ् भवति वा । अवज्ञानेऽर्थे । परिभावः ।
परिभवः ॥ अवज्ञान इति किम् । सर्वतो भवनं^(४) परिभवः ॥

चेस्तु हस्तादाने ॥ ३४ ॥

हस्तादानविषये^(५) चिनोतेर्धञ् भवति । पुष्पप्रचायः ॥

१ In Chaitr. vārttika to 29.

२ आङि पूर्वो A. ; प्रवारः प्रवरः
आच्छादन इति किं प्रवरो गोच
Ch.

३ A. adds आङिति किं रवः स्रवः

४ परि सर्वतो भवनं O.

५ A. adds वर्तमानात्.

हस्तादानग्रहणं प्रत्यासन्नोपलक्षणम्^(१) । तेन वृत्ताये फलप्रचयं करोति ॥ अप्यधिकारात् स्तेये न स्यात् । हस्तेन फलप्रचयं करोति चौरः^(२) ॥

शरीरनिवासयोः कश्चादेः ॥ ३५ ॥

चिनोतेः शरीरनिवासे चार्थे चञ् भवति । आदेश को भवति । चीयते ऽसौ । कायः शरीरम्^(३) । निचीयते ऽस्मिन्निति निकायो निवासः ॥ अप्यधिकाराच्चितिराक्षोरपि । आचीयते ऽसौ । आकायस्थितिः । गोमयनिकायः ॥ कथं काष्ठनिचयः । वज्रलमाचविवचयेति^(४) ॥

संघे चानौत्तराधये ॥ ३६ ॥

प्राणिनां समूहः संघ उच्यते ॥ अनौत्तराधये संघे चार्थ चिनोतेर्घञ् भवति । कश्चादेः । वैयाकरणनिकायः ॥ अनौत्तराधय इति किम् । शूकरनिचयः ॥

परिन्योर्नीणोर्द्यूताभेषयोः^(५) ॥ ३७ ॥

परिन्योरुपपदयोर्यथासंख्यं नीदण्भ्यां घण् भवति द्यूतविषये ऽभेषे चार्थे । अभेषो^(६) ऽचलनम् । यथाप्राप्तकरणमित्यर्थः । परिणयेन शरीरिन्^(७) हन्ति । सर्वतो नयनेनेत्यर्थः । एषो ऽचन्यायः ॥

१ हस्तादान इति प्रत्यास० A.

२ O. adds तुशब्दो विभाषानिवृत्त्यर्थः apparently from Ch.

३ Om. B.

४ काष्ठे निचयः ० विवचेति O.

५ ० द्यूताभेषयोः A.; Chaitrak. om. sūtras 37-40.

६ ऽभषे० अभषो A.; अभेषो O.

७ शरीरिन् A.

व्युपयोः शेतेः पर्याये^(१) ॥ ३८ ॥

व्युपयोरुपपदयोः पर्यायविषये वर्तमानाच्छेतेर्घञ् भवति ।
तव राजविश्रायः । तव राजोपश्रायः^(२) । तव राजनि श्रयितुं
पर्याय^(३) इत्यर्थः ॥ अस्मादेव ज्ञापकात् परिपूर्वादिषः क्रमेऽर्थे
घञ् भवति ॥

अभिविधौ भाव इनुण्^(४) ॥ ३९ ॥

अभिविधौ गम्यमाने धातोरिनुण्^(५) भवति । सांकोटिनं
सांराविणं वर्तते । क्रिययैवाभिव्याप्तिः^(६) । इनुणन्तात्^(७) स्वार्थे
ऽण् । युङ्गपि वृक्षते । संकुटनं वर्तते^(८) ॥

कर्मव्यतीहारे णच् स्त्रिमाम्^(९) ॥ ४० ॥

क्रियाविनिमये^(१०) गम्यमाने^(११) धातोर्णञ् भवति स्त्रियां
भावे । व्यावक्रोशी । व्यावभाषी । णजन्तात् स्वार्थेऽण् ॥ कश्चि-
दधिकारात् तच्च क्रियाव्यतीहारेण वृद्धिरागमः ॥ कथं व्यतीचा ।
व्यवक्रुष्टिरिति । अस्त्यधिकाराद् वाचस्पता ॥

स्वरवृद्धगमियहाम् अल् ॥ ४१ ॥

स्वरान्ताद् वृद्धगमियहिभ्यश्चाल् भवति । घञोऽपवादः ।

१ Chaltr. see note 5, p. 399.

२ राजापश्रायः B.

३ °निश्रयितुपर्यायः B.; °तु पर्याये
O.

४ इनुण् O.; Ch. see note 5, p. 399.

५ °इनुण् O.

६ क्रियैवाभिव्याप्तिः A.

७ इनुणन्तात् O.

८ O. om. वर्तते; B. om. from संकु-
टनं; possibly from the Panjikā.

९ कर्मव्यतीहारे° B.; Ch. see note
5, p. 399.

१० क्रियाया विनिमये A.

११ वर्तमानाद् O.

लयः । क्रयः । भवः । लवः ॥ वृह् वृज् वा । वरः ॥ वृह् । दरः ॥
 गमः । ग्रहः ॥ वृद्धोरेवेति नियमादन्येभ्यश्चकारान्तोभ्यो घञेव^(१) ।
 कारः । हारः ॥ दीर्घादलेव । क करः । गृ गरः ॥ भीतिर्भयमि-
 त्यलेव^(२) ॥ न युडादयोऽपीति । वशः । रण इति रुढित्वाद्^(३) ॥

उपसर्गेऽदेः ॥ ४२ ॥

उपसर्ग उपपदेऽदेरल् भवति । प्रघसः । विघसः ॥ घञ-
 लोर्घसूः ॥ उपसर्ग इति किम् । घासः ॥

नौ ण च^(४) ॥ ४३ ॥

नावुपपदेऽदेरल् भवति ण च । निघसः । न्यादः ॥

मदेः प्रसमोर्हर्षे^(५) ॥ ४४ ॥

प्रसमोरुपपदयोर्मदेरल् भवति हर्षेऽर्थे । प्रमदः कन्या-
 नाम् । संमदः कोकिलानाम् ॥

व्यधजपोश्चानुपसर्गे ॥ ४५ ॥

अनुपसर्गे व्यधिजपिभ्यां मदेस्याल् भवति । व्यधः । जपः ।
 मदः ॥ अनुपसर्ग इति किम् । आव्याधः । उपजापः । प्रमादः ॥

१ अदन्तोभ्यो° A.; घञेव O.

२ भय इत्यलेव A.

३ °अलेव A.

४ नौ न च O.; Chaitr. om. this
sūtra.

५ प्रसमो हर्षे O., Ch.

स्वनहसोर्वा^(१) ॥ ४६ ॥

अनुपसर्ग आभ्यामल् भवति वा । स्वनः । स्खानः । हसः ।
हासः ॥ अनुपसर्ग इति^(२) किम् । प्रस्खानः । प्रहासः ॥

यमः संन्युपविषु च ॥ ४७ ॥

अनुपसर्गे संन्युपविषु च^(३) यमेरल् भवति वा । यमः ।
यामः । संयमः । संयामः । नियमः । नियामः । उपयमः । उप-
यामः । वियमः । वियामः ॥

नौ गदनदपठस्वनाम् ॥ ४८ ॥

नावुपपद एभ्योऽल् भवति वा । निगदः । निगादः । नि-
नदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्खानः ॥
स्वनहसोर्वा [का० ४. ५. ४६] इति वचनादनुपसर्ग इह न वर्तते ॥

क्रणो वीणायां च ॥ ४९ ॥

नावुपपदेऽनुपसर्गे च वीणाविषये^(४) क्णतेरल् भवति वा ।
क्रणः । क्णः । निक्रणः । निक्णः ॥ चकारे सति वीणाग्रहणं
सोपसर्गार्थम् । प्रक्रणो वीणायाः । प्रक्णः ॥

पणः परिमाणे नित्यम्^(५) ॥ ५० ॥

पणतेरल् भवति नित्यं परिमाणेऽर्थे । पणः । प्राकादीना-

१ Chaitr. places sūtra 51 between 45 and 46.

२ अनुपसर्गादिति A.

३ चोपपदे O.

४ O. adds वर्तमानात्; °सर्गे वीणा-
विषये च A.

५ Chaitr. has two sūtras पणः ॥ प-
रिमाणे नित्यम् ॥ see notes.

नपि परिमिता मुष्टिः पण उच्यते ॥ परिमाण इति किम् । दा-
स्याः^(१) पाणः ॥

समुदोरजः पशुषु^(२) ॥ ५१ ॥

समुदोरूपपदयोः पशुषु वर्तमानादजेरल् भवति । समजः
पशूनाम् । समूह इत्यर्थः ॥ उदजः पशूनाम् । प्रेरणमित्यर्थः^(३) ॥
पशुत्विति किम् । समाजम्हान्नाणाम् । उदाजः खगानाम् ॥

सहो ऽक्षेषु ॥ ५२ ॥

अचविषये वर्तमानाद्^(४) गृहेरलि सत्वं निपात्यते । अक्षाणां
गृहः । गृहिः प्रकृत्यन्तरमित्येके^(५) । तदा प्रस्थाह इति घञि^(६)
प्रत्युदाहरणम् ॥

सर्तेः प्रजने ॥ ५३ ॥

प्रजने गर्भयहणे^(७) वर्तमानात् सर्तेरल् भवति । गवामुप-
सरः । उपसारो ऽन्यः ॥

हो हुश्चाभ्युपनिविषु च ॥ ५४ ॥

एषूपपदेषु ऋयतेरल् भवति ऊरादेशस्य । अभिहवः । उप-
हवः । निहवः । विहवः ॥

१ दस्याः O.

२ Chaitr. places sūtra 51 between
45 and 46.

३ प्रेरण इत्यर्थः A.

४ O. om. वर्तमानात्.

५ गृहिप्रकृत्य O.

६ तदा गृहाह° A.; A. B. om. घञि.

७ प्रजनं गर्भयहणं । गर्भयहणे B.

आडि युद्धे ॥ ५५ ॥

आश्वपपदे ह्यतेरल् भवति युद्धे ऽर्थे^(१) ऊरादेशस्य । आ-
ह्यन्ते यस्मिन्^(२) योद्धारः स आहवः ॥ कथम् आह्यन्ते पा-
नाय गावो यस्मिन् स आहावो^(३) जलाधारः । अन्यचापीति
घञि च ऊरादेशः^(४) ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ५६ ॥

अनुपसर्गस्य ह्यतेरल् भवति भावे ऊरादेशस्य । हवः ॥ अनु-
पसर्गस्येति किम् । प्रकायः^(५) ॥

हन्तेर्वधिष्य ॥ ५७ ॥

अनुपसर्गस्य हन्तेरल् भवति भावे वधिरादेशस्य । हननं
वधः ॥ अप्यधिकाराच्च घातः ॥ अनुपसर्गस्येति किम् । विघातः ॥

मूर्तो घनिष्य ॥ ५८ ॥

मूर्तिः काठिन्यम् । मूर्तावर्थे हन्तेरल् भवति^(६) घनिरादे-
शस्य । दधो घनः । घनं दधीत्यभेदात् ॥

प्राद् गृहैकदेशे घञ् च^(७) ॥ ५९ ॥

प्राद् हन्तेरल् भवति घञ् च^(७) घनिरादेशस्य गृहैकदेशेऽर्थे ।

१ युद्धार्थे A.

२ यस्मिन् B.

३ आहावो A.; see notes.

४ घञि ऊरादेशस्य B.; अन्यचापी-

ति वचनात् घञ् ऊरादेशस्य O.

५ B. O. om. from अनुपसर्गस्येति.

६ O. adds भावे.

७ घञि च A.

प्रघणः । प्रघाणः^(१) । गृहस्य द्विधाकृतस्य द्वारप्रकोष्ठाभ्यां यो
वह्निर्भूतः । तत्रापीति वचनाख्यत्वम्^(२) ॥

अन्तर्घनोद्धनौ देशात्याधानयोः^(३) ॥ ६० ॥

एतावन्नन्तौ निपात्येते देशात्याधानयोर्यथासंख्यम् । अन्त-
र्हन्यते यस्मिन् सोऽन्तर्घनो^(४) देशः । ऊर्ध्वं हन्यते यस्मिन् स
उद्धनः । यस्योपरि काष्ठानि हन्यन्ते तदत्याधानम् ॥

करणेऽयोविद्रुषु ॥ ६१ ॥

एषूपपदेषु हन्तेरङ् भवति करणे घनिरादेशश्च । अयो
हन्यतेऽनेनेति । अयोघनः । विहन्यतेऽनेनेति विघनः । एवं
द्रुघणः^(५) । संज्ञायां णत्वम् ॥

परौ डः ॥ ६२ ॥

परावुपपदे हन्तेर्ङो भवति करणे घनिरादेशश्च । परिहन्यते
ऽनेनेति परिघः ॥ सत्वे^(६) पक्षिघः ॥

नौ निमित्ते^(७) ॥ ६३ ॥

नावुपपदे हन्तेर्ङो भवति घनिरादेशश्च निमित्ते वस्तुनि ।
निर्विशेषेण हन्यन्ते ज्ञायन्ते वा । निघा वृत्ताः । निघाः शास्त्रयः^(८) ॥

१ प्रघणः ° A. B.; प्रघाणः A.

२ तत्रापीति वचनं । A.

३ Ch. has two sūtras: उद्धनोऽत्या-
धानि ॥ अपघनोऽङ्गे ॥ see notes
and Vārtt. on 58.

४ अन्तर्घनो A.

५ द्रुघनः B.

६ सत्वे सति O.; सत्वे तु B.; Ch.
does not mention पक्षिघः

७ निघो निमित्तं Ch. (after s. 64).

८ शास्त्रयः B.; O. om. निघाः

सर्वतो निमिता आरोहतः^(१) परिणाहतश्च ॥ निमित इति किम् ।
निघातः ॥

समुदोर्गणप्रशंसयोः ॥ ६४ ॥

समुदोरूपपदयोर्हन्तेर्ङो भवति^(२) घनिरादेशश्च गणे प्रशं-
सायाम्^(३) । संहननं संहन्यते यस्मिन्नावयवो वा । संचः ॥ उत्कृष्टं
हन्यते ज्ञायत इति । उहो मनुष्यः । प्रशस्त^(४) इत्यर्थः ॥

उपात् क आश्रये ॥ ६५ ॥

उपाद् हन्तेः को भवति । आश्रये गम्यमाने । घनिरादे-
शश्च । कुचोपपन्नं वसति ॥

स्तम्बेऽश्च^(५) ॥ ६६ ॥

स्तम्ब उपपदे हन्तेरञ् भवति कप्रत्ययो घनिरादेशश्च ।
स्तम्बो हन्यतेऽनेनेति स्तम्बघ्नः । स्तम्बघ्नो दण्डः । स्तम्बघ्नो यष्टिः^(६) ।
पुंस्त्वमेव । केचित् स्त्रियामादा^(७) । स्तम्बघ्ना यष्टिरिति ॥ अय-
धिकारात् स्त्राद्यापिबतिव्यधिहनिभ्यः^(८) कः स्थात् । आरुतृत्वं^(९)
वर्तते । प्रस्थात्यस्मिन्निति प्रस्थः । प्रपिबन्धस्यामिति प्रपा । आवि-

१ सर्वतो निमिता आरोहतः B.; *नि-
मिता आरोह उच्छ्राय आरो-
हतः O.

२ O. adds यचासंख्यं.

३ A. adds गम्यमानायां; B. च ग-
म्यमानायां.

४ मनुष्यप्रशस्त B.; मनुष्यप्रशस्त A.

५ Ch. om. this sūtra; see Vārtt.
to 61.

६ O. om. दण्डः । स्तम्बघ्नो.

७ स्त्रियाम B. (s. Kāt. II. 4, 49).

८ *व्याधिहनिभ्यः O.

९ आरुतृत्वं A. O.

ध्यते^(१) ऽनेनेत्याविधः । विहन्यते ऽनेनेति^(२) विघ्नः । आयुध्यते^(१)
 ऽनेनेत्यायुधं ग्रस्त्रं^(३) । आपकादेव ॥

द्वनुबन्धादयुः ॥ ६७ ॥

द्वनुबन्धाद्धातोरेयुर्भवति भाव एव । टुवेष्ट । वेपयुः ॥
 टुओश्चि । शययुः ॥ दुदु । दवयुः ॥ टुवम । वमयुः ॥ वेपदव इति
 वासरूपत्वात्^(४) ॥

द्वनुबन्धात् चिमक् तेन निर्वृत्ते ॥ ६८ ॥

द्वनुबन्धाद्धातोस्त्रिमग् भवति । तेन धात्वर्थेन निर्वृत्ते ऽर्थे ॥
 डुपचष् । पाकेन निर्वृत्तम् । पक्त्रिमम् ॥ डुहृज् । करणेन नि-
 र्वृत्तम् । हृत्रिमम् ॥ निर्वृत्तमिति कर्तरि कर्मणि वा^(५) । तेनेति
 यथायोगं द्वितीया ॥

याचिविद्धिप्रक्षियजिस्वपिरक्षियतां नङ् ॥ ६९ ॥

एभ्यो नङ् भवति । याज्रा । विभ्रः । प्रभ्रः । यक्षः । खभ्रः ।
 रक्षः । यक्षः ॥

उपसर्गे दः किः ॥ ७० ॥

उपसर्ग उपपदे दासंज्ञकात् किर्भवति । आदिः । निधिः ॥
 अयधिकाराद् अन्तर्धिः ॥

१ आविध्यते० आयुध्यते A.

४ वेपः दव० O.; वसरूपात् B.

२ A. corr. ऽस्मिन्निति.

५ वा निष्ठा A.; वा क्त O.

३ B. om. ग्रस्त्रं.

कर्मण्यधिकरणे च^(१) ॥ ७१ ॥

कर्मण्युपपदे दासंज्ञकादधिकरणे च^(२) किर्भवति । वास्तुधिः ।
जलधिः ॥ उपसर्गैरव्यवधानतैव । पयोनिधिः^(३) ॥

स्त्रियां क्तिः ॥ ७२ ॥

स्त्रीलिङ्गे भावे ऽकर्तरि च कारके संज्ञायां क्तिर्भवति । कृतिः ।
बुद्धिः । इज्यते ऽनयेति । इष्टिः^(४) । एवं श्रुतिः । स्तुतिः । करणे
ऽपि ॥

सातिहेतियूतिजूतयश्च^(५) ॥ ७३ ॥

एते क्तिप्रत्यया^(६) निपात्यन्ते स्त्रियाम्^(६) । सिनोतेः सनो-
तेर्वा^(७) सातिः । दिनोतेर्हेतिः । यौतेर्यूतिः । जवतेर्जूतिः ॥

भावे पचिगापास्थाभ्यः^(८) ॥ ७४ ॥

एभ्यो भावे स्त्रियां क्तिर्भवति । पचेः षानुबन्धत्वाद्ङि^(९)
प्राप्ते । पक्तिः ॥ तथा । आतस्योपसर्गे [का० ४. ५. ८४] । संगीतिः^(८) ।
प्रपीतिः । संस्थितिः ॥ अण्यधिकारात्^(१०) संस्था । व्यवस्था ॥

१ Ch. om. च.

२ चार्थे O.

३ उपसर्गैरव्यवधानतैव O.; •पयो-
धिः A.

४ ऽनेनेति इष्टिः A.

५ कृतिसातिहेति Chltr.

६ Om. B.

७ सनोतेष B.

८ B. om. from भावे to संगीतिः

९ ञङि A.; ञङ् O.

१० भाव इति किं । संस्था Ch.

व्रज्यजोः क्यप् ॥ ७५ ॥

भावे स्त्रियामाभ्यां क्यब् भवति । व्रज्या । इज्या । इष्टिरि-
त्यपि भावे ॥

समजासनिसदनिपतिशीङ्सुविद्यटिचरिमनिभृजि-
णां^(१) संज्ञायाम् ॥ ७६ ॥

एभ्यः संज्ञायां भावे क्यब् भवति स्त्रियाम् । समज्या^(२) ।
आस्या । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या^(३) । निपतन्त्यस्यामिति नि-
पत्या^(४) । शेरतेऽस्यामिति शय्या । अधिकरणेऽपि । सवनं सुत्या ।
विद्या^(५) । करणेऽपि । अट्टेक्षेक्रीयितान्तादेवाभिधानाद् अटा-
ज्या । परिपूर्वादेव चरेः परिचर्या । मन्या । भृत्या । इत्या ॥
अप्यधिकारात् । आसुतिः । भृतिः । समितिः ॥ भाव इति किम् ।
भार्या ॥ संज्ञायामिति किम् । संविप्तिः ॥

कृजः श च^(६) ॥ ७७ ॥

कृजः शो भवति^(७) क्तिः क्यप् च । क्रियत इति क्रिया ।
भावे च । कृतिः । कृत्या ॥

सर्तेर्यश्च ॥ ७८ ॥

अभिधानात् परिपूर्वात् सर्तेर्यो भवति । परिसर्या ॥ चका-
राज्जागर्तेश्च । जागर्या ॥

१ भृजीनां A.

२ समजम् O.

३ निषीदन्त्य० निषद्या A. O.

४ निपत्या O.

५ विदन्त्येनेति विद्या O.

६ शश्च Chaitr., where this sūtra suc-
ceeds 78 and 79.

७ कृजो घातोः शब्दप्रत्ययो भवति Ch.

इच्छा ॥ ७९ ॥

इषेरिच्छेति निपात्यते । इच्छा ॥

शंसिप्रत्ययादः ॥ ८० ॥

शन्मुनिष्ठायामनिष्ठिति वचनम् । शन्सेः प्रत्ययान्ताच्च धा-
तोरप्रत्ययो भवति स्त्रियाम्^(१) । प्रशंसा । पिपतिषा^(२) ॥ वृशदो
यिन् । वृशदा । अटाटा । कण्डूया । कण्डूतिरपीत्येके^(३) ॥

गुरोश्च निष्ठासेटः ॥ ८१ ॥

गुरुमतो धातोर्निष्ठायां सेटोऽप्रत्ययो भवति । ईहा ।
ईचा । जागरा ॥ गुरोरिति किम् । निष्ठहीतिः ॥ निष्ठासेट इति
किम् । नीतिः । राद्धिः ॥

षानुबन्धभिदादिभ्यस्त्वङ् ॥ ८२ ॥

षानुबन्धेभ्यो भिदादिभ्यस्त्वङ् भवति । जृष् । जरा ॥ जुष-
चष् । पषा ॥ क्षिष । क्षिषा^(४) ॥ घटादयः षानुबन्धाः । घटा ।
व्यथा ॥ कृष कृषायामिति निर्देशात्^(५) कृषा । उपलब्धिरिति
ज्ञापकात् । क्षान्तिरित्यपि स्यात् ॥^(६) भिदादिभ्यो नाम गणनि-
र्दिष्टेभ्य इति^(७) भिदा विदारणे । भित्तिरन्या ॥ क्षिदा द्विधा-
करणे । क्षित्तिरन्या ॥ गुहा पर्वतैकदेशे । गूढिरन्या^(८) ॥ आङ्पू-

१ अस्त्रियां O. ; A. om. धातोः

२ पिपतिषा पिपासा O.

३ *अपि केचित् A. ; B. om. अपि.

४ क्षिषा A. O.

५ वचनात् B.

६ *अपि भवति । तथा भिदाभ्यो O.

७ गणनिपातेभ्यो भवति A.

८ A. om. from गुहा.

वादर्तेः । आरा शस्त्री । अतिरन्या ॥ धृङ् प्रपाते । धारा । धृति-
 रन्या ॥ विद । विदा ॥ चिप । चिपा ॥ गुध । गोधा ॥ हज्^(१) ।
 हारा ॥ हज् । कारा ॥ लिख^(२) । लेखा । रत्नं वादेः । रेखा ॥
 जनचुदपीडमृगयतिभ्य इनन्तेभ्यो यौ प्राप्ते वचनम् । जना ।
 चूडा । दीर्घत्वं डत्वं च स्यात्^(३) । पीडा । मृगया ॥ वशा^(४) ।
 रजा । मृजा । गुणवृद्धादिकमर्थविशेषश्च^(५) गणपाठसामर्थ्यात् ॥

भीषिचिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चिस्पृहितोलिदोलिभ्य-
 श्च ॥ ८३ ॥

एभ्य इनन्तेभ्यो ऽङ् भवति । भियो हेतुभये घान्तः^(६) । भी-
 षणं भीषा ॥ चिति स्मृत्याम् । चिन्ता । पूज पूजायाम् । पूजा ॥
 कथ वाक्यप्रबन्धे । कथा ॥ कुम्बि च्छादने । कुम्भा ॥ चर्च अध्ययने ।
 चर्चा ॥ स्पृह ईप्सायाम्^(७) । स्पृहा ॥ तुल उन्मादने । तोला ॥
 दुल उत्क्षेपे । दोला ॥ कथं तुला । तुलया संमित इति^(८) नि-
 र्देशात् ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ ८४ ॥

उपसर्ग उपपद आकारान्ताङ्कातोरङ् भवति । संख्या^(९) ।

१ हज् हरणे B.

२ लिख लेखने B.

३ दस्य डत्वं च । पीड अवगाहने O.

४ वाशा B.

५ गुणवृद्धादिरर्थः A.

६ घान्तः O.

७ इप्सायां A.

८ संमितमिति A.

९ संख्या O. ; संख्या संख्या B.

उपदा । उपधा^(१) ॥ अन्तःपूर्वाच्च वक्तव्यम्^(२) । अन्तर्धा ॥ कथं
अद्धा । आ अद्धा [का० २. १. १०] इति निर्देशात्^(३) ॥ अप्यधि-
कारात् प्रमितिः ॥

ईषिअन्यासिवन्दिविदिकारितान्तेभ्यो^(४) युः ॥ ८५ ॥

एभ्यो युर्भवति ॥ ईष गतिहिंसादानेषु । ईषणा ॥ अन्यना ।
उपासना^(५) । वन्दना ॥ आसिषहचरितो वेत्तिः । वेदना ॥ का-
रणा^(६) ॥ पुरादौ घट्ट चक्षणे । घट्टना । भौवादिकस्य क्लेरन-
भिधानात् ॥

कीर्तीषोः क्षिष्य ॥ ८६ ॥

कीर्तयतेरिषेक्ष^(७) किर्यस्य भवति । कीर्त्तिः^(८) । संकीर्तना ॥
इष गतौ । इष आभीक्ष्ये^(९) वा । अन्विष्टिः^(१०) । परीष्टिः ।
अन्वेषणा । पर्येषणा ॥ इषु इच्छायामिति सानुबन्धः^(११) । इष्टिः ॥

रोगाख्यायां वुञ् ॥ ८७ ॥

व्याधेराख्यायां धातोर्वुञ् भवति । प्रवाहिका^(१२) । प्रच्छ-

१ उपधा सक्ता संज्ञा अन्तर । पूर्वो-
च्च० O.

२ अन्तरपूर्वाच्च० B. ; अन्तरपूर्वा-
च्च । A.

३ वचनात् B. ; आपकात् O.

४ ईषिअन्यासि० O. ; *सिवदिव-
न्दिकारि० Ch. ; (but वेदना ।
वन्दना ।).

५ आसना A.

६ करणा O.

७ कीर्त्तयसु इत्येतयोर्धात्वोः० Ch.

८ संकीर्त्तिः B.

९ आभीक्ष्ये A. B. O.

१० अन्वीष्टिः A.

११ सानुबन्धः A. ; सानुबन्धत्वाद् B.

१२ प्रवाहिषा O.

दिका । विचर्चिका^(१) ॥ अण्यधिकारात् । शिरोऽर्दनम्^(२) । शि-
रोऽर्त्तिः ॥

संज्ञायां च ॥ ८८ ॥

संज्ञायां च विषये^(३) धातोर्वुञ् भवति । उद्यानपुष्पाणि
भज्यन्ते^(४) यस्यां क्रीडायां सा । उद्यानपुष्पभञ्जिका क्रीडा ।
क्रीडायां नित्यसमास एव^(५) । पुष्पभञ्जिका क्रीडेत्येवार्थवती^(६)
संज्ञा । एवं वारणपुष्पप्रचायिका^(७) ॥

पर्यायार्हणेषु च ॥ ८९ ॥

एषु वर्तमानाद्धातोर्वुञ् भवति । अद्यभवतः शायिका ॥
अर्हति भवानिचुभञ्जिकाम् ॥ अण् । पायसभोजिकां मे धार-
यसि ॥ सकारादुत्पत्तौ च । इचुभञ्जिका^(८) म उदपादि न च
भवति । चिकीर्षा जिहीर्षा म उत्पद्यते ॥ भावमात्रे च कृष्यते ।
का नाम शायिका । अन्येव्वधीयमानेषु । का नामासिका^(९) ।
अन्येषु गच्छस्विति^(१०) ॥

प्रश्नाख्यानयोरिञ् च वा ॥ ९० ॥

प्रश्न आख्याने च गम्यमाने धातोरिञ् वुञ् च भवति । वा-

१ वचर्चिका.

२ शिरोऽर्दनम् B.

३ संज्ञाविषये A.; A. O. om. धातोः

४ भज्यन्ते B.

५ क्रीडायामेव समासः A.; B. om.

क्रीडायां.

६ क्रीडेत्येवार्थवती B.; पुष्पभञ्जिके-
त्येताभवती O.

७ वारणपुष्पप्रचायिका क्रीडा A.

८ इचुभञ्जिका O.

९ का नाम शायिका A.

१० गच्छस्विति O.; इति शायिका A.

यद्वणाद् यथाप्राप्तम् । कां त्वं कारिमकार्षीः कां कारिकां कां
कृतिं कां क्रियां कां कृत्याम् । सर्वा कारिमकार्षं सर्वा कारिकां
सर्वा कृतिं सर्वा क्रियां सर्वा कृत्याम् ॥

नञ्यन्याक्रोशे^(१) ॥ ९१ ॥

नञ्युपपद^(१) आक्रोशे गम्यमाने धातोरनिर्भवति । अकर-
णित्से^(२) वृषल भूयात् । एवम् अजीवनिः ॥ नञीति^(३) किम् ।
मृत्तिसे वृषल भूयात् ॥ संपदादिभ्यः क्तिब्भावे^(४) कारके चा-
न्यचापीति वज्रसत्वात्^(५) । स एव संपत् । प्रतिपत् । विपत् ।
संपत्तिरित्यपि स्यात् । संपदादिराकृतिगणो ऽयम् ॥ इक्षितियो
धातोः स्वरूपे^(६) ऽर्थे ज्ञापकादेव सिद्धाः ॥ अकारः ककार इत्यु-
णादिषु कारश्चदेन वा समासः । यथा । एवंकारः । ओकारः ।
शीत्कारः । ग्रीत्कारः । स्त्रीत्कारः । स्फुत्कारः । वषट्कारः ।
खाशकार इत्यादि^(७) ॥ रादिफः । रेफ इत्यौणादिकः ॥

कृत्ययुटोऽन्यत्रापि च ॥ ९२ ॥

कृत्या युट् च^(८) यस्मिन्नर्थे विहितास्ततो ऽन्यत्रापि च भव-
न्ति लक्ष्यतः^(९) । खानीयं पूर्णम् । दानीयो ब्राह्मणः । समा-

१ नञ्यन्याक्रोशे ॥ नञ्युपपदे० A.

२ अकारिणित्से A.

३ नञीति A.

४ O. adds स्त्रियां.

५ वज्रसत्वात् A.

६ इक्षितियो धातुस्वरूपे A. (P. III. 8, 108 V.)

७ ओकारः ङकारः शीत्कारः वष-
ट्कारः ॥ O.

८ कृत्ययुटो A.

९ लक्ष्यतः B. O.; om. A.

वर्तनीयो गुरुः । प्रवचनीय उपाध्यायः । करणादिषु भवन्मयी ।
 भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याज्ञाव्यापात्याः^(१) कर्तर्यपि भव-
 न्ति । आहपूर्वयोः भुरुपत्योर्यणिति ॥ राजभिर्भुज्यन्ते । राज-
 भोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि^(२) वासांसि । अवसेचनम् ।
 अवश्रवणम्^(३) । दानम् । एते कर्मणि ॥ प्रस्कन्दनम् । प्रपतन-
 मित्यपादाने ॥ अपिशब्दोऽत्र वज्रसार्थ इति^(४) ॥ द्विवृषिबो-
 र्दीर्घश्च^(५) वा । निष्ठीवनं निष्ठेवनम् । निष्ठीवणं निष्ठेवणम् ॥ करो-
 तीति कारणम् ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ९३ ॥

नपुंसके भावे ऽर्थे क्तो^(६) भवति । श्रयितम् । स्थितम् । भवता
 कृतम् । प्राप्तमनेनेत्यविवक्षितकर्मत्वात् । युटा बाधितो नपुंसके
 क्तो यथा स्यादिति वचनम् । वासरूपत्वाच्चेद्^(७) घञादयो ऽपि
 स्युरिति ॥

युट् च ॥ ९४ ॥

नपुंसके भावे युट् च भवति । स्थानम् । गमनम् ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ९५ ॥

करणे ऽधिकरणे च युट् भवति नपुंसके^(८) । इधमप्रसनम् ।

१ °योपस्थापनीयं जन्वा° O.

२ राजच्छादनानि B.

३ सरः अवश्रवणं O.; अवशं B.

४ B. om. इति; A. om. अच.

५ द्विवृषिबोर्° A.; द्विवृषिबोर्° B.

६ °भावे क्तप्रत्ययो A.

७ वासरूपत्वं चेद् A.; वासरूपत्वा-
 दिति चेत् B.

८ च युट् च भवति । B.

पलाशश्रातनम् ॥ अधिकरणे च । गोदोहनी घटी । श्रुतुधानी
स्वास्ती^(१) ॥

पुंसि संज्ञायां घः ॥ ९६ ॥

करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घो भवति स्वरान्तात् ।
उरग्न्याद्यतेऽनेनेति । उरग्न्यदः^(२) ॥ कुर्वन्त्यनेनेति करः । शृण्व-
न्त्यनेनेति शरः^(३) ॥ अधिकरणेऽपि । लीयन्तेऽस्मिन्निति लयः ।
निलीयन्तेऽस्मिन्निति म्लयः । विषिष्यन्त्यस्मिन्निति विषयः ॥

गोचरसंचरवह्व्रजव्यजक्रमापणनिगमाश्च ॥ ९७ ॥

एते चप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरः ।
प्रत्यासत्तिरूपलक्ष्यते ॥ एवं संचरः । वह्न्यनेनेति वह्नो वृषभश्च ।
व्रजन्यस्मिन्निति व्रजः ॥ विपूर्वोऽज^(४) । व्यजन्यनेनेति व्यजः ।
क्रामन्त्यनेनेति क्रमः ॥ आपणायन्तेऽनेनेति^(५) । आपणः ॥ नि-
गच्छन्त्यनेनेति^(६) निगमः ॥ चकारात् । भजन्यस्मिन्निति भगः ।
निकषन्त्यनेनेति निकषः^(७) ॥

अवे तृस्त्रोर्घञ् ॥ ९८ ॥

अव उपपदे तृस्तृभ्यां घञ् भवति । घापवादः ॥ अवतरन्त्य-

१ Om. B. O.

२ उदग्ग्राह्यते० उदग्ग्राह्यदः B.

३ शृण्वन्त्य० B.; शृण्वन्त्य० A. O.;

०अवः O.

४ विपूर्वादये O.

५ आपणायन्त्यनेनेति A.

६ निगच्छन्त्यस्मिन्निति O.

७ ०अस्मिन्निति० O.; निष्काषः A.

नेनेति । अस्मिन्निति वा । अवतारः ॥ अवस्तुण्यनेनेति । अस्मि-
न्निति वा । अवस्तारः ॥

व्यञ्जनाच्च ॥ ९९ ॥

व्यञ्जनान्नाच्च घापवादो घञ् भवति । सिङ्गन्यनेनेति
लेखः । विदन्त्यनेनेति वेदः^(१) ॥ अपमृजन्त्यनेनेति । अपामार्गः ।
द्वस्त्रस्त्रदीर्घता ॥ आचरन्त्यनेनेति^(२) । आचारः ॥ एवम् आवासः ।
चकारात् । अध्यायः । न्यायः । उद्यावः । संहारः । आधारः ।
आधाय^(३) इति च ॥

उदङ्कोऽनुदके ॥ १०० ॥

उदङ्गतेर्घञ्युदङ्क^(१) इति निपात्यतेऽनुदकविषये । ऊर्ध्व-
मञ्चन्यनेनेति । उदङ्कः । घृतोदङ्कः^(४) ॥ अनुदक इति किम् ।
उदकोदञ्चनः । चे त्विशेषाद् युट्^(५) ॥

जालमानायः ॥ १०१ ॥

आनाय इति निपात्यते जालं चेत् । आनीयन्तेऽनेनेति ।
आनायो मत्स्यानाम् ॥
आखन्यतेऽनेनेति । आखनः । घोऽपि दृश्यते । आखानः । घञपि ॥

१ विदः B. ; O. om. from वेदः to
उदङ्क in s. 100.

२ आचरन्त्यस्मिन्निति B.

३ Thus B. ; अध्यायः उद्यावः संहारः

नीहारः आधारः आधायः A. ;
Ch. see notes.

४ एवं घृ० A. ; om. O.

५ चेत्तेऽवि० O. ; युट् A.

आख इत्यन्यतोऽपि चेति उः । करणेऽपि^(१) । आखरः । आखनि-
कः । आखनिकवक^(२) इति उरइकइकवका^(३) औणादिका इति ॥

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १०२ ॥

कृच्छ्रं दुःखं दुषोऽर्थः^(४) । अकृच्छ्रं सुखमितरयोरर्थः^(५) ।
एषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु धातोः खल् भवति भावे कर्मणि च ॥
ईषद् अनायासेन क्रियते । ईषत्करः कटो भवता ॥ दुःखेनाया-
सेन क्रियते^(६) । दुष्करः ॥ सुखेनानायासेन क्रियते^(७) । सुकरः ॥
कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेऽस्त्विति किम् । ईषत्तभ्यं धनम् । कृपणान्मनागि-
त्यर्थः^(८) ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ १०३ ॥

ईषदादिषूपपदेषु^(९) कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु कर्तृकर्मणोश्च^(१०)
भूकृजोः खल् भवति^(११) । खानुबन्धवशात् कर्तृकर्मणोरेवा-
नन्तर्यम् ॥ ईषदाद्येन भ्रूयते । ईषदाद्यंभवं भवता । दुराद्यंभ-
वम् । स्वाद्यंभवम् ॥ ईषदाद्यः क्रियते । ईषदाद्यंकरो भवान्^(१२) ।
दुराद्यंकरः । स्वाद्यंकरः ॥ यदेषदाद्य एव सन् किञ्चित् क्रि-

१ A. om. करणेऽपि ।

२ आखनिकवक B.; आखनिकर A.;
आखुनिकः O.

३ उरइकइकवका (?) O.; *इकर-
का A. B.; cf. Pāp. III. 3, 125 Vs.

४ दुषोऽर्थः B.; om. A.

५ *इतरयोरिति B.; सुखमिति त-
योरिति A.

६ दुःखेन क्रियते A.

७ सुखेन क्रियते A. O.

८ कृपणा [नां suppl.] मनाग्नि A.

९ ईषदादिषु O.

१० कर्तृकर्मणोऽपपदयोः A.

११ A. adds यथासंख्यं.

१२ *करोति भवान् A.

यते तदा न भवति । करोतेरिवाभूतप्रादुर्भावार्यत्वात् ॥ यथा-
संख्याद् ईषदाब्धो ऽनुभूयत इत्यत्र^(१) न भवति ॥

आम्नो य्वदरिद्रातेः^(२) ॥ १०४ ॥

ईषदादिषु छच्छाछच्छार्थेषूपपदेष्वाकारान्तेभ्यो युर्भवति ।
अदरिद्रातेः^(३) । ईषत्पानः । सुपानः । दुष्पानः^(४) ॥ अदरि-
द्रातेरिति किम् । ईषदरिद्रः ॥

शासुयुधिदृशिधृषिमृषां वा^(५) ॥ १०५ ॥

ईषदादिषूपपदेषु छच्छाछच्छार्थेष्वेषां युर्भवति वा । ईष-
च्छासनः । ईषच्छासः ॥ दुःशासनः । दुःशासः ॥ सुशासनः ।
सुशासः ॥ ईषस्योधनः । ईषस्योधः ॥ दुर्योधनः । दुर्योधः ॥ सुयो-
धनः । सुयोधः ॥ ईषदृर्शनः । ईषदृर्शः ॥ दुर्दृर्शनः । दुर्दृर्शः ॥
सुदृर्शनः । सुदृर्शः ॥ ईषद्वर्षणः । ईषद्वर्षः ॥ दुर्धर्षणः । दुर्धर्षः ॥
सुधर्षणः । सुधर्षः ॥ ईषन्मर्षणः । ईषन्मर्षः ॥ दुर्मर्षणः । दुर्मर्षः ॥
सुमर्षणः । सुमर्षः ॥ वागदृषणात् स्व्यधिकारात्परेषु^(६) न वास-
रूपविधिरिति ॥

इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषु तुम् ॥ १०६ ॥

इच्छार्थेषु धातुष्वेककर्तृकेषूपपदेषु^(७) धातोस्तमेव भवति ।

१ अनुभूयते इत्य० A.; अनु इत्य० B.

२ यु[र supplied by both]दरिद्रातेः
A. Ch.

३ न तु दरि० B. and om. उपपदेषु.

४ दुष्पानः B.

५ धृषिमृषां वा A.

६ स्व्यधिकारपरेषु A.

७ A. O. om. धातुषु.

न तु वृणुतुमौ^(१) क्रियायां क्रियार्थायामिति [का० ४. ४. ६८] ।
इच्छति भोक्तुम् । भोक्तुं कामयते ॥ एककर्तृकेष्विति किम् । भिन्न-
कर्तृकेषु विधिर्मा भूत् । राज्ञो भोजनमिच्छति । इच्छन् करो-
तीत्यपि स्यात् ॥ इच्छार्थेऽपि किम् । पाचको व्रजति ॥

कालसमयवेलाशक्त्यर्थेषु च ॥ १०७ ॥

एषूपोच्चारिषूपपदेषु^(२) धातोस्तमेव भवति ॥ कासो भो-
क्तुम् । भोक्तुं कालः । समयो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् । समयो
भोक्तुम् । भोक्तुं शक्तः । प्रभुर्भोक्तुम् । पर्याप्तो भोक्तुम् । अखं
भोक्तुम् ॥ भवतेर्द्वेतेर्वा तादर्थ्यस्य प्रतीयमानत्वात् । यथा भोक्तुं
मनः । गन्तुं कामः । श्रोतुं श्रोत्रम् । द्रष्टुं चक्षुः । योद्धुं धनुः ।
वक्तुं जडः ॥ उच्चारणं तु वक्तुरायत्तमिति^(३) ॥ तथा शक्त्यर्थात्^(४) ।
शक्नोति भोक्तुम् । पारयति भोक्तुम् । धृष्योति भोक्तुम् । जाना-
ति भोक्तुम् । ग्लायति^(५) भोक्तुम् । घटते भोक्तुम् । आरभते भो-
क्तुम् । आस्रभते भोक्तुम् । प्रक्रमते भोक्तुम् । उत्सृष्टते भोक्तुम् । अर्ह-
ति भोक्तुम् । अस्ति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् । क्रियायां क्रियार्था-
यामिति तुम्^(६) सिद्ध एव । वृणुण्यभिधानाद् द्रष्टव्यः ॥

अर्हती नृच ॥ १०८ ॥

अर्हत्यर्थविशिष्टाद्धातोस्तुञ् भवति । कन्यायाः खलु भ-

१ न तु वृणु क्रि० B.O.; वृणुतुमौ A.

२ एषूपपदेषु A.; एषु उपोच्चारिष-
देषु O.

३ प्रयोक्तुरायत्तमिति A.

४ शक्त्यर्थदेव O.; शक्त्यर्थत्वात् B.

५ ग्लायते O.

६ A. om. क्रियायां and तुम्.

वान् वोढा ॥ अध्येता खलु भवाञ्छास्त्वस्य । प्रयोगतश्चेति ॥
अर्हे शक्तौ च^(१) सप्तमी सा बाधिका यथा स्यादिति वचनम्^(२) ।
भवान् खलु कन्यामुदहेत^(३) । अर्हः शक्त इत्यर्थः^(४) ॥

शकि च कृत्याः^(५) ॥ १०९ ॥

शकनं शक् । शक्त्यर्थविशिष्टादर्हत्यर्थविशिष्टाच्च धातोः कृत्या
भवन्ति । भवता खलु कन्या वोढव्या । वहनीया । वाह्या । उद्यो-
तेति च^(६) ॥

प्रेथ्यातिसर्गप्राप्तकालेषु^(७) ॥ ११० ॥

प्रेथ्यादिषु गम्यमानेषु धातोः कृत्या^(८) भवन्ति । प्रेषितस्त्वं
भवता ग्रामो गन्तव्यः । गमनीयः । गम्यः ॥ अतिसर्गोऽनुमतिः ।
गुरुष्वानुज्ञातस्त्वं भवता कटः^(९) कर्तव्यः । करणीयः । कार्यः ।
कृत्यः ॥ प्राप्तस्ते कालः कटकरणे कर्तव्यः । करणीयः । कृत्यः ।
कार्यः^(१०) कटो भवता ॥ ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कटः^(११) कर्तव्य इत्यपि
वक्तव्यम् ॥ प्रैथ्यादिषु पञ्चमीसप्तम्युक्ता^(१२) सा बाधिका स्यादि-
ति^(१३) वचनम् ॥

१ अर्हती शक्तौ च A. B.

२ B. om. यथा.

३ कन्यामुदहेत B.

४ अर्हतिः शक्तिरित्यर्थः A.

५ Chaitr. om. this sūtra.

६ उद्योति च A. (against Tr.).

७ प्रैथ्यासर्गप्राप्तकालेषु A.; प्रैथ्य-
तिसर्गः O.; प्रैथा Tr.G.; प्रैथ्या
(but in Com. प्रैथ्या) Ch.

८ कृत्यप्राप्तया B.; O. om. गम्य-
मानेषु.

९ गुरुष्वानुज्ञातस्त्वं कटः O.

१० O. om. from करणीयः.

११ ऊर्ध्वं मुहूर्तात् भवता कटः B.;
कटः O.

१२ सप्तमी पञ्चम्युक्ता O.

१३ यथा स्यादिति B.

आवश्यकोधमर्णयोर्णिन् ॥ १११ ॥

अवश्यं भावे गम्यमानेऽधमर्णे च कर्तरि धातोर्णिन् भवति ।
अवश्यं दायी । अवश्यं कारी ॥ अधमर्णे च । शतं दायी । सदसं
दायी । दायी मे शतं भवान् ॥

तिक्कृतौ संज्ञायामाशिषि^(१) ॥ ११२ ॥

आशीर्विषये संज्ञायां गम्यमानायां धातोस्तिककृतौ भवतः ।
तनुतात् । तन्तिः^(२) ॥ देवाद्यैनं देयात् । देवदत्तः । एवं यज्ञ-
दत्तः^(३) ॥ वीरो भूयादिति वीरभूतिः । मित्रभूतिः^(४) । अग्निरस
भूयादित्यग्निभूतिः^(५) ॥ संज्ञाशब्दा यथाकथंचिद् व्युत्पाद्याः^(६) ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ ११३ ॥

धातुर्थानां संबन्धे विशेषणविशेष्यभावसङ्घणे स्वं कासं त्यक्त्वा
विशेष्यस्य धातुर्थस्य काले कृतसंज्ञकाः प्रत्ययाः साधवो भवन्ति न
तु त्यादयः साध्यविहितत्वात् ॥ सूचं लिदं सुखार्थमेव ॥ अग्निष्टो-
मयाजी पुत्रोऽस्य^(७) जनिता । अग्निष्टोमयाजीति भूते णिनिः ।
जनितेत्यनेन संबन्धे भविष्यति साधुर्भवति^(८) । एवं कृतः कटः शो
भविता । भावि कृत्यमासीत् । भविष्यति विहितो णिनिर्भूते सिद्धः ॥

१ Ch. adds च.

२ A. adds यच्चात् इतिः । B. सनु-
तात् सन्तिः.

३ A. corr. देवदत्तिः • यज्ञदत्तिः.

४ वीरभूः । B.; वीरिभूः O.;
मित्रभूः B. O.; om. A.

५ O. adds देवभूतिः.

६ • एते यथा• O.; यज्ञाशब्दत्वात्
यथा• व्युत्पाद्याः B.

७ B. om. from धातुर्थस्य काले.

८ • अनेन इति संबन्धे भविष्यति
काले साधुर्भवति O.

प्रकरणात् कृतो लब्धाः । प्रत्ययग्रहणं सामान्यार्थम् ॥ गोमा-
नासीत् । गोमान् भवितेति । गोमानिति वर्तमाने मन्तुः^(१) ।
आसीदित्यनेन संबन्धेऽतीते सिद्धः । भवितेत्यनेन भविष्यतीति ॥

॥ इति दौर्गसिद्धां वृत्तौ कृत्य पञ्चमः पादः समाप्तः ॥

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः क्त्वा वा ॥ १ ॥

अलंखलुशब्दयोः प्रतिषेधार्थयोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा भव-
ति वा । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा^(२) ॥ अलं भोजनेन । खलु भोज-
नेन ॥ अलंखल्वोरिति किम् । मा कार्षीः ॥ प्रतिषेधार्थयोरिति
किम् । अलंकारो निष्कस्य । खलुदानं कन्यायाः । निखयेऽन
खलुशब्दः ॥

मेडः^(३) ॥ २ ॥

मयतेः क्त्वा भवति वा । अपूर्वकारार्थं^(४) वक्तव्यम् । अप-
माय । अपमित्य याचते । यपीलं नेय्यते । न याचेः क्त्वा । अभि-
धानाच्च^(५) । अपमातुं याचते । याचितापमयते ॥

एककर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ३ ॥

एककर्तृकयोर्धातुर्थयोर्मध्ये यः पूर्वक्रियाकालसंज्ञिन् वर्त-

१ A. om. from गोमानिति.

४ पूर्वकारार्थं B.

२ अलंखलु खलुखलु A.

५ अनभिधानाच्च B.

३ The Chaitr. om. this sūtra.

मानाद्भातोः क्त्वा भवति । शक्तिशक्तिमतोरभेदविवक्षयैककर्तृ-
कता । भुक्त्वा व्रजति । दिवचनस्यातन्त्रत्वात् परापेक्षया वा ।
भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ॥ एककर्तृकयोरिति किम् । भुक्त्वति गुरौ
श्रियो व्रजति ॥ पूर्वकाल इति किम् । पचति च पठति च ॥
कथम् अचिणी^(१) निमीष्य हसति । मुखं व्यादाय खपिति । मुह-
र्तादिकालस्य विवक्षितत्वात् ॥ कथं मृतं दृष्ट्वा दुःखं भवति । प्रियं
दृष्ट्वा सुखं स्यात्^(२) । भिन्नकर्तृकत्वाच्चिन्त्यमेतत् ॥

परावरयोगे च ॥ ४ ॥

परस्माद्वरेण योगेऽवरस्य च परेण योगे सति धातोः क्त्वा
भवति । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगेनावरदेशस्यः पर्वतो
विश्रियते ॥ अतिक्रम्य पर्वतं नदी । अवरपर्वतयोगेन^(३) परदे-
शस्या नदी विश्रियते ॥ भवतेः सर्वत्र संभवादेककर्तृकता पूर्वका-
लता च दुःखप्रतिपत्तिगम्येति^(४) वचनम् ॥

णम् चाभीष्टण्ये द्विष्य पदम् ॥ ५ ॥

एककर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले वर्तमानाद्भातोर्णम् भव-
ति क्त्वा चाभीष्टण्ये पदं च दिर्भवति । भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा
भुक्त्वा व्रजति ॥ द्विष्य पदमिति सुखार्थमेवेदम् ॥ लुनीहि लुनी-
हीति लोकोक्तो दर्शनात् ॥ यदयं भुङ्क्ते ततो व्रजति । यच्छब्दप्र-

१ अचिणी B.

२ भवति । भिन्नकर्तृकत्वा० B.

३ B. om. from सति धातोः क्त्वा.

४ दुःखप्रतिपत्तिगम्येति B.

योगे ततःशब्देन क्रमस्याभिधानात् त्वा न भवति । आभीष्टस्या-
भावाच्च णम् न स्यात् ॥ यदयं पुनः पुनर्भुङ्क्ते ततो व्रजति । पुनः-
पुनःशब्देनाभीष्टस्याभिधानात् ॥ यदयं भुङ्क्ता गच्छति ततो
ऽधीत इति भोजनगमनयोः क्रमे त्वा । गमनाध्ययनयोस्तु क्रमस्य
ततःशब्देनाभिधानात्^(१) ॥

विभाषायेप्रथमपुर्वेषु^(२) ॥ ६ ॥

एषूपपदेषु विभाषा^(३)धातोर्णम् भवति । अये भोजं व्रजति ।
अये भुङ्क्ता व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । प्रथमं भुङ्क्ता व्रजति । पूर्वं
भोजं व्रजति । पूर्वं भुङ्क्ता व्रजति ॥ पूर्व^(४)भुङ्क्ते ततो व्रजतीति ततः-
शब्देन क्रमस्याभिधानात् ॥

कर्मण्याक्रोशे कृजः खमिञ् ॥ ७ ॥

कर्मण्युपपदे कृजः खमिञ् भवति । आक्रोशे गम्यमाने ।
चौरंकारमाक्रोशति । करोतिरिद्धोच्चारणे । आक्रोशेन क्रिय-
यैव^(५) कर्म ॥ आक्रोश इति किम् । साधु कृत्वा स्वीति ॥ खानु-
बन्धो मागमार्थः ॥

स्वादौ च ॥ ८ ॥

स्वादर्थे स्वादुः । तस्मिन्नुपपदे कृजः खमिञ् भवति । स्वा-

१ ततः नाभिधानात् B.

४ यदयं पूर्वं A.

२ Ch. om. this sūtra (see Vārtt. to 5).

५ आक्रोशक्रियाया एव A. (Tril.

३ विभाषया B.

has क्रिययैव).

दुंकारं भुङ्क्ते । संपन्नंकारं भुङ्क्ते । खवणंकारं भुङ्क्ते ॥ खादाविति
किम् । रूपमिदमदीर्घान्तां गमयति । तेन खादूकृत्य खादीं
कृत्वा भुङ्क्ते यवागूम् ॥

अन्यथैव कथमित्थं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत्^(१) ॥ ९ ॥

एषूपपदेषु कृञः खमिञ् भवति सिद्धाप्रयोगश्चेत् करोति-
वर्तते । यस्मादन्यथादयः शब्दाः प्रकारमाचक्षते । उक्तेष्वपि प्र-
योगाविर्भावाद्येति करोतिः प्रयुज्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं
भुङ्क्ते । कथंकारं भुङ्क्ते । इत्यंकारं भुङ्क्ते ॥ सिद्धाप्रयोगश्चेदिति किम् ।
अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने^(१) ॥ १० ॥

ओक्षेत्वं सूचत्वात् [आ० १. १. २०] । असूया ऽचमा तदर्थं
प्रतिवचनम् । यथातथयोः कृञः खमिञ् भवति । असूयाप्रति-
वचने गम्यमाने । सिद्धाप्रयोगश्चेत् करोतिर्भवति । यथाकारमहं
भोक्ष्ये तथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन ॥ असूयाप्रतिवचन
इति किम् । यथा कृत्वाहं भोक्ष्ये । तथा कृत्वाहं शिरो भोक्ष्ये किं
तवानेन ॥

दृशो णम् साकल्ये ॥ ११ ॥

साकल्यविशिष्टे कर्मण्युपपदे दृशो णम् भवति । कन्यादर्श

वरयति । यां यां कन्यां पश्यति तां सर्वा^(१) वरयतीत्यर्थः ॥ विदे-
र्वक्तव्यम् । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति सभते
विचारयति तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः^(२) ॥ साकस्य इति किम् ।
कंचिद् ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दजीवोः^(३) ॥ १२ ॥

यावदित्यभिर्दिष्टार्थवाची । यावदित्युपपदे विन्दतेर्जीवतेष्व
णम् भवति । यावदेदं भुङ्क्ते । यावद् यावन्तं वा सभते तावत्
तावन्तं वा भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति ताव-
दधीत इत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ १३ ॥

पूरिरिन्म एव सकर्मकः । चर्मोदरयोः कर्मणोदपदयोः
पूरयतेर्णम् भवति । चर्मपूरं ददाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपस्य वा ॥ १४ ॥

कर्मण्युपपदे पूरयतेर्णम् भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । पूर-
यतेरूलोपस्य वा । गोषदपूरं दृष्टो देवः^(४) । गोषदग्रं दृष्टो
देवः ॥

चेलार्थे क्रीपेः ॥ १५ ॥

चेलार्थे कर्मण्युपपदे क्रीपयतेर्णम् भवति । वर्षप्रमाणे गम्य-

१ तां तां सर्वा B.

२ तं तं भोज० A.

३ विन्दजीवयोः A.

४ B. om. from गोषदपरं.

माने । चेलकोपं दृष्टो देवः । वस्त्रकोपं दृष्टो देवः । वसनकोपं दृष्टो देवः^(१) ॥

निमूलसमूलयोः कषः^(२) ॥ १६ ॥

निमूलसमूलयोः कर्मणोरुपपदयोः कषतेर्णम् भवति । निमूलकाषं कषति^(३) । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः^(४) ॥

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः^(३) ॥ १७ ॥

एषु कर्मरूपपदेषु पिषोर्णम् भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि । चूर्णपेषं पिनष्टि । रूक्षपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः ॥

जीवे ग्रहः ॥ १८ ॥

जीवे कर्मरूपपदे ग्रहेर्णम् भवति । जीवग्रहं गृह्णाति । जीवं गृह्णातीत्यर्थः ॥

अकृते कृजः^(४) ॥ १९ ॥

अकृते कर्मरूपपदे कृजो णम् भवति । अकृतकारं करोति । अकृतं^(५) करोतीत्यर्थः ॥

१ Between 15 and 16 Chaitr. inserts the sūtra नाचपुत्रयोः स्त्रः । see notes.

२ Ch. throughout कषः० काशं क-
षति०.

३ ०रूक्षेषु पिषः Ch.

४ In Chaitr. sūtras 19 and 20 are a Vārttika on 18: समूलाक-
तयोर्हनकजोरिति वक्तव्यम् ।

५ प्रकृतं B.

समूले हन्तेः^(१) ॥ २० ॥

समूले कर्मण्युपपदे हन्तेर्णम् भवति । समूलघातं हन्ति ।
समूलं हन्तीत्यर्थः^(२) ॥

करणे^(३) ॥ २१ ॥

करणवाचिन्युपपदे हन्तेर्णम् भवति^(२) । पादघातं भूमिं
हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः ॥ मुष्टिघातं चौरं हन्ति । मुष्टिना चौरं
हन्तीत्यर्थः^(४) ॥ परमपि हिंसार्थाच्चैककर्मकादिति वचनं बाधते
करणस्य व्यक्तिवात् ॥

हस्तार्थे महवर्तिवृताम् ॥ २२ ॥

हस्तार्थे करण उपपद एषां णम् भवति । हस्तेन गृह्णाति ।
हस्तग्राहं गृह्णाति ॥ एवं करग्राहं^(५) गृह्णाति ॥ हस्तेन वर्तयति ।
हस्तवर्तं वर्तयति ॥ हस्तेन वर्तते । हस्तवर्तं वर्तते ॥

स्वार्थे पुषः ॥ २३ ॥

स्वान्यात्मात्मीयज्ञातिवित्तानि^(६) । स्वाभिधेयेषु करणेषूप-
पदेषु पुषो^(७) णम् भवति । स्तेन पोषति^(८) पुष्यति पुष्णाति वा ।
स्वपोषं पोषति । एवम् आत्मपोषम् । आत्मीयपोषम् । गो-

१ See note 4 on preceding page.

२ B. om. sūtra 20 and 21 to भवति.

३ हन्तेः करणे Ch.

४ B. om. from मुष्टिना.

५ करणग्राहं A.; कारग्राहं B.

६ स्वान्यात्मीयज्ञाति° A.

७ स्वाभिधेये करणे पुषो B.

८ पोषयति B.

पोषम् । महिषीपोषम् । पिष्टपोषम् । मादृपोषम् । वित्तपो-
षम् । रैपोषम् ॥

स्नेहने पिषः^(१) ॥ २४ ॥

स्निह्यते सिच्यतेऽनेनेति स्नेहनमुदकादि^(२) । स्नेहवाचिनि
करण उपपदे पिषो णम् भवति । उदकेन पिनष्टि । उदपेषं पि-
नष्टि । एवं तैलपेषम् । घृतपेषम् ॥ उदकस्योदः पेषवासवाहन-
धिषु च निपात्यते ॥

बन्धोऽधिकरणे ॥ २५ ॥

अधिकरणे नाम्न्युपपदे बभ्रातेर्णम् भवति । चक्रे बद्धः ।
चक्रबन्धं बद्धः । गुप्तिबन्धं बद्धः । हस्तबन्धं बद्धः ॥

संज्ञायां च^(३) ॥ २६ ॥

अधिकरणेऽनधिकरणे चोपपदे बभ्रातेर्णम् भवति संज्ञायां
गम्यमानायां । क्रीड्ने क्रीड्नेन वा बद्धः । क्रीड्बन्धं बद्धः ॥
एवं मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् ॥ बन्धविशेषाणामिदं
संज्ञा ॥

कर्चोर्जीविपुरुषयोर्नशिवहिभ्याम् ॥ २७ ॥

जीवपुरुषयोः कर्चोरुपपदयोर्नशिवहिभ्यां णम् भवति यथा-

१ In Chaitr. this sūtra is vārttika
on 21,

३ In Chaitr. this sūtra is vārttika
on 25.

२ स्नेहमुदकादि A.

संख्यम् । जीवनाशं नष्टः । जीवो नष्ट इत्यर्थः ॥ पुरुषवाचं वहति ।
पुरुषो वहतीत्यर्थः ॥ कर्चोरिति किम् । जीवेन नष्टः । पुरुषे-
षोऽहः ॥

ऊर्ध्वं शुषिपूरोः ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वं कर्धवाचिन्युपपदे शुषेः पूरेण णम् भवति । ऊर्ध्वशेषं
शुष्कः । ऊर्ध्वपूरं पूर्णः । ऊर्ध्वः सन्नित्यर्थः ॥
अन्यथाकारं भुङ्क्ते इत्यादिषु किमर्थं णमो विधानम् । व्याप्यत्वाद्
द्वितीया भविष्यति । यथा । ओदनपाकं शेते ॥ यद्देर्न चमिति कर्त-
व्यमेव ॥ गोष्यदं प्रातीति^(१) गोष्यदप्रमिति क्रियाविशेषणत्वात् ।
तदयुक्तम् । तरां तमां चेय्यते ऽव्ययत्वात् पूर्वकासो ऽपि यथाभि-
धानं प्रतिपाद्य एव । तथा च विकल्पाधिकारे कापि दृश्यते ।
अन्यथाकारं भुज्यत ओदन इति द्वितीया न स्यात् । यथा ।
ओदनः पक्वा भुज्यते । कृदव्ययो हि भावे ऽभिधानात् प्रधान-
शक्त्यभिधाने गुणशक्तिरविहितवत् प्रकाशते ॥

कर्मणि चोपमाने ॥ २९ ॥

कर्तरि कर्मणि^(२) चोपमानवाचिन्युपपदे धातोर्णम् भवति ।
चूडक इव नष्टः । चूडकनाशं नष्टः ॥ कर्मणि च । सुवर्णमिव नि-
हितम् । सुवर्णनिधायं निहितम् । ओदनपाचं पक्वः ॥ उपमान
इति किम् । चूडको नष्टः । सुवर्णं निहितम् ॥

कषादिषु^(१) तैरेवानुप्रयोगः ॥ ३० ॥

कषादिषु^(१) णमो विषयभूतेषु तैरेव कषादिभिरनुप्रयोगः
कर्तव्यो नान्यैरिति । अनुप्रयोगश्च पूर्वकालतामभिदधात्येव ।
निमूलकायं कषति ॥ कषादिष्विति किम् । चेत्तन्मोपं दृष्टो देवः ॥

तृतीयायामुपदर्शः ॥ ३१ ॥

द्वतीयान्त उपपद उपपूर्वाद् दन्त्रेणम् भवति । मूलकेनो-
पदर्शं भुङ्के । मूलकादिकरणतया भुजिना युक्तमप्युपदर्शिना व्या-
प्तमित्युपपदं स्यात् । वाधिकाराद् मूलकेनोपदस्य भुङ्के ॥ द्वती-
यायामिति किम् । मूलकमुपदस्य भुङ्के ॥

हिंसार्थाच्चैककर्मकात् ॥ ३२ ॥

द्वतीयान्त उपपदे हिंसार्थाद्धातोरनुप्रयोगेण समानकर्म-
कायम् भवति । दण्डेनोपघातं दण्डोपघातं गाः कलयति ॥
एककर्मकादिति किम् । दण्डेनाहत्य भूमिं गोपालको गाः सा-
दयति ॥

सप्तम्यां च प्रमाणासत्त्योः ॥ ३३ ॥

द्वतीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे धातोर्णम् भवति प्रमाणे गन्ध-
माने प्रत्यासन्नौ च । संबन्धाविवक्षायां न यथासंख्यम् । द्यङ्गुले-
नोत्कर्षम् । द्यङ्गुल उत्कर्षम् । द्यङ्गुलोत्कर्षं गच्छिका^(२) छिन-
त्ति ॥ केशैर्याहम् । केशेषु याहम् । केशयाहं युध्यन्ते ॥

१ कषादिषु° Ch. (throughout ३). २ Thus A. B.; दण्डिका Ch.; छ-
च्छिका Pāp. Sch.

उपपीडरुधकर्षश्च ॥ ३४ ॥

द्वितीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपद उपपूर्वेभ्य एभ्यो णम् भवति ।
पार्श्वार्थामुपपीडं । पार्श्वयोरुपपीडं । पार्श्वोपपीडं श्रेते ॥ व्रजेनो-
परोधं । व्रज उपरोधं । व्रजोपरोधं गाः सादयति^(१) ॥ पाणि-
नोपकर्षं । पाणायुपकर्षं । पाण्युपकर्षं धाना भक्षयति ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ३५ ॥

परि समन्तादानुमिच्छा परीप्सा त्वरेत्यर्थः । अपादान
उपपदे धातोर्णम् भवति परीप्सायां गम्यमानायाम् । शय्याया
उत्थायं । शय्योत्थायं धावति ॥ रन्नादुपकर्षं । रन्नोपकर्षं पयः
पिबति ॥ परीप्सायामिति किम् । आसनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायां च ॥ ३६ ॥

द्वितीयान्ते चोपपदे धातोर्णम् भवति परीप्सायां गम्यमा-
नायाम् । लोष्टं ग्राहं । लोष्टग्राहं^(२) युध्यन्ते । एवं नाम त्वरन्ते
येनायुधमपि^(३) नाद्रियन्ते ॥

स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ३७ ॥

खमङ्गं स्वाङ्गम् । स्वाङ्गसंज्ञके ऽध्रुवे द्वितीयान्त उपपदे धा-
तोर्णम् भवति । भ्रुवी^(४) विचेपं । भ्रूविचेपं जल्पति ॥ अक्षिणी

१ सद्यति B.; स्नापयति Ch.

२ लोष्ट्रं लोष्ट्रं A.; लोष्टानि ग्रा-
हं B.

३ एव एव नाम त्वरावन्त आयुध- ४ भ्रुवी B.

मपि A.; एवं नाम योद्धारस्त्व-
रन्ते यदायुधमपि नाद्रियन्ते
Ch.

काणं । अजिकाणं हसति ॥ अभ्रुव इति किम् । उखिष्य शिरः
कथयति ॥ यस्मिन्नङ्गे द्विन्ने प्राणी न म्रियते तदभ्रुवम् ॥

परिक्षिश्यमाने च^(१) ॥ ३८ ॥

परि समन्तात् क्षिश्यमाने स्वाङ्गे च द्वितीयान्त उपपदे धा-
तोर्णम् भवति । उरांसि^(२) प्रतिपेधं । उरःप्रतिपेधं युध्यन्ते ।
कृत्स्नमुरः पीडयित्वा युध्यन्त इत्यर्थः ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेष्यमानयोः^(१) ॥ ३९ ॥

व्याप्यमान आसेष्यमाने च^(३) द्वितीयान्त उपपद एभ्यो धा-
तुभ्यो णम् भवति ॥ मुतत्वाद् विश्वादिक्त्रियाभिः साकल्येन द्र-
व्याणामेव संबन्धो व्याप्तिरीष्टा । अतो द्रव्यस्य द्विर्वचनम् ॥
आसेवा तात्पर्यम् आभीष्ट्यं तच्च क्रियाया एवेति ॥ विश्वादीनां
णमन्तानां द्विर्वचनं भवति । गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते । गेहमनुप्र-
वेशमनुप्रवेशमास्ते ॥ गेहं गेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपातमनु-
प्रपातमास्ते ॥ गेहं गेहमनुप्रपादमास्ते । गेहमनुप्रपादमनुप्रपाद-
मास्ते ॥ गेहं गेहमवस्कन्दमास्ते । गेहमवस्कन्दमवस्कन्दमास्ते ॥
समास एव वीष्वाभीष्ट्यार्थमभिधत्ते^(४) शब्दशक्तिवात् । गेहानु-
प्रवेशम् । गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहावस्कन्दमास्त

१ In the Chaitr. sūtras 38 and 39
are vārttikas to 37.

२ उरांसि A.

३ व्याप्यमाने च गम्यमाने B.
४ °भीष्ट्यार्थमाचष्टे B.

इति ॥ व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् । गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते ॥
आभीक्ष्ण्ये णम् सिद्ध एव । उपपदसमासविभाषार्थमिदम् ॥

तृष्वोः^(१) क्रियान्तरे कालेषु ॥ ४० ॥

कालेषु द्वितीयान्तोपपदेषु क्रियान्तरे गम्यमाने दृश्यस्त्रो-
र्णम् भवति । द्वाहं तर्षं । द्वाहतर्षं गाः पाययति ॥ द्वाहमभ्यासं ।
द्वाहाभ्यासं गाः पाययति । अद्य यत्पानं यच्च द्वाहेऽतीते भवि-
ष्यति तन्मध्यपातिना तर्षणेनाभ्यसनेन^(२) च गवां पानक्रिया व्यव-
धीयते ॥ दृश्यस्त्रोरिति किम् । द्वाहमुपोष्य भुङ्क्ते ॥ क्रियान्तर इति
किम् । अहरभ्यस्त्रेण गतः^(३) । अभ्यसनेनेषवः कालाश्च^(४) व्या-
प्यन्ते न गतिर्व्यवधीयते ॥ कालेष्विति किम् । योजनमभ्यस्य गाः
पाययति ॥ क्रियाग्रहणं सुखार्थम् ॥

नाम्यादिशियहोः ॥ ४१ ॥

नान्नि स्वरूपे द्वितीयान्त उपपद आदिशेर्ग्रहस्य णम् भवति ।
नामान्यादेशं । नामादेशं ददाति ॥ नामानि^(५) ग्राहम् । नाम-
ग्राहमाह्वयति ॥

कृजोऽव्ययेऽयथेष्टाख्याने क्ता च ॥ ४२ ॥

यथेष्टमिति वीक्षायामव्ययीभावः । अव्यय उपपदे कृजो

१ तृष्वोः Ch.

२ तर्षणाभ्यसनेन A.

३ अभ्यस्त्रेण गतः A.

४ कालाश्च A.

५ नामानि B.

णम् भवति त्वा च । अयथेष्टाख्याने गम्यमाने । ब्राह्मण पुत्रस्ते
जातः । नीचैःकारम् । नीचैःकृत्य । नीचैः कृत्वाचष्टे । उच्चैर्नाम
प्रियमाख्येयम् ॥ ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी । किं तर्हि वृषक्षुच्चैः-
कारम् । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वाचष्टे । नीचैर्नामाप्रियमाख्ये-
यम् ॥ अयथेष्टाख्यान इति किम् । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । उच्चैः
कृत्वाचष्टे ॥ समासविकल्पार्थं त्वाग्रहणम् ॥

तिर्यच्यपवर्गे^(१) ॥ ४३ ॥

तिर्यक्शब्द उपपदे कृजो णम् भवति त्वा च । अपवर्गं गम्य-
माने । तिर्यक्कारं । तिर्यक्कृत्य । तिर्यक्कृत्वा गतः । परिसमाप्य^(२)
गत इत्यर्थः ॥ अपवर्गं इति किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः^(३) ॥

स्वाङ्गे तसि ॥ ४४ ॥

स्वाङ्गसंज्ञके^(४) तस्प्रत्ययान्त उपपदे कृजो णम् भवति ।
सुखतःकारम् । सुखतःकृत्य । सुखतः कृत्वास्ते ॥ स्वाङ्ग इति
किम् । सर्वतः कृत्वा गतः । अव्ययाधिकारान्मुखे तस्यतीति मुखतः
कृत्वा गत इति ॥

भुवस्तूष्णीमि च ॥ ४५ ॥

स्वाङ्गे तस्प्रत्ययान्ते तूष्णीमशब्दे चोपपदे भुवो धातोर्णम्

१ In Ch. this sūtra is a vārttika to 42.

२ समाप्य B.

३ A. adds (from Tril.) ऋजु कृत्वा गत इत्यर्थः.

४ स्वाङ्गसंज्ञे B.

भवति त्वा च ॥ मुखतोभावम् । मुखतोभूय । मुखतो भूत्वास्ते ॥
 तृष्णीभावम् । तृष्णीभूय । तृष्णी भूत्वास्ते ॥ कथं नानाकारं ।
 नानाकृत्य । नाना कृत्वा भुङ्क्ते ॥ विनाकारं । विनाकृत्य । विना
 कृत्वा गत इति क्रियाविशेषणमेव । नानां युक्तार्थत्वाद्वा समा-
 सः^(१) । नाना कृत्वा काष्ठानि गत इति सापेक्षत्वाच्च समासः ।
 एवं नानाभावम् । नानाभूय । नाना भूत्वास्ते ॥ विनाभावं । वि-
 नाभूय । विना भूत्वा गत इति ॥ तथा । अन्वग्भावम् । अन्व-
 गभूय । अन्वग् भूत्वास्ते । आनुकूल्य एव समासोऽभिधानात् ।
 तेनान्वग् भूत्वा तिष्ठति शत्रुः^(२) ॥

कर्तरि कृतः ॥ ४६ ॥

कृतञ्चकारः प्रत्ययाः कर्तरि^(३) वेदितव्याः । करोतीति कर्ता
 कारकः । पच । नन्दनः ॥ निराकाङ्क्षेषु वाक्येषु परिभाषेयं
 शेषभूता वा^(४) । ख्युट्करणेनाघ्रातत्वाद्^(५) न पाक्षिकी वृत्तिः ॥

भावकर्मणोः कृत्यक्तखलर्थाः^(६) ॥ ४७ ॥

पूर्वस्यापवादोऽद्यम् । भावे कर्मणि च कृत्याः क्तः खलर्थाश्च
 वेदितव्याः । शयितव्यं भवता । भोक्तव्यं ओदनो भवता । आसितं
 भवता । कृतः कटो भवता । ईषदाद्यंभवं^(७) भवता । ईषत्करः

१ नानाभूक्तार्थत्वात् समासो वा B.

४ B. om. वा.

२ Ch. adds here a sūtra answering
to P. III. 4, 65; cf. notes.

५ ख्युट्करणे B.; *नाघ्रातत्वाद् A.

६ *खलर्थाः Ch.

३ कर्तरि कारके A.; B. om. प्रत्ययाः

७ ईषदाद्यंभावं A

कटो भवता । ईषत्पानं भवता । ईषत्पानः सोमो भवता ॥ अर्था-
इकर्मकेभ्यो भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मणीति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ४८ ॥

आदिक्रियायां यः क्तो विहितः स कर्तरि कारके वेदितव्यो
यथाप्राप्तं च । प्रकृतः कटं भवान् । प्रकृतः कटो भवता । प्रसुप्तो
भवान् । प्रसुप्तं भवता । प्रशब्द आदिक्रियाद्योतकः । बहूनां क्रि-
याचक्षणानामादिक्रियाचक्षणे ऽतीत एव । भविष्यति कटे कटशब्द-
स्तादर्थ्यात् ॥

गत्यर्थाकर्मकस्त्रिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च
॥ ४९ ॥

गत्यर्थेभ्यो ऽकर्मकेभ्यः स्त्रिषादिभ्यश्च कर्तरि क्तो वेदितव्यः ।
चकाराद्^(१) यथाप्राप्तं च ॥ गतो यामं भवान् । प्राप्तो यामं
भवान् । गतो यामो भवता । प्राप्तो यामो भवता । गतमनेन ।
प्राप्तमनेन^(२) ॥ अकर्मकेभ्यः । श्रयितो भवान् । श्रयितं भवता ॥
स्त्रिषादयः सोपसर्गाः सकर्मकाः । स्त्रिष आसिङ्गनार्थः^(३) । आ-
सिष्टो गुरुं भवान् । आसिष्टो गुरुर्भवता ॥ अधिश्रयितः खट्वां
भवान् । अधिश्रयिता खट्वा भवता ॥ उपस्थितो गुरुं भवान् ।
उपस्थितो गुरुर्भवता ॥ उपाधितो गुरुं भवान् । उपाधितो गुरु-

१ Om. A.

३ आसिङ्गनार्थः A.

२ Om. B.

भवंता ॥ वस निवासार्थ एव^(१) । अनूषितो गुरुं भवान् । अनूषितो
गुरुर्भवता ॥ अनुजातो माणवको माणविकाम् । अनुजाता मा-
णविका माणवकेन ॥ आरूढो दृढं भवान् । आरूढो दृढो भव-
ता ॥ अनुजीर्णो दृषर्णी भवान् । अनुजीर्णा दृषणी भवता ॥

दाशगोम्री^(२) संप्रदाने ॥ ५० ॥

एतौ संप्रदाने निपात्येते ॥ दाश्ट दाने । दाशन्ते^(३) यस्मै
स दाशः । गां हन्ति यस्मा आगताय^(३) स गोम्री ऽतिथिः । नि-
पातनादष्टकी ॥ अर्घार्घा^(४) अलिगादय एव तद्योग्यतथा-
प्युच्यन्ते ॥

भीमादयो ऽपादाने ॥ ५१ ॥

एते निपात्यन्ते ऽपादाने । विभेत्यस्मादिति भीमः । एवं
भीमः ॥ चरुः । प्रस्कन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । क्षुवः ॥ एत
श्रीणादिका व्युत्पत्तिश्च^(५) यथाकथंचित् ॥

ताभ्यामन्यचोणादयः^(६) ॥ ५२ ॥

ताभ्यां संप्रदानापादानाभ्यामन्यच कारक उणादयो भ-
वन्ति । कृत्वादुणादयः कर्तरि प्राप्ताः कर्मादिष्वपि कथ्यन्ते ॥

१ Om. A.

२ दासगोम्री Ch.

३ दाशते० यस्मा अतिथये A.

४ अर्घार्घा B.

५ व्युत्पत्तिस्तु A.

६ ततोऽन्यचोणादयः Ch.

करोतीति काः । वातीति वायुः । कथ्यत इति कृषिः । तन्यत
इति तन्तुः ॥

क्तोऽधिकरणे ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः^(१) ॥ ५३ ॥

भ्रुवो निश्चलः स च क्रियाविशेषणम् । तस्य भावो ध्रौव्यम् ।
अचलात्मकक्रियात्मकत्वाद् ध्रौव्यार्था अकर्मका उच्यन्ते । प्रत्य-
वसानं भोजनम् ॥ ध्रौव्यार्थेभ्यो गत्यर्थेभ्यः प्रत्यवसानार्थेभ्यश्च क्तो
ऽधिकरणे वेदितव्यो यथाप्राप्तं च । इदमेषामासितम् । आसित-
मेभिः^(२) । आसितो भवान् ॥ इदमेषां यातम् । इह तैर्यातम् ।
ग्रामस्त्वेर्यातः । ग्रामं ते याताः ॥ अधिकरणं कर्मकर्ता च भोक्त-
मिति लिङ्गार्थमात्रे प्रथमैव ॥ इदमेषां भुक्तं पीतम् । इह तैर्भुक्त
ओदनः पीतं पयः । भोजनार्थात् कर्तर्यपि स्यादिति व्यवहितः
पाठः । कथं भुक्त्वा विप्राः पीता गाव इति । अन्यचापीति वच-
नात् । तद्योगाद् अर्शआदित्वाद्^(३) वा । देवसेद् दृष्टः संपन्नाः
शालय इति शालिहेतवः संपन्ना इत्यतीतता ॥

युवुष्मनाकान्ताः ॥ ५४ ॥

एषां स्थानेऽन अक अन्त इत्येत आदेशा भवन्ति यथासं-
ख्यम्^(४) । मन्दनः । पाचकः । गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । गण्डि-

१ क्तोऽधिकरणे च । ध्रौव्यगतिप्र-

त्यवहारार्थेभ्य इति वक्तव्यम्

Chaitr. vārttika to 52.

२ आसितमनेन B.

३ तद्योगादर्शआदित्वाद्वा B.

४ Om. A.

मण्डिजिनन्दिभ्यो^(१) झष् ॥ कथं भुज्युः । मृत्युः । भुजिमृङ्भ्यां
युक्त्युकावौणादिकस्य वज्रसत्तात् कृदधिकाराच्च ॥ ऊर्णाः स-
न्धस्य । ऊर्णायुः ॥

समासे भाविन्यनजः^(२) क्लो यप् ॥ ५५ ॥

नजो ऽन्यस्याव्ययस्य त्कान्तेनैव समासे भाविनि त्काप्रत्ययस्य
यबादेशो भवति । प्रणम्य । प्रदीव्य । आपृच्छ्य । अधीत्य । उपेत्य ॥
भाविग्रहणमुपदेशयवर्थमिति तेन पञ्चमोपधाप्रभृतीनां दीर्घा-
दिकं न स्यात् तो ऽन्तश्च स्यात्^(३) । खादकृत्य । कन्यामसंकृत्य ।
सत्कृत्य । असत्कृत्य । अन्तर्हृत्य । कणेहृत्य पयः पिबति । मनो-
हृत्य पयः पिबति । तावत्पिबति यावत्तृप्त इत्यर्थः ॥ पुरस्कृत्य ।
अस्तंकृत्य । अष्कृत्य । अष्कृत्य । अष्कृत्य । अदःकृत्य चि-
न्तयति । तिरोभूय । तिरस्कृत्य । उपाजेकृत्य । अन्वाजेकृत्य ।
साक्षात्कृत्य । मध्येकृत्य । पदेकृत्य । निवचनेकृत्य । उरसिकृत्य ।
मनसिकृत्य । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य । प्राध्वंकृत्य । उपनिषत्कृत्य ।
जीविकाकृत्य ॥ अनुकरणं च कृता भूषणादरानादरेष्वलं सद-
सत् । अग्रहणे ऽन्तर् । दप्तौ च कणेमनसी^(४) । पुरोऽस्तं च ।
अष्क् च गत्यर्थवदिभिः । अनुपदेशे ऽदस्^(५) । तिरोऽन्तर्धौ स
तिरस् । उपाजे ऽन्वाजे । साक्षात्प्रभृतीनि च कृजा वा । मध्ये पदे

१ मण्डिमण्डिभ्यां A.; cf. Kā. iv. 1,
37, Vṛitti.

२ भाविन्यनजः A. and orig. Ch.

३ पञ्चमोपधायाः प्रभृतीनां दीर्घा-
दयो न स्तुष्यो A.

४ करणेमनसी A.

५ गत्यर्थवन्निः । अनुदेशे A.

निवचने । अनत्याधान उरमिमनसी । नित्यं हस्ते पाणावुदाहे ।
बन्धने प्राध्वम् । उपनिषदौपम्ये जीविका च । पूर्वे समस्ताश्च ॥
समास इति किम् । तिरः कृत्वा । उपाजे कृत्वा ॥ अनञ्ज इति
किम् । अकृत्वा ॥ पर्युदासोऽयम् । तेन संसंख्याञ्च स्यात् । पर-
मकृत्वा ॥

चजोः कगौ धुङ्घानुबन्धयोः ॥ ५६ ॥

चजोः कगौ भवतः । धुटि घानुबन्धे च प्रत्यये परे । निमि-
त्तेन तु संबन्धस्याविवक्षितत्वाच्च यथासंख्यम् । पक्ता । भोक्ता ।
पाकः । भोगः ॥ ह्यः । भुग् इति नित्यमपि नलं बाधित्वाऽन्तर-
ङ्गत्वाच्च वर्गश्च किरस्ति ॥ अघानुबन्धे कृति व्यावृत्तिः स्यादिति
धुङ्घयणम् ॥

न्यङ्कादीनां हश्च घः ॥ ५७ ॥

न्यङ्कु । इत्येवमादीनां चजोः कगौ भवतः । हश्च घो भवति ॥
नावच्चेरः । न्यङ्कुः ॥ भृमृदृपरित्तरितनिमस्त्रिशीङ्भ्य उः ।
महुः ॥ प्रथिन्नदिभ्रस्त्रां संप्रसारणं सन्नोपश्च । भृगुः ॥ स्क्रायित-
स्त्रिवचीत्यादे^(१) रक् । तक्रम् । वक्रम् ॥ असुन् । उच्यतेऽस्मि-
न्निति । ओकः ॥ व्यतिषङ्गः । अवसर्गः । सन्जेः सृजेश्च ॥ पचा-
द्यश्च । अपाकः । मांसपाकः^(२) । कपोतपाकः । उल्लूकपाकः ।
कर्मण्यन् । दूरे पच्यते स्वयमेव । फले पच्यते स्वयमेव । पचा-

द्यच् । गणमिपातनादुपधाया दीर्घत्वं सप्तम्यास्त्राणुक् । दूरेपाकः ।
फलेपाकः । क्षणेपाक इति केचित् ॥ मेहतीत्यच् । मेघो जलद
एव ॥ अवदाघः । निदाघः ॥ अर्हतेः । अर्घः ॥ वज्रि संज्ञायाम् ।
अन्यत्रावदाघः । निदाघः । अर्हः ॥

न कवर्गादिप्रत्ययजाम् ॥ ५६ ॥

कवर्गादेर्भ्रजेरजेस्य चजोः कगौ न भवतः । कूजः । खर्जः ।
गर्जः । परित्राजः^(१) । उदाजः । आञ्जं घृतम्^(२) ॥
वक्षेर्गताविति वक्तव्यम्^(३) । वक्ष्यत इति वक्ष्यं गता वणिजः ।
गन्तव्यं गता इत्यर्थः ॥ गताविति किम् । वक्ष्यं काष्ठम् । वक्षिरत्र
कौटिखे ॥

ध्ययावश्यकै ॥ ५७ ॥

अवश्यंभावे गम्यमाने ध्यणि चजोः कगौ न भवतः । अवश्य-
पाच्यम् । अवश्यभोज्यम् ॥ आवश्यक इति किम् । पाच्य ओदनः ॥

प्रवचर्चिरुचियाचित्यजाम्^(४) ॥ ६० ॥

अनावश्यकार्थं वचनम् । एषां चजोः कगौ न भवतः । ध्यणि
परे । प्रवाच्यः पाठविशेषः । तद्वान् ग्रन्थोऽप्युच्यत इति शब्द्वि-

१ प्रत्राजः B.

२ अक्षघृतं B.

३ वक्षतेर्गती । is apparently a sūtra
in the Chaitr.; cf. P. vii. 3, 63.

४ प्रवचर्चिरुचियाचित्यजिभः and
Vārtt. त्वजेवेति वक्तव्यम् Ch. ;
[thus also P. vii. 3, 66, and
Vārtt.].

षयता ॥ चक्षुः स्तुती । अर्थः ॥ रोच्यः । चाच्यः । त्याज्यः ॥ कथं
शोच्यः । हेत्विनन्तत्वात् ॥

वचोऽशब्दे ॥ ६१ ॥

वचेर्घणि को न भवति । अशब्दविषये । वाच्यम् ॥ अशब्द
इति किम् । वाक्यं पदसमुदायः ॥ वक्रवाक्यरचनारमणीय इत्य-
पि स्यात् ॥

निप्राभ्यां युजः शक्ये ॥ ६२ ॥

निप्राभ्यां परस्पर^(१) युजः शक्येऽर्थे घणि गो न भवति । नि-
योक्तुं शक्यः^(१) । निघोज्यो भृत्यः । एवं प्रयोज्यः ॥ शक्य इति
किम् । नियोक्तुमर्हति । नियोग्यः । प्रयोग्यः प्रभुः ॥

भुजोऽन्ने ॥ ६३ ॥

भुजो भक्षेऽर्थे घणि गो न भवति । भोज्यमन्नम् । भोज्यं
पयः ॥ अन्न इति किम् । भोग्यः कम्बलः^(२) । भोग्या भूः ॥

भुजन्युज्जी पाणिरोगयोः ॥ ६४ ॥

भुजन्युज्जी घञ्ज्मी पाणिरोगयोरर्थयोर्यथासंख्यं निपा-
त्यते । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । न्युजितः श्रेतेऽस्मिन्निति
न्युजो रोगविशेषः ।^(३) व्यञ्जनाच्च [का० ४. ५. ८८] इति घञ् ॥
पाणिरोगयोरिति किम् । भोगः । न्युङ्गः । गले दोषध इव्यते ॥

१ निप्राभ्यां युजः ० शक्यं A.

३ रोगः । A.; ० व्यञ्जनाच्च घञ् । ० B.

२ कटः B.

दृग्दृशदृक्षेषु समानस्य सः ॥ ६५ ॥

समानस्य दृगादिषु सो भवति । वचनात् क्तिप्ठक्शकः ॥
 सदृक् । सदृशः । सदृक्षः ॥ योगविभागात् पक्षादिषु च । सपक्षः ।
 सज्योतिः । इत्यादि यथेष्टं समासः । पक्ष । ज्योतिः । जनपद ।
 रात्रि । नाभि । बन्धु । पत्नी ॥ रूपादौ वा । समानो रूपः ।
 सरूपः । रूप । नाम^(१) । गोच । स्थान । वर्ष । वयः^(२) । धर्म ।
 जातीय । उदर । उदर्य ॥ सन्नद्धाचारीति नित्यम् ॥

इदमी ॥ ६६ ॥

इदम् दृगादिष्वीर्भवति । ईदृक् । ईदृशः । ईदृक्षः ।
 अभेदबलात्^(३) सर्वस्य ॥

किम् की ॥ ६७ ॥

किम् दृगादिषु कीर्भवति । कीदृक् । कीदृशः । कीदृक्षः ॥
 इदं किं परिमाणमस्य । इयान् । कियान् । सद्यश्चाद्यत्वात् ॥

अदोऽमूः^(४) ॥ ६८ ॥

अदो दृगादिष्वमूर्भवति । अमूदृक् । अमूदृशः । अमू-
 दृक्षः ॥ केषिद् अमूकादृक् । अमूकादृशः । अमूकादृक्ष इति
 तदायत्न एव^(५) ॥

१ रूपनामनृत्तान् B.

२ वयसः.

३ अभेदवचनात् (!) B.

४ अदोऽमूः Ch.

५ तदायत्न एव Tril.

आ सर्वनाम्नः ॥ ६९ ॥

सर्वनाम्नो दृगादिव्या भवति । तादृक् । तादृशः । ता-
दृचः ॥ भवादृगित्यन्तरङ्गत्वान्नलोपः ॥ अन्यादृगिति सर्वनाम्न
इति वचनादन्यशब्दादपि दृशः क्तिप्ठक्शगिति ॥ यत्तदेतत्
परिमाणमस्य । यावान् । तावान् । एतावान् । इति सद्यश्चाद्य-
त्वात् । परिमाणे वन्तुबालं चेति ॥

विष्वग्देवयोश्चान्यस्वरादेरद्यञ्चतौ^(१) कौ ॥ ७० ॥

विष्वग्देवयोः^(१) सर्वनाम्नान्यस्वरादेरवयवस्याञ्चतौ क्ति-
बन्ने परेऽद्विरादेशो भवति । विष्वगञ्चतीति विष्वग्रङ् । देव-
ग्रङ् ॥ यग्रङ् । तग्रङ् । सर्वग्रङ् । अग्रङ् । अमुग्रङ् ॥

सहसंतिरसां सधिसमितिरयः ॥ ७१ ॥

एषां सध्नि समि तिरि । इत्येत आदेशा यथासंख्यं भवन्ति ।
अञ्चतौ क्तिबन्ने । सञ्चाञ्चतीति सध्रङ् । समञ्चतीति सम्यङ् । ति-
रोऽञ्चतीति तिर्यङ् ॥

रुहेर्धो वा ॥ ७२ ॥

रुहेर्धो भवन्ति वा कौ परे । विरोहतीति वीरुत् । वीरुधौ ।
वीरुट् । वीरुहौ । वेर्द्धस्वस्य दीर्घता ॥ व्यवस्थितविभाषया विपूर्व-
स्यैव । तेन भूरुट् । भूरुहौ ॥

मो नो धातोः ॥ ७३ ॥

धातोर्मकारस्य नकारो^(१) भवति क्त्वी परे । शमु । प्रशान् ॥
तमु । प्रतान् ॥ नो ऽदन्त इत्यस्य च लोपः । क्त्वी स्थानिवद्भावा-
सिद्धान्तनकारस्य नलोपो न स्यात् ॥ धातुपक्षं वानिष्टत्वर्यम् ॥

वमोश्च ॥ ७४ ॥

वमोश्च परयोर्धातोर्मो नो भवति । जगन्वान् । गन्मा ।
सर्वधातुभ्यो मन् ॥

स्वरे धातुरनात् ॥ ७५ ॥

नकारान्तः खरे परे धातुरेव भवति । अनात् । आकारो^(२)
न निवर्तत इत्यर्थः । प्रशामौ । प्रतामौ । जग्मुषः । जग्मुषी ॥
तदाश्रित एव खरे । तेन प्रशानचेति ॥ खर इति किम् । प्रशा-
न्म्याम् ॥ ये चेच्छते । प्रशाममिच्छति । प्रशाम्यति । प्रशामे^(३)
हितम् । प्रशाम्यम् ॥

अर्तीण्घसैकस्वरातामिड् वन्सौ ॥ ७६ ॥

अर्तीण्घसैकस्वरादन्तानामेव वन्साविड् भवत्यादिः ॥ स्था-
दिनियमेन परोच्चावद्भावादित् सिद्धो नियम्यते [का० ३. ७. ३५] ॥
आरिवान् । ईयिवान् । जच्चिवान् । आदिवान् । पेच्चिवान् ।
ददिवान् । पपिवान् ॥ दरिद्रांचकृवानित्यामा भाव्यम् ॥ अर्त्या-

१ नो A.
२ आरो A.

३ प्रशामो A. [अनात् viz. not प्रश-
मौ].

दिग्रहणादेव^(१) वन्धौ द्विर्वचने सत्येकस्वरा गृहीतव्या नैकत्वं
वचनादिणः^(२) ॥ एषामिति किम् । बभञ्जान् । जजागर्वाण् ॥

गमहनविदविशदृशां वा ॥ ७७ ॥

अप्राप्ते विभाषेयम्^(३) । एषां वन्धाविद् वा भवति । जग्मि-
वान् । जगम्वान् । जघ्मिवान् । जघम्वान् । विविदिवान् । विवि-
द्वान् । बज्जभिः सविकरणैः^(४) साहचर्यान्नाभार्थस्य विदेर्यहणम् ॥
विविशिवान् ॥ विविश्वान् । ददृशिवान् । ददृश्वान् ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च^(५) ॥ ७८ ॥

एते निपात्यन्ते ।

द्विर्वचनमनिद्वत्वं च सहेर्दीर्घो मिहरेरपि ।

ठत्वं च खलु तन्मत्वात् सर्वाणि वचनानि च ॥

न श्चुवर्णवृतां कानुबन्धे ॥ ७९ ॥

अयतेस्वर्णान्तस्य वृज्जट्ठोर्ध्वकारान्तस्य च कानुबन्धे सा-
र्वधातुके नेङ् भवति । श्रितः । श्रितवान् । श्रिता ॥ युतः । युत-
वान् । युता ॥ रुतः । रुतवान् । रुता ॥ लूनः । लूनवान् । लूता ॥
वृतः । वृतवान् । वृता ॥ कीर्णः । कीर्णवान् । कीर्त्ता ॥ वचनाद्
विकृते^(६)ऽपि स्यात् । श्लोश्रितः । श्लोश्रुवित इति सिद्धये ॥

१ अर्थादिग्रहणेनैव A.

२ वचनदिणः B.

३ विभाषायां B.

४ सविकरणे B.

५ मिढ्वांश्च B.

६ वचनादिविकृते B.

एकस्वरमनुवर्तयन्त्ये । तेषाम् ऊर्णोर्तेर्वक्तव्यमेव । प्रोर्णुतः ।
प्रोर्णुतवान् ॥

घोषवत्स्योश्च कृति ॥ ८० ॥

घोषवति तौ च कृतसंज्ञके नेङ् भवति । ईश्वरः । दीप्रः ।
शर्मा । दीप्तिः । जागर्तिः । बुद्धिः ॥ तिक् च । तन्तिः । सन्तिः ॥
कथं निगृहीतिः । निपठितिः । निक्षुचितिः । आलोचितिः । उप-
स्थितिः । मण्डूकमुतिवाधिकाराद् यद्वादेरिङ् भवति ॥ अप-
चितिरिति पूजायां निष्कृतौ च ॥ कथं शस्त्रम् । आगमस्यानित्य-
त्वात् ॥ पत्रमिति युग्यं पत्रे [का० ४. २. ३२] इति वचनात् ॥

वेषुसहलुभरूपरिषां ति^(१) ॥ ८१ ॥

एषां तकारादावसार्वधातुक इङ् भवति वा^(२) । एष्टा ।
एषिता ॥ सोढा । सहिता ॥ लोभ्या । लोभिता ॥ रोष्टा । रोषि-
ता ॥ रेष्टा । रेषिता ॥ उदनुबन्धः किम् । इष गतौ । आभीक्ष्य
एषिता नित्यम् ॥

रधादिभ्यश्च^(३) ॥ ८२ ॥

तीति न वर्तते पृथग्वचनात् ॥ टानुबन्धसिक्काद् रधादिभ्यश्च
परस्यासार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरिङ् भवति वा^(४) ।

१ वेषुसहलुभविशेषास्ति । Ch.

२ नेङ् भवति वा B.; वा प्राप्ते वि-
भाषा । एष्टा° A.

३ Ch. om. sūtras 82 and 83, but has

the following after 90: उदनु-
बन्धरधादिभ्यः सूक्तम् ।

४ नेङ् भवति वा B.; A. om. वा.

रत्न्यति । रन्ध्रयति ॥ नङ्गयति । नग्नियति ॥ आट्टत्करणं रधा-
दिः । ररन्ध्रिव । ररन्ध्रिम^(१) । इति स्त्रादिनियमान्नित्यमिद् ॥

स्वरतिसूतिसूयत्यूदनुबन्धात्^(२) ॥ ८३ ॥

स्वरतेः सूतेः सूयतेऽदनुबन्धाच्च परस्मात्सर्वधातुकस्य व्य-
ञ्जनादेरयकारादेरादिरिङ् भवति वा । स्वरता । स्वरिता ॥
सोता । सविता ॥ सुवतेस्तु नित्यम् । सविता ॥ निगोढा ।
निगूढिता ॥ विधोता । विधवितेति धुञ्जा धूञ्जा च सिद्धम् ॥
स्वरित्यतीति परत्वादिकस्यो न स्याद् व्यवस्थितवाच्यतात् ॥
तथा स्त्रुस्त्रुङोश्च कानुबन्धे नित्यं स्यात् । स्त्रुत्वा । सूत्रेति ॥ अप-
तिनिष्कषोरिति [का० ४. ६. ८०] वचनाद्^(३) निष्कषोर्वेङ्क्षीति
गम्यते ॥ असर्वधातुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरिति निष्कोष्टा ।
निष्कोषिता ॥

उदनुबन्धपूक्षिणां^(४) क्ति ॥ ८४ ॥

उदनुबन्धात् पुवः क्लिशस्य^(५) क्तीङ् भवति वा । शमु । शा-
न्त्वा । शमित्वा ॥ पूङ् पूञ् वा । पूत्वा । पवित्वा ॥ क्लिष्टा । क्लिशित्वा ॥
उदनुबन्धस्य क्लिशस्य^(६) प्राप्ते विभाषा । पुवः कानुबन्धेऽप्राप्त
एव^(६) ॥

१ ररम A.

२ See note 3 on preceding page.

३ प्रतिषेधात् B.

४ उदनुबन्धपूक्षिणां Ch.

५ क्लिशस्य A.

६ क्लिशस्य ०एवेति । B.

जृम्भश्चोरिद् ॥ ८५ ॥

जृम्भसिभ्यां स्त्रीङ् भवति । जरित्वा । जरीत्वा^(१) । जृम्भित्वा ॥
साचणिकत्वाद् जृम्भ जीर्त्वा । जृम्भेर्वचनाक्षित्यमिति ॥ पुनरि-
ङ्ग्रहणमुत्तरत्र वानिष्टत्वर्यम्^(२) ॥

लुभो विमोहने^(३) ॥ ८६ ॥

विमोहने लुभः स्त्रीङ् भवति । लुभित्वा ॥ गार्ह्ये तु । लुम्भ्वा ।
लुभित्वा ॥

लुधिवसोश्च^(४) ॥ ८७ ॥

चकारेण लुभो विमोहने इत्यनुकृत्यत उत्तरार्थम् । लुधि-
वसोश्च^(५) स्त्रीङ् भवति । लुधित्वा । लुधित्वा । प्रतिषेधबाधकमि-
दम् ॥

निष्ठायां च ॥ ८८ ॥

लुधिवसिभ्यां विमोहने लुभश्च निष्ठायामिङ् भवति^(५) ।
लुधितः । लुधितवान् । लुधितः । लुधितवान् । लुभितः । लुभि-
तवान् ॥ गार्ह्ये व्यावृत्त्या विभाषापि बाध्यते । लुम्भः । लुम्भवान् ॥

पूक्लिशोर्वा^(६) ॥ ८९ ॥

पुवः क्लिशश्च निष्ठायामिङ् भवति वा । पवितः । पवितवान् ।

१ °भवति वा । जरित्वा जीर्त्वा A.

२ °उत्तरत्रमिद्व्यर्थम् B.

३ Chaitr. om. this sūtra.

४ लुधिवसोश्च Ch.

५ B. om. from लुधिवसोश्च स्त्रीङ्
to लुभश्च निष्ठायामिङ् भवति.

६ पूक्लिशोर्वा Ch.

पूतः । पूतवान् ॥ क्लिप्तः क्लिप्तः । क्लिप्तितः । क्लिप्तितवान् । क्लिष्टः ।
क्लिष्टवान् ॥

न डीश्वीदनुबन्धवेटामपतिनिष्कुषोः^(१) ॥ ९० ॥

एभ्यो धातुभ्यः पतिनिष्कुषवर्जितेभ्यो^(२) निष्ठायां नेङ् भ-
वति । उड्डीनः । उड्डीनवान् ॥ डूढनः । डूढनवान् ॥ दीपी । दीप्तः ।
दीप्तवान् ॥ ओखल्ली । खग्नः । खग्नवान् ॥ खखेरोदनुबन्धवखा-
दिङभावे नत्वं स्याच्चेद् ईदनुबन्धः किम् । सविकल्पकं वा ज्ञापकं
स्यादिति । तथा डी श्वी च कर्तव्यौ ॥ विकल्पेष्टां च । गुह्यः । गूढः ।
गूढवान् ॥ ग्रमु । ग्रान्तः । ग्रान्तवान् ॥ अपतिनिष्कुषोरिति किम् ।
पतितः । पतितवान्^(३) । निष्कुषितः । निष्कुषितवान् ॥ कथं द-
रिद्रितः । दरिद्रितवान् । एकस्वरो ऽ च स्मर्तव्यः । अपतिनि-
ष्कुषोरिति पर्युदासाद् वा^(४) ॥

आदनुबन्धाच्च ॥ ९१ ॥

आदनुबन्धाच्च धातोर्निष्ठायां^(५) नेङ् भवति । जिमिदा ।
मिन्नः । मिन्नवान् ॥ जिष्मिदा । जिष्मः । जिष्मवान् ॥ चकारो
ऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन जपिवमिभ्यां वा^(६) । जप्तः । जपितः ।
वान्तः । वमितः ॥ व्याङ्भ्यां ञ्सः^(६) । विञ्सस्तः । विञ्ससितः ।

१ °वेटामपतिनिष्कुषोः । Ch.

५ B. adds परतो.

२ पतिनिष्कुषिवर्जितेभ्यो B.

६ In Ch. जपिवमिभ्यां चेति वक्त-
व्यम् and व्याङ्ः ञ्स इति° are
vārttikas to 92.

३ अपतिनिष्कुषोरिति किं विदितः
विदितवान् Ch.

४ For another sūtra in Ch. see p.
449, note 3.

आश्वस्तः । आश्वसितः ॥ कर्तरि कर्मणि चाद्यं प्रतिषेधः । भावा-
दिकर्मणोर्वेति वक्ष्यति ॥

भावादिकर्मणोर्वा ॥ ९२ ॥

आदनुबन्धाद्धातोर्भाव आदिक्रियायां च निष्ठायाभिङ्
भवति वा । मिश्रं मेदितमनेन । प्रमिश्रः प्रमेदितो भवान्^(१) ।
वेदत्वात् सिद्धो^(२) योगविभागो ज्ञापयति यदर्थस्य विभाषा त-
दर्थस्यैव^(३) प्रतिषेध इति । तेन गमहनविदविशङ्कशां वा [का०
४. ६. ७७] इति साहचर्यान्नाभार्थस्य विदेर्यहणे ज्ञानार्थस्य प्रति-
षेधो न स्यात् । विदितः । विदितवान् ॥

सुभिवाहिस्वनिध्वनिफणिकषिघुषां^(४) क्ते नेङ् मन्य-
भृशमनस्तमोऽनायासकृच्छ्राविशब्दनेषु^(५) ॥ ९३ ॥

एभ्यो मन्यादिस्वर्थेषु क्ते नेङ् भवति यथासंख्यम् । सुभ्यो
मन्यः । चक्षितो मन्य इत्यर्थः । मन्य इति द्रवद्रव्यालोडिताः^(६)
सक्तव उच्यन्ते ॥ वाह प्रयत्ने । वाढं श्रमम् । अचादृत्त्यातिशयो
ऽभ्युपगमस्य गृह्यते । न तु ग्रीष्मार्थः ॥ खान्तं मनः । वाह्येष्ववि-
क्षिप्तमित्यर्थः^(७) ॥ ध्वान्तं तमः ॥ फण गतौ । फाष्टम् । अना-

१ भवता A.

२ सिद्धे B.

३ यदर्थस्यैव विकल्पसादर्थस्य B.

४ *कषिघुषां Ch.

५ मन्वभृशमनं Ch.; *तमोनाया-

साकृच्छ्रा° A.; *तमोऽनयोः

सकृष्ठाविशब्दनेषु B.

६ द्रवद्रव्यालोडिताः B.

७ वाह्येष्वविवक्षितं A.

वासनिर्घातत्वात् सद्यो भिषजोद्धृतौषधं द्रवद्रव्यमेवेत्यते ॥ कष
 शिष । कष्टोऽग्निः । कष्टः पर्वतः । कष्टहेतुत्वात् कष्टं गहनम-
 युच्यते । कष्टं दःखम् । सति मुख्ये गौणेऽप्यभिधानम् ॥ घुषि-
 रशब्द इति भवादौ । घुष्टा रज्जुः । घुष्टं शरीरम् । घुषिरविश-
 ब्दन इति चुरादौ विशब्दने तु स्यादिद् । अवघुषितं वाक्यमाह ।
 विशब्दन इति प्रतिषेधाच्चुरादाविन् स्याद् विभाषयेति तेनेदं सि-
 द्धम् । महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्पमानवाः । अनेकार्थत्वाद्
 भौवादिक एव वा विशब्दनेऽपि । स्वाभिप्रायं शब्देनाविष्कृतवन्त
 इत्यर्थः ॥ मन्यादिध्विति किम् । जुभितः । वाहितः । खनितः ।
 ध्वनितः । फणितः । कवितः । घुषितः^(१) ॥ तथा भिक्षाधिकरणे
 ऽपि । जुभितं मन्येन । वाहितं भृशेन । खनितं मनसा । ध्वनितं
 तमसा । फणितमनायासेन । कवितं कष्टेण । घुषितं शरीरेण ॥
 कथम् उद्घुष्टं कोकिलयेति प्रकृत्यर्थविशेषणात् ॥ कथं जुब्धः स-
 मुद्र इत्युपमानाद्भविष्यति ॥

लमसिष्टविरिब्धः सक्ताविस्पष्टस्वरेषु^(२) ॥ ९४ ॥

सग्रादयः क्लान्ताः सक्तादिध्वर्षेषु^(३) यथासंख्यं निपात्यन्ते ।
 लगे । सग्नं सक्ताम्^(४) । सगितमन्यत् ॥ स्नेह । सिष्टम् अविस्-
 टम् । स्नेहितमन्यत् ॥ रेष्ट । विरिब्धः खरः । खरो ध्वनिरच ।

१ संघुषितः B.

३ शक्तादि० A. B. Ch.

२ शक्तवि० A.; शक्तावि० Ch.; ०वि-

४ शक्त A. Ch.

स्पष्ट० A. Ch.

विरिभितमन्यत् । अन्ये तु विरिभितमिति प्रत्युदाहरन्ति रिभिं
सौचं धातुं मत्वेति ॥ दृष्टो विशस्तः । दृष्टेरादनुबन्धात् । शसो-
स्योदनुबन्धाद् वेडिति प्रतिषेधः प्रागल्भ्य एव दृढः । अन्यो ध-
र्षितः । विशसित इत्यभिधानाञ्चञोऽनित्यत्वाद् वा ॥

परिवृढदृढौ प्रभुबलवतोः^(१) ॥ ८५ ॥

एतौ प्रभुबलवतोरर्थयोर्यथासंख्यं निपात्येते । परिपूर्वस्य
दृष्टेरिङ्भावो नलोपस्य । तथा दृष्टेस्य । दृष्टदृष्टौ प्रकृत्यन्तरे
तयोरपीत्येके^(२) । परिवृढः प्रभुः । दृढो बलवान् । खूलो
ऽपि^(३) । दृढो बलवानेवाभिधीयते ॥ कथं परिवृढस्य गतः ।
परिवृढादिन् समासाभावाद् यच् न स्यात् । सत्यम् । तत्करो-
तीति^(४) सिद्धे संधामयुद्ध इति गणपाठो^(५) ज्ञापयति । नाममा-
चादिन् ॥ अपचायितः । अपचित इति चायिना चिञा च^(६)
पूजावृत्तिना सिद्धम् ॥ कथं वृत्तं पारायणं^(७) विप्रेण । वृत्तौ
गुणश्चास्त्रेणेति । अन्तर्भूतेऽनर्थवृत्तेर्भविष्यति^(८) । इदमन्तस्यापि ।
वर्तितो गुणोऽनेनेति भवितव्यमिति मतम्^(९) । अन्ये विनो^(१०)
ऽध्ययने वृत्तमिति निपातयन्ति ॥

१ प्रभुबलवतोः in text and com. A.

२ प्रकृत्यन्तरी तयोरित्यन्वे B.

३ Ch. has a vārttika खूलो चेति व-
क्तव्यम्.

४ B. om. तत्.

५ Om. A.

६ प्रपचितं चिञोतिना च B.; in

Ch. अपचित इत्युपसंख्यानं क-
र्तव्यं is vārtt. on 100.

७ पारायणं A.

८ वृत्तेर्वृत्तेर्भविष्यति B.

९ मर्त वरद्वे: Tril.; वृत्तौ ऽध्य-
यने is vārtt. in Ch. on 100.

१० अन्ये इणो A. (P. VII. 2, 26.)

संनिविभ्योऽर्देः ॥ ९६ ॥

संनिविभ्यः परस्यार्दतेः क्ते नेङ् भवति । समर्षः । न्यर्षः ।
व्यर्षः ॥ निष्ठायामनिपातेष्वित्यन्ये ॥

सामीप्येऽभेः ॥ ९७ ॥

अभेः परस्यार्दतेः क्ते नेङ् भवति सामीप्येऽर्थे । अभ्यर्षा सेना ।
सामीप्य इत्यर्थः^(१) ॥ अनतिदूर इत्येकेऽभिधानात् ॥

वा रूप्यमत्वरसंघुषास्वनाम्^(२) ॥ ९८ ॥

एभ्यः क्ते नेङ्^(३) भवति वा । इष्टः । इषितः । वेषुसहस्रभ-
रुषेत्यादिना वेदत्वात् प्रतिषेधः प्राप्तः ॥ अम गतौ न त्वम रोग
इत्यन्तत्वात् । अभ्यान्तः । अभ्यमितः ॥ त्वर्णः । त्वरितः । आदनु-
बन्धाच्चेति प्रतिषेधः प्राप्तः ॥ संघुष्टं । संघुषितं वाक्यमाह ॥ संघु-
ष्टौ । संघुषितौ दम्भौ ॥ संपूर्वो घुषिरविशब्दनेऽपि परत्वादयमेव ॥
आङ्पूर्वस्य स्वन । आस्वान्तः । आस्वनितो मृदङ्गः । आस्वान्तं ।
आस्वनितं मनः । परत्वात्मनोऽभिधानेऽप्ययमेव ॥

हृषेलोमसु ॥ ९९ ॥

लोमसु वर्तमानाद् हृषेः क्ते नेङ् भवति वा । हृष्टानि ।
हृषितानि लोमानि ॥ हृष्टं । हृषितं लोमभिः ॥ हृष्टाः । हृषिताः
केशाः ॥ हृषु आलीक्य इत्युदनुबन्धत्वाद्^(४) निष्ठायामनिट् ॥ हृष

१ समीपित्वर्थः B.

३ क्ते इङ् A.

२ अस for अम Ch. [अभ्यस्यः । अ-
भ्यसितः].

४ इत्युदनु° B.; इत्यस्य तदनु° A.

तुष्टावित्ययं तु शब्दः । उभयोरपि विभाषेयम् ॥ लोमान्यङ्गजानि
मूर्धजानि च गृह्यन्ते । यथा लोम नखं स्यूद्धा शौचं कर्तव्यमिति ॥
इषिर्लोमसु वर्तमानो लोमकर्तक एव ॥ लोमस्त्विति किम् । इष्ट-
म्हान्न इत्यस्तीकार्थस्य^(१) । इषितम्हान्न इति तुष्टार्थस्य ॥ लो-
मस्त्वित्युपलक्षणं विस्मयप्रतिघातयोर्वा स्यात्^(२) । इष्टो इषित-
म्हान्नः । विस्मित इत्यर्थः ॥ इष्टा इषिता दन्ताः । प्रतिघता
इत्यर्थः ॥

दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्राप्तेनन्ताः^(३) ॥ १०० ॥

एत इनन्ता वा निपात्यन्ते^(४) । दान्तः । दमितः ॥ शान्तः ।
शमितः ॥ पूरी दैवादिकस्यौरादिकस्य । पूर्णः । पूरितः ॥ दसु ।
दस्तः । दासितः^(५) ॥ स्पष्टः । स्पष्टितः^(६) ॥ छदः छदः संवरणे ।
छन्नः । छादितः^(६) ॥ मारणतोषणनिग्रामनेषु ज्ञा मानुबन्धस्य ।
ज्ञप्तः । ज्ञपितः । इट्प्रतिषेध इतो लुग् निपात्यते । ज्ञपेर्वेत्त्वाद्
नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते ॥

रान्निष्ठातो नोऽपृमूर्द्धिमदिष्याध्याभ्यः^(७) ॥ १०१ ॥

रेफात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति । न तु पृमूर्द्धि-

१ इष्ट एवेत्यास्तीकार्थस्य B.

४ A. om. वा.

२ विस्मितप्रतिघातयोरिति वक्तव्यम्
Ch. (P. VII. 2, 20, V.)

५ इष्टः दंशितः Ch.

६ स्पष्टितः° छदितः Ch.

३ वा दान्तशान्तपूर्णदष्टस्पष्टच्छन्न-
ज्ञाः ॥ Ch.

७ °स्वाध्यः Ch.

मदिख्याध्याभ्यः । ग्रीर्णः । ग्रीर्णवान् ॥ गुरी । अवगूर्णः । अवगूर्ण-
वान्^(१) ॥ यदि रश्नुतिरपि स्यात्कृतमिति न नत्वम् चकारावय-
वेन व्यवधानात् । चरितमित्यच निष्ठावयवेनेटा व्यवधानात् ।
कृतस्यापत्यं कार्त्तिरित्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति ॥ प्रतिषेधः
किम् । पू । पूर्तः ॥ मूर्छा । मूर्तः ॥ मदिख्याध्याभ्यः पराभ्यां
प्राप्ते^(२) । मत्तः । ख्यातः । ध्यातः ॥

दाद् दस्य च ॥ १०२ ॥

दकारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति दकारस्य
च^(३) । मिन्नः । मिन्नवान् ॥

आतोऽन्तःस्थासंयुक्तात् ॥ १०३ ॥

अन्तःस्थासंयुक्तादाकारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भ-
वति । स्नानः । स्नानवान् । विश्राणः । विश्राणवान् । स्नानः ।
स्नानवान् ॥ धात्वधिकात् । निर्यातः । निर्यातवान् ॥

त्वाद्योदनुबन्धाश्च ॥ १०४ ॥

लूजादिभ्य ओदनुबन्धेभ्यश्च परस्य निष्ठातकारस्य नकारो
भवति । लूज् । लूनः । लूनवान् ॥ ज्या । जीनः । जीनवान् ॥
रजो । रज्जः । रज्जवान् ॥ भुजो । भुज्जः । भुज्जवान् ॥ खादय
ओदनुबन्धाः । षूङ् प्राणिप्रसवे । सूजः । सूजवान् ॥ दूङ् । दूनः ।

१ गुरा गूर्णः गूर्णवान् B.

३ दस्य च नो भवति B.

२ परः प्राप्तिः B.

दूनवान् । गणकृतस्यामित्यत्वात् ॥ पूजो नाशे । पूना यवाः ।
 विनष्टा इत्यर्थः । नाश इति किम् । पूतं धान्यम् । कम्पितमि-
 त्यर्थः ॥ दुम्बोर्दीर्घस्य । विदूनः । विदूनवान् । विगूनः । विगून-
 वान् ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ॥ ऋत्वादिभ्यश्च^(१) ज्ञेः । की-
 र्णिः । गीर्णिः । लूनिः । पूनिः । धूनिः ॥ स्त्री चेति यावद्वादिस्ततो^(२)
 वृत्तकरणात् ॥ हाज्याम्बाभ्यश्च । हानिः । ज्यानिः । स्त्रानिः ॥

ब्रश्चेः क च^(३) ॥ १०५ ॥

ब्रश्चेः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति कादेशस्यान्ते ।
 ब्रश्चेरेव श्रुतत्वाच्छोपधस्य ब्रश्चेर्ध्व्यन्तस्योपे सति षत्वबाधकं कत्वं
 स्यात् । वृक्णः । वृक्णवान् ॥

क्षेर्दीर्घात् ॥ १०६ ॥

दीर्घान्तात् परस्य चेर्निष्ठातकारस्य^(४) नकारो भवति ।
 क्षीणः । क्षीणवान् ॥ दीर्घादिति किम् । क्षितायुर्जास्त्रः । क्षित-
 कस्तपस्वी ॥

श्रयोऽस्पर्शे ॥ १०७ ॥

अस्पर्शे वर्तमानाच्छायतेर्निष्ठातकारस्य नकारो भवति ।
 शीनं घृतम् । शीनवद्घृतम् ॥ अस्पर्श इति प्रसज्योऽयं नञ् । शीतं

१ A. om. ऋ.

३ *कश्च Ch. [read ब्रश्चः?]

२ स्त्री चेति B.; *यवत्वादिः ततो

४ दीर्घात् चेर्नि B.

A.

जलम् । गुणभूतोऽपि स्पर्शो नत्वप्रतिषेधस्य संप्रसारणस्य च निमित्तम् । न तु रोगे । तेन प्रतिशीनमिति नत्वं भवत्येव ॥

अनपादानेऽन्वेः^(१) ॥ १०८ ॥

अनपादाने वर्तमानादङ्घतेः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति । समक्रः । समक्रवान् । संसक्त^(२) इत्यर्थः ॥ अनपादान इति किम् । उदक्तमुदकम् । कूपादुद्धृतमित्यर्थः ॥ व्यक्तमित्यन्वे रूपम् ॥ अङ्घितः । अङ्घितवानिति । दृष्टा व्यवहितत्वात् । पूजयामङ्घतेरिङ्भावो नलोपस्य नेष्यते ॥

अविजिगीषायां दिवः^(३) ॥ १०९ ॥

अविजिगीषायां वर्तमानाद् दिवः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति । आद्यूनः । आद्यूनवान् ॥ अविजिगीषायामिति किम् । द्यूतं वर्तते । विजिगीषया अक्षपातः क्रियते ॥ सिनोतेः कर्मकर्तरि यासे^(४) वक्तव्यम् । सिनो यासः^(४) स्वयमेव । बद्ध इत्यर्थः^(५) ॥

ह्रीघ्राचोन्दनुदविन्दां वा^(६) ॥ ११० ॥

एभ्यः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति वा । ह्रीणः । ह्रीणवान् । ह्रीतः । ह्रीतवान् ॥ घ्राणः । घ्राणवान् । घ्रातः । घ्रात-

१ अक्षोऽनपादाने । Ch.

२ संसक्त A

३ दिवोऽविजिगीषायां Ch.

४ यासे० यासः A. B.

५ बद्ध इत्यर्थः A.

६ ०विदात्या Ch.

वान् ॥ चाणः । चाणवान् । चातः । चातवान् ॥ उन्दी । समुन्नः ।
समुन्नवान् । समुन्नः । समुन्नवान् ॥ मुद । मुन्नः । मुन्नवान् ।
मुन्नः । मुन्नवान् ॥ विद विचारे । विन्नः । विन्नवान् । विन्नः ।
वित्तवान् ॥ व्यवस्थितविभाषया नित्यं संज्ञायाम्^(१) । देवचातः ॥
तथा ।

विचारार्धादिभाषैव ज्ञानार्थान्नित्यमिदं यतः ।

भोगादन्यत्र ज्ञाभार्थात्सत्तार्थाच्च विदेः सदा ॥

क्षैष्णुषिपचां मकवाः ॥ १११ ॥

एभ्यस्त्रिभ्यो यथासंख्यं निष्ठातकारस्य मकवा भवन्ति ।
क्षामः । क्षामवान् ॥ शुष्कः । शुष्कवान् ॥ पक्कः । पक्कवान् ॥
द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये यो विधिः स नित्य एव^(२) ॥

वा प्रस्त्यो मः^(३) ॥ ११२ ॥

प्रपूर्वस्य स्थायतेर्वा निष्ठातकारस्य मकारो भवति । प्रस्तीमः ।
प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । मत्वान्नित्यं संप्रसारणम् ॥

निर्वाणो ऽवाते ॥ ११३ ॥

निर्वाण इति निपात्यते वातविषयस्येद्वात्वर्थो न भवति ।
निर्वाणो ऽग्निः । दीप्युपरमे वर्तते ॥ निर्वाणो भिक्षुः । रागादि-

१ B. om. संज्ञायाम्.

२ मध्ये विधिर्नित्यः । B.

३ In Ch. प्रस्त्यो मो वा स्थात्° is a
vārtt. on 111.

प्रशमनेऽच ॥ अवात इति किम् । निर्वातो वातः । विरोधेऽच ॥
कथं निर्वाणो दीपो वातेन । अच वातः करणं^(१) न त्वाधारः ।
निर्वातं वातेनेति भावेऽपि वात एव कर्ता ॥

भित्तर्णवित्ताः शकलाधमर्णभोगेषु^(२) ॥ ११४ ॥

भित्तादयः क्लान्ताः शकलादिष्वर्थेषु यथासंख्यं निपात्यन्ते ।
भित्तं शकलमिति पर्यायः ॥ च गतौ । चणं शोध्यम् । चणे
ऽधमोऽधमर्णः । तद्विषये निपातनम् ॥ अधमर्णग्रहणं क्लान्त-
रादिविनियमोपसङ्गणं^(३) तेनोत्तमर्णविषयेऽपि स्यात् ॥ विदुः ।
वित्तं ब्रूयम् । भुज्यत इति भोग उच्यते । वित्तमिव वित्तमित्युप-
सारात् प्रतीतेऽप्यभिधीयते^(४) ॥

अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोस्त्राघाः^(५) ॥ ११५ ॥

एते क्लान्ता निपात्यन्ते न चेदुपसर्गात्परे भवन्ति । दक्ष त्रि-
फला विशरणे निष्ठातकारस्य सत्वम् । फुल्लः ॥ क्लवन्तोरपि सत्व-
मिच्छन्त्यन्ते^(६) । फुल्लवान् ॥ जीवृक्षशिश्यामुत्पूर्वाच्च^(७) स्त्राघेः
परस्मैव निष्ठातकारस्यैव लोप इडभावश्च । जीवः । क्षयः ।
उस्त्राघः ॥ अनुपसर्गादिति किम् । प्रफुल्लतः । प्रक्षीबितः । प्रक्ष-
यितः । प्रोस्त्राघितः ॥ कथं संप्रफुल्लः । उत्प्रफुल्लः । फुल्ल विकसने^(८)

१ वातकरणं A.

२ भोगेषु Ch.

३ क्लान्तरादयविनि० A. B.

४ Ch. has the vārtt. प्रत्यये चेति

य०

५ फुल्लक्षीवक्षयस्त्रोस्त्राघाः । Ch.

[खल्लः; प्रखल्लितः]

६ सत्वमित्येके B.

७ जीवृक्षशिश्या० A.

८ विकसने B.

ऽचा सिद्धम् ॥ परिक्रय इति केन सिद्धम् । वचनं तु रूपान्तरं
स्यादिति ॥

अवर्णादूटो वृद्धिः^(१) ॥ ११६ ॥

धातोर्धातोर्वा ऽवर्णात्परस्योटो वृद्धिर्भवति ॥ शव । शीः ।
शावी । शवः ॥ धावु^(२) । धीतः । धीतवान् ॥ अवनम् । ऊतिः ॥
पटोतिः ॥ जनाभवति । जनौः । जनावौ ॥ ऊट इति किम् ।
अद्योढा । कद्योढा ॥ औरिति सिद्धे वृद्धिग्रहणं मङ्गलार्थम् ॥

॥ इति दीर्गसिद्ध्यां वृत्तौ कृत्सु षष्ठः पादः समाप्तः ॥

॥ इति कातन्त्रं समाप्तम् ॥

१ अवर्णादुवो वृद्धिरिति। Ch.; ऊट
see IV. 1, 56.

२ धाव B.

NOTES.

The following passages are extracted from the introductory portions of the principal commentaries.

Durgasimha's Kātantravṛttitīkā begins as follows:

शिवमेकमजं बुद्धमर्थाय तं स्वयंभुवम् ।

कातन्मृत्तिटीकेयं नत्वा दुर्गेण रच्यते ॥ ० ।

तत्र शास्त्रप्रस्तावादाचनिक एव नमस्कारोऽन्याच्चेति भगवान् दृष्टिकारः श्लोकमेकं कृतवान् देवदेवमित्यादि । ० । शास्त्रस्यादौ प्रकर्षेण नत्वा संक्षिप्तं व्याकरणं कातन्मम् । ईषदर्थे हि कुशब्दस्य कादेश उच्यते । तस्यन्ते व्युत्पाद्यन्तेऽनेन शब्दास्तन्मं सूचम् । कथं तर्हि कातन्मस्य सूचं न हि सूचस्य सूचं येन षष्ठ्युपपद्यते । नैवम् । सूचदृष्ट्युदाहरणसमुदायेऽपि कातन्मं व्यवहृत्य श्लोकः प्रयुक्ते व्यपदेशिवद्भावाद्वा । शर्ववर्मणा कृतं शार्ववर्मिकम् । कातन्मस्य शर्ववर्मविहितं व्याख्यानं प्रवक्ष्यामि । अत्र च कातन्मस्याभिधेयाः शब्दाः । शब्दव्युत्पत्तिः फलम् । संबन्धोऽप्यभिधानाभिधेयमनियोगलक्षणः । अस्य पुनर्वक्ष्यमाणस्य व्याख्येयम् । कातन्ममिदं तु व्याख्यानमनयोरपि । स एव संबन्धः कातन्मार्थनिस्यः । ० । तेऽपि [शब्दा] द्विविधा वैदिका लौकिकाश्च । तत्र वैदिका आस्त्रायत एव सिद्धाः । न हि तेषां संप्रदायोऽद्य मन्वन्तरादिष्वपि व्यवच्छिद्यते । न च ते शक्या व्युत्पादयितु-

मनन्तत्वाद्देदशाखानां न च्छर्वाग्दर्शिनो वेदशाखान्तं गन्तुमर्ह-
न्ति। लौकिकानां तु शब्दानां नापरः संप्रदायो व्याकरणादृते।°

Trilochanadāsa's Pañjikā commences:

प्रणम्य सर्वकर्तारं सर्वदं सर्ववेदिनम् ।

सर्वीयं सर्वगं सर्वं^(१) सर्वदेवनमस्कृतम् ॥

दुर्गसिंहोक्तकातन्त्रवृत्तिदुर्गपदान्यहम् ।

विवृणोमि यथाप्रश्नमज्ञसंज्ञानहेतुना ॥ -- ।

कातन्त्रस्येति तच्च कुटुम्बधारणे चुरादाविनन्तः । तस्यन्ते
व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति खरट्टदृगमिष्टहामष् [का० ४. ५.
४१] इति करणेऽन्त्यप्रत्ययः । स चानेकार्थत्वाद्भातृणां व्युत्पादने
ऽपि वर्तते । तेन तन्त्रमिह सूचमुच्यते । ईषत्तन्त्रं कातन्त्रम् ।
कुशब्दस्य तन्त्रशब्दे परे । का त्वीषदर्थेऽच इति [का० ९. ५. २५]
ईषदर्थे कादेशः । व्याख्यानमिति विशेषेणाख्यायतेऽनेनेति कर-
णाधिकरणयोस्येति [का० ४. ५. ८५] करणे युट् । व्याख्यानं वृत्ति-
यन्य इत्यर्थः । तेन हि सूत्रं व्याख्यायते ॥ नन्वीषत्तन्त्रं जयदेवा-
दिप्रोक्तमप्यस्तीत्याह शार्ववर्मिकमिति शर्ववर्मणाचार्येण यत्कृतं
तत्शार्ववर्मिकमिति क्रीतादित्वादिकण् । ननु व्याख्यानं यदि
वृत्तियन्यस्तत् कथं शार्ववर्मिकमिति । इदानीं दुर्गसिंहेन क्रिय-
माणत्वात् । सत्यमेतत् । किंतु शर्ववर्मकृतसूत्रसंबन्धाद् व्याख्या-
नमपि शार्ववर्मिकमित्युच्यते । तथा हि कातन्त्रशब्देन वृत्त्यादि-
कमपि तत्संबन्धाद्धोको व्यपदिशतीति । अत एव कातन्त्रसूत्रमिति

१ On this word the *Chandrikā* re-
marks: शकारवाच्यं शर्वशब्दः

शिवपर्यायः ।°। शिवे दम्बस-
कारवानपि सर्वशब्दः ।

षष्ठीसमासोऽपि सिद्ध एव । एतेन श्लोकार्थेनाभिधानाभिधेयलक्षणः संबन्धोऽभिहित इति दर्शितम् । °

Kavirāja, in his gloss, remarks: ननु कातन्त्रस्येत्युक्ते वर्धमानादियन्यो व्याख्यायतामित्यत आह शार्ववर्मिकमिति । ईषत्तन्त्रं कातन्त्रम् । ईषच्छब्दोऽल्पार्थवाचकः । तथा च किञ्चिदीषन्मनागल्प इत्यमरः । तस्याल्पत्वं पुनः पाणिन्यपेक्षयेति । वच भाषणे ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । इत्यस्यैव ब्रुवो वचिरिति वचनाद् वचिरादेशे रूपमिदम् । शार्ववर्मिकमिति श्रुत्वा हिंसायामिति श्रुणातेर्विति कप्रत्यये रूपमिदम् । श्रुणातेर्व इत्युणादिनिपातेनास्येव । °
The MS. (I. O. 1383, b) writes now सर्व° now शर्व°

Similarly the *Kātantra-chandrikā*: ननु कातन्त्रस्य व्याख्यानमित्युक्ते जयदेवादेर्व्याख्यानं कथं नायातीत्यत आह शार्ववर्मिकमिति । ईषत्तन्त्रं कातन्त्रमिति । ईषच्छब्दः खल्ववाचकः । तथा च किञ्चिदीषन्मनागल्प इत्यमरः । तस्याल्पत्वं पाणिन्यपेक्षया ॥ ननु कातन्त्रशब्दः कौमारव्याकरणे रूढः शास्त्रान्तरे दृष्टत्वाज्जयदेवादेर्व्याख्यानं नायाति किं शार्ववर्मिकमिति विशेषणेन । सत्यमिदं स्वरूपविशेषणं यथा व्यञ्जनमस्वरं नयेदिति [का° १. १. २१] । अथ श्लोकस्य कथं पदादिकं क्रियते यतः सूत्रस्यैवेदं सूचितं तदुक्तम् । ° । कश्चिदादिग्रहणं ज्ञापयति । आदौ शार्ववर्मिकं व्याख्यानं प्रवक्ष्यामि पश्चाद् वाररुचिकमित्यर्थः । तेन वाररुचिसूत्रस्य वृत्तिः करणीयेति सूचितम् । तन्न । टीकापञ्जिकाभ्यां सह विरोधाद् यत आदौ शास्त्रादाविति ताभ्यां व्याख्यातम् । °

Compare also *Harirāma's Vyākhyāsāra*: आदौ ग्रन्थादौ

देवदेवं महादेवं प्रणम्य कातन्मस्य कलापसूचस्य शार्वर्मिकं व्या-
ख्यानं प्रवक्ष्यामीत्यन्वयः । °

The *Laghuvṛitti* begins:

सर्वज्ञं सर्ववागीशं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
नत्वा कातन्मसूचाणां लघुवृत्तिर्विधास्यते ॥
यथा बालप्रचोदः स्यात्तथाविधं निरूप्यते ।
चमध्वं सर्वविदांसो लक्षणादिनिरूपणे ॥

I. 1. 1. *Trilochanad.* remarks thus : सिद्ध इत्यादि । अथैव
तात्पर्यार्थमाह न पुनरन्यथोपदेष्टव्य इति । अयमर्थः । पूर्वाचार्यप्र-
सिद्धां स्वरव्यञ्जनादिसंज्ञामपनीय केचिदपूर्वामेवाञ्जलादिसंज्ञां
प्रणीतवन्तः । तत्प्रतिषेधार्थमिदमुच्यते । कुतः । यतः शब्दाः स्व-
ल्पेन साध्यत्वेनाभिमतः । ते च लोकप्रसिद्धाभिरेव संज्ञाभिः
साध्यमानाः सुबोधा भवन्ति नाप्रसिद्धाभिरिति । अथ संज्ञैव कथं
न साध्यत इति चेन्न । प्रथमतः संज्ञा साध्या साधितया च पञ्चा-
ङ्गशब्दा व्युत्पाद्या इति यन्नगौरवमापद्येत । तेन प्रतिषेध एव सा-
ध्यत्वेन परिणतो भवति । यथा दक्षिणेन चक्षुषा पश्यतीत्युक्ते वामेन
न पश्यतीत्यवगम्यते ॥ ननु तच्च चतुर्दशेत्यादिभिर्योगैः स्तरादि-
संज्ञा विधीयमाना दृश्यन्त इत्युक्तं पूर्वाचार्यप्रसिद्धसंज्ञाव्या-
ख्यानद्वारेणेतत्प्रणीतसंज्ञान्तरप्रतिषेध एव तैरपि साध्यः । अन्य-
था स्तरादिसंज्ञा हि प्रसिद्धाः । किमर्थं पुनर्विधीयन्त इति । सि-
द्धशब्द इत्यादि । सर्वपारिषदत्वाद् व्याकरणस्यार्थचयं घटते ।
तच्च नित्या वर्णा इति दर्शने नित्यार्थः । अनित्यवादिनां तु मते
निष्कर्षार्थः । He then accepts *Durgasimha's* suggestion that
सिद्ध is here used at the beginning of the work मङ्गलार्थम् ॥

On काम्पिङ्गः सिद्धः *Harirāma* (H.) and the *Chandrikā* (Ch.)
quote the following passage :

ब्रह्मादिदीर्घादिरपि काम्पिङ्गो दिसकारवान्^(१) ।
यो दीर्घादिर्ह्यान्ते चात्र काम्पीलो^(२) दीर्घमध्यगम् ॥
इत्यनुशासनात् काम्पिङ्गः । काम्पिङ्गः । काम्पील^(३) इत्यादयो
ऽपि भवन्ति ॥ अयं^(४) पुनर्दीर्घादिदिसकारो दिसयान्तो^(५) वा
पाठो देशवाचकत्वात् ।

दीर्घादिर्दिसयान्तस्य काम्पिङ्गो दिसकारकः ।
देशभेदे तथा नागे ग्रास्यते नागमाचके ॥
इति काम्पिङ्गो नागः । तथा च दृश्यते । काम्पिङ्गनागस्यवलं
करोतीति प्रयोगस्य दर्शनात्^(६) ॥ तथा च चन्द्रः । काम्पिङ्गो नागे
विक्रमादित्यदेशे प्रसिद्ध इति ॥

2. *Durgasimha* : * स्वयं राजन्त इति स्वरा एकाकिनोऽप्य-
र्थप्रतिपादने समर्था इति । एवं पदानि सिद्धानि लोके ह्यर्थव-
न्त्यनर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते । * । तत्र भगवत्कुमारप्रणीत-
सूत्रानन्तरं तदाश्रयैव श्रीशर्ववर्मणा प्रणीतं सूत्रं कथमनर्थकं
भवति । अर्थवान् । सूत्रयति सूते सूत्रयति वा सूत्रम् ॥ तच्च
भिद्यते । संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।

प्रतिषेधोऽधिकारस्य षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥
परिभाषा द्विविधा लिङ्गवती विध्यङ्गशेषभूता विधौ नियमका-
रिणी । विधिरपि भिद्यते प्रत्ययागमादेशपूर्वपरनिपाततया सं-

१ काम्पिङ्गो लकारो वाच्यो । H.

२ काम्पिङ्गो H.

३ H. has again काम्पिङ्ग.

४ अत्र पुनः Ch.

५ दिसयान्त.

६ H. omits प्रयोगस्य दर्शनात् ।

ज्ञानियमप्रतिषेधा विधेरेव भेदाः । अधिकारोऽपि गङ्गास्रोतो-
मन्दगतिमण्डूकमुत्यादिभेदभिन्नपरार्थ इति । तथा च यथा-
स्थानमेते निगदिष्यन्ते । संज्ञाविधिमन्तरेणापि संज्ञासूत्रमिदं
परिश्रियते । प्रसिद्धा हि स्त्रादिसंज्ञा । °

3. *Durg.* : उदात्तानुदात्तसमाहारसानुनासिकनिरनुना-
सिकभेदादष्टादशधा भिद्यतेऽवर्णः । तथेवर्णादयोऽपि ॥ अतः
समानं तुल्यं मानं परिमाणमेषामिति समानाः सिद्धाः । °

4. *Durg.* : ° समानो वर्णः सवर्णः । स पुनरस्मादेव वचनाद्
भिन्नजात्योरपि द्वस्वदीर्घयोरुपपद्यते । समानजात्योस्तु द्वस्वदी-
र्घयोश्च सावर्ण्यं सिद्धमेव ॥ ° *Tril.* : तेषांयद्वये तु व्यक्तेः प्रति-
पादितत्वात् क्रमाविवक्षायांमपि व्यक्तिद्वारेण भिन्नयोर्द्वस्वयोर्दी-
र्घयोश्च सवर्णसंज्ञा सिद्धेति । व्यक्त्वर्थमिति व्यक्तिरर्थः प्रयोजनम-
स्येति विग्रहः ॥

Between 4 and 5 the *Laghuvṛitti* adds two sūtras, or rather
vārttikas: (a) अकारस्वकारौ च । (cf. *Durg.* on I. 2, 1) and (b)
वर्ग्यः स्ववर्ग्येण ॥ [वर्गे स्थितो वर्णः स्ववर्गस्थितवर्णेन सह सवर्ण-
संज्ञो भवति । क ख ग घ ङ । °]

5. 6. *Tril.* : निरन्वयेयं संज्ञा तथा दीर्घसंज्ञापि ॥ ° ॥ लघु-
गुरुसंज्ञार्थं सूत्रत्रयं [Pān. I. 4, 10-12?] केनचिदुक्तं तदिह न वक्त-
व्यमित्याह द्वस्व इत्यादि । तथेत्युच्चारणवशादेव ॥ किंच यदि
द्वस्वो वर्णः संयोगे परे गुरुसंज्ञो न भवेत् तदा नात्यादेर्गुरुमतो
ऽनृच्छः [का° ३. २. १८] इत्यत्र अच्छेः प्रतिषेधो व्यर्थः स्यात् ।
तत्र हि गुरुमतो धातोर्विधीयमान आम्प्रत्ययः कथमच्छेः प्रस-
ज्येत । येन प्रतिषेधोऽर्थवानिति दर्शयति गुरुमत इत्यादि ॥

Durg.: ° लघुगुरुसंज्ञापि लोकोपचारादित्याह ब्रह्मो लघुरित्यादि । ° । ननु तर्हि ब्रह्मदीर्घावपि लोक एव सिद्धौ । सत्यम् । बाह्यबुद्धिनिष्पन्नावेव हि तौ ततो हि लघुगुरुसंज्ञा प्रतिपद्यन्ते ओतारः ॥ °

The *Laghuṛitti* adds the explanatory sūtras: (a) ब्रह्मो लघुः । (b) परतः संयोगे गुरुः । (c) दीर्घश्च ।

7. *Tril.*: ° नमनं नाम इति भावे घञ् । सो ऽस्यास्तीति नामी । तथा चामीषां ब्रह्मदीर्घभेदेन । नत एव ध्वनिरुच्चरति नैवोर्ध्वं स्पृशतीति । अनन्तरत्वाद् दीर्घो ऽनुवर्तते । शब्दानिरासार्थं स्वरयद्वयम् । °

8. *Durg.*: ° इह पूर्वस्मिंश्च विशेषस्याविवक्षितत्वात् सामान्यरूपं नपुंसकमेव युज्यते । °

10. *Tril.*: तच्छब्दस्य नपुंसकपूर्ववस्तुपरामर्शिणो ऽपि वर्णा इत्यध्याहारात् पुंसा निर्देशः । अथवा परस्य वर्गशब्दस्य लिङ्गमनेन गृहीतम् । यथा । य आधारस्तदधिकरणमित्यत्र तदित्यनेनाधिकरणस्येति । ° *Laghuṛ.* omits this sūtra, cf. on 4 and 5.

11. *Durg.*: वर्गाणामिति संबन्धे षष्ठी न तु वर्गाणां मध्ये प्रथमद्वितीया एव वर्गा इति निर्धारणे । ° । घोषणं घोषो ध्वनिरुच्यते । अघोषा ईषदर्थे नञ् । यथा । अनुदरा कन्येति ॥ एते ऽघोषा विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदानाश्च विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपभ्रानीयाश्च । °

12. *Durg.*: ° एते घोषवन्तः संवृतकण्ठनादानुप्रदानाः । अनुस्वारो ऽप्येवम् । °

13. *Tril.*: अनुशब्दः पश्चादर्थे । अनु पश्चात्प्रासिकास्त्रानमु-

च्चारणमेषामित्यनुनासिकाः । पूर्वं मुखस्थानमुच्चारणं पश्चान्ना-
सिकास्थानमुच्चारणमित्यर्थः । अनुपहृणात् केवलनासिकास्था-
नोच्चारणस्थानुत्सारस्य नेयं संज्ञा ॥ ननु रुज्जणमा हि सूत्रे निर्दि-
ष्टाः । तत्कथमनुत्सारस्य प्रसङ्गो येनानुपहृणं ते च सामर्थ्या-
न्मुखनासिकावचना एव । न हि ते केवलेनैव मुखेन नासिकया वो-
च्चारयितुं शक्यन्ते । सत्यम् । पूर्वाचार्यप्रसिद्धसंज्ञेयमन्वयेति ॥

For Pāṇini's definition of the term *anundrika* see P. I. 1. 8.

14. The spelling *antaḥsthā* here adopted instead of *antasthā* (thus MSS.) is not countenanced by the Commentators who explain it by स्वस्थ स्वस्थ स्थानस्थान्ते तिष्ठतीत्यन्तस्था ।

The term *śuśman* nowhere occurs in the succeeding sūtras. The Commentators maintain that the terms used here (in the *saṃjñā-pāda*) are the established etymological terms, for which sometimes shorter or easier terms are substituted by the *sūtra-kāra* merely with a view to facilitating matters.

15. *Tril.*: ननु किमियमूहसंज्ञा विधीयते न ह्यस्याः शास्त्रे
फलमस्ति । तथा हि । अमीषामाख्याते शिद्संज्ञा विधास्यते ।
तस्या एव प्रयोजनमस्ति । शिद्परो ऽघोष [का० ३. ३. १०] इत्या-
दिषु । तेनैव विधातव्या नेयमित्याह शिञ्जितीत्यादि । इतिशब्द
एवंप्रकारे द्रष्टव्यः । एतदुक्तं भवति । शादीनां कार्थित्वात् पूर्वनि-
र्देशे प्राप्ते यत्संज्ञामादौ निर्दिशति तदेवंप्रकारा लघुसंज्ञाः कर्तुं
शक्यन्त एवेति । एतदिहाकृतं केवलम् । न यथं संज्ञान्तरं विधा-
तुमुद्यताः । अपि तु पूर्वाचार्यप्रसिद्धसंज्ञा अन्वाख्यानेन क्षतार-
न्नाः ॥ ननु पूर्वाचार्या अपि वैयाकरणत्वात्तात्त्वाच्चवमभिलषन्तः कि-
मिति गरीयसीः स्मरादिसंज्ञाः प्रणीतवन्तः । सत्यम् । अन्वर्थत्वा-
न्नासामिति । अयमर्थः । द्विविधं हि लाघवं भवति शब्दकृतम-

र्यकृतं च । तत्रार्थकृतमेव साधवं परार्थप्रवृत्तत्वात् तेषामभीष्टम् ।
अतः शर्ववर्मापि तथा प्रतिपादयति । ० । तथा हि । ऊपधर्मयो-
गादुभाषण इत्येवमन्यासामपि संज्ञानामन्वर्थं ऊहनीयः । ०

16. *Durg.*: विस्मृज्यते विरम्यते [*i.e.* परैर्वर्णैर्न संबध्यते *Hari-
rāma*] इति विसर्जनीयः कमप्रत्ययोपलक्षणम् । तेन विस्मृतो वि-
सर्ग इति च संज्ञा सिद्धेति ॥

17. 18. *Durg.*: उपभाष्यते शब्दायत इत्युपभाषीयः ॥ *Tril.*:
उप समीपे भाष्यते शब्द्यते • The MS. of the L.V. writes ॐ धं.

19. *Durg.*: ० उर^०केण । उर^०पेण । खरत्वाञ्जिह्वामूलीयोप-
भाषीयाभ्यामपि एतम् । व्यञ्जनत्वात् परगमनं चानयोरिति वि-
सर्जनीयानुस्वारयोस्तु नैव परगमनमन्वर्थसंज्ञाविधानात् [*Chan-
drikā*: अनुस्वारो विसर्गस्य दावेती पूर्वसंश्रितावित्यन्वर्थत्वात्] ॥
अथ पन्था इति निक्षेपः कथं न स्यात् । नैवम् । अघुट्खरे लो-
पम् [का० ९. ९. ३७] इति विशेषणवत्त्वात् । एत्वे तु विसर्जनीयस-
हणमन्वर्थकं खरान्तत्वात् सिद्धम् । वृंहणमिति तच्च हि नुरित्यनेन
नुसंभवोऽनुस्वारः प्रतिपत्तव्यः । तेन पुंस्त्विति षत्वं न भवति ॥ व-
र्णसमान्वाये क्रमपठितयोरनुस्वारविसर्जनीययोर्व्यसंसंज्ञाविधा-
नमाभ्यां सह खरव्यञ्जनयोरभिन्नसंनिष्ठत्वाविर्भावार्थम् । एवं^(१)
सत्यमी योगवाहा एवोच्यन्ते^(२) । प्रत्याहारवादिनः पुनराहुः ।
योगवाहा इति कथं पुनरयोगवाहा इत्ययुक्ता वहन्ति । अनुपदि-
ष्टास्य श्रूयन्त इति ॥ [*Chandrikā*: योगवाहास्तु पूर्वसंयुक्तेऽप्युपपन्नं
युक्ताः संबद्धा वहन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥]

१ ०र्धमेव स० MS.

२ इवोच्यन्ते MS.

The *Laghu*. remarks: स्वरव्यञ्जनयोर्मध्येऽनुस्वारविसर्जनी-
ययोर्वर्णसमावाये पाठ उभयसंनिध्यादुभयव्यपदेशार्थः । सूच-
विपर्ययनिर्देशादुभयोर्द्वयसंज्ञा विज्ञायते ॥

Tril.: अनुस्वर्यते संज्ञीनं ग्रन्थत इत्यनुस्वारः । कर्मणि घञ् ॥
ननु वर्णसमावायस्य क्रमसिद्धत्वात् सन्ध्यक्षरसंज्ञानन्तरमेवानु-
स्वारविसर्जनीययोः संज्ञानिर्देशो युज्यते । तत्कथं व्यतिक्रमनि-
र्देशः । सत्यम् । अनयोरप्रधानत्वात् पश्चात्संज्ञानिर्देशः । तथा
हि । मनोरनुस्वारो ध्रुटि [का० ९. ४. ४४] रेफमोर्विसर्जनीयः
[का० ९. ९. ६३] इति न कश्चित् स्वातन्त्र्येणानुस्वारविसर्जनीयो
स्तः । अतोऽन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्थेत्यभ्यासापेक्षत्वात् ।
यद्येवं वर्णसमावायेऽपि पश्चात्पाठो युज्यते । सत्यम् । स्वरव्यञ्ज-
नयोर्मध्ये पाठ उभयसमीपत्वादुभयव्यपदेशार्थो भवतीति तत्स-
मीपत्वात्तद्व्यपदेशः । यथा गङ्गासमीपो देशो गङ्गेति । अनुस्वा-
रविसर्जनीययोरपि क्रमपरिपठितयोर्व्यतिक्रमेणापि संज्ञाविधानं
स्वरव्यञ्जनाभ्यामनयोरभिन्नसंनिष्ठत्वं प्रतिपादनार्थम् । तेनो-
भयोः प्रत्येकमुभयसंज्ञा सिद्धेति भावः । अन्यथानुस्वारस्य स्वर-
संनिधानात् स्वरसंज्ञैव स्याद् न व्यञ्जनसंज्ञा । विसर्जनीयस्य च
व्यञ्जनसंनिधानाद् व्यञ्जनसंज्ञैव स्याद् न स्वरसंज्ञा । तेन स्वर-
त्वात् स्वरकार्यं व्यञ्जनत्वाद् व्यञ्जनकार्यमनयोस्तत्र तत्र वक्ष्यति ।
तथा विसर्जनीयादेशयोर्जिह्वामूलीयोपभ्रानीययोरपि प्रतिपत्त-
व्यम् । अत एव विसर्जनीयादयो योगवाहा इहोच्यन्ते । युक्ताः
संबद्धा वहन्तीति योगवाहाः ॥

20. *Trilochana* here criticizes *Durgasimha's* interpretation :
उपलब्धिग्रहणमित्यादि । यद्येवं विभक्त्यन्तं पदमिति कथं न

कृतम् । सत्यमेतत् । किंतु पूर्वा प्रकृतिः परा विभक्तिः । तयोः पूर्वपरयोः प्रकृतिविभक्त्योः प्रत्येकमयमर्थः समुदायेन चायम् । एवं सति प्रकृतिप्रत्ययौ संबद्धौ भवत इति व्युत्पादनार्थं गुरुकरणं तच्च टीकायां विस्तरेणोक्तम् । इह तु मोच्यते ग्रन्थगौरवभयात् । किं च विभक्तिरन्तो ऽवयवो यस्य तद्विभक्त्यन्तं पदमित्युक्ते साक्षाद्विभक्त्यन्तानामेव स्यान्न तु लुप्तविभक्तिकानामिति शङ्केतः । यथा राजेति नित्यत्वाद्वाञ्छनाच्चेति [का० ४. ५. ८८] सेर्लोपे कृते विभक्त्यन्तत्वानुपपत्तेः पुनर्लिङ्गसंज्ञायां सत्यां विराममाश्रित्य लिङ्गान्तनकारस्य [का० २. २. ५६] इति मलोपो भवति । तथाचापीति विभक्तिलोपे विभक्त्यन्तत्वाभावात् पदसंज्ञा न स्यात् । सिद्धान्ते तु लुप्तायामपि विभक्तावर्थोपलब्धेः संभवात् पदसंज्ञा न विहन्यते ॥ For Pāṇini's definition of the term *pada* see P. I. 4, 14.

20. 21. The *Laghu*. inserts here the following sūtras: (a) स्यादिधुटि पदान्तवत् ॥ स्यादिविभक्तौ धुटि परे पूर्वं पदान्तवत्कार्यं भवति । पुंश्याम् । पुंश्याम् । मकारस्य वर्गे तदर्गपञ्चमो वा भवति ॥ प्रशाम्भ्याम् । सुकम्भ्याम् । मनोरनुस्वारो धुटीति न स्यात् ॥ स्यादिधुटीति किम् । गन्ता । पदान्तत्वादनुस्वारो नित्यं वर्गान्तः स्यात् ॥ cf. Kāt. II. 4, 44, Vṛitti. (b) न खरे ये च तद्धिते ॥ तद्धिते खरे ये च परे पदान्तवन्न भवति । स्यादिलोपे प्रत्ययलोपलक्षणेन प्राप्तेः । ० (c) उत्तरपदं खरे ॥ न पदान्तवद्भवति । प्रियविद्युतौ । परमदण्डिन् । ०

21. *Durg.*: नयतेर्दिकर्मकत्वात् सर्वद्वितीया व्यञ्जनमस्वरमिति^(१) प्रधानं कर्म । परं वर्णमित्यप्रधानम् । कर्ता चात्र शिष्य एवं

नयेदिति विधौ सप्तमी । विधिरज्ञातज्ञापनं पूर्वमात्रं कासस्व-
यम् ॥ ननु व्यञ्जनं परं वर्षं नयेदित्युक्ते स्वरस्व कः प्रसङ्गः । चेना-
स्वरमिति प्रतिषिध्यते । व्यञ्जनात्मकः स्वरः स्वयं राजते ॥ हिशब्दो
यस्मादर्थे । यस्मात् स्वरः स्वयं राजते ऽसहायो ऽप्यर्थं प्रकाशते ।
अतो ऽनुयायी न भवति^(१) । स्वरूपग्रहणमस्वरग्रहणम् ॥ अपर
आह । न विद्यते स्वरः यस्मात् सो ऽस्वरः । तेन जिह्वामूलीयोप-
भ्रानीययोः परगमनम् । विसर्जनीयानुस्वारयोर्न भवति । भिन्न-
पदं तु वैचित्र्यार्थमिति । अयुक्तमेतत् ॥

Laghuv.: दृष्टमिति । तदनु । ननु व्यञ्जनमस्वरमेव । स-
त्यम् । अस्वरग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

Chandrikā: न स्वरः ऽस्वरस्वमिति नञ्त्तत्पुरुषस्योत्तरपद-
वदिति द्वितीयैकवचनान्नं पदम् । स्वरं न परवर्षं नयेदित्यर्थः ॥ ० ॥
परमित्युक्ते वर्षस्यावगमादर्णग्रहणं सुखार्थम् । ०

Tril.: न तु स्वरमित्यादि हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् स्वरः
स्वयं राजते । असहायो ऽप्यर्थं प्रकाशयति । तस्मादनुयायी न
भवति । व्यञ्जनं पुनरन्वगभवति । अनुगच्छत्यनुयायि भवति स्वा-
तन्त्र्येणार्थप्रतिपादने सामर्थ्यविरहात् । तथा चोक्तम् । व्यञ्जना-
न्यनुयायीनि स्वरा नैव यतो मताः ॥ अर्थः खल्वपि निर्वचनम् ।
स्वयं राजन् इति स्वराः । अन्वगभवति व्यञ्जनमिति । क^xखनति ।
क^oफसति । कखयोर्जिह्वामूलीयं न वा [का^o १. ५. ४] पफयोद्-
पभ्रानीयं न वा [का^o १. ५. ५] इति कृते कादिष्वनयोरपठितत्वात् ।
कथं व्यञ्जनसंज्ञा । येन परगमनमित्याह योगवाहत्वादिति । यो-

गवाहत्वं च प्रतिपादितमनुस्वारसंज्ञाप्रस्तावे । ननु व्यञ्जनं परं वर्षं
नयेदित्युक्ते स्वरस्य कः प्रसङ्गः । येनास्वरमिति प्रतिषिध्यते । इत्याह
स्वरूपमेतदिति स्वरूपास्थानं कृतमित्यर्थः ॥

22. *Durg.* : अतिपूर्वात् क्रमेर्हेत्वर्थविवक्षायामिन् । वर्तमाने
ग्रन्तुङ् । अन्विकरणो गुणः । पश्चाद् नञ्समासः ॥ विपूर्वाच् छि-
षस्तथैवेन् सप्तमी ॥ अथवा । अनतिक्रमं कुर्वन् विक्षेपं कुर्यादिति छि-
प्त्वादी वैयाकरण इति तद् वेत्त्यधीते वा ऽण् । यकारस्य विशिष्टस्य
न खोः^(१) पदाद्योः [का० २. ६. ५०] इत्यादौ वृद्धिरागमः ॥ उच्च-
कैरिति विशिष्टादैकारादव्ययसर्वनाम्नः स्वरान्ध्यात् पूर्वो ऽङ्
भवति [का० २. २. २४] ॥

Tril. : अथ किमर्थमिदम् । न खोः पदाद्योर्वृद्धिरागमः
[का० २. ६. ४६] इति खोरादौ वृद्धिविधानात् । तथाव्ययसर्व-
नाम्न इत्यादिना चान्ध्यात्स्वरात्पूर्वमङ्गविधानादर्थद्विक्षेपो भवि-
ष्यति । स च क्रमे नैव व्यतिक्रमेण । प्रयोजनाभावादाह । असंमो-
हार्थो ऽयं योग इति ॥

Laghuv. : अतिक्रममकुर्वन्वर्णान्संक्षिष्टान्विघटयेदित्यर्थः ।
दौवारिकः । नीचकैः । वैयाकरणः । न्यायसिद्धस्यानुवादमेतत् ॥

23. *Durg.* : इहोभये लोकाः शास्त्रकारा इतरे ऽपि । तेषा-
मुपचारादवधिरिति । ०

D. explains ग्रहण by अभिधान; *Tr.* and *Laghuv.* by शब्द.

Tril. : तथेति । [वरणा इति न केवलं वृक्षस्य संज्ञा नगर-
स्यापि *Durg.*] । वरणाः सन्त्यस्मिन्नगरे । वरणानामदूरभवं वा

नगरमित्यादावर्थे तद्धितमुत्पाद्य वरणादिभ्यश्चेत्यण्^(१) । तस्य लोपं पूर्वाचार्याः कुर्वन्ति । ततो हि वरणाशब्दो नगरेऽपि वर्तते । तदयुक्तम् । लोकोपचारादेव वरणाशब्दो नगरस्यापि संज्ञा न केवलं वृत्तस्येति । किमत्र तद्धितलोपेन । तथा पञ्चाक्षाः चत्रियाः सन्त्यस्मिन्देष्टे पञ्चालानां वा निवासः । पञ्चालैर्वा निर्वृत्तः । पञ्चालानामदूरभवो वा देश इति चतुर्थ्येष्ट्यण् । तस्य जनपदे लुगित्यपि न वक्तव्यम् । न केवलं पञ्चालशब्दः चत्रियाणां संज्ञा । जनपदस्यापि लोकोपचारादेव । तथा हि पृथग्जना अपि पञ्चालशब्दाज्जनपदमपि प्रतिपद्यन्ते । न च तेषां प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽनज्ञानमस्ति । तस्मात्तदस्मिन्नस्तीति तद्देशे । तस्माच्च । तेन निर्वृत्तः । तस्य निवासः । अदूरभवस्येति न वक्तव्यमेव । यद्येवं वरणापञ्चालशब्दौ समानाधिकरणत्वात् कथं नगरजनपदयोर्लिङ्गसंख्ये न वृत्तीतः । तस्मात् तद्धितलोपं कृत्वा लुपि युक्तवद्भाक्तिवचन इति युक्तवद्भावो वक्तव्यो नेत्याह पञ्चाला वरणा इति नगरजनपदयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगः संबन्धो न दृश्यते । कुत इत्याह संज्ञाशब्दत्वादिति । ईदृशावेवामू विशिष्टलिङ्गसंख्याकौ नगरपदयोः संज्ञात्वेन प्रसिद्धौ । अतः संज्ञैव प्रमाणमिति । °

He then proceeds by referring to *Pāṇini* I. 2, 53 and the *Kāśikāṣṭhī*. For *harttakyaḥ*, etc. see *Vārttikas* on *Pāṇ.* I. 2, 52. On the concluding śloka of the *ṛitti* Trilochana remarks thus: ननु लोकोपचारालोका एव शब्दा ज्ञायन्ते वैदिकास्तु कथं ज्ञातव्याः । किं तैर्ज्ञातैरिति न वक्तव्यम् । व्याकरणं हि वेदा-

कृमिष्यते । तन्न स्याद् न चान्यवैदिकशब्दव्युत्पादने सूत्रमस्ति
 येन वेदाङ्गत्वं भविष्यति । इत्याह वैदिका इत्यादि । वैदिकाः
 शब्दा लौकिकज्ञैः पुरुषैर्ये यद्योक्ता येन प्रकारेण वेदे प्रतिपादि-
 तास्तथैव तेनैव प्रकारेण निर्णीतार्थाः प्रकृतिप्रत्ययविभागोद्घन-
 दारेण निश्चितार्था मन्तव्याः । एतदुक्तं भवति । वेदे हि लौकिका
 एव शब्दा बहवः प्रयुज्यन्ते । तेन तेषां व्युत्पत्त्यनुसारेणेतरेषामपि
 वैदिकानां लौकिकज्ञत्वात् प्रकृत्यादिविभागोद्घनसामर्थ्यः शक्यते
 व्युत्पत्तिः कर्तुमित्यर्थः । तर्हि लौकिका अपि सर्वे लोकत एव
 विज्ञायन्ते । किमनेनेत्याह लोकात् तेषामसंग्रह इति । लोका-
 दवधेस्तेषां लौकिकानां शब्दानामसंग्रहः सम्यगग्रहणं न भवती-
 त्यर्थः । यस्माल्लौकिकानां शब्दानां व्याकरणमेव संप्रदायस्तद्भावे
 बहुप्रक्रिया विषया दृढपरंपरया कथमवधारयितुं शक्यन्त इति
 वैदिकानां पुनः शब्दानां युगमन्वन्तरादिष्वनवच्छिन्नसंप्रदायत्वा-
 ल्लौकिकज्ञैः पुरुषैरवधारयितुं शक्यन्त इति ॥

I. 2, 1. See *Pāṇini* VI. 1, 101.

Durg.: ऋवर्णो मूर्धन्य इति ऋकारस्य ऋकारः । ऋवर्णो
 दन्ध इति ऋकारस्य ऋकारः । तथापिश्लीयश्लोकः ।

आगमोऽनुपघातेन विकारस्योपमर्दनात् ।

आदेशस्तु प्रसङ्गेन लोपः सर्वापकर्षणात् ॥ ० ॥

ऋकारस्य ऋकारे दीर्घो वक्तव्य एव सवर्णसंज्ञाभावात् । एवं पोढ
 ऋकारः । पोढकारः ॥ ऋकारात् पूर्वलोपश्चेत्यते । होतुकारः ।
 पोतुकारः ॥ तथा ऋकारेऽपि । होतुकारः । पोढकारः ॥ ०

The remaining portion of this discussion I am unable to follow
 for want of distinctness of these letters in the MS.

Tril.: ननु ञ्कारस्य ञ्कारेण सवर्णसंज्ञाभावाद् दीर्घो न प्राप्नोति । तत्कथमित्याह होदकार इत्यादि । होतुर्ञ्कार इति विग्रहः । वक्तव्यं व्याख्यानं कर्तव्यम् । ञ्कारस्कारयोः सवर्णसंज्ञा लोकोपचारात् सिद्धेति भावः ॥

The *Laghuv.* gives the *Kārikā*:

अदीर्घो दीर्घतां याति न च दीर्घस्य दीर्घता ।

पूर्वं दीर्घं स्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥

Between 1 and 2 it adds the following five vārttikas:

(a). ञ्ति ञतो लोपो वा ॥ °होदकारः । °होदकारः

(b). ञति ञतः^(१) ॥ ञतो वेत्येव । होतुः । स्कारः । होदकारः । एवम् स्कारस्यापि कश्चित् । गच्छित्स्य^(२) स्कारः । गन्धकारः । पञ्चे होदकारः^(३) । ञ्कारस्कारयोः सवर्णत्वात्कस्यिपूर्वलोपमपीच्छते । होदकारः ॥

(c). विसन्धिरपीत्यन्ये ॥ ञतो ञति परे प्रकृतिर्भवतीत्यन्ये । होदस्कारः ॥

(d). शकन्वाद्यः ॥ एते निपात्यन्ते । शकानां जनपदानामन्धुः कूपः । शकन्धुः । °

(e). तुनोर्वकारादावव्यये ॥ उकारलोपो वा वक्तव्यः । त्वृ । तुवृ । न्वृ । नुवृ । अव्ययान्तरत्वात् ॥

2. For sūtras 2-7 see Pāṇ. VI. 1, 87, 88. For ह्रस्वीषा, etc. see Gaṇa शकन्वादि to P. VI. 1, 94, Vārtt. 2.

The *Laghuv.* adds the sūtra मनसः सस्य च ॥ मनस् । अस्य सस्य च लोपो भवति । ईषायां परतः °

१ ञति ञत MS.

२ i.e. गन्ध इत्यस्य.

३ Sic! होतुकारः?

4. For **अणार्ण** etc. see P. VI. 1, 89, Vārtts. 6 and 7; **शी-
तार्त** Vārtt. 5. **अति धातोः** P. VI. 1, 91; **नामधातोः** 92.

Laghu. inserts the sūtras : (a.) **अति च द्वतीयासमासे** ।
(b.) **धातोर्धत्युपसर्गस्य** । (c.) **नामधातोर्वा** । (d.) **ल्यलः** ।

5. Comm. see P. VI. 1, 92.

6. **एवे चानियोगे** is P. VI. 1, 94, Vārtt. 4; **खैर** see P.
VI. 1, 89, Vārtt. 4.

Trilochana reads **खस्यात ऐलमी** but knows also the other
reading : **खस्यादैलमिति पुस्तकान्तरे पाठस्तदाप्यत ऐलं**

7. For *Durgasiṃha's* Vārttikas see **प्रेक्षयति** and **उपेकीय-
ति** P. VI. 1, 94; **उपैति** 89; **ओष्ठौलोः** 94, Vārtt. 5; **ओ-
मि** 95; **अचौहिणी** 89, V. 2; **प्रौढः** V. 3.

8. For sūtras 8-11 see P. VI. 1, 77.

11. **खरनुबन्धो यस्य । लकारस्येवाकृतिर्यस्येति विग्रहः ॥ T.**

12. For sūtras 12-15 see P. VI. 1, 78.

13. **राया ऐन्नीति विग्रहः । T.**

14. **पटो** (voc. of **पटु**) + **ओतुः** । T.

15. In commenting on the *āgama* in **गवेन्द्र** the Com-
mentators refer to the *Kārikā* on Pāṇ. VI. 3, 109 :

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारमाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

This is exemplified by *Leṣa* : **अपूर्वस्य वर्णस्य विधानं वर्णागमः ।
गवेन्द्रः । कौ. जीर्यति । कुञ्जरः ॥ वर्णविपर्ययः । दिनस्ति । सिंहः ॥
तथा माधवनामा यदोः पुत्रस्तस्यापत्यान्यपि माधवाः । वासुदे-**

वज्रातयो वासुदेवस्येत्यादिषु । वासुदेवस्तु मा सस्त्रीस्तस्या धवो
भर्ता । इति व्युत्पत्त्या च वर्णविपर्ययमन्तरेणापि माधव उच्यते ॥
वर्णविकारः । सदा कुमारः । समत्कुमारः । • इत्यच तागमो-
ऽपि ॥ वर्णनाशः । पृषन्ति जलकणा उदरे यस्यासौ पृषोदरः ।
मनो मध्यातीत्यचि मन्मथः कन्दर्पः । जीवनं जलं तन्मूतं बद्धं
येन स जीमूतो मेघः ॥ धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगः । राज्धातोः
शोभार्थप्रकर्षेण योगः । गच्छति सलीलं गमेर्गौरित्यौणादिक-
ङोप्रत्यये गौरित्यच गम्धातोर्गमनार्थान्तिशयेन सलीलगमनेन
योगः ॥ • On compounds with *go* as *pûrvapada* see P. VI. 1,
122-124.

16. See Pāṇ. VII. 3, 19.

17. चितं स्तुतमित्यच न व्यञ्जने खराः संधेया इत्यनेन पद-
मध्येऽपि संधिप्रतिषेधो भवतीति ॥ T. See Pāṇini VI. 1, 109.

18. नञा निर्दिष्टमित्यादिके षकारस्य तद्धिते ये संधिरेव
पिच्यमिति । गव्यूतिरध्वनो मानपरिच्छेदः क्रोशदयमित्यर्थः ।
संज्ञा चेयं लोकोपचारादेव न तु नञोऽनित्यत्वात् । D.

I. 3, 1. खरे परे प्रकृतिरिति वचनात् पूर्वस्मात्खराद् विहृ-
तिरेव । दधि इ अस्य । दधी अस्य ॥ रुजति जानु उ अस्य । जानू
अस्य ॥ क्षिपति सा अ आगता । सा आगता ॥ परनिमित्तादेशः
पूर्वस्मिन् स एवेति प्रकृतिर्विहृत्यते ॥ D. P. VI. 1, 125 Sch.

T. remarks that by आ the *ङानुबन्ध* आनिपातः is excluded.
See P. I. 1, 14 (and VI. 1, 125).

The remark *अन्तगृहणं*, according to the commentators,
refers to the *paribhāṣā* येन विधिस्तदन्तस्य. In its concluding

examples the Vṛitti seems to favour the analysis अ + अट् + अतुः etc. see however K. III. 3, 18, etc.

2. Pāṇ. I. 1, 11 (and VI. 1, 125). T. supplies खराः in the sūtra, which would exclude the duals आवाम् । युवाम् । युवयोः etc. ; चिचन्वेति चिचा नावो यस्मिञ्चले तच्चिचनु जलम् । T.

3. P. I. 1, 12 (and VI. 1, 125). अन्यचेति । अम द्रमेत्यादिः दण्डको धातुः । अमनम् । अमः । - - । सो ऽस्यास्तीतीन्प्रत्ययः ॥ (See West. Dhātupāṭha 13, 22; 23).

4. The commentators supply खराः. See Pāṇ. VI. 1, 125.

I. 4, 2. Pāṇ. VIII. 4, 45. On वाङ्मय etc. see *ib.* Vārtt. 1.

3. Our rule strangely coincides in its compass with Pāṇ. VIII. 4, 63, which by a vārttika of Kātyāyana (adopted by the Kāṣikā) is extended so as to include ख and a nasal following the श. See also the note on Sūtra 4.

4. Pāṇ. VIII. 4, 62. ये तु लानुनासिकपरस्यापि शकारस्य ह्रस्वमिच्छन्ति तेषामनर्थकमेव तेभ्योऽग्रहणं व्यवच्छेद्याभावात् । न हि खरयवरपरलानुनासिकपरव्यतिरेकेणान्यपरो हकारः संभवतीति । T.

5. P. VIII. 4, 40; 41; 60.

6. ननु किमर्थमिदं वर्गप्रथमेभ्य इत्यादिना शकारस्य ह्रस्वे पररूपत्वे च । अघोषे प्रथम इति सिद्धस्यकार इत्येतदेव बालैरुदुष्यते ॥

चं शे सूत्रमिदं व्यर्थं यत्कृतं शर्ववर्मणा ।

तस्योत्तरपदं ब्रूहि यदि वेत्सि कलापकम् ॥ इत्याह ।

अह्रस्वपदे वचनमिदमिति शकारस्य हि विभाषितं ह्रस्वम् । ततो

यस्मिन्पक्षे कृत्वं नास्ति तदर्थं वचनमिदम् । सामुनासिकपरस्य शकारस्य कृत्वमिह सर्वथैव नास्ति । अत एव तच्छब्द इत्युदाहृतम् ॥ T.

7. P. VIII. 3, 32.

8-10. See P. VIII. 3, 4; 7. For पुंसो see P. VIII. 3, 6.

On प्रश्नान् see K. IV. 6, 73.

10. अवस्थितवास्सरणेन वेदितव्यं तेन महान् त्वरित्यच न भवति । T.

11. यद्यप्यन्तस्था द्विप्रभेदाः सामुनासिका निरनुनासिकाश्च रेफवर्जितास्तथापि सूत्रे निरनुनासिकस्यैव श्रूयमाणत्वात् एव सकारः प्राप्नोति । तद्युक्तम् । कारशब्दो हि वर्णात्परः श्रूयमाणो यथाश्रुतवर्णपरिग्राहको भवति । तदभावे स्थानेऽन्तरतम इति न्यायादननुनासिकनकारस्यानुनासिक एव नकारो भवति । T.

12. ननु श्रेञ्जकारमिति क्रियतां जञ्जजां चवर्गत्वात् तेषु तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गाविति जकारः सिद्ध एवेत्याह पदमध्ये चेत्वादि । अवाञ्जयतीत्यादौ पदान्तत्वात् तेन जकारो न सिध्यतीति भावः ॥ T.

13. The two letters च् are to be considered as forming together one substitute, so that in कुर्व-च् neither the substitution of ण् for न् (according to II. 4. 8.) nor that of ग् for च् (according to II. 3, 48) is applicable. For the same reason, although in प्रशाच्, न् represents an original म्, *anuvāda* cannot be substituted before the च्, the latter being part of the *anga*.

15. पुनः refers back to I. 4, 8.

नोऽन्तश्चक्षुः शकारमनुस्वारपूर्वमित्त्वचान्तग्रहणमुत्तरच

विरत्यर्थम् । • । तदधिकारवशादिह पुनरवश्यं विरतिप्रतिपादनार्थमन्तग्रहणं योजनीयमित्याह मकारः पुनरन्त इत्यादि । अन्तो विरतिभूतो न पुनः पदान्त एवेत्यर्थः । तेन पदमध्येऽपि यत्र विरतेरभिधानमस्ति तच्चाप्यनेनैवानुस्वार इति गम्यत इति प्रकृतिविभागमात्रे विरतिरत्र नाभिधीयत इति भावः । T.

I. 5, 6. एकोऽत्र वाशब्दः समुच्चयार्थः । विकल्पार्थस्त्वपरः ॥ शषसेष्वघोषपरेषु विसर्जनीयो लोप्यो वा । कः स्योतति । क स्योतति । कः ङीवति । क ङीवति । कः स्थाता । क स्थाता ॥ पररूपं चेति रूपत्रयम् । तत्र वक्तव्यं अन्तेरभेदात् ॥ D.

अथ कश्चेत इत्यादिषु पररूपे कृते शषसानामघोषे प्रथमः कथं न स्यादित्याह षटतानित्यादि । अयमभिप्रायः । यदि प्रथमः स्यात्तदा इवर्णचवर्गयशास्त्राल्वा षवर्णटवर्गरषा मूर्धन्या षवर्णतवर्गलसा दन्त्या इति क्रमेण शषसाषटतानेव प्राप्नुवन्ति । (III. 8, 1) T.

12. For ईहूर्यम् see K. II. 3, 52.

14. On प्रचेतस् see P. VIII. 2, 70, vārtt.; on अहन् P. VIII. 2, 68; 69.

16. The prohibition only refers to the rules of Sandhi hitherto stated.

II. 1, 1. यदाऽभेदविवक्षा तदोन्मात्तवचनानुकरणाद् राजन्-शब्दास्त्रिसंज्ञाया अभावेन न विभक्तिसदभावाच्च दीर्घनलोपादिकार्याभावे राजन्नित्येव स्यात् । यदा तु भेदविवक्षा तदाऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वादनुकरणस्य लिङ्गत्वे सति विभक्तिसतो राजेति स्यादिति । उन्मात्तवचनानुकरणस्य मा भूदिति लिङ्गसंज्ञालाघवार्थमित्यादि । धातुविभक्तिवर्जमर्थवस्त्रिमिति सूत्रं लाघवार्थं कथं न कृतमित्यर्थः । Pañjikādurgapadaprabodha.

For the example see II. 2, 11.

5. Examples to II. 1, 40; 71.—Tril. quotes: तथा चोक्तम् ।

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः ।

प्राप्ताभिमुखो ह्यर्थात्मा क्रियायां विनियुज्यते ॥

6. पदानि and पयांसि contain the *āgama* नु (K. II. 2, 11) विद्युत्वान् is derived by means of the *taddhita* affix वन्तु (II. 6, 15, com.).

7. सर्वस्यै contains the *āgama* सु (II. 1, 43); so does सर्वेषाम् (II. 1, 29); whilst वृक्षाणाम् has the *āgama* नु (II. 1, 72.).

35. तत्कपिदको मत्कपिदक इति त्वं पितास्य । अहं पिता-
स्येत्नन्तरङ्गेऽप्यकिं वचनात्प्रतिषिद्धे कप्रत्ययः स्यादेव । अन्ते च
नद्यदद् बज्जग्रीहाविति वचनात्कप्रत्ययः ॥ वस्त्रमन्तरं येषां ते वस्त्रा-
न्तराः । वसनं वासोऽन्तरं येषां ते वसनान्तराः । ° । तच्च वस्त्रा-
न्तरास्य वसनान्तरास्येति विग्रहे इन्द्रस्यास्येति [का० २. १. ३२]
न वर्तते । इह वस्त्रान्तरेत्यादि । अप्रधानादिति बज्जग्रीहाव-
न्तरशब्दस्योपसर्जनीभूतत्वादित्यर्थः ॥ T.

43. For परादित्यर्थः see II. 1, 6.

48. लक्ष्मीरित्यत्र धातोरन्त ईकार इति कुतः प्रसङ्गः । तथा
हि लक्ष्मीर्लोऽन्तस्येत्युणादावीप्रत्ययोऽस्य च लोऽन्त इति । तथा
व्युत्पन्न एव लक्ष्मीशब्द इति पञ्चस्रदाप्यन्तग्रहणबलादिहितवि-
शेषणमत्र मन्तव्यमित्यालोच्य पञ्चम्या वाक्यार्थमाह । ईकारो
ऽन्तो यस्मादिति यथा नदमहशब्दाभ्यामीप्रत्ययो विहितस्तथा
नाच्चेत्यर्थः ॥ Tril.

66. यद्यप्युदन्तो यस्यासावुदन्त इति बज्जग्रीहिणा समुदाय

उच्यतेऽरादेशोऽनेकवर्णस्तथापि श्रुतत्वाद्गन्तव्यं चकारस्य भवति न समुदायस्य तस्याश्रुतत्वात् । न खलु पितृप्रभृतयः । किं तर्हि समासगम्या इति कर्तरि चेति ज्ञापकाद्वा ॥ योगविभागादिति । अर् इत्येको योगः सामान्येनारादेशार्थः । ततो ऊाविति द्वितीयः पूर्वेण सिद्धे पुनर्विधानं पूर्वविधेर्लक्षणांशुनोधार्यम् । तेन ग्रन्थेव निमित्ते स्यात् । पितरस्तर्पयामास । इति ढप् प्रीणने हेताविष् । T.

II. 2, 5. केचिदित्यन्ये न वयमित्यर्थः ॥ ० ॥ ऊवतीति व्यावृत्ति-बलात् प्राप्तापि नदीसंज्ञा न भवतीति चेत् तदयुक्तम् । इह नि-त्यत्वेन नदीसंज्ञाया व्यावृत्तिरस्येव । सत्यम् । अत एवातिदेश-बलाद् इयुवस्थानयोरीकारोकारयोः स्यात्स्यत्वेऽपि नदीत्वस्या-प्रसिद्धिराख्यायते । यस्मादप्रसिद्धस्यैवोपमेयत्वमित्यत आह । अप्रसिद्धमुपमेयमिति । ० T.

11. धुट् च खरस्य धुट्खरमिति समाहारत्वादेकवचनम् । ० । In पयांसि the नु is inserted *before* स् (धुट्) and the vowel lengthened, in accordance with rule 18, in पयानि *after* the vowel अ, which is lengthened by rule 17. In सुक्रुच्चि etc. the *āgama* is impossible, since, if inserted after the vowel it would be separated from the धुट् by an *anundsika* or *antahsthā*. On गोरक्षि T. observes : इह धुडिति जातिनिर्देशोऽयं जाते-स्यैवान्नास्ति व्यवधानम् । जातेरमूर्त्तत्वेऽपि धुट् पूर्व इत्ययं व्यवहा-रो व्यत्ययेन भवति ॥ On the *Vārttika*: वक्तव्यमिति व्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । तच्चेदं व्याख्यानं केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति । ये नेच्छन्ति तन्मतमिह प्रमाणमित्यर्थः ॥

32. For the *lopa* of the penultimate अ of हन् Tril. refers

to II. 2, 53. In वृचहयति a *lopa* of two letters has taken place (अन्यस्वरादिसमुदायलोप) before हन्, in accordance with III. 2, 12.

33. चिचा गौर्यस्येति विग्रहे गोरप्रधानस्येत्यादिना वृक्षत्वे गौणोऽपि गोशब्दो विद्यते । ° ॥ ननु किमर्थमिदमुच्यते वृक्षे सति (viz. चिचगु) गोशब्द एवायं न भवतीति । नैवम् । एकदेशवि-
कृतस्थानन्यवद्भावात् प्राप्नोति । किं च । संबुद्धौ जसि चौत्वे कृते गोशब्द एवं प्रवर्तते ॥ T.

34. ननु वृक्षेऽप्यकारे कृते मध्ये स्त्रियामादा भविष्यति । किं दीर्घग्रहणेनेत्याह दीर्घ इत्यादि । गोशब्दोऽयमुभयलिङ्गस्ततः पु-
लिङ्गपक्षे आप्रत्ययो न स्यादिति भावः ॥ T.

41. चातुरिकं इति चतुर्भिः क्रीत इति क्रीतादित्वादिकण् [का० २. ६. ८] । ° ॥ प्रियचतयतीति प्रियास्त्रवारो यस्यासौ प्रिय-
चत्वाः । प्रियचत्वारमाचष्ट इतीनि कृते लोपस्वरादेशयोः स्वरा-
देशो विधिर्वलवानिति पूर्वमुत्वे पद्यादिनि लिङ्गस्य [का० ३. २. १२]
इत्यादिनाऽन्यस्वरादिलोपः ॥ चातुर्यमिति चतुर्णां भाव इति
विग्रहे यण् च प्रकीर्तितः [का० २. ६. १४] इति यण् ॥ T.

47. तद्धिते लक्षत इत्यप्यधिकारादित्यर्थः । लक्षत इति लक्ष-
मनुसृत्येत्यर्थः । तेन पूर्वच न भवति । अत्र तु भवत्येव ॥ T.

अप्यधिकारादिति संबन्ध इति । अप्यधिकारात्तद्धिते लक्ष्यत
इति संबन्धनीयमित्यर्थः लक्ष्यमिति पूर्वार्थप्रयुक्तमुदाहरणम् ।
पूर्वचेति । श्रौवनमित्यादि ॥ Pañjikā durgapadaprabodha.

48. शब्द is used here to prevent वा from being taken in
its technical sense of विकल्पेन Durg.

For the compound forms see IV. 3, 61.

49. ननु क्वावनुषङ्गलोपे सत्यचेरिति निर्देशेन भवितव्यम् । कथमयं सानुषङ्गनिर्देशः । सत्यम् । अयमेव निर्देशो ज्ञापयति । अचेः क्वावनुषङ्गलोपो नास्ति । प्रतीच इति प्रत्यक्षतीति क्तिप् शस् ऊसि ऊस् वा । अनुषङ्गस्याकुञ्चेदिति नलोपः ॥ Tril.

52. To पाद् Durg. gives गूढपाद् भुजंगः ।

Durg. and Tril. give the gāṇa ह्रस्वादि as follows: हस्तिन् । कटोल । कण्डोल (om. T.) । गडोल । गण्डोल । महिला । दासी । गणिका [गण्डिका MS. Durg.] । कुसूल ॥

The gāṇa कुम्भादि.—कुम्भपदी । जालपदी । शतपदी । अक्षिपदी । अशोतिपदी । सूत्रपदी । गोधापदी । कलशीपदी । विपदी (om. MS. Tril.) । द्विपदी । त्रिपदी । दासीपदी (om. T.) । अपदी (om. T.) । निष्पदी । आर्द्रपदी । कृष्णपदी । द्रोणीपदी (विष्णुपदी MS. Tr.) । कल्याणीपदी । सूकरपदी । सकृत्पदी (कृतपदी Durg.) । अष्टापदी । सूचीपदी ॥

54. ई does not include the *stripratyaya* but must refer only to the *vibhakti* ङिष्ठाहचर्यात् Durg.

55. तेन viz. since the *adhikāra* अवमसंयोगात् ceases here.

59. धात्ववयवसंयोगात् भवतीत्यर्थः । यवं क्रीणाति । कटं प्रुवत इति क्तिप् । अधातुसंयोगाद्भवत्येव । तद्वधौ सकृत्त्वाविति । अत एवाह । अनेकाक्षरयोरित्यादि ॥ अव्ययकारकाभ्यामेवायं विधिरिति यदुक्तं तदिह तुशब्दस्य व्यवस्थितार्थत्वात्तभ्यत इति तेन महान्तौ तौ च नियौ चेति । परमौ च तौ लुवौ चेति महान्तौ । परमलुवाविति । एवं शोभनलुवौ । उत्तमलुवाविति । °D.

60. अतिदेशोऽयमिति । स च निमित्तरूपव्यपदेशशास्त्रकार्यभेदात् पञ्चधा भिद्यते । अथ निमित्तातिदेशो यथा ब्राह्मणवत्त्वचिन्ने प्रवर्तितव्यम् । ब्राह्मणनिमित्तस्य यजनादेः चचिन्नेऽपि सङ्गावाप्तचापि तद्वृत्तिवति दिश्यते । नैवमिह यतो धातोर्निमित्तं क्रिया सा च स्वभावाद्द्रव्यवाचिनि भूशब्दे संभवतीति ॥ नापि रूपातिदेशः । भ्रमेर्भ्रूः । अत्र धातुरूपो भूशब्दो भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या भ्रमधातुः प्रतिपत्तव्यो भवति ततश्च धातुवदित्यपनीय भ्रूभ्रम इति विदध्यात् ॥ व्यपदेशातिदेशोऽपि नैव यतो व्यपदेशः संज्ञा भूशब्दो धातुसंज्ञो भवतीति तदावत्करणमनर्थकमेव स्यात् ॥ शास्त्रातिदेशस्तु घटत एव धातोर्यच्छास्त्रं तदस्य भवति तत्पुनरीदूतोरिद्युवौ खर इति । किंतु तत्रापि गृह्यमाणे कार्यमेवानुसर्तव्यं तन्निष्ठत्वात्प्रवृत्तेः । अतः कार्यातिदेश एवायं गृह्यते । तत्पुनः कार्यमुवादेशलक्षणमिति तदेव दर्शयन्नाह भ्रुवौ भ्रुव इति ॥ T.

63. सर्वनामगणपाठे तस्य भवच्छब्दस्य ग्रहणं तेन भानि नञ्चाणि सन्त्यस्येति वन्तुना श्रन्तुङा च नित्यं हे भवन् । तदन्तविधिरपि भवत्येव । परमस्वासी भवांस्येति परमभोः । लिङ्ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । हे भो ब्राह्मणि । हे भवति ब्राह्मणि ॥ कथं तर्हि भो ब्राह्मणी । भोःशब्दोऽयमव्यय आत्मन्त्रणार्थोऽस्ति । तेन द्विवचनवज्ज्वलनयोरदोष इति ॥ ० ॥ अन्यः पुनराह । वादेहत्वं योगविभागार्थम् । वादेहत्वमित्येको योगः । ततो भवत इति विभञ्जनं विभागोऽन्यथाकरणमिति कृत्वा । तेन भगवद्वचनतोरपि भवति । भगं ज्ञानम् अर्घं पापं तद्विद्यतेऽस्येति वन्तुः । भवन्त इति पुनर्वचनं पूर्वविधेर्लज्जानुरोधार्थमाभ्यामन्यत्र न स्यात् ।

हे भगोः । हे भगवन् । हे अघोः । हे अघवन् । नैवं भाषायां
शिष्टप्रयोगो दृश्यत इति सूत्रकारमतम् । • D.

64. Durg. in his *ṭīkā* illustrates each case in this and the following rules by numerous examples. The following *kārikās* also occur in his comment on the present rule :

आचार्यमतं तु [तथा च वृद्धैरुक्तं Tril.] ।

अज्ञाने कुत्सिते चैव संज्ञायामनुकम्पने ।

तद्युक्तगीतावयवेषु वाच्ये ब्रूये च कः स्मृतः ॥

तथा चाह । कुत्सितस्या तु या कुत्सा तदर्थः को विधीयते ।

कुत्सितत्वेन कुत्सो वा न सम्यगपि कुत्सितः ॥

II. 3, 1. यद्यपि प्रकृतिविभक्त्योः समुदायः पदं [cf. I. 1, 20]
तथापि युष्मदस्मदोः पदमित्युक्त उभयोः स्थाने यो निष्पद्यते स
सभतेऽन्यतरव्यपदेशम् । • ॥

अपिश्लीयमतं तु । पादस्त्वर्थसमाप्तिर्वा ज्ञेयो वृत्तस्य वा पुनः ।

माहकस्य चतुर्भागः पाद इत्यभिधीयते ॥

मात्रापरिमाणमार्थादि मात्रिकमुच्यते । तेन न पादादावित्यने-
नैव प्रतिषेधः [II. 3, 5] । पदग्रहणं सविभक्त्यर्थं । • Durg.

यस्यैव वाक्यस्य युष्मदस्मदोः पदं श्रुतत्वात्तस्यैव वाक्यस्य पदादिति
वेदितव्यम् । • । यद्यपि पदमेकवचनं तथापि युष्मदः पदम् अस्मदः
पदमिति प्रत्येकमभिसंबन्धादर्थ्याद् द्वे पदे इति यथासंख्यं न वि-
रुध्यते । • । Tril.—वा has to be supplied from II. 2, 62.

2. वाञ्छी is a लुप्तद्वितीयादिवचनं पदं.

3. Acc. to Tril. तेमे and त्वामा should be treated as
dvandvas, in the same way as वाञ्छी.

4. Tril. supplies the rest of the second śloka, as given in note 3. It is not stated whence the two couplets are taken.

5. गौणयोग इत्यादि । यामस्यादिभिर्युक्तः । तेन युक्तानां युग्मद्वयद्वयोनामादेशा भवन्त्येवेत्यर्थः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययो भविष्यति । किं योगग्रहणेन । सत्यम् । अन्यत्र गौणे ऽपि विधिर्भवतीति ज्ञापयति । ° D.

7. इह श्रुतानुमितयोः श्रोतःसंबन्धविधिर्वक्ष्यत्वानिति न्यायाद् युग्मद्वयद्वयोरेव दिवाचिनः प्रतिपत्तव्याः । न तु समास्येति । ° अतियुवाभिरत्यावाभिरिति युवामतिक्रान्तेरिति विग्रहः । यद्यपि समासार्थे बहुवचनं तथापि युग्मद्वयद्वयोरेव दिवाचिनः प्रत्यया गृहीताः । ° तथा चोक्तम् ।

समस्येते यदैकत्वे बहुत्वे युग्मद्वयद्वयोः ।

समस्ये वर्तते द्वित्वे न युवावौ तदा तयोरिति ॥

अतिक्रान्ताविति प्रत्येकं संबध्यते । त्वामतिक्रान्तौ युग्मानतिक्रान्तावित्यर्थः । अमौ चामित्यौकारस्यामादेशः ॥ युग्मदीय इति । इह यद्यपि प्रत्ययलोपलक्षणन्यायेन द्विवचनं दृश्यते तथापि युवावौ न भवतो ऽन्तर्लोपात् । एतदुक्तं भवति । पूर्वसूत्रादन्तर्लोप इह वर्तते स चार्थवशात्सप्तम्या संबध्यते ऽतो ऽन्तर्लोपे सति युवावावित्यर्थः । इह चान्तर्लोपो नास्तीति साक्षादिभक्तौ तस्य विहितत्वादित्याह प्रत्यय इत्यादि ॥ Tril.

10-13. त्वमहम् । यूयंवयम् etc. are likewise considered as dvandvas by the commentators, see note on 3.

10. अतित्वम् अत्यहमिति युवां युग्मान्वा । आवाम् अस्मान्वा ऽतिक्रान्त इति विग्रहः । एवं प्रियौ युवां प्रिया यूयं वा यस्व

स प्रियत्वं प्रियाहमिति । ° Durg. On the *luk* in the *avyayibhāva* see II. 3, 4.

11. अतियुयमिति त्वां युवां युष्मात्वातिक्रान्ता इति विग्रहः D.

12. त्वां युवां युष्मात्वाऽतिक्रान्तायेति विग्रहः Durg.

14. अतियुवत् ° युवामतिक्रान्ताद् युवामतिक्रान्तेभ्य इति वा । आवामतिक्रान्ताद् आवामतिक्रान्तेभ्य इति विग्रहः । Tril.

15. Durg. remarks that others read भ्यस्भ्यम्;—तदाऽकारमन्तरेणापि ध्रुव्यत्वं न स्यात् ।

16. On साम् i.e. सु + आम् see II. 1, 29.

प्रिययुष्मयां ° प्रिया यूयं येषाम् । त्वामतिक्रान्तानामिति विग्रहे युष्मदस्मदोरुपसर्जनयोरसर्वनामत्वान्न सुरागम इति । ° Durg.

17. यदा शसादिप्रसङ्ग आनादय (II. 3, 9 ff.) आदेशा उच्यन्ते तदा न भवतीत्यर्थः । Tril. ; Durg. quotes स्नेहणः स्थाने त्रिकटुकमौषधं प्रयुञ्जीत । (स्नेहणो निवृत्तिरभिधीयते).

22. इकार उच्चारणार्थः । Durg.

23. कृन्दस्तेतौ योगाविति भाव्यकारो भाषते । शर्ववर्मणो वचनाङ्गाषायामप्यवसीयते । तथा च । मघवद्ब्रह्मलज्जानिदाने (° मघवद्ब्रह्म ° MS.) सथीकृतप्रयहमर्वतां व्रज इति दृश्यते ॥ वन्तुना प्रयोग इति परो ब्रूते । तर्हि व्याप्तिरपि स्यात् ॥ Durg.

24. गणपाठाच्चेति । राजादिगणे (!) जरा जरस् चेति पठ्यते । तेनाप्रत्ययेऽपि भवति तच्च नित्यं तच्च विकल्पाभावात् ॥ Tril.

26. Against the restrictions (II. 1, 65 ; 67) to the general *sandhi*-rule, I. 2, 10.

27. On नामि see II. 1, 72.

29. त्यदादयः सर्वनामसु पथन्ते । ० । ते पुनरर्थाद् द्विपर्यन्ता एव युञ्जदस्मदोरन्तलोपात् । युञ्जदस्मद्भ्यां प्रागपाठाच्च व्यवहितस्य भवच्छब्दस्य न भवतीत्याह सर्वनामान्तर्गण इत्यादि । ० । नन्वेकशब्दोऽच पथते तस्याकारस्याकारे कृते तद्विकारबाधा कथं न स्यात् । एके एकेन एकेभ्य इति । नैतदेवं त्यदादिष्वेकशब्दस्य पाठः । ० Durg.

31. Durg. remarks: अदेरिति वर्जनादिह चकारेण त्यदादिर्विशिष्यते । अपि तु त्यदादिर्गुणीभूतैर्गकारे (!) विशिष्यते । त्यदादीनां यो दकारो यच्च तच्च स्थित इति ।

37. आदिष्यत इत्यादेशः । दिशिरच कथने वर्तते । यथा । धर्मं दिदेश मोक्षाय । ० Durg.

तथा चोक्तं चान्द्रव्याकरणे । एवमिदमोऽपि योज्यमिति । अयं तु विशेषः । इदं कुण्डलमानय । अथो एतं (? एनं) परिवर्तयेति । मकारान्त एव भवति ॥ Tril.

39. Against II. 1, 18. The final *r* of भिर् seems to indicate that this and the next sūtra formed originally one rule.

44. येनेष्यते—i.e. with the affix य in the sense of अनङुहि साधु etc.

46. इजादयः । इजिति यजतेः क्तिप् संप्रसारणे च निर्देश इत्याह यजादीनामिति । ननु विशेषाभावादिज् गताविति कथं न गृह्यते । नैवम् आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचिताद् दृगादिस्त्वलिज्शब्दपाठाच्च । ० Tril.

50. यदि धातोरित्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठीयं द्वचतुर्थान्तस्य द्वतीयादेरिति चावयवस्य विशेषणं कथं तर्हि गोधुक् काष्ठधगिति ।

सत्यं व्यपदेशिवद्भावात् । बुद्धिर्हि स्वबीजपरिपाकवशादुपस्थमा-
नाऽसत्यपि भेदे भेदं जनयति । यथा राहोः शिरः शिलापुत्रस्य
शरीरम् । • Durg.

53. A restriction of II. 2, 53.

55. साधु तच्छोतीति साधुतक् Tril.; मांसपिपक् । मांसं
पिपचतीति क्षिप् Durg.

58. The पूर्वविधयः bearing on the given cases are II. 1, 14;
18; 19; 3, 56.

59. घोषवति रो भवति । अघोषे रो न स्यादिति व्यावृत्ति-
बलादस्य प्रतियोगी विसर्गः साधितो भवति सत्पापवाद इति तेन
सर्पिःषु धनुःषु दोःषु पक्षे पररूपं भवत्येवेत्याह भे र इति ।
उत्तरार्थं चेति । • Durg.

64. अपिग्रहणं see II. 3, 35.

II. 4, 3. नन्वनव्ययमव्ययं भवति (i.e. अव्ययीभावः) इत्य-
न्वर्थसंज्ञयाऽव्ययाच्चेति लुकि सिद्धे यद्वचनमिदं तज्ज्ञापयति ।
अव्ययत्वमप्यनास्तीति । • Durg.

4. न व्येतीत्यव्ययं न विद्यते संख्या यस्येत्यसंख्यं पर्यायः कथ्यते ।
तथा चाह ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ •

निपाताश्चादयो ज्ञेया उपसर्गाश्च प्रादयः ।

द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे ॥ Durg.

He gives the entire *gana*, after which he remarks : अन्येऽव्यया
यथास्थानं वक्ष्यामि इति ।

5. Durg. has the following *karikās*:

कूटादण् ष्यञ्च कूटात् स्यादादैदौदादिकस्वरात् ।
 न तु गान्धारिशान्वेयाञ्चकारादेः कुरोरपि ॥
 इदन्तकोशलाऽजादात् स्त्रियामपत्यमाचता ।
 पाण्डोश्चान्योऽप्युलोपोऽस्मिन्संज्ञाशब्दा हि तद्धिताः ॥
 प्रत्ययथादिण् शान्वांशात् कलकूटाश्मकादपि ।
 कम्बोजादेः सदा भेदात् प्रत्ययो नैष दृश्यते ॥
 कुन्धवन्तिकुरूणां च अभेदाच्च स्त्रिया सदा ।
 नापत्यप्रत्ययो दृष्टो यथा कुम्भी कुरुरिति ॥
 अदन्ताच्च स्त्रियां नैव प्राच्यभङ्गादिवर्जनात् ।
 सूरसेनी यथा माद्री राक्षी भार्गी भवेदिति ॥
 अकूटाच्च प्रवक्ष्यामि वतण्डी स्त्रीति पूर्ववत् ।
 आङ्गिरस्यां स्त्रियां ष्यञ्च वातण्ड्यायाश्च किं लुका ॥
 इणो वज्रस्वरात्प्राच्यादङ्गले त्वस्त्रियां तथा ।
 पाश्चागारा इति ज्ञेयमप्राच्यादास्ति दास्यः ॥
 भेदाभेदादिभाषेयमुपकादेश्च नोच्यते ।
 प्रत्ययच्छानुकारेण उपका औपकायणाः ॥
 एवमन्येऽनुसर्तव्याः संज्ञाशब्दा हि तद्धिताः ।
 लोकसिद्धा न व्युत्पाद्याः कस्तान्कार्येण वक्ष्यति ॥
 लुम्बिधानमिदं यच्च दिङ्माचमिह दर्शितम् ।
 तन्मन्दमतिबोधाय साध्यदृष्ट्या तु निष्कलम् ॥

9-13. The references अपादाने पञ्चमी etc. do not actually occur in our work, but are implied in the rule II. 4, 19.

10. Durg. quotes: तथा चाह । अनुमन्तु निराकर्तृ प्रेरकं

त्यागकारणम् । व्याप्तेनाप्तं ददातेस्तु संप्रदानं प्रकीर्तितम् ॥ संप्र-
दानं तदेव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया । दीयमानेन संयोगात् स्वा-
मित्वं लभते यदि ॥

कथमित्यादि । स्नाघादीनां कंचिदर्थं बोधयितुमिच्छमाणे
कारके स्नाघादयः स्नाभावाज्जयतिवद् दिकर्मका एवेति कर्म प्रा-
प्नोति । देवदत्तायात्मानं परं वा स्नायं करोति योऽर्थः स देव-
दात्ताय स्नाघत इति । तथा च । स्नाघमानः परस्त्रीभ्यस्तृणागा-
द्राक्षसाधिपः । (Bhāṭṭik. VIII. 73.)

आत्मानं स्नायं कथयन्परस्त्रीभ्य आगत इत्यर्थः ॥ देवदत्ताय
ऋते । ऋतव्यं किंचिद्देवदत्तं ज्ञापयति ॥ तथा देवदत्ताय तिष्ठते ।
स्थित्या ज्ञापयति प्रकाशयति । प्रकाशने तिष्ठतीति इत्यादिः । ० ॥
यस्मै कुप्यति । तच्च चतुर्थी सिद्धा । वक्तव्यं व्याख्येयमिति । ० Durg.

11. कश्चिदाह । गङ्गासमीपो देशो गङ्गेत्युपचारात् । आधा-
रस्तिविधो ज्ञेयः कटाकाशतिलादिषु । अन्यः पुनराह ।

उपश्लेषस्य चाभेदः कटाकाशतिलादिषु ।

उपकारास्तु भिद्यन्ते संयोगिसमवायिनाम् ॥

अविनाशो गुरुत्वस्य प्रतिबन्धेष्वतन्त्रता ।

दिग्विशेषादवच्छेद इत्याद्या भेदहेतवः ॥ ० Durg.

12. तथा चाह । कारकाव्यवधानेन क्रियामिच्छात्तिकारणम् ।

यद्वै विवक्षितं तेषु करणं तत्प्रकीर्तितम् ॥ Durg.

13. चन्द्रगोमी तु । अक्षाणां दीव्यति । अक्षेषु दीव्यतीत्यपि
विवक्षा मन्यते । ० Tril.

15. तथा चोक्तम् । यः क्रियां कर्तृकर्मस्थानं कुरुते मुख्यभावतः ।

अप्रयुक्तः प्रयुक्तो वा स कर्ता नाम कारकम् ॥ ० D.

16. कारकाणां संबन्धिन उभयस्य प्राप्तौ सत्यामर्थादेकस्मिन्नेव संज्ञिनि परं भवति । अन्यथा संप्रदानादिसंज्ञा ऽनर्थिका स्यात् । ब्राह्मणाय गां ददातोत्यादौ वाक्ये किमुभयस्य प्राप्तिः । यस्मिन्संज्ञिनि भिन्नाधिकरणेन वज्रप्रीहिणा यामाय दत्त्वा तीर्थं गत इति धनादिकमिति संबन्धः । एवमन्येऽपि प्रयोज्याः । लोके शास्त्रे च न संज्ञया संज्ञान्तरस्य बाधा । ० ॥

संप्रदानादयः संज्ञा रुचिधारिविवर्जिताः ।

लोकोपचारात्संविद्धाः सुखबोधाय दर्शिताः ॥ Durg.

यामायेत्यादि । गत इति संबन्धादपादानं यामः प्राप्नोति । दानसंबन्धाच्च संप्रदानम् । परं संप्रदानमेवेति । एवमन्यचापि यथायोगं परत्वं वेदितव्यम् । ० Tril.

18. सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रमामन्त्रणम् ॥ नन्वामन्त्रणं वाक्यार्थं इति मतान्तरमेतत् क्रियासंबन्धात्पूर्वं युगपद्वर्मातिरेके षष्ठी स्यादिति प्रथमारभ्यते ॥ Durg. ; आमन्त्रणार्थस्यातिरिक्तत्वाद्भेदलक्षणा षष्ठी स्यादिति भावः ॥ Tril.

22. दक्षिणेन ग्राममिति दक्षिणस्यामदूरवर्तिन्यां दिशि ग्राम-
स्येति विगृह्याऽदूरे एनप्रत्ययः स पुनः सद्यन्नाद्यत्वात् (II. 6. 37) T.

23. कर्मप्रवचनीयं । सिद्धेयं संज्ञा । उक्तं च ।

क्रियाया द्योतका नेमे संबन्धस्य न वाचकाः ।

नापि क्रियान्तरापेक्षाः संबन्धस्य तु भेदकाः ॥

यथाऽभिद्योतत इत्यादौ क्रियां द्योतितवन्तः । न तथा लक्ष-
णादिषु संबन्धस्य तु वाचिकाः । ० Durg.

25. यदि० । युगदोऽपि मन्यतेः कर्मत्वाच्चतुर्थी कथं न भव-
तीत्याह यदीत्यादि । ० Tril.

26. अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु । इह पर्याप्त्यर्थो योगसङ्गणात् ।
पर्याप्तः शक्तः समर्थः प्रभुरिति पर्यायः ॥ Durg.

29. पुत्रेण खूलः । पुत्रेण गोमानिति प्रत्येकं संबन्धः । सहा-
र्थयोगस्योभयनिष्ठत्वात् । ° Tril.

30. फलमनिष्ठादयस्त्रपि क्रियायोग्यतया लोके हेतुद्वयत
इत्याह योग्यतामात्रेत्यादि । क्रियासिद्धावसाधकतम इत्यर्थः ।
Durg.

34. षष्ठी चानादर इति न वक्तव्यमित्याह इदं इत्यादि ।
इदन्तमनादृत्य गत इत्यर्थः । इह इदतः संबन्धो गत इत्युक्तेऽपि
न कदाचिदस्तुतिरिति भावः । पचे इदति प्रात्राजीदिति ॥ Tril.

49. यदाहुः । स्तनकेशवतो स्त्री स्यात्तोमशः पुरुषः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकमिति ॥
लोकेभ्यः शास्त्रकारेभ्यः । लिङ्गानुशासनेभ्यश्च गम्यमानीति भावः ।
Durg.

II. 5, 1. मिलितं युक्तमिति तत् पुनर्विशेष्यस्य विशेषणेन
संबन्धः । यदाह विमलमतिः ।

विशेष्यस्य विशेषेण मिलितं युक्तमुच्यते ।

समासाख्यं तदेव स्यात् तद्धितोत्पत्तिरेव च ॥

युक्तस्यासवर्थस्येति विग्रहः । ° T.

२. युक्तार्थमात्रस्या इति कथमेतद् यावता पूर्वसूत्रे समासस्य
प्रधानत्वात् तस्यैवानुवर्तनमुचितम् । सत्यम् । अप्रधानस्यापि
युक्तार्थस्यानुवर्तनं तद्गङ्गादेवावसीयत इति । अन्यथानन्तरत्वात्
प्रधानं समास एवानुवर्तिष्यते । किं तद्गङ्गादेवेति तेन तद्धितनाम-

धातुष्वपि लोपो भवति । तथापि युक्तार्थस्य विद्यमानत्वादित्याह
राजता । पुचीयतीति । ° T.

4. Exceptional cases, such as अप् [अङ्गिः, अङ्गमनम्] are
excluded. T.

अतिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रान्तरे बहवो^(१)ऽतिदेशा
निरूपितास्तथापि कार्यातिदेश एवायं तस्मिन्नुक्तत्वात् प्रवृत्तेः कार्ये
ऽप्यतिदेश्यमाने यस्य यदुक्तं तस्य तदेव श्रुतत्वात् ॥ T.

5. For the comment *cf.* also P. II. 1, 49—II. 2, 6.

पूर्वेषुकामसमी । प्राच्यदेशे यामोऽयम् T.

Alter अणिकृताः in the Text, with MS. A.

क्लिष्टाक्लिष्टितं MSS. Tril. D. and O.; क्लिष्टाक्लिष्टं MS. C.

क्रयाक्रयिका° महान्यः क्रय उच्यते ऽस्या च क्रयिका क्रयाव-
यवसंबन्धात् क्रयः क्रयिकावयवसंबन्धाच्च स एव समुदायः क्रयि-
का ततश्च क्रयस्यासौ क्रयिका चेति विग्रहः । द्रव्यस्य दीर्घता ।
फलाफलिकेत्यादि । ° ॥ इभ्यपोटेत्यादि । इभमर्हतीत्यर्थे दण्डा-
दिभ्यो यप्रत्ययो दृश्यते । पोटा उभयव्यञ्जिका ॥ ° ॥

The MSS. of Tril. read likewise अवण for अमण.

अर्धजरतीयम्° अर्धा चासौ जरती चेति अर्धजरती तत्रभवम्
अर्धजरतीयमित्यभिधानादीयः । न ह्यार्धशब्दः समप्रविभागे
वर्तते ॥ ° ॥ अत्राङ्गण° । यदुक्तम् ।

सतां न च निषेधो ऽस्ति सो ऽसत्सु च न विद्यते ।

जगत्यनेन न्यायेन नञर्थः प्रत्ययं गतः ॥ ° ॥

समासस्तद्धितस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थमनुष्टुब्भन्धेन विरचित इत्यत्र वि-

ज्ञेयग्रहणम् । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु लाघवं न चिन्तनीयं प्रति-
पत्तिलाघवस्य सर्ववर्मणो ऽभिमतम् ॥ T.

6. तद्धितेत्यादि । एकापीयं सप्तम्यर्थवशाद् [दिधा ०.] भि-
द्यते । तद्धितस्यार्थे विषयभूते ऽपत्येकणादिवर्जितस्य स्तरादित-
द्धितस्य चाभिधेये उत्तरपदे च परतः समाहारे चाभिधेये समा-
सो ऽयमभिधीयते । T.

8. °द्वितीया अतितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापक्षैरिति कसि-
दाह (Pāṇ. II. 1, 24) । तदिह सामान्यविधानात्सिद्धमित्याह कष्ट-
अतिमित्यादि ॥०॥ तथा गम्यादीनामुपसंख्यानमित्यपि (ib. Vārtt.)
न वक्तव्यमित्याह ग्रामगमोत्यादि ॥०॥ खट्वाकूटो जाल्म इति ।
असमीक्ष्य कारी विमार्गप्रस्थित^(१) इत्यर्थः । अधीत्य स्वात्मा गुरुभि-
रनुज्ञातेन खट्वारोढव्या । तत्र यो ऽन्यथा खट्वामारोहति स ति-
रस्कृारार्थमेवमुच्यते । खट्वारोहणं चात्र विमार्गप्रस्थितस्योपलक्ष-
णम् । सर्व एवाविनीतः खट्वाकूट इत्युच्यते । नित्यसमासश्चायम् ।
नहि वाक्येन चेपो गम्यते । खट्वा चेपे ज्ञेन समस्यते ऽभिधानात् चे-
पादन्यत्र न भवति । खट्वामाकूटो ऽध्यापको ऽध्यापयति । किं
खट्वा चेप इत्यनेन ॥ तथा कालाः ज्ञेन समस्यन्त इत्यनेन । तथा
कालाः ज्ञेन समस्यन्त इत्यपि न वक्तव्यमित्याह । अहरित्यादि । ष-
ण्मुद्धर्तास्तराचरास्ते ऽहर्गच्छन्त्युत्तरायणे रात्रिं गच्छन्ति दक्षि-
णायने ॥ मासप्रमितश्चन्द्रमा इति । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति
कर्तरि क्तः । मासं प्रमितः मासं प्रमातुमारब्धः । प्रतिपञ्चमा
इत्यर्थः ॥ cf. P. II. 1, 26 ; 28, etc.

द्वितीयेत्यादि° । काकपेया नदीति पूर्णत्वोद्भावनं स्तुतिर्निन्दा-

१ विमार्गस्थित ०.

र्थमध्यारोप्यते काकपेयत्वं नाम । एवं वाच्यच्छेदानि दृष्टानि
मृदुलोद्भावनं सुतिरयत्नच्छेदत्वं च निन्दार्थमध्यारोप्यते ॥०॥

पञ्चमीत्यादि । भयभीतभीतिभीभिर्निर्गतेनापेतापोढमुक्तप-
तितापचक्षौरव्यग्रः [P. II. 1, 37; 38 and varrts.] इति न वक्तव्यम् ।
अधर्मजुगुप्सुरित्यादावन्यत्रापि पञ्चमीसमासस्य दर्शनात् । यदय-
व्यग्र इति वचनात् प्रासादात्पतित इति महतो न भवति तदय-
युक्तं महतो ऽपि दर्शनात् । यदाह मयूरः । भास्वद्भावोद्भूतेनेति ।
न चाचाक्षपविवक्षा युक्तिमती० ॥

षष्ठीत्यादि । आत्मषष्ठ इति पूरणप्रत्ययान्तेनापि समासो
ऽभिधानात् । छात्राणां पञ्चम इत्यादिष्वनभिधानादेव न भवि-
ष्यति ॥०॥ ब्राह्मणस्य कर्तव्यमिति तथ्येन तावदाक्षमिष्यत एवेत्याह
वृत्तिरपीति वाक्यमेवेति श्रुतुङानशोरनभिधानमेव समासस्ये-
त्यर्थः ॥ T. cf. P. VI. 3, 6; and 5, VArtt.; II. 2, 11, etc.

सप्तमीति । cf. P. II. 1, 40 ff. The MSS. of T. read ०भाङ्गः

9. ०अधिकदशाः । ० अत एवाह शकटाद्यनः । अधिका दश
येषु ते ऽधिकदशा एकादशादय इति । ० दण्डादण्डि० । तथा
मुष्टामुष्टीति नाम्यन्तस्य पूर्वपदस्यात्वं दृश्यते ऽव्ययत्वं चास्य स्वभा-
वादिति ॥ Tril.

10. विदिगित्यन्तरासं दिगुच्यते ॥०॥ ननु दिङ्नामान्यन्त-
रासम् [P. II. 2, 26] इत्यस्याभावात् कथं दिङ्नाम्नामेव समास
इत्याह । अर्थादित्यादि । अन्यथा विदिगभिधेयत्वमेव न स्यादि-
त्यर्थः ॥ T.

11. इतरैतरयोग इत्यादि । समुच्चितिः समुच्चयो राशीभावः
स चानयोरपि विद्यत इत्यर्थः । तच्चेतरेतरयोगो ऽवयवः प्रधान

इति तत्त्वते दिवचनवज्जवचने भवतः०। समाहारः संहतिः प्रधान इत्येकवचनमेव ।० T.

14. इतिपाणिनि । पाणिनिरित्ययं संज्ञाशब्दो लोके स्थातिं गत इत्यर्थः ।० see P. II. 1, 6, ff.

15. सुषमम्०। शोभनत्वं समस्येत्यादिरिति । आदिग्रहणाद् विगतत्वं निर्गतत्वं दुर्गतत्वमपरत्वं समस्येति० । अपरशब्दस्यानव्य-यस्यापि समासे पूर्वपदार्थप्राधान्यमस्तीत्यव्ययीभावसंज्ञाप्रवृत्तौ नपुंसकलिङ्गत्वमव्ययपूर्वपदं च प्रायेणेत्यन्वर्थः कथ्यते ।० T.

16. On the *four* *Āryā-stanzas* cf. P. II. 4, 2-14 and Vs. Tril. remarks: इदानीमुक्तानामुदाहरणानामर्थप्रदर्शनद्वारेण समाहारद्वन्द्वस्येतेतरयोगस्य विषयं विवेकुमर्याभिरभिधानस्य व्यवस्थामाह । अनुवाद इत्यादि० । चरणशब्दः शाखानिमित्तकः पुरुषे वर्तते । कठेन प्रोक्तोऽध्ययनविशेषः शाखासंज्ञकः सोऽयमित्यभेदात् कठः । कलापिना प्रोक्तः कालापः । कुथुमिना प्रोक्तः कौथुम इति कठादिशब्दोऽध्ययनविशेषमाचक्षाणो यदा तदध्ययनसंबन्धात्तदध्येष्टेषु पुरुषेषु वर्तते तदा कठादीनां चरणानां समाहार एव द्वन्द्व इत्यर्थः ।० । स्त्रेणद्यतनी० i.e. स्त्रा-इण्-अद्यतनी०-॥ निकटपाठानामिति । निकटः पाठो येषामध्येष्टृणां ते तथोक्ताः । पदकक्रमकमिति । पदमधीते क्रममधीत इत्यर्थे वज्जलत्वात् क्रमादिभ्यः कप्रत्ययो दृश्यते । पदमधीत्व क्रममधीत इत्यर्थः । अधीयमानयोः पदक्रमयोः संनिहितत्वात्तदध्येचोरपि पदकक्रमकशब्दवाच्ययोर्निकटपाठत्वम् ॥ ०यामाणां मा भूत् । जाम्बवश्च^(१) यामः शालुकिनी चेति विग्रहः । जाम्बवशालुकिन्यौ^(१) (see

P. II. 4, 7 Sch.)। यदा तु शौर्यं च नगरं केतवता च ग्रामस्तयोर्दन्धे
शौर्यकेतवतमिति० ॥ (see Mahābhāṣya) ॥ कारुण्यमिति। कारवः
शिक्षिणो रजकादयः ॥ प्राणित्वर्यकाङ्गानामिति त्वर्य एव त्वर्यक
इत्यार्यापूरणार्थं स्वार्ये कप्रत्ययः । ० ॥ चुद्रजन्तुकफलानामिति० ।
तथापीह जन्तुशब्दसामिध्यादस्यपरिमाणं प्राणिनामाह तत्र स्मृ-
तिभेदः ।

चुद्रजन्तुरनस्यः स्यादथवा चुद्र एव यः ।

शतं वा प्रसृतो येषां केचिदा नकुलादपि०

चुद्र एव य इति चोदयितुं शक्यः । स्वशोणितरहितो मसकादि-
रेव ॥ शतं वा प्रसृतो येषामित्यन्या स्मृतिः । येषां शतेन प्रसृतो
ऽङ्गुलिवर्गं पूर्यते ॥ केचिद् आ नकुलादपीत्यपरा स्मृतिः । इयमेव
स्मृतिः प्रमाणमितराणां परस्परविरोधादिति० ॥ अद्रव्याणामि-
त्यादिसमंता तुल्यता । समाहार इतरेतरयोगस्येत्यर्थः । ० ॥ दधि-
घृता इति व्यञ्जनविशेषकाणां समाहारस्य विभाषितत्वात्० ॥ T.

The second half of the *fourth* stanza should begin with सम,
the only irregularity being in the seventh *pāda* which has five
mātrās.

17. On the *śloka* अपाचादिः० see Vārttikas to P. II. 4, 30.

18, 19. See P. VI. 3, 34 ; 37 ; 38 ; [Com., 36 ; 39-41].

दत्ताभार्य इति दत्तागुप्ताशब्दौ संज्ञायामपि वर्तमानौ दानगो-
पनक्रियाप्रवृत्तिनिमित्ताविति भाषितपुंस्कता । T.

21. See P. VI. 3, 46 and Vārtts.

25. Tril. warns us that ईषदर्थे should be kept distinct
from अच्चे.

26. इयमित्यादि । ननु कथमवधारणम् । ईषदर्थे नित्यं प्राप्त एव कुत्सितार्थे त्वप्राप्त एव कादेशः । ततश्चोभयत्र विभाषा युक्तेति । सत्वम् । विभाषयेति निर्देशादिह कादेशस्य विधेयत्वं न विभाषायाः । यच्च विधेयं तदप्राप्तमेवेति मन्यते ॥ ईषदित्यादि नित्यं कादेशे प्राप्ते कवादेशः कदादेशस्योष्णशब्दे विधीयते । वक्तव्यमिति व्याख्येयं लोकोपचारादित्वर्थः ॥ T.

27. See P. VI. 3, 65. क्वचित् (as well as the explanatory terms लक्ष्यानुरोधात् and लक्ष्यतः) acc. to Trilochanadāsa (on II. 6, 49) mean यथा लक्ष्यम्^(१)

28. दात्राहती कर्णौ यस्य । दिविधौ कर्णौ यस्य इति विग्रहः ॥ T. See P. VI. 3, 115, 116.

29. See P. VIII. 3, 46; also ib. 40 and Vārtts. to ib. 38.

II. 6, 1. अपत्यस्य संबन्धिः शब्दत्वाद् अपत्यवतः प्रत्ययो भवन्नर्थात् षष्ठ्यन्तादेव भवति । ° ॥ यद्येवम् अपत्यशब्दस्य पुत्रपर्यायत्वात् कथं पौत्रादौ प्रत्ययः । न खलु तदस्यापत्यम् । तथा हि लोके पितामहोत्सङ्गे बालकमासीनं दृष्ट्वा कश्चित् कंचित् पृच्छति कस्येदमपत्यमिति स आह देवदत्तस्येत्युत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानमिति तदयुक्तम् । नायमपत्यशब्दः पुत्रपर्यायः । किं तर्हि न पतति वंशो येन जातेन तदपत्यमित्यन्वर्थनिर्देशः । तेनापत्यापत्यमप्यापत्यमुच्यते । ° । एवं चाद्यप्रकृतेरुत्तरं सर्वमपत्यतया सामान्येन विवक्षितम् । अतो न्यायादेवाद्यप्रकृतेः प्रत्ययविधिरित्यालोच्यह । अपत्य° । ° ॥ यद्येवं कथं गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्या-

१ यथा लक्ष्यम् C.; om. D. यथा लक्षणम् O.

यणः । दाक्षेयपत्यं दाक्षायण इत्याह पौत्रादेरिति । पौत्रादि-
वाचिनः पुनः शब्दात् प्रशस्ये प्रशंसायुक्त एवेत्यर्थः । आद्येनैव प्र-
त्ययेनापतनार्थ उक्तः पुनः प्रत्ययविधानं प्रशंसामेवेति प्रतिपाद-
यतीत्यर्थः । तच्च प्रशस्यो गुर्वायुक्त उच्यते° । तस्मिन् पित्रादौ
[गुरौ] जीवति सति तदादिष्टमाचरणप्रशंसार्थं गार्ग्यायण उ-
च्यते । तथा यो गुरावसत्यपि न स्त्रैरी स मृतस्यापि गुरोस्तदादि-
ष्टाचरणात् प्रशंसार्थं गार्ग्यायण उच्यते ॥ ° ॥ स्त्रियामपत्ये न
भवति । यथा गार्गी स्त्री । युक्तं चैतद् वर्जनं स्त्रियाः प्रशस्यत्वानु-
पपत्तेः° ॥ उपपत्यं चेति न वक्तव्यमिह तद्धितदृष्ट्या समासदृ-
ष्टिर्बाध्यते । पृष्ठे तद्धितदृष्टेरेव बाधितत्वात् । पचान्तरे समासो
न निवर्तते बाधकाभावात् ॥ T.

२. गोचेत्यादि । अपत्यं पौत्रप्रभृतिकं गोत्रं तस्यादिभूतादा-
दिपुरुषात् । इहापत्यसामान्यविवक्षायामाद्यप्रकृतेरित्वर्थः । अ-
न्यचेति यो गोत्रादिभूतो न भवति । अपि तु कश्चिद्वर्वाचीनो
गर्गनामा । यच्च पौत्रायपत्यं न भवति । अपि तु प्रथममेव । तच्चे-
णत इत्यर्थः ॥ कश्चित् प्रथमापत्ये ऽप्यभिधानं दृश्यत इत्याह । अन-
न्तरो ऽपीति ॥ प्रथमापत्ये ऽप्यपीत्याह जामदग्नः । पाराशर इति
चेति ॥ गर्गादिप्रभृतिगणो गणपुस्तके ऽभियुक्ते^(१) वेदितव्य एव ॥ T.

३. प्राङ्गडादेरिति कुञ्जाद्यन्तर्गणो नडादिस्ततः प्रागित्वर्थः ॥
T. cf. P. IV. 1, 98, 99.

४. विनतायाः सुपर्णाः कमण्डलूना युवतेरपत्यमिह विग्रहः ।
वाङ्मनकद्रुकमण्डलुभ्यः संज्ञायामिति नदादिदर्शनात् कमण्ड-
लुशब्दादृङ्प्रत्ययः ॥ See P. IV. 1, 67, 71, 120-123.

१ अभियुक्तेन D.; अभियुक्तेः O.

5. अस्यापत्यमिति ।० अकारलोपे प्रत्ययमात्रं पदम् ॥ T.

7. ०यथा दण्डयोगाद् दण्डः पुरुष इति रागयोगाद्भागः ॥ ०
[P. IV. २, 1; २] ॥ धर्मिणी० । यस्माद्धर्मिणी सकाशात् समूहो
धर्मो ऽभेदेन नोपपद्यते तस्माद्धर्म्यैव समूहः । [P. IV. २, ३७; ३८] ॥
See also P. IV. २, २४; ५९; ५५ resp. एवमित्यादिर्यस्येति तस्येद-
मित्येवंप्रकार आदिर्यस्येति विग्रहः । एवमादेराकृतिगणत्वात् तत्र
जात इत्यादिष्वर्थेष्वण् ॥ T.

8. तरतिरयमस्ति श्रवणे । यथा तरति पद्मं न निमज्जति ।
अस्ति श्रवणपूर्वके देशान्तरप्रापणे च । यथा नदीं तरति पान्थः ।
अस्यभिभवे च । यथा तरति ब्रह्महत्यां यो ऽश्वमेधेन यजत इति० ॥
घण्टया चरति घण्टिक इत्याह । एवमिति तत्र कचिदधिकारादिह
द्विखरस्य न वृद्धिरिति ॥ ० ॥ मृदङ्गस्यासौ शिष्यं चेति मृदङ्गशि-
ष्यम् । ननु कथं कर्मधारयो भिन्नाधिकरणत्वात् । मृदङ्गो हि वा-
द्यभाण्डं शिष्यं च विज्ञानपूर्वकं कौशलं तत्क्रियाभ्यासपूर्वकमिति ।
सत्यम् । इह मृदङ्गवादनशिष्ये मृदङ्गशब्दः प्रतिपत्तयो वृद्धस्म-
रणात् । ततो मृदङ्गेन शिष्येन योगात् पुरुषो ऽपि तथोच्यते । तेन
मृदङ्गशब्दात्प्रत्ययः स्वार्थे पूर्ववत् । अथवा मृदङ्गवादनशब्दात्प्र-
त्ययो मृदङ्गो वाद्यते येन तन्मृदङ्गवादनं शिष्यमुच्यते । वादना-
दिशब्दस्तु तद्धितेनोक्तार्थत्वाच्च प्रयुज्यते । ० ॥ ओजः० see P. IV.
4, २७.

10. तुशब्दो योगविभागार्थः । ० । आच्च वृद्धिश्च आहुद्धी ।
ते विद्येते यस्य स आहुद्धिमान् । खराणां मथ आदौ य आका-
रवान् वृद्धिमांस्य शब्दः । ततः शेषे उक्तादन्यस्मिन्नर्थे तस्येदमि-
त्यादिसंज्ञा इत्यर्थः ॥

11. विहतिवाचिनः° see P. V. 1, 12.

12. Tril. quotes: तथाह भट्टः ।

देवदत्तादिषादृग्ं यशदत्तादिसंस्थितम् ।

वतिप्रत्ययवाच्यं स्यादेकाधिकरणं ततः ॥

अत्रापि तदर्हमिति° refers to P. V. 1, 117; whilst सङ्गावात्° according to Tril. implies a refutation of P. V. 1, 115 and 116.

15. For *Kārikā* 1 see Mahābh. on P. V. 2, 94.

K. 2 see P. VIII. 2, 9-10.

K. 3. स्वरूपादिति मार्यादित्वर्थः । मायी । शीर्षी । चकार उक्तमुच्चयमात्रे । ग्रीहीति स्वरूपात् । शास्त्रीत्वार्थात् । अनेकस्वरादत इति च्छी । एकस्वरादकारान्तात् भवति । स्वं विद्यतेऽस्येति स्वरान् । T.

K. 4. माया च अस् च मेधा च स्तक् च । मायावी । असन्तात् पयस्वी° । विभाषया पचान्तरे यथाप्राप्तम् ॥ see P. V. 2, 12.

K. 5. P. V. 2, 128; on इनेव । इन्नेवेति मा भूदनुष्टुभो भङ्ग इति नकारस्य दिर्ग भवति ॥ कुष्ठी is placed in the middle on account of the metre.

K. 6, 7. ib; 129 and Vārtt. वातातीसारौ रोगौ । पिशाचशब्दार्थमाह कश्मलसोमत्तत्वं इति कश्मलं च सोमत्तं चेति समाहारः । अथवा मुख्या एव पिशाचा उच्यन्ते । पिशाचकी वैश्रवणः । तस्य यच्चभूतपिशाचाधिपतित्वात् ॥ T.

K. 8. P. V. 2, 130. पञ्चवान् यामरागः । T. [यामरागः Scholl. on Pāṇ.]

K. 9, 10. P. V. 2, 131 and Vārtts. on 135.

K. 11. ib. 132.

K. 12. ib. 133 (इस्त).—134 (वर्षाद्वयचारिणि).

K. 14, 15. ib. 135. The *Chātushṭayapradīpa* remarks:
कस्यचिन्मते मृषास्वात्कर्दमात्पयःशाखूककरीषेभ्य इत्येकवाक्यम्।
तन्मते मृषास्तपयसीत्युदाहरणम्। सुदर्शनमते विभिन्नवाक्यमेव।
तन्मते मृषास्तीत्युदाहरणम्। असम्मतते द्वितीयः पक्षः प्रमाणः ॥

K. 16. ib. 137. मनन्तेत्यादि। मनन्तादप्राप्तौ मान्तादने-
कस्वरादत इति प्राप्तौ नियमः कथ्यते। संज्ञायामिनेवेति तेना-
संज्ञायां वन्तुरेव। दामवान्। सोमवान् ॥ T.

K. 17. प्रागुक्तास्त्रियमार्थत इति इन्द्रनिन्दितरोगेभ्यः प्राणि-
स्त्रेभ्य इमेव हीत्यतः पूर्वमित्यर्थः ॥ see P. ib. 115.

K. 18. ib. 116.

K. 19. ib. [116] and 136. संज्ञेत्यादि। संज्ञी संज्ञावानित्यु-
दाहरणम् ॥ वा कर्मेत्यादि^(१)। एतेभ्यो वर्मपर्यन्तेभ्योऽप्राप्त इन्
विकल्प्यते ॥ चूलादिभ्य^(२) इन्ननेकस्वरादत इति विकल्पः सिद्ध
एव केवलं को नेष्यत इति प्रतिपाद्यम् ॥ प्रथामउपयाम इति
सत्यपि इन्द्रसमासे उपवर्णे ओ न कृतः स्त्रोकत्वात् ॥ एवमन्येऽपीति
नौर्विद्यतेऽस्त्रेति नाविकः। इन् कस्मान्तः। नौमानित्यादयोऽपी-
ति शब्दविवचार्थत्वादनुसर्तव्या इति भावः ॥ T.

19. अन्तयद्वयमिहागमार्थम्। ततः किमित्याह। आगमत्वा-
दित्यादि। यदि पुनः स्वतन्त्रः प्रत्ययः स्याच्चतुर्थ इत्यत्र विसर्गः।
षष्ठ इत्यत्र च उत्वम् ॥ T.

१ C. om. from वा.

२ वलादिभ्य C. and om. इन्.

20. आभ्यामसंख्यावाचित्वाद् उग्रत्वयो नास्ति कतिपयात् क-
तेरिति पञ्चम्यन्तादेव यग्रत्वयः पूरणे विधीयते न चागमत्वेऽस्य
पूरणार्थोऽभिधेयो युज्यते । आगमानामन्यार्थत्वात् स्त्रियां क-
तिपययो । कतिथी नदादेराकृतिगणत्वात् ॥ T.

21-23. In the second pāda of this half-śloka (ग्रतादेः षष्ठा-
द्यतत्परात्) there is a redundancy of one syllable which I find
nowhere explained. Trilochanadāsa has evidently the same
wording of Sūtra 23; but he does not explain sūtras 21 and 22.
The *Laghuṣṛīti* has the same text.

24. On यदा etc. see II. 1, 14. 24 ff. see Pāṇ. V. 3, 1-69.

25. In अधुना the ह is dropped, in acc. with II. 6, 44, before
the affix अधुना (II. 6, 35).

27. तेविति नेदं तच्छब्दस्य रूपम् । अपि तु तकारात् सप्तमी
वज्रवचनम् ॥ T.

31. छन्दस्तेवेत्यन्ये । इति शर्ववर्मणस्तु वचनाद् भाषायामण्य-
वसीयते ॥ T. In the śloka this and the following sūtras of
course run किमोऽत् क च°

34. एव is here used expletively. T.

36. अधुना see above 25.

37. अद्यतनेऽपि । तर्हीत्ययमित्यर्थः ॥ T.

38. वाक्यार्थवशेन । विशेषविभक्तिनिर्देशस्याभावादित्यर्थः ॥°॥
द्विचिभ्यां° । चकाराद् धा च । द्विधा त्रिधा ॥ T.

40. आख्यात° । क्रिया गुणस्य क्रियागुणौ तयोः प्रकर्षस्तच्च
वृत्तिर्येषामिति विग्रहः ॥ cf. P. V. 4, 11 ff., 41 ff.

41. For the राजादयः 1-15 see P. V. 4, 91-105; 16-18 = P. V. 4, 86-90; 19-32 = P. ib. 74-85; 3349 = ib. 106-121.

The Comment of Ratneṣvara is given only by MS. A. The remaining MSS. (as does the Paris one) contain the sūtras only. MS. B. also adds abundant glosses in the margin.

5. यामतच्चः । बह्वर्था साधारण इत्यर्थः ॥ कौटतच्चः । खट्व-
हस्तायी न कस्यचिदायत्त इत्यर्थः ॥ T.

12. The MSS. of T. read: दावञ्जली प्रियावसेति द्वाञ्जल-
प्रियः । द्वाञ्जलिप्रियः । एवं त्र्यञ्जलप्रियः । त्र्यञ्जलिप्रियः ॥ अत-
द्वितार्थे° । दाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्वाञ्जलिः ॥

21. अर्धर्चः is Tatp. (Karmadh.); सप्तर्चः (मन्त्रः) Bahuv.; T.

22. See Vārttika on P. V. 4. 74.

27. Trilochana's comment is श्वसो ऽवसी° ॥ शोभनं वसीयः ।
श्वोवसीयसम्⁽⁹⁾ । कल्याणमित्यर्थो रुढित्वात् ॥

42. The Sūtra applies to *Krit.*-affixes as well as *Taddhitas*.

44. द्रौणेय इति द्रुष्ट्वा अपत्यम् । T. (affix एयण् acc. to II. 6, 4); योनःपुनिकः । affix इकण् by II. 6, 8. [क्रीतादित्वात्];
वाङ्म, बहिष् with aff. यण् (II. 6, 14).

45. MSS. C. O. of Tril. read उर्द्धलोचो [उर्द्ध°] ऽपत्यम् ।
D. has तदलोचो. There is again a redundancy in the metre.
If we were to leave out the words तु कश्चित् sūtras 44 and 45
would form the required half śloka. No MS. however counte-
nances such an alteration. The rule is also quoted by Tril.

under rule 50. The MS. of the *Laghuvr̥itti* accidentally omits the text of sūtra 44; but has s. 45 as given by us.

46. बाभ्रव्य इति गर्गादेराकृतिगणत्वाद् बभ्रोः कौशिके^(१)
ऽपत्ये ष्यप्रत्ययः ॥ T.

47. कमण्डूया अपत्यम् । मद्रबाहोरपत्यमिति विष्टुश्च स्य-
च्चादेरेचण् । T.

49. कथं वासिष्ठः० । Since आ is not included in the term
वृद्धि (III. 8, 35), the Commentators interpret आदौ in the
sūtra to stand for आ आदौ with an elision of the termina-
tion स्.

50. समीप० । यथा सामादौ वर्तत इति नासौ सामस्यावयवः
किंतर्हि समीपः । तददिहापीत्यर्थः ॥ दाध्यन्त्रिः० । दधिप्रियोऽस्यो
मधुप्रियोऽस्य इति शाकपार्थिवादिदर्शनाद् मध्यपदलोपी समा-
सः । दध्यन्त्रस्यापत्यं मध्यन्त्रस्यापत्यमितीषत इतीष् इकारमका-
रयोः समीपे वृद्धिरियमिति न निषिध्यते ॥

द्वारपालस्यापत्यं दौवारपालिः ॥ खरमधिकृत्य कृतो यन्त्रः
सौवरः ।० ॥ व्यक्ससस्यापत्यं वैयक्ससः^(२) । अय्युत्पत्तिपक्षो दा-
रादौ पाठोऽस्य । यदा तु विगतोऽर्को यस्य स व्यर्कः । तं स्थीती-
त्यातोऽनुपसर्गात् क इति कप्रत्यये कपिलिकादिदर्शनाद्रेफस्य
लले च व्यक्स इति निपात्यते० ॥ खस्तीति सौवस्तिकः० ॥ खरि-
त्यव्ययम् । खर्भवः सौरः^(३) । अव्ययानामन्यखरादिलोपो द-
र्शितः ॥ खर्गमनमाह सौवर्गमनिकः । पूर्ववदिकष् ॥ स्फुटतस्या-

१ कौशिके O.

२ व्यक्सः० वैयक्सः D.

३ सौरः C.

पत्यं स्त्रैयकृतः । वाणपत्ये ऽण् ॥ स्वादुमृदोरपत्यं सौवादुमृदवः ॥
 शुन इदं शौवनं मांसम् । शुनः संकोचः^(१) शौवः । नस्तु कश्चि-
 दिति नलोपः ॥ खखदं सौवम् । ° । खयामे भवः सौवयामि-
 कः । ° । खस्यासावधायसेति स्वाध्यायः । तेन दीव्यतीति क्री-
 तादित्वादिकण् सौवाध्यायिकः ॥ The objection to द्वारपाल
 and स्वर्गमन being expressly mentioned in the Gāṇa, whilst
 compounds of ख are included under that word, is met by
 the argument that other compounds of द्वार and स्वर् are not
 treated in the same way, thus: द्वारकाममाह द्वारकामिकः ।
 खःकाममाह खाःकामिकः^(२) । खःशब्दस्येदं खाःशब्दमिति ॥
 कथं तर्हि सौवयामिक इति कश्चिदित्यस्य बलादिति ॥ न्ययोधस्य
 केवलस्य (Pāṇ. VII. 3, 5)° । न्ययोधमूले भवा न्यायोधमूलाः
 शालय इति न्ययोधस्य केवलस्यैव भवति । अव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थ-
 मेव ॥ Then follow Pāṇ. VII. 3, 7-9 with the same examples
 as in KĀś. V.

III. 1, 1. Both *Durgasimha* and *Trilochanaddsa* record
four meanings of अथ, viz. प्रश्नानन्तर्यमङ्गलाधिकारेषु and in
 this place take it in the sense of आनन्तर्य.

4. वचनमतन्त्रम् 'the wording of this sūtra is inessential':
 सूत्रे लिङ्गं संख्या कालस्यातन्त्राणीति तेन पुरुषाणामिति बहुव-
 चनं तदतन्त्रमप्रधानम् । ° ॥ अप्रवृत्तावित्यादि । इह दयं पदा-
 र्थो जातिर्यत्किञ्च । तच्च जातौ पदार्थ एकमेवेदं लक्षणमिति सङ्ग-

१. संकोचः MSS.

२. खाकामिकः C.

लक्ष्ये लक्षणस्य चरितार्थत्वाद् युगपदचने समस्तपुरुषप्राप्तिर्योग्य-
वाक्ये न कस्यचित्प्रवृत्तिः स्यात् । तथाहि प्रवर्तमानेन पुरुषेण पु-
रुषान्तरस्य मिदृत्तिं कृत्वा प्रवर्तितव्यम् । जातो चैकमेवेदं लक्ष-
णमन्यत्र चरितार्थं कथमन्यं निवर्तयितुं शक्नोतीति ॥ व्यक्ती तु प-
दार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणानि भिद्यन्त इति युगपदचने सर्वेषामेव प्रवृ-
त्तिः स्यात् । अन्यथात्र तल्लक्ष्यविषयाणां लक्षणानामकृतार्थत्वा-
दानर्थक्यमापद्येत न चैकदाऽनेकलक्षणमुपपद्यत इति पर्याये न
स्यात् । अतः परिभाषेयं लिङ्गवती । लिङ्गं पुनरस्या युगपदचन-
मेव ॥ T.

9. सत्ता नित्येति । अस्तिरयं भवत्वर्थो भवति सत्तार्थः सत्ता
च नित्या । नित्यस्य चाक्रमरूपत्वात् पौर्वापर्यं नास्तीति कथं तदा-
चकस्यासेधात्संज्ञा । ननु सत्ता नित्येति वक्तुमुचितं न तु सत्ता
नित्यता तस्यासङ्गमरूपत्वात् । अथोभयान्ता परिच्छिन्ना वस्तु-
सत्ता नित्येति वचनादेवमुक्तम् । तद्युक्तं विवक्षितार्थापरिज्ञा-
नात् । तत्र हि नित्यताया लक्षणं दर्शितम् इह तु सत्ताया नित्यत्वं
दर्शयन् क्रियात्वं प्रतिक्षिपति । यस्मात् सत्ता नित्या तस्माच्च क्रिया
भवितुमर्हतीति ॥ अयमर्थः । यस्मान्नित्यतायुक्ता सत्ता तस्माच्च
क्रियेति । अथवा सत्ताया नित्यता सत्तानित्येति षष्ठीलक्षणस्त-
त्पुरुषः ॥

साधनेत्वादि । साधनस्यायत्त उदयो यस्येति विग्रहः । तस्मा-
दिह व्याकरणे साधनायत्तोदयं सर्वम् । अतस्तदधीनतया सा-
धनायत्तया सिद्धमपि नित्यमपि पूर्वापरीभावेनोच्यमानं क्रियात्वे-
नावभासते । ० । बुद्ध्यवस्थैव निबन्धनं यस्मादित्ययमर्थः । सत्ताव-
तोऽर्थस्य क्रियायां पूर्वापरीभावेन व्यापारोपलब्धत्वात् तदतापि

सत्ता पूर्वापरीभूता बुद्ध्या परिकल्प्यते। अतस्तन्निबन्धनस्तस्यामपि क्रियाव्यवहार इति यथोक्तम्। साधनव्यवहारस्य बुद्ध्यावस्थानिबन्धन इति ॥ T.

On the Śloka T. remarks: तथा चोक्तमित्यादि। आत्मोक्तमेव दृढमतसंवादेन दृढयति ॥ आश्रितं क्रमरूपं येन तदाश्रित-क्रमरूपम्। सिद्धमसिद्धं वा तद्भावस्तत्त्वं तस्माद् यावत् साध्यत्वेन प्रतीयते सा क्रियेति संबन्धः ॥

10. अनुकृतम्। The locative is explained by the commentators as agreeing with a supplied गम्यमाने ॥

साधन इति प्रत्येकं संबध्यते। साधने वर्तमाने। साधनेऽतीते० T.

11. स्वसंशयेति। वर्तमाने काले वर्तमाना सिद्धेवेति ॥ D.

16. अद्यतने। अतीतमात्र इति परोक्षेऽपरोक्षे चेत्पर्यः ॥ T.

न्यायादनपेतो न्याय्यः। न्याय्योत्थानो रात्रेरतिक्रान्ताया-स्यतुर्यो यामः। आगामिन्यास्य प्रथमो न्याय्यसंवेशन इति संवेशन-मिह शय्यारोहणं प्रतिपत्तव्यम्। अहर्दिवसः स काल इत्यर्थः ॥ D.

मतमिति सर्ववर्मणः संमतमित्यर्थः ॥ T.

सुखप्रतिपत्त्यर्थमिति। श्वः प्रभृतेः पञ्चमाससंवत्सरादिलक्षणस्य प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः। T.

17. Durgasimha's Ṭikā contains thirteen ślokas, beginning thus: भविष्यन्ती च किंशब्दे क्रोधनाश्रद्धयोरपि।

गर्हामर्हे कथं तत्र याजयेद्वृषलं भवन् ॥

को नाम वृषलं तत्र याजयेद् याजयिष्यति।

किं केनाख्यर्थयोर्दृष्टा भविष्यन्त्यर्थयोस्तयोः ॥

19. अन्ये तु समर्थनायां पञ्चमीं नेच्छन्ति शर्ववर्मणा तु दृष्टा-
द्यव्याकरणत्वादिष्टैवेत्याह मतमस्येति ॥

21. लुनीहि लुनीहीति । आभीक्ष्ये दिर्वचनम् ॥ संख्यादिवि-
शेषो न गम्यत इति सर्वक्रियाकालेषु विधीयमानत्वादव्यक्तपदा-
र्थकत्वमेव स्यात् । अतः संख्याकालकारकनामयुग्मदस्मदर्थस्याभि-
व्यक्तयेऽनुप्रयोगो युक्तः । ० । अतो यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्नि-
ति वक्तव्यम् । यथाविधीति यस्माद्धातोर्यस्मिन्कारके पञ्चम्या वि-
धिसंख्यैवानुप्रयोग इत्यर्थः । तदयुक्तमित्याह प्रत्यासत्तेरिति । भि-
न्नार्थत्वेन तावन्न भवत्वनभिसंबन्धात् । लुनीहि लुनीहीत्येवायं पठ-
तीति । अनुप्रयोगो हि विशेषाभिव्यक्तये प्रयोगस्य पश्चाद्भवन्
कथमनभिसंबन्धो नामसमानार्थेनापि धात्वन्तरेण न भवति ।
लुनीहि लुनीहीत्येवायं द्विगतीत्यश्रुतत्वात् ॥ तथा कारकान्तरे-
णापि न भवति । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लूयत इति । अतो यस्मा-
द्धातोर्यस्मिन्कारके पञ्चमी विहिता स एव धातुस्तदेव कारकं
प्रत्यासन्नमिति । कुतो धात्वन्तरेण कारकान्तरेण चानुप्रयोग इत्य-
र्थः ॥ ० T.; cf. Pān. III. 4, 2-4.

23. मास्त्रशब्दोऽयमकृतदन्तः समुदायोऽङ्गीक्रियते । ० ॥ का-
मक्रोधौ स्म मा पुष इति परोऽपि कश्चिदाचष्टे । Durg.

24—33. The eighteen affixes in each sūtra are to be con-
sidered as forming one dvanda compound [लुप्तजस्कं पदम् T.].

34. षडाद्या यासामिति यथेवं वज्रघ्नो हिंसादोत्तरासामेव च-
तसृणां विभक्तीनामियं संज्ञेति । सर्वेषामात्मने० [का० ३. ५. १८]
इत्यादौ गुणप्रतिषेधसूत्रेऽनुत्तमे पञ्चम्या इति प्रतिषेधो व्यर्थः
स्यात् ॥ न च षडिति भिन्नं पदं षट् च ता आद्यासेति कर्मधारयो

वा । तदा परोक्षाया अपि सार्वधातुकत्वमस्तीति । सार्वधातुके गुणनिषेधस्य सिद्धत्वात् परोक्षायां च [का० ३. ५. २०] सर्वधात्मन इति व्यर्थमेव स्यात् । ततः षष्ठीलक्षणस्तत्पुरुष एवायमित्यालो-
प्याह षष्ठामित्यादि ॥ सार्वधातुकमिति पूर्वाचार्यप्रसिद्धा संज्ञेयं निरन्वया स्वभावानुपसकलिक्रममिति ॥ T.

III. 2, 3. For युट् after दो and श्रो see IV. 5, 92. The *bhauvādi* मान which is *ātmanepadin* is here intended (बधेः साहचर्यात्); hence the *ātmanepadam* (see III. 2, 46) दान उभयपदी शान उभयपदी कित् परस्मैपदीत्यर्थः । शेषा गुप्ति-
ज्मान्बध आत्मनेपदिन इति । D.

4. इच्छतिना एकः समानः कर्ता यद्येति । T. Although there is no wish either on the part of the bank to fall or of the dog to die, सन् is commonly used in such cases also.

8. आयिलोपस्य । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो विभाषया आयिलोप इति संबन्धः । मतमिति मतान्तरमित्यर्थः । अपरे ते गल्मक्तीवहो-
उभेभ्य इति मन्यन्ते । ० । एते कृतायिलोपाः सन्तो ह्यच्चायात्रयणा-
दात्मनेपदिनः । गल्माश्चक्र इत्यादावाम्प्रत्ययसेव्यमाणः प्रत्य-
यान्तत्वात् सिद्धो भवति । ० ॥ पूर्वोक्तमेवार्थमनुष्टुभा संचिपन्नाह ।
ओजसो ० । न चाश्वो गर्दभत्यपीति । अश्वो न गर्दभतीति नञ्प्रयोगे
ऽपि विवक्षया भवतीत्यर्थः । अथवा । अश्वो गर्दभतीति न च सुप्ता-
यिप्रत्ययाभिधानमस्तीति मतं प्रतिचिपति ॥ ० ॥ T.

सादृश्यादिति । मतमिति शर्ववर्मणः संमतमित्यर्थः ॥ T.

लोहितादि । एक आह । अपौराणिकलोहितादिपाठः ।
अन्य आह । डाजलोहितादिभ्यामिति युक्तम् ॥ Durg.

काटो रोमन्यं वर्तयतीति । उद्गीर्य बहिस्स्थक्तम् अवगीर्णं वा
पृष्ठान्तेन निर्गतं रोमन्याख्यं^(१) द्रव्यं वर्तयतीति गुडिकां करो-
तीत्यर्थः ॥ T.

9. हनऊः अङ्गनिरसने ऽपीति चुरादौ गणसूचमित्यर्थः ।
धालर्थे सिद्ध इन्प्रत्ययस्तस्य डानुबन्धत्वमनेन विधीयत इति ते-
नास्य कारितव्यपदेशः सिद्धो भवति ॥ भाण्डानि समाचिनोति ।
राशीकरोतीत्यर्थः ॥ चीवरं संमर्जयतीति । अन्ये तु चीवरादर्जने
परिधाने वेति मत्त्यन्तरमापश्यन्तस्त्रीवरं समर्जयतीति पाठं मन्यन्ते ॥
दिष्माचमिदमित्यादि । चुरादौ श्वेताश्चाश्वतरेत्यादिगणसूचा-
दण्युद्गनीयमित्यर्थः ॥ T.

10. तथा कारीषो ऽपि वज्जिनिर्वातप्रज्वलितो ऽध्ययनविरो-
धिशीतादिकमपनयन्नध्ययनानुकूलं सामर्थ्यमुपजनयतीति ॥ T.

कथक इति । एवमभिनयेनासौ कथां कथयति येन कालभेदे
ऽपि परेषां प्रतीतिर्भवति । कंसं हन्तुं नारायणं कथकः प्रयुक्ते इति ।
तथा वक्तारो वदन्ति गच्छ त्वं हन्यते कंसः । किं गतेन हतः कंस
इति ॥ ० ॥ राचिं विवासयतीति । कार्त्स्न्येन राचिसहचरितां क्रि-
यामा प्रभातमाचक्षाणः कथको राचिं विवस्ते प्रयुक्ते ॥ उज्जयन्या
इति । अत्रापि त्वरितमुज्जयन्याः सकाशात् प्रस्थितो महिषतीं
गच्छति येनास्य तत्र सूर्योदयो भवति तेनैवं परेषां प्रतीतिः ।
सूर्यमुद्गन्तुमयं प्रयुक्ते । समागतो ऽहमिदानीमुद्गच्छ सूर्येति ॥ T.

13. अभिधानमिति । तथा चोक्तम् ।

पृथुं मृदुं दृढं चैव ह्यग्रं च मृगमेव च ।

परिपूर्वदृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥ Durg.

15. पणः स्तुत्यर्थ इत्यन्ये । इति तेषां मते व्यवहारार्थस्य पणो-
रायो न भवति । स तस्य पणत इत्येव भवति । अयं तु व्यवहारा-
र्यादप्यायप्रत्ययं मन्यते । तथा च भट्टिकाये ० ॥ T.

16. अशुद्धेत्यादि । नामार्थसंवलितेष्वादि क्रियावाचित्वाद्-
शुद्धक्रियत्वं तस्मादचनम् । ० ॥ इतरेषामिति छत्रप्रभृतयो हि
गणे प्रसिद्धाः । न हि चिकीर्षादय इति तेषां धातुत्वं न स्यात् । ० । T.

23. अन्वाचयशिष्टः viz. by the particle च in the Sûtra.—
अस्तेभ्यं see K. III. 4, 87.

25. कथमघुचमिति । ऊदनुबन्धत्वात् पाचिकेणोटा गुह्य संवरणे
सेङ् भवतीति भावः ॥ D. T.

27. असुग्रहणमात्मनेपदार्थमेव । परस्मैपदे तु पुषादित्वादण-
सिद्ध इति भावः । कथमस्यात्मनेपदम् । भावकर्मणोरिति चेद्
अयुक्तं कर्तरितीति विशेषणात् । सत्यम् । उपसर्गादस्यत्यूही वा इषा-
दाविति [का० ३. २. ४२. २१] अतः सोपसर्गमुदाहरति । अपास्य-
तेति । लिपिषिचिङ्गां केचिदात्मनेपद इच्छन्ति । तन्मतेनाप्याह
व्यवस्थितेत्यादि । D. T.

28. च ह गताविति लुम्बिकरणयोरेव ग्रहणं शास्त्रिणा सा-
हचर्यात् । ह गतौ च प्रापणे चेति भौवादिकयोर्न भवतीति ।
आर्षीत । असार्षीत ॥ अन्ये च ह जीहोत्यादिकावेव निर्दिष्टौ ।
द्विर्वचनं तु न स्यात् सूत्रादिति ० ॥ भौवादिकाभ्यामथनाभा-
वमित्येके ॥ D. T.

ननु युतादीनामात्मनेपदितात् परस्मैपदमनुपपन्नम् । सत्यम् ।
अत एव परस्मैपदे ऽण्विधानसामर्थ्याद् इषादेराकृतिगणत्वाद्वा

द्युतादिभ्योऽद्यतन्यां परस्मैपदमस्ति । आत्मनेपदिषु पाठादा-
त्मनेपदमपीति ॥ Tril.

अर्तेरपि । समार्तं । समो गमीत्यादिना [cf. III. 2, 42, 20] आ-
त्मनेपदं सिञ्ज् वृद्धिश्च । केचिदिष्टाणमिच्छन्ति । समारत । तेना-
र्तेरात्मनेपदे विभाषा सिद्धा ॥ D. T.

मुचुचुचु गत्यर्थे गुचुग्लुचुकुजुखुजु स्त्रेयकरण इति [Dhātup. 7,
17-20] ग्लुचु स्त्रेयार्थः ॥ ग्लुचु षस्त्र गतो [cf. Dhp. ib. 21-22]
इतीह कश्चित् पठति ॥ [अत्र ग्लुचिमपि गत्यर्थं केचित् पठन्ति
Tril.] स न पठितव्योऽनेकार्थत्वाद्वातृनामित्याह स्त्रेये गतावपि
वर्तत इति । ग्लुचोऽस्तु । अग्लुच्चीदिति रूपचयं सिद्धम् उभयो-
रुपादानसामर्थ्याद्गुणवृद्धौपाभाव इति वक्ष्यते । तदप्रमाणम् ।
गुचिपाठोऽपि तथैव । न अगुचदित्यादृतम् ॥ वृप्रभृतीनां कर्त-
र्यात्मनेपदेऽप्यप् वेति कश्चिदाह । व्यत्यजीर्णं । व्यत्यजरत । इति
संदिग्धमेतत् ॥ D. T.

29. बुध अवगमने । राधिरुधोत्यादिना [का० ३. ७. २२]
अनिट् ॥ बुधिरवबोधने पचे सिप् । भौवादिकत्वादिट् । अबो-
धिष्ट ॥ D. T. ; Tril. quotes तथा चोक्तम् ।

आदिस्तोपोऽन्तस्तोपस्य मध्यस्तोपस्तथैव च ।

विभक्तिपदवर्णानां दृश्यते शार्ववर्मिके ॥

30. नानोस्तप इति तपस्तपे पूर्वं यत्पापं कर्म तेन पश्चात् तप्तः
पीडित इत्यर्थः ॥ कथम् अन्ववातप्त । अवशब्दव्यवधाने प्रतिषेधः
स्यात् । अनोरिति नेयं पञ्चमी किंतर्हि विशेषणविशेष्यभावसंबन्धे
षष्ठीति ॥ D. T.

अनोरिति विशेषणसंबन्धे षष्ठी न पञ्चमी तेनाम्बवातम् । इत्य-
वशब्देन व्यवधानेऽपि प्रतिषेधो भवति ॥ Tr.

31. क्रियेति सार्वधातुकवच् इति श्रुत्ययस्य सार्वधातुक-
वङ्गावाद् यण् ॥ Tr. On तय्यते° see इचादयः III. 2, 42.

32. नकारो यस्याननि [का° ३. ६. ४८] इति विशेषणार्थः ॥
D.T.

33. अलोपवादो नकारः शमादीनां दीर्घो यनि [का° ३.
६. ६६.] इति विशेषणार्थः ॥

Both Durg. and Tril. admit three forms of भ्रम्: देवादिको
भ्रमु (being शमादि see III. 6, 66) makes भ्राम्यति whilst
भौवादिको भ्रमु makes भ्रमति and, acc. to our rule, भ्रम्यति ॥

भौवादिकोऽपि° This is perhaps a quotation from the
Kāṣikā vṛitti where the passage occurs* (on P. III. 1, 70).
क्रमु पादविचेपे । क्रमेः शमादीनां दीर्घो यनि । छिवुक्रमाचमा-
मनीति ज्ञापकाद् अन्यनौ । क्रामति । क्राम्यति ॥ D.T. क्रमे-
र्देवादिकादयन् पक्षे क्राम्यतीति शमादित्वाद् दीर्घः ॥ Tril.—
क्रम् does not, however, occur among the शमादयः in the
Dhātupāṭha of the Kātantra.

35. उभयमिति । ये तु शु अवणे । इति स्वादौ पठन्ति तस्मत्तेन
नुः सिद्धः आदेश एव विधीयते । T. The loss of the व् and the
nasal in छिन्वि and कृष्णि is explained by means of IV. 1, 35
and III. 6, 1.

* Viz. in the MSS. after भ्रमति । भ्रम्यति । भ्राम्यति । where it is,
however, omitted by the Benares edition.

41. वत्करणमन्तरेण संज्ञासूत्रमिदं स्यात् । कर्मकर्ता कर्मसंज्ञा भवति । ° । कर्मकर्तुरकर्मण एव सतः कर्मकार्यं विधीयते । न तु स्वाश्रयं कर्तृत्वमकर्मस्वभावमपनीयते । T.

43. प्रकृतेरन्त एव प्रत्ययो भवति । यदन्तग्रहणं तत्सुखार्थम् । अन्यस्तु चेक्रीयितलुगन्तमपि भाषायां मन्यमानः साक्षात्प्रतिपत्त्यर्थं वर्णयति । तेन पापचीति परस्मैपदमेव । तदयुक्तं तदपि चर्करीतं चेत्येक इत्यादौ परस्मैपदिषु पाठात् सिद्धम् ॥ Tril. (and similarly Durg.).

44. मतमिति मतान्तरम् । य आयेर्लोपमिच्छन्तीत्यर्थः । D.

45. महाकविनिबन्धास्य प्रयोगा दृश्यन्ते । यदाह भारविः । तव दर्शनं किं न धत्त इति । न चेह दर्शनस्य कर्मणः फलमस्ति किं तर्हि द्रष्टुरिति ॥ यथा मयूरोऽपि । कमलं चे इति ये रम्यश्च इत्यर्थः । न च तेषां कमलवनोद्घाटनफलभोक्तृत्वं किं तच्चान्येषामेव ॥ ° ॥ तथा च किरातकाव्ये । तनोति शुभ्रं ॥ यजेरित्यादि कर्तुः फलवदिवक्षाऽशक्यपरीहारेत्युक्तम् । अतस्तथा विवक्षया मतान्तरेऽपि यजेरात्मनेपदे न भवितव्यमित्यर्थः । यजिरिहोपलक्षणम् इगन्ताद् आनुबन्धादपीत्यर्थः । अन्ये तु मतमिति शर्ववर्मणो मतमाचक्षते । तत्पुनः स्वमतानुमतं न भवतीत्युपेक्ष्यते । ° T.

46. पापचिषते is the Desiderative of पापय्यते.—Both MSS. of Tril. read अननुज्ञास्य.

III. 3, 1, cf. Pāṇ. VIII. 1, 1, ff. प्रतिनिमित्तमिति निमित्तं निमित्तं प्रति वीषायामव्ययीभावः । संज्ञेक्रीयितयोर्निमित्तयोर्दिवचने कृते पुनः समि निमित्ते दिवचनं न स्यादित्यर्थः ॥ T.—Durg. quotes the following couplet:

प्रप्रपूज्य महादेवं संसंयम्य मनः सदा ।

उपोपहाय संसर्गमुदुद्यातः स तापसः ॥ cf. P. VIII. 1, 6.

2. पूर्वेषाद्यस्य दिर्वचने प्राप्ते सत्यनेन द्वितीयस्य दिर्वचनं विधीयते । ततो येन नाप्राप्तौ यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधक इति ॥ T.

4. For देहि see K. III. 4, 50.

5. For ददति cf. III. 5, 38; for ऐयहः (imperf. of अ गतो) cf. III. 3, 25; 4, 31 and 56; 5, 6; and 8, 17.

6. भाषायाम् acc. to the commentators refers to दीधीङ् and वेवीङ् which are not to be considered as *abhyasta*, since the elision of their न् in आदीध्यते and आवेच्यते, etc. follow from III. 5, 39; whilst forms such as आदीध्युः, आवेच्युः do not come into consideration क्कान्दसत्वात् ॥

8. The *juhotyādayah*, according to the system of the Kātānta, form part of the *addādayah*.

6. The commentary does not explain the disparity of gender in the sūtra and vṛitti.

10. अनाद्यर्थो । पूर्वेषावशेषविधानादादेरघोषस्यावशेषो न प्राप्नोति । अतस्तदर्थोऽयमित्यर्थः ॥ T.

11. औजडत् ॥ Denominative of ऊड with चण्; the ड् (for orig. ङ् III. 6, 56) is स्थानिवत्; hence ज in the reduplicated syllable.

19. आङ्क् (आङ्क्) takes अ (not आ) for its अभ्यास; cf. III. 3, 15.

20. Radical च्, according to Rule 16 is represented in the reduplicative syllable by च्च; and, if initial, by च्चा, according to this and the preceding rule.

आर । is by Tril. supposed to be provided for by the term परादि in 19; for by that the rule becomes a परविधि; and the substitution of र् for च्च being likewise a परविधि the आदेश is not स्थानिवत् with regard to the नागम.—He observes, however: अन्ते तु ऋच्छकृत इति सूचं पठन्ति । तदा किल च्च च्चकृत इति विभागे अर्तेर्च्छक्तेषु च्चतो गुण इति सूचार्ये च्चकारस्थाभावादर्तेर्नकारागमो न भवति ॥ cf. Pān. VII. 4, 11: च्चकृत्यताम् ॥

22. अथ किमर्थं म्तिबन्निर्देशः^(१) । भुवो ऽदित्यास्तां सत्यं भवतेरिति कर्तृनिर्देशात् । कर्तृत्वेव परोक्षायामकारो न भावकर्मणोरिति दर्शनार्थः म्तिबन्निर्देशः । तेन बुभूवे कम्बलो वटुनेति सिद्धम् । यस्माद् भुवो ऽकार इति तस्मिन् सामान्यनिर्देशाद् भावकर्मणोरप्यकार इति ॥ ननु कथमयं कर्तृनिर्देशः । यावता धातुस्वरूपे इति म्तिपो ज्ञापिता इति तदयुक्तं न हीयता कर्तृनिर्देशापङ्गवो युज्यते कर्तरि कृत इत्युत्सर्गशास्त्रस्य बाधितमशक्यत्वात् । अन्यथा विकरणो हि कथं स्यात् । न च वक्तव्यं शकारानुबन्धबलादेव विकरण इति स हि सार्वधातुकार्थो न^(२) विकरणार्थः । यदाह भगवान्^(३) पाणिनिः । तिङ्शित्सार्वधातुकमिति । अत एव पकारो ऽनुबध्यते । अन्यथा हि सार्वधातुकमपिदिति वचनाद् अपानुबन्धं सार्वधातुकमगुणमेवेति । कथम् अतिवेत्ति-

करोतीत्यादिषु स्मित्निर्देशे गुणः स्यात् ॥ ननु कर्ता हि नाम व्यापारवान्भवति न चेह स्मित्प्रत्ययेन निर्दिष्टमानस्य धातोर्वापार उपसृज्यते तत् कथं कर्तृनिर्देश इति तदयुक्तम् अभिप्रायापरिज्ञानात्^(१) । कर्तृनिर्देशादिति कर्तरि निर्देशः कर्तृनिर्देश इति विग्रहः । तदुक्तं भवति । कर्तरि सिद्धस्य भवतीत्यस्य शब्दस्य निर्देशो न कर्ता ऽच निर्दिष्ट इति ॥ ननु विरुद्धमिदं कर्तरि निर्देशः शब्दस्य न कर्ता ऽच निर्दिष्ट इति । विरुद्धं न हि सर्वे शब्दा व्युत्पत्त्यर्थमभिदधते व्युत्पत्तीनां यथाकथंचिदपि संभवात् । यथा हि यज्ञ एनं देयादिति यज्ञदत्तशब्दो व्युत्पाद्यते न चात्र धातोर्व्युत्पत्त्यनुसारिणे ऽर्थस्य प्रतीतिरस्ति । अपि तु कश्चित्पुरुष एव प्रतीयते ॥ अथ संज्ञानुरोधादिह व्युत्पत्त्यर्थस्य व्यते । अन्यथा संज्ञैव न गम्यत इति चेदेवं तर्हि धातुस्वरूपानुरोधादिहापि किमिति कर्ता न त्यज्यते । न ह्यत्र बाह्यस्य कर्तुरवगमे धातुस्वरूपं प्रतीयत उदाहरणमात्रं चात्र यज्ञदत्त इति । अन्ये ऽपि कृतव्युत्पत्तयो वज्रलमर्थान्तरे दृश्यन्ते । यदपि गेहेनर्दिनोक्तम् । नेतरैरिदमुक्तमिति तदप्युक्तं न युक्तमिति त्यज्यते किंतु युक्तमिति नाप्युक्तमिति शृङ्गते किं तर्हि युक्तमिति ॥ किंच दृढकातमैरप्युक्तं चेति शाकटायनो ऽपि पूर्वपक्षे स्थितः प्राह भ्रूव्यथोरदिति सूत्रे । केचिद् भवतिव्यथोरदिति निर्देशमिच्छन्ति । तच्च किं भवतीति कर्तृनिर्देशात् कर्तर्येव लिटि भुवो ऽकारो भवति न भावकर्मणोरिति । तस्मात् कर्तरि कृत इत्युत्सर्गशास्त्रस्यानतिक्रमणीयत्वात् कर्तृनिर्देश एवायमिति ॥ ० ॥ Tril.

31. पुनरन्तग्रहणम् ° This, acc. to Tril., seems to mean, that

१ विवक्षिताधीपरि ° ०.

the *anusvāra* is to be considered as standing in *pausā* and thus being optionally liable to be changed to a fifth: अपि तु विरत्यर्थं ततो वर्गे तदगपञ्चमं वेत्यस्य विषयत्वादनुस्वारः पञ्चे तिष्ठतीत्याह पुनरन्तेत्यादि । Durgas. has the following remark: चञ्च चञ्च्यते । तय तंतय्यते । मव मंमव्यते । तच्चापि प्राप्नोति । इह तु सानुनासिकस्य ऋन्दस्येव दर्शनाद् अदोषः । तथा च पदकारो ऽप्याह तं मो ऽतो ऽमिति न्याय्यः पञ्चः ॥ (cf. Vopadeva, xx. 9.)

39. मोङ्^(१) हिंसायामिति दैवादिको ऽपि । मित्सति ॥ केचिद् मिनोति न पठन्ति । ° ॥ केचिद् मातेर्लुम्बिकरणस्य मिमासतीति मन्यन्ते ॥ Durg.

On the *lopa* of स् of the *ādeṣa* इस् in आरिष्यते etc. see III. 6, 54.

III. 4, 8. स्त्रापेर° If the Sūtras were स्त्रपेक्षणि, then, in forming the reduplicate aorist of the denominative (नामधातु) of स्त्राप (स्त्रप with चञ्) the अ of चञ् would be dropped before इन्. This *lopa* being, however, स्त्रानिवत् before चप् we should in accordance with Sūtra III. 3, 34, have to reduplicate as before सन्.

11. The चेक्रीयितलुक् of प्याच, according to Durgasimpha, is पेपीचः [पिपेति].

16. स्त्रापि (द्युतिमाहचर्यात्) denotes here a श्ङ्धातुः not an अश्ङ्धातुः (नामधातुः).

25. स्युश्च स्यर्चने । मृष आमर्षणे । कृष विलेखने । हृष ग्रीष्णने ।

दृप तर्पणमोचनयोः (!) । स्रप् गतौ । एषां केचिदिच्छन्ति केचि-
न्नेच्छन्ति । तदुभयं प्रमाणीकृत्याह योगविभागादित्यादि । D.

31. परस्व° । प्रत्यये परे प्रकृतेर्यत्कार्थं तल्लुम्बोपे न भवतीति
परस्व तु प्रत्ययस्व स्यादेवेति । T.

Before उम् *luk* is substituted for सिच् (III. 4, 93) and *lopa*
for आ (III. 6, 37).

33. On the substitution of ज for हन् see III. 4, 49.

43. The *upalakṣhaṇam* is ना; therefore the roots स्तम्भु etc.,
(III. 2, 38 Schol.) follow this rule, when taking that *vikaraṇam*,
though (with one exception) they do not belong to the *kryādayaḥ*.

45. भिय इत्यादि । केचिदिच्छन्ति । केचिन्नेच्छन्ति । तन्मत-
मिह प्रमाणमित्यर्थः ॥ T.

46. ह्री चेत्येतदपि मतान्तरेण वर्णितम् । इह जशीहि प्रमा-
णम् ॥ T.

47. प्रतिविद्धेटां° cf. K. III. 7, 23.

48. ज्ञापकात्° refers to K. III. 5, 22.

50. अलोपः° see K. III. 4, 41.

53. अनुषङ्गलोपिनां° see K. III. 6, 3.—ममब्जान् has lost
its nasal on account of the anubandha क् in the affix कम्बु.

65. घटादयो मानुबन्धा अन्वाख्याता इति पूर्वे गणकारा
घटादीनां प्रत्येकं मानुबन्धत्वमुपदिष्टवन्तः । तद्योपदेशे च मन्थ-
गौरवं मन्यमानैराधुनिकैर्गणकज्ञिर्लाघवार्थमन्वाख्याता घटाद-
यो मानुबन्धा इत्यर्थः ॥ कग इत्यादि । अनिर्दिष्टार्थः⁽⁹⁾ कने-
धातुर्मानुबन्ध इत्यर्थः ॥ चन् च वन् च मोच्यत इत्येतौ धात्व्
गणपठितौ । अनयोः क्रमेणार्थमाह । चन् च हिंसार्थ इति । अथ

क्रय क्रय हिंसार्थ इत्यतश्चकारेण हिंसार्थोऽनुद्भूयते । ततश्च नि-
रपि हिंसार्थ इत्यर्थः ॥ वन कगेवदिति । अनिर्दिष्टार्थो^(१) वनुरपि
मानुबन्ध इत्यर्थः ॥ रञ्जेरित्यादि । एतच्च घटादिषु रन्धिपाठ एव
ज्ञापयति स हि द्विस्तार्थो द्विस्त्वानुषङ्गलोपाभावे दीर्घाभावाच्चो-
पपद्यत इति ज्ञापका ज्ञापिताश्च विषयो स्रक्ष्यमनुसरन्तीति मृग-
रमणादन्यत्र । रञ्जयति वस्त्रम् ॥ ज्वलेत्यादि । ज्वलयति । ज्वा-
लयतीत्युदाहरणम् । कथं सोपसर्गास्तु नित्यमानुबन्धा इत्याशङ्क्य
ज्वल दीप्तावित्यादिना पुनरेषां घटादित्वं दर्शयति ॥ ज्वालेत्या-
दि । गणे चकारोऽनुपसर्गा वेत्यस्यानुकर्षणार्थः । ज्वापयति ।
ज्वपयतीत्यादि पूर्ववत् ॥ उपवनयति । उद्गमयतीति वन च नो-
च्यतेऽमन्तासेति वचनात् । सोपसर्गयोर्वनिबन्धोर्नित्यं मानुबन्ध-
त्वमिति ॥ न कस्यमिचम इत्यमन्तासेति प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम् ।
कामयते । आमयति । आचामयतीति ॥ शमोऽदर्शन इत्यमन्ता-
सिद्धे नियमार्थो गणे पाठोऽदर्शन इति ॥ ० ॥ मानुबन्धसेति ।
गतावेव फणधातुर्मानुबन्ध इत्यर्थः । फाष्टमिति द्रवद्रव्येण वि-
सोडिताः^(२) शक्ता उच्यन्ते ॥ संक्रामयतीति । शन्तृकुन्तादिति ।
शन्तृङ्प्रत्ययेऽनविकरणे क्रमः परस्मा इति दीर्घः । ततः संक्रा-
मन्तमाचष्ट इति विवक्षायांमिना सिद्धमिति भावः ॥ Tril.

67. वधिः० It is doubtful whether this refers to the differ-
ence of spelling this root.

71. Of forms such as अतीयात् । प्रतीयात्, where a long ई
is produced by Sandhi, Durg. observes : नैयासिकास्तु द्रव्यत्वं वि-
दधतेऽविशेषाद्भूम इति मन्यन्ते । तस्मिन्नेनाच पूर्वलोपो द्रष्टव्यः ॥

१. अनिष्टार्थः MS. E.

२. द्रवद्रव्यालोडिताः MS. Oxf.

75. The इकारागम, enjoined by the preceding rule, being *antaranga*, has a claim superior to that of the *bahiranga* सुडागम.

78. अश्रनाय° cf. P. VII. 4, 34.

80. ननु किमर्थमिदम् । अदिघसां^(१) मरगिति वचनात् सौ-
चो घशिरस्ति । ततः पचे तेनैव सिद्धमित्याह घसु इत्यादि ।
मरम्विषय इति मरग्विषयो यस्येति समासेनावधारणं गम्यते न
पुनः प्रयोगोऽन्यथास्तीति । Tril.

82. It would perhaps have been more consistent to spell
the root बधि (cf. III. 4, 67).

83. Acc. to III. 7, 23 हन्, when नान्त, is अमिट्; whilst
वध् being सेट् ought optionally to substitute long आ before
सिच् in parasmai (III. 6, 9; Sch.); this is not to be on account
of III. 4, 67.

86. गच्छ इत्यादि । तथायमपीति । इण् गतावपि नाभिधी-
यत इत्यर्थः ॥ Durg.

III. 5, 4. तनादीति । अणु गतौ । ढणु अदने । घृणु दीप्तौ ।
त्रय एवैते गुणविषयाः । अष्टादेरित्यकुर्वन् करोतेरेव गुण इति
साधयति ॥ D.; एते त्रय उपलक्षन्ते केषिदित्यन्ये श्रवणवर्मणा
तु नोपलक्षणं संमतमिति लक्ष्यते । अष्टादेरित्यकरणात् ॥ T.

8. अजनानि । cf. III. 6, 43.

एवमुत्तरत्रापि° for example Durg. gives विभ्रसति from

व्यध [Thus acc. to Tril. व्यध ताडने पूर्ववदादिचतुर्थलं वकारस्य भकारः] where no *samprasāraṇam* takes place.

15. हान्दसावित्यादि । शर्ववर्मणस्तु वचनाद् भाषायामप्यवसीयते । न ह्ययं हान्दसाशब्दान्युत्पादयतीति । T.

आदीध्ये and आवेद्ये (as I read, the latter being a correction of आवेद्यै) can hardly be the forms intended here. The commentaries do not mention them. They state, however, that *Vṛiddhi* is likewise excluded by the rule, as in आदीध्यक etc.

16. पारिशेष्यात् i.e. because this विद् is alone सेट्.—सनि० cf. IV. 1, 11.

25. नुदतीति यद्यपि णुदिहभयपदी तथापि भाषायामात्मनेपदं नाभिधीयते । परस्मैपदेषु केचित्पठन्ति ॥ D.

26. यथा विदेरगुणलं तथा उषधातोरपीत्येके मत्वा । एवमक्षणेन विदेरेव धारयति । तथा च भारद्वाजीयाः पठन्ति विदेरेवाम् किञ्चेति ॥ D. ॥ उषेरपि गुणो न भवतीति कश्चित् तद्विदेरेवकारेण निरस्यते ॥ T.

27. कुट एवादिर्यस्येति स कुटादिः । केचित्कुटादिशब्दस्यावृत्त्या कुटस्य आदिः कुटादिरिति तत्पुरुषमपि वर्णयन्ति । तेन लिखेरपि प्रतिषेधः सिद्धो भवति । तदिहाप्रमाणमिति प्रत्युदाहरणेन सूचयन्नाह कुटादेरित्यादि ॥ Tril. (and similarly D.); cf. Dhātup. 28, 72 लिख०; 73 कुट०.—*Rāmādāsa* remarks: लिखादेरित्यकरणाच्च लिखादेर्यद्वयम् । अतो न तत्पुरुष इति हेमकरः ॥

कथमित्यादि । प्रच्छेदनीय इके संप्रसारणं कूटमित्यर्थः ॥ D.—

ननु प्रच्छेः कुटादित्वाभावेऽगुणत्वाभात् कथं संप्रसारणमित्याह
कथमिति Rām.

28. विजिर् पृथग्भावे [Dhp. 25, 12] इत्यस्य न यदृषं युजि-
रुजीत्यादिनानिदत्वात् । अत ओवित्री भयचक्षनयोः [Dhp. 28, 9]
इत्ययमेव तौदादिक आत्मनेपदी गृह्यते ॥ T.

40. The इ of रिः is उच्चारणार्थः

42. अतस्य स्थानिनः ° । चकारस्यैव न धातोरित्यनुतत्वात् ।
नहि ह्रस्वभृतयो धातवः अता किंतर्हि समासगम्या इति । अन्तरतम
इत्यनेन स्थानेऽन्तरतम इति न्यायादेति सूचितम् ॥ T.—For
the च of ह्र etc. च is in the first place substituted before सन्
according to III. 8, 12.

44. अससामदिति सामान्याख्यातवानिति ° खरादेशो हि
स्थानिवद्भवति न तु खरव्यञ्जनयोरादेश इति प्रतिषेध उच्यते । °॥
गोनावमाख्यातवानिति गोसहिता नौः । गोमौः । गोर्वा गौरि-
ति । न तु गौश्च गौश्चेति द्वन्द्वः । तदा समाहारे नपुंसकत्वाद् द्वस्त्रः
स्यात् । इतरेतरयोगे च द्विवचनमिति । इह धात्वर्थ इनि सत्यौ-
कारलोपस्यासमानलोपत्वाद् द्वस्त्रः प्राप्तः । औकारस्य स्थानि-
वद्भावे व्यवधानाच्च भवतीति ॥ T.

45. औष् forms औष्णिष्त् and (मा भवान्) औष्णिष्त् ;
the root being reduplicated according to III. 3, 2, when the
औ is no more *upadhā*.—आज etc., see Pāp. VII. 4, 3. From
Durgasimha's *ṭīkā* it would seem that he does not include
आम् (आश्) ; but reads भाष instead.

Trilochana and Rāmādāsa have आज् भाश्च भाश्च दीप्तौ ।

III. 6, 1. लङ्गीत्यादि । उपतापः पीडा । शरीरविकारश्च देहविकृतिर्न तु स्त्रीत्यादिरुच्यते कर्मणोर्विषयत्वात् । विलगित इति प्राप्तपीडा उच्यते । विकपित इति कर्मणाहितदेहवैद्यतय उच्यते । T. दन्पादि see P. VII. 1, 59, V&rtt.

2. परे i.e. परस्मिन्सूत्रे T.

3. इन्धियहणमनर्थकमेव स्यादित्याह वचनादाम् नास्तीति । इह सविकल्पकानि ज्ञापकानि भवन्तीति । तेन समिन्धां चक्र इत्यपि भवति ॥ T.

4. For परिख्यजेते see III. 6, 63.

5. त्वचयतीति त्वचं गृह्णाति ॥ कलिमयहीत् । हलिमयहीत् । इतीनि छते ऽनयोरपि वृद्धावसमानलोपत्वात् सम्बद्भावः प्राप्नोतीति ततो वृद्धेरपवादः । T.

6. ऊर्णोर्तेर्वेति मतान्तरमावेदितम् । इह पुनर्वृद्धिरेव प्रमाणमिति । T.

13. इज्जत्° । Tril. quotes :

स्यसिजाग्नीःशस्तनोषु भावकर्मार्यकासु च ।

स्वरहनग्रहदृशामिज्ज्वञ्चेति वक्ष्यति ॥

22. Restore कृयी in the text of this sūtra, cf. note on IV. 4, 33.

तिपा° । अर्ति includes चच्छति and इयर्ति T.

25. If व were treated as *āgama*, IV. 1, 35 would apply.

34. दरिद्राणम् (aff. यु) दरिद्रायकः (वु) see P&ā. VI.

4, 114 V&rtts.

35. मङ्गा° । for insertion of न् see III. 5, 31 ; the elision of स् III. 6, 54.

36. उपोचते i.e. उप-वेञ् with यण्.

39. The इ of सि acc. to Trilochanadāsa may be taken as उच्चारणार्थः, to enable us to form व्यतिसे where अ and सृ are elided before से. He seems to be more inclined, however, to form व्यतिस्रो, otherwise the sūtrakāra might have used a less ambiguous vowel.

आध्वम् । आशाध्वमिति । आस उपवेशने । आङ् शास इच्छा-
याम् । ह्यस्तन्या ध्वं धुटां तृतीयस्यतुर्येषु [का० १. ८. ८] इति सस्य
दकारः । तेन धातुसकारस्य धकारे लोपो न वक्तव्यः । यदपि
चकाधोति प्रयोगं तदप्यसंगतमितीह चकाद्धीति भवितव्यम् ।
अत एव ऊधुङ्भ्यां हेर्धिरित्यत्र दृत्तिहता जुद्धि । चकाद्धि ।
इत्युदाहृतम् ॥ T.

The Vṛitti, if the correct readings have been chosen, says that we find आध्वम् (for आङ्ध्वम्) and आशाध्वम् (for आशा-
ङ्ध्वम्) because there is no difference in the pronunciation. Analogous cases are ह्रिन्धि for ह्रिन्धि etc.

44. तङ्गावात् i.e. स्थानिवङ्गावात् viz. of the *lopa* of the *vikarana* अ (which requires *guna*) before ए.

45. तद्धितानात्स्वर इति । आकारवर्जिते तद्धितस्वर इत्यर्थः ॥
अन्तेरभेदादिति तेन यकारलोपो न वक्तव्य इति भावः ॥ ० ॥ यिन्
आयीष्विति । यिंस आयिंस ईष्येति वङ्गत्वाद्भवचनम् ॥ ० ॥ यस्य
विभञ्जनात् । यस्येति योगविभागादित्यर्थः ॥ T.

46. नियमः किमिति । अन्यथा दिवमिच्छतीति यिनि कृते
दिव उद्गच्छने [का० १. १. १५] इति वकारस्य उलं स्यात् ॥ T.

Tril. seems to read वर्णाश्रयत्वाद्° for शब्दाश्रयत्वाद्° । न-
कारोऽयं वर्णस्तदपेक्षया वर्णाश्रयमेव कार्यं विनियमेन व्यावर्तत
इति भावः॥°॥ गोमन्तमिच्छति । पचन्तमिच्छति । पुमांसमिच्छति ।
इति यिन् । ततो बलोपे सति किप् । व्योर्व्यञ्जनेऽय इति य-
लोपः ° ॥ T.

47. कथं हंसि° । The pratyaya स् with *anubandha* इ is here
intended because of the दि.

50. अयन्त्वम् see 39 above.

53. ईट् see III. 6, 88 ff.

54. For the *lopa* of स् in आरिष्यते etc. cf. III. 3, 39.—
लष्टिः । कौ नेट् । see IV, 6, 80,

अबाभ्रडिति मतान्तरेण तस्य लुगचि [का° ४. ४. ४५] इति
योगविभागाच्चेक्रीयितलोपेऽचाप्यन्तग्रहणस्य फलमित्यर्थः । झ-
स्तनीयम् ॥ T.

56. खेच्छति cf. III. 8, 4.

60. उपदेशावस्थायामेव खरात्परच्छकारो दिर्भावमापद्यते ।
ततः प्रच्छेरन्तस्य छकारस्य षत्वे चकारस्य स्थितिरित्याह निमि-
त्ताभावादिति निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । चकारस्ते-
त्यर्थः । दिर्वा पाठ इति सूत्रकृतदिर्भाव एव च्छकारः पथत इति
भावः ॥ T.

61. च्यर्थ इत्यादि । येषां डाजलोहितादिभ्यश् च्यर्थ इति
सूत्रमस्ति तेषां लिङ्ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति° ॥ इह
पुंवङ्गावो भाव्येऽपि नैतद्वर्जितमनित्याभ्युपगमाद् गौणमुख्यपरि-
भाषाया इत्याहाऽन्य इति । अमुख्यमपीति तत्पुनर्लोकप्रसिद्धे-

रभावात् ॥ तेनेति नावमतिक्रान्तं कुलमिति । अतिमु । तदिवाच-
रतीत्याद्यौ कृते नपुंसकस्य पुंवङ्गावो न भवतीति । यदीह पुंवङ्गावः
स्यात्तदा नपुंसकद्वयनिवृत्तौ । अतिनाव्यते । इति स्यात् ॥ भा-
षित इत्यादि । द्रोणशब्दः पुंसि चतुराढकमनि वर्तते स्त्रियां तु
जलचेपणे । इति नार्थो भाषितपुंस्क इत्यर्थः ॥ कथमित्यादि ।
शुपूर्वादशु व्याप्तावित्यस्मादाप्तीभावेऽर्थ उरप्रत्ययेऽश्रुर इत्यौ-
णादिको निपातः । तस्य स्त्रियां अश्रूरित्युक्तो नदादौ पद्यते ।
तत आप्तीभावलक्षणस्य भाषितपुंस्कार्थस्य विद्यमानत्वात्समाना-
यामाकृतौ पुंवङ्गावे सति अश्रुरायते । इति भवितव्यमिति पूर्वप-
चार्यः । परीहारमाह । नाप्तीभावत्वं अश्रुरत्वमिति ० । गर्भो
ऽस्यास्तीति गर्भो प्राप्तिरित्यवयवभूतेन गर्भेण संबन्धात् । गर्भिणी
स्त्रीत्यनवयवसंबन्धात् ० । ततो भिन्नार्थत्वात् पुंवङ्गावः प्राप्नोति ।
नैतदेवम् । इहावयवानवयवकृतं भेदमुक्त्यान्तर्वर्तितमात्रमेकं
निमित्तं विवक्षितम् ॥ T.

66, 68, 71-76. Trilochanadāsa does not explain these sūtras.

78. नन्वित्यादि । गत्यर्थत्वाद् यदा जवे वेगे वर्तते तदा सर-
तीति प्रयोगो मा भूदिति ॥

83. The following is an extract from Ramānātha's comment
on the Dhātupāṭha on the final root of the ङादयः and ङादयः

स्त्री श्लेषणे । स्त्रिणाति बाला लावण्यम् । स्त्रियति प्राप्नोती-
त्यर्थः । कर्माविवचायाम् । स्त्रिणाति जलधौ सरित् । स्त्रीनः ॥
स्त्री च । श्लेषणं चार्थः । अन्तस्थाद्वतीयाधो(!)ऽन्तस्थाप्रथम इति
रामः । स्त्रिणाति । स्त्रीनः ॥ पवर्गपञ्चमोपध इति गोविन्दभट्टः ।
स्त्रिणाति ॥ स्त्री चेत्येके । स्त्रीनाति (sic!) ॥ वृत् ॥

88. चर्करीतादेति चेक्रीयितलुगन्तस्य चर्करीतमिति पूर्वाचार्यप्रसिद्धसंज्ञा । अत्रापि पूर्ववच्चेक्रीयितस्य लुक् केचिदित्यन्ये । अयं तु न मन्यते छान्दसत्वात् ॥ T.

90. प्रयोगस्य दृश्यते । मा भैः शशाङ्क मम सीधुनि नास्ति राजरिति तदयुक्तम् अलंकारसौन्दर्यादपप्रयोगो ऽयं प्रसिद्धमुपगतः प्रयोगस्तु मा भैषीरिति । तथा च प्रयोगः । मा भैषीः पुत्रे सीते । इत्यादि ॥ T.

94. पुस्तकं वक्तीति कर्मण्यण् cf. III. 2, 27 ; उत्तरत्रापि viz. इव्यास etc.

III. 7, 9. कश्चित् सरतिसूतीत्यादौ धूञ्पाठत्वात् पुनरिह नित्यार्थं धूञ्माचष्टे । अनेन धूञ्पाठस्तत्र नादृत एव । एतेनास्यापि नित्यमिडागम इत्याह धूञ्जित्यादि । क्रियादिको ऽयं दीर्घान्तः । न च परस्यापि मते तौदादिकेन धूञ्जा । अधौषीदिति भवितव्यमिह नित्यपाठस्थानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥ T.

10. दरिद्रातेराक्षोपः see III. 6, 34.

12. इदत्वात् । इद् not ईद् is used to secure the *lopa* of सिच् before ईद् (III. 6, 53).

17. शक्नु शक इति । अन्यस्तु शक मृष चमायामिति दैवादि-कस्य ग्रहणं न मन्यते । अतस्तस्य शकिता । इत्येवं मन्यते । तदयुक्तम् इह द्वयोरपि ग्रहणमविशेषात् । ° T.

18. वच वचिद्येति ब्रुवो वचिः [का० ३. ४. ८८] इत्यस्यापि ग्रहणमविशेषादित्यर्थः ॥ T.

20. On ओविजी see IV. 6, 90.

30. रिद्धिलुही इति यथाक्रमं हिंसागार्ह्ययोर्वर्तेते ॥ T.

33. विभ्रचतीति (!) भ्रस्तेर्भजादेशो ज्ञापित एव ॥ T.

36. नित्यात्वताम् । ° उपदेशावस्थायां येऽकारवन्तो धा-
तवः ° ॥ वृत्तेऽदाम् वृज् आवरणे । च प्रापणे च गतौ वा ।
व्येज् संवरणे । अद स्था भक्षणे । इत्येषामित्यर्थः ॥ T.

III. 8, 5. पिषिडु । पिषु रधादिः । धि is substituted for हि by
III. 5, 35; ढि for धि by our rule ; ड् for ष् by III. 8, 8.—Tril.

13. तितनिषतीति । इरन्तर्धेत्यादिना पञ्च इड् वक्तव्यं व्याख्ये-
यम् । केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति । तन्मतमिह प्रमाणमित्यर्थः ॥ T.

15. ज्ञास्तन्यां ° । मतान्तरमिदम् अस्य तु न संमतम् । T.

18. अवर्णेत्यादि । न च वक्तव्यम् एकदेशेनान्तरतमस्य गौण-
त्वान्नायं प्रसङ्ग इति । गौणमुख्यपरिभाषाया ज्ञानित्यत्वाभ्युपग-
मादिदमुच्यते । यथा । चवर्णवृद्धिगुणावारराविति सिद्धान्तेऽपि
कण्यस्याकारस्य वृद्धिरार् स्यादिति वर्णयद्वणम् ॥ T.

21. The sloka जुगुप्सत° refers to a story of King *Daśaratha*
who, hearing a noise on the bank of the *Tamasa*, and thinking
it to be caused by an elephant, discharges an arrow, and after-
wards finds that he has pierced a *muni's* boy who is filling a
waterpot.—अत्र पुनरपप्रयोगोऽयं [मा] मास्मशब्दो ज्ञातदन्तः
समुदायोऽङ्गीकृत इत्युक्तमेव मास्मशब्दैकदेशेन योगस्य गौणत्वात्
मायोग इति कृते मास्मयोगे प्रतिषेधो न सिध्यतीति । T.

25. सृ is not included in the सोपदेशाः by any MS.

IV. 1. Sloka. वृत्तादिवदित्यादि । वृत्तादय इव वृत्तादिवत् ।
यथा वृत्तादयः संज्ञाशब्दा रूढा लोके विशिष्टविषयतया प्रसि-
द्धास्तथामी कृतः कृत्ययान्ता अपि शब्दा इति मत्वा कृतिना न

हताः । प्रस्तावादिह हती पण्डितः शर्ववर्मैवोच्यते । शर्ववर्मणा
हलक्षणं न हतमित्यर्थः । तथा चाहुः । अभिधानलक्षणा हि
हलङ्घितसमासा इति । अभिधानं शब्दश्रवणं लक्षणमेतेषां नि-
यामकं न सूचमित्यर्थः ॥ केन नाम तर्हि हता इत्याह । कात्या-
यनेन वररुचिनेत्यर्थः । ० ॥ Tril.

कत्यपत्यं कात्यस्तस्य प्रशस्तापत्यं कात्यायनो मुनिः । वररु-
चिशरीरं परिगृह्य शास्त्रमिदं हतवानिति श्रुतिः । Thus Haridāsa.
1. शिद्धिः ॥ धातूनामिज्जत्कार्यस्य शिद्धिर्भवति अणुबन्धे
हलप्रत्यये परतः ॥ आनुबन्धे तावत् । पादः । वेगः । रागः । योगः ।
त्यागः ॥ आदन्तानामाधिरादेशः । दायः । धायः । आघायः ॥
स्नायः ॥ नाम्यन्तानां वृद्धिः । भावः । प्राकारः । नीहारः ॥ णा-
नुबन्धे तावत् । पाठकः । पाचकः ॥ कुटादीनां गुणः । उत्कोटकः ॥
उत्कोटः ॥ अनिवध्योर्द्ध्वः । जनकः ॥ हन्नेर्धः । घातकः ॥ अणु-
बन्ध इति किम् । गोदः । कम्बलदः ॥ हतीति किम् । पथते ॥
अनुबन्ध इति किम् । वेणुः । रेणुः । स्नाणुः । चेणुः (!) । अजिषि-
रिस्त्राभ्यो णुः ॥ इज्जदिति निर्देशादकारोपधानां दीर्घः । ना-
म्यन्तानां वृद्धिः । हन्नेर्धत्वम् । आदन्तानामाधिरादेशः । अनि-
वध्योर्द्ध्वः । कुटादीनां गुण इति प्राप्त्यर्थोऽयमारम्भः ॥ Chaitr.
2. निर्घातः । निर्घातकः । कुमारघाती । शीर्षघाती ॥ भिदा
निर्देशसेक्रीयितलुग्नित्यर्थः । जंहानकः ॥ Ch.

22. The affix of the examples is खश् cf. IV. 3, 32; 30; 33
resp.—in सुकर it is खल्.

23. उपोच्चारिः । न केवलं सप्तम्युक्तानामुपपदानामेषां किं
तर्ह्युपोच्चारिणां पदानामपि कारशब्दस्य समीपोच्चारिणामपि ।

घञन्तेऽपीच्छन्तीति । न केवलमणन्त इत्यर्थः ॥ ग्रीणनं ग्रीणः ।
 इन्धनम् इन्ध इतीनन्तादल् । लोकास्य ग्रीणः० । T. (cf. Pāṇ.
 VI. 3, 70, Vārtt. 4). The *Chaitr.* does not give this example;
 but it has the two *vārttikas*: भद्रोष्णयोः करण इति वक्तव्यम् ॥
 इन्धेर्भाद्रान्योरिति वक्तव्यम् ॥ to which it adds दिनस्य मध्यं
 मध्यंदिनम् ॥

श्वेनस्वेव तिलस्वेव पातो यस्यां क्रीडायाम्० ॥ T.

24. गिल cf. III. 6, 99.—प्रतयोजनविस्तर इति पूर्वार्धम् T.

26. आङिति किम् । लभ्यः ॥ कथम् अग्निष्टोममालभ्य यज-
 मानः ह्यती भवति सर्वे विधयश्च नृदि विवक्ष्यन्ते ॥ *Chaitr.*

27. अनुपसर्गादा एमिचोरिति वक्तव्यम् । लभं लभं गच्छति ।
 लाभं लाभं गच्छति ॥ अलभि । अलाभि ॥ *Chaitr.*

28. धेनोर्भव्यायामिति वक्तव्यम् । धेनुभव्याः । धेनुभव्याः ॥
 वाढस्य करणे नित्यम् । वाढकरणम् ॥ *Chaitr.*

29. The *Chaitr.* omits सर्वसह in the Sūtra and Comment
 and adds the *vārttika*: धुरंधरस्येति वक्तव्यम् । धुरंधरः । धूर्धरः ।
 उक्तं च । संग्रामे गतशूराणां कौरवाणां धुरंधरे ।

हते भोक्ते प्रदुद्राव सेना भोक्ताभिरक्षिता ॥

30. The affixes are क्तिप् । यप् । करप्.

33. क्रयं० । मम क्रेतव्यं गृहीतव्यं स्वीकर्तव्यमिति । नास्ति क्रय-
 मिति न च तदस्ति क्रयं क्रयार्थमुपन्यस्तं धान्यमप्रसारितत्वाद्बहे
 ततः किं क्रीयत इत्यर्थः ॥ T.

क्रयार्थेनोपयुक्ता गौः । क्रय्या गौः । क्रयः पटः । क्रयः

कम्बलः ॥ क्रयार्थे यः प्रसारितः स क्रय्य उच्यते ॥ तदर्थं इति किम् । क्रयं नो धान्यं न चास्ति क्रेता ॥ Ch.

34. ओष्ठ्योऽयं वकार इति । सूत्रे च दन्त्योष्ठ्यो निर्दिष्ट इति भावः ॥ T.

36. वेटाम् । ते इति तव सिद्धान्तवाचिनः T.

37. श्रुद्धिं also given by the Chaitr.; but गङ्गिमडिभ्यां झः । गण्डयन्तः । मण्डयन्तः ॥

38. उपसर्गादापो वा । इति वक्तव्यम् । प्राप्य गतः । प्रापय्य गतः ॥ अभ्याप्य । इति लाक्षणिकत्वान्न भवति ॥ Chaitr.

39. स्त्रियतेर्वेति वक्तव्यम् । विस्त्राय । विलीय ॥ मेरु इदा वक्तव्यः । प्रमाय । प्रमित्य ॥ Chaitr.

40. लाक्षणिकत्वादिति षानुबन्धभिदादिभ्यस्त्वङिति लक्षणतो योऽनुबन्धोऽप्रयोगी षकारस्य व्यपाये चिरूपस्य संभवादित्यर्थः ॥ T.

41. चकारः किम् । भावदैत्याक्रोशेषु विकल्पार्थम् । क्षितायुः । क्षीणायुः । क्षितः तपस्वी । क्षीणः तपस्वी । क्षितो जाल्मः । क्षीणो जाल्मः ॥ Chaitr.

42. कश्चिन्न भवति । स्फातीकृतानि विमल्यशंसि ॥ Chaitr.

43. अतस्त्यमिति । तच्च प्राणिनि दुष्टं न च तत्स्थं यदपि स्वाङ्गं यथा पीनो बाह्व रथ्यायां पतित इति ॥ T.

आङोऽभूधसोः is identical with Vopadeva XXVI. 117.

प्यायो धातोः पीरादेशो भवति निष्ठायां परतः । स्वाङ्गेऽभिधेये । पीनं मुखम् । पीनौ स्तनौ । पीनवन्तौ बाह्व ॥ स्वाङ्ग इति किम् । आप्यानो देवदत्तः ॥ आङोऽभूधसोरिति वक्तव्यम् । आप्यानोऽभूः । आपीनमूधः ॥ इह न भवति । आप्यानसुन्दमाः ॥ Ch.

44. क्षीरहविषोरिति वक्तव्यम् । तेनेह न भवति । आआणो यवागूः ॥ पाक इति किम् । आणम् ॥ *Chaitr.*

45. केचिन्मादेशमिच्छन्ति । प्रक्षीमः । प्रक्षीमवान् ॥ प्रपूर्व-
स्वेति किम् । संस्त्यानः । संस्त्यानवान् ॥ *Chaitr.*

यदि पुनः प्रात्स्या इति पञ्चमीलक्षणस्तत्पुरुषः स्यात् तदा पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्थानन्तरस्यैव स्याद् न संशब्दव्यवहितस्येत्यर्थः । एतत्तु मतान्तरम् इह तु पञ्चमीसमासो न्याय्य एवेति । प्रसंस्थान इत्यस्य मतं वर्णयन्ति । इह परत्वादातो ऽन्तस्यासंयुक्तादिति नि-
ष्ठातकारस्य नकारः कथं न स्यादिति न चोद्यम् अन्तरङ्गो हि
संप्रसारणविधिरिति स एव स्यात् तत्र च कृते वा प्रस्त्यो म इत्ये-
तदेव भवतीत्याह । अन्तरङ्गत्वादित्यादि ॥ T.

46. इहापि पञ्चम्या समासे व्यवहिते न भवति । प्रतिसंस्थान
इति ॥

48. उभयत्र viz. द्रवघनस्पर्शयोः T.

49. This and the next sūtras are not optional 'उभयोर्विभा-
षयोर्मध्ये यो विधिः स नित्य एवेति न्यायात्' T.

51. The *Chaitr.* makes no mention of any difference of
opinion with regard to सम्; Pān. VI. 1, 44 admits the optional
formation of the gerund of व्या with परि only; Vop. XXVI.
218 with परि and सम्.

52. ध्याङो ऽपीति वक्तव्यम् । कारीषसन्धीपुत्रः । कारीषस-
न्धीपतिः ॥ *Chaitr.*

54. The *Chaitr.* omits this sūtram; for ध्या see *vārttika* on
the preceding rule.

55. The *Ch.* explains: पञ्चमान्तस्य धातोरकारोपधाया दीर्घो भवति । ° । अकारोपधाया इति किम् । प्रतिन् ॥

58. Acc. to the *Chaitr.* here as before अगुणे and पञ्चमे are implied, only the last of which is exemplified: कूर्मा । धूर्मा । मूर्मा । It adds the probably misplaced *vārttikas* उदः स्वास्तम्भ-योः सप्तोपो भवति । उत्थानम् । उत्थिः । उत्तम्भः । उत्तम्भकः ॥ स्कन्दो रोगाख्यायाम् । उत्कन्दो नाम रोगः ॥

60. लङ्गिकम्योरुपतापशरीरविकारयोर्निष्ठायामिति वक्तव्यम् । विलगितः । विकपितः ॥ अन्यत् । विलङ्गितः । विकम्पितः ॥ *Chaitr.*

65. अवोदेत्यादि । मतान्तरमेतत् । एते हि च्छान्दसा इति नैयायिकाः । तदिह प्रमाणम् ॥ T. The *Chaitr.* does not mention these additional cases.

67. The *Chaitr.* om. युट्°.

68. वृद्धि वृद्धाविदनुबन्धः । कथमित्यादि । अनिदनुबन्धः प्रकृत्यन्तरमस्तीति भावः ॥ T.

आरम्भः किम् । गोवर्हा । कुञ्जरवर्हा ॥

वृंहवृद्धोरमी साध्या वृंहवर्हादयो यदि ।

विना सूत्रेण चैवायं न वर्हा भावको स्त्रियाम् ॥ *Chaitr.*

69. जगत् cf. IV. 4, 58.

71. सनेः सनि वेति वक्तव्यम् । सिषासति । सिषांसति ॥ धुटीति किम् । सिषणिषति ॥ *Chaitr.*

72. आख्यातिकथकारेऽपीति वक्तव्यम् । आख्यायते । चंस-

न्यते । सासायते । संसन्यते । जाजायते । अंजन्यते ॥ तनोतेर्यषीति
वा वक्तव्यम् । तायते । तन्यते ॥ Ch.

74. अपगुरो णमि व्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अपगारम् । अप-
गोरम् ॥ Ch.

75. क्लीति सूचत्वादाकारलोपः ॥ T. छन्दसि वा वक्तव्यः ।
हिला । हीला ॥ Ch.

77. The Chaitr. om. the vārttikam.

80. The substitute is दत्, therefore IV. 6, 10% does not
apply. Tril.

दान्ते दोषो निष्ठा नत्वं धान्ते चैव धकारता ।

तान्ते तोपधदीर्घत्वं तस्मात्यान्तो न दुष्यति ॥ Ch.

81. दक्षीति । दासंश्चकस्य स्थाने यस्तकारादेशस्तस्मिन्निमित्ते
नामिन एव दीर्घः । ° ॥ T.

वादिकर्मणीति । आदिकर्मणि विहिते ऋप्रत्यये दाञ् एव वि-
भाषया वा छाशोरित्यस्मात्प्रकृतिवाधिकारस्मरणेनेत्यर्थः ।
सर्वत्रादिकर्मणि ऋः कर्तरि चेति ऋप्रत्ययः । शाकटायनस्तु प्रदत्त-
मित्येतदेवादिकर्मणि मन्यते । शेषास्वविशिष्टा इत्याचक्षते ॥ T.

उपसर्गप्रतिरूपका अव्ययाः सन्ति । उक्तं च ।

अवदत्तं निदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

स्वदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेय्यते ॥ Chaitr.

82. The Chaitr. has the same *kārikā*.

83. After this the Chaitr. has the following sūtra:

क्लामसन्ध्यचरान्तोऽव्ययम् ॥ क्लान्तो मान्तः सन्ध्यचरान्तस्या-
व्ययसंज्ञो भवति । कृत्वा । हत्वा । स्वादुकारं भुङ्क्ते । इच्छति गन्तुम् ।

विलिखे । वितुदे । केवलावगाहे । परिस्ररितरै । परिधातावै ॥
अव्यय इत्यनेन कार्योऽव्ययाच्च ॥

IV. 2, 1. Cf. Pāṇ. III. 1, 91 ff.

4. The Chaitr. here quotes and explains one by one Pāṇini's sūtras I. 4, 61-79 without the *vārttikas*.

5. अग्रे प्रथमे पूर्वे इत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । इत्येतेषामपि समासो न भवतीति वक्तव्यम् । Chaitr.

6. क्त्वा वेति वक्तव्यम् । उच्चैः कृत्वा । उच्चैः कृत्य° ॥ Ch.

9. वासः कारितान्तात्कर्तरि तव्य इति वक्तव्यः । वास्तव्यः ॥
कर्मकर्तरि केलिम उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पचेलिमा माषाः । भि-
देलिमानि काष्ठानि ॥ प्रच्छेः संप्रसारणं चानीय इति वक्तव्यम् ।
प्रच्छनीयो गुरुः ॥ Chaitr.

भिद्यन्ते खयमेव । भिदेलिमा माषाः° । तदेतच्च वक्तव्यम् अभि-
धानमेवेदमीदृशं न च कृत्यसंज्ञायां प्रयोजनमस्तीति ॥ Tril.

10. सुस्वार्थः; since च्च् and च्च् should be excepted, cf. IV. 2, 35.

11. तकिश्चिचित्यतिजनिदनीनामुपसंख्यानं वक्तव्यम् । त-
व्यम्° ॥ Chaitr.

13. चरतेस्तनोतेसेति वक्तव्यम् । ° ॥ यमः पूर्वेणैव सिद्ध इह
नियमार्थमिदं वचनम् ॥ Chaitr.; cf. Sūtra 11.—अनुपसर्ग एव
यथा स्यादिति भावः ॥ T.

20. अनुपसर्ग इत्येव । ब्रह्मप्रवाचम् ॥ Chaitr.

23. शस्त्रिदुहिद्रुहिगुहिपहिभ्यो वेति वक्तव्यम् । शस्त्रं शंसम् ।
दुहं दोहम् । रुहं रोहम् । गुहं गोहम् । पृहं पाहम् ॥

आङ्पूर्वादजेः संज्ञायामित्युपसंख्यानं वक्तव्यम् । आङ्यं घृतम् ॥
Chaitr. (see Durg. on IV. 2, 29; P. III. 1, 109 V.).

24. पाणौ मृजेष्य च्यप् वक्तव्यः । पाणिसर्ज्या रज्जुः ॥ समव-
पूर्वाच्च । समवसर्ज्या रज्जुः ॥ Chaitr.

25. संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वाच्च ते भार्या प्रसिध्यति ।

स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति ॥ T. Ch.

27. अग्रविवाहयोरिति (? read अस्त्रैरि०) वक्तव्यम् । गृह्णाका
इमे । गृहीतका इत्यर्थः । बाह्यायाम् । यामगृह्णा सेना । नगर-
गृह्णा सेना । यामनगराभ्यां बहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशा-
दन्यत्र न भवति ॥ Chaitr.

28. मृषोद्यमिति वक्तव्यम् । मृषोद्यम् ॥ Chaitr.

29. All three MSS. read पति in V&rtt. तकिचित्० see Mbh.
on P. III. 1, 97; Vop. 26, 12.

35. घकारः सामान्याभिघातार्थ इति । कत्वगत्वलक्षणस्य का-
र्यविशेषस्य संपादनार्थो घकार इत्यर्थः ॥ T.

45. The *Chaitrakut*! inserts this sūtra between rules 35 and
36, and has in this place the following additional sūtra: तवै-
केकेन्यत्वाः ॥ सर्वेभ्यो धातुभ्यः तवैकेकेन्यत्वाः प्रत्यया भवन्ति भा-
वकर्मणोरभिधेययोः । तवै तावत् । परिधीयत इति परिधातवै ॥
केन् । अवगाहे । न वितुदे ॥ केन्यः । दिदृचेष्टः ॥ त्वा । सिखित्वा ।
वन्दित्वा । रथकत्वम् ॥ see Pāṇ. III. 4, 14.

49. मन्दादेर्धातुगणात्परो युप्रत्ययो भवति । कर्तरि कारके ।
मन्दादेर्नामधातुसंनिहृष्टा न गृह्णन्ते किं तर्हि मन्दनरमण इत्ये-
वमादिषु प्रातिपदिकगणेषु प्राकृत्यप्रत्यया निर्दिश्यन्ते ॥ मन्दिर-

मिवामिसहिमृषिकर्षिसाधितपिवर्धिसोचिरोचिभ्यः संज्ञायाम् ।
 नन्दनः । रमणः । वामनः । कर्षणः । साधनः । तपनः । वर्धनः ।
 रोचनः ॥ सहिपतिकमिभ्यः संज्ञायाम् । सहनः । पतनः । दमनः ॥
 अन्येभ्योऽपि वक्तव्यः । दर्पणः । तर्पणः । जल्पनः । पचनः । पवनः ।
 लवणः । इति निपातनाष्टत्वम् । मधुसूदनः । संकर्षणः । विभी-
 षणः । जनार्दनः । संक्रन्दनः । विज्जनाशनः । कुलमर्दनः ॥ Ch.

52. गिरतेरिति छ विच्चेप इति तौदादिकेन सहचरितो गृ
 निगरण इति तौदादिको गृह्यते न तु क्रैयादिको गृह्यते इति ॥ T.

53. जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्याघ्रः ॥ Chaitr.

54. नेलिङ्गेरिति वक्तव्यम् । निखिन्ना नाम देवता । अथवा
 राक्षसी ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञायां । गोविन्दः । अरविन्दः ॥ Ch.

Between 54 and 55 Chaitr. inserts the following sūtra :

दाञ्धाञ्जोर्वा ॥ अनुपसर्गे दाञ् । धाञ् । इत्येतयोर्धात्वोः ग्रह-
 त्ययो भवति वा । ददातीति ददः । दधः । दायः । धायः ॥
 अनुपसर्ग इत्येव । प्रदः । प्रधः ॥ अनुबन्धकरणं चेक्रीयितलुगि-
 त्त्यर्थम् । दादायः । दादायकः । दाधायः । दाधायकः ॥

55. अवपूर्वात्तनोतेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अवतनोतीति ।
 अवतानः । अवतनः ॥ Chaitr.

Chaitr. has भू in the rule, but not in the comment.

59. भवतेस्व वक्तव्यम् । भवः । भावः ॥ Ch.

66. किंतु वुषः षानुबन्धत्वात्स्त्रियामीप्रत्ययः स्यात् । अथ नदा-
 देराकृतिगणत्वाद्देशामीर्न भविष्यति । तर्हि प्रपञ्चार्थमेतदिति ॥ T.

IV. 3. 1. तच्च कर्म त्रिविधं क्रमेणोदाहरति । कुम्भकार इति
 निर्वर्त्ये । काण्डकार इति विकार्ये । शरणावो वेदाध्याय इति

प्राप्ये ॥ कश्चित् प्राप्ये कर्मणि न दृश्यत इत्याह । आदित्यं पश्य-
तीत्यादि ॥ T.

त्रिविधं कर्म । निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं चेति । ° । यदसदुत्पद्यते
तन्निर्वर्त्यम् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः ॥ विकार्यम् । काण्ड-
लावः । शरलावः ॥ प्राप्यम् । वेदाध्यायः । चर्चापारः ॥ ग्रामं
गच्छति । आदित्यं पश्यति । हिमवन्तं शृणोतीत्यत्र न भवत्यन-
भिधानात् । अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासाच्चेति वच-
नात् ॥ Chaitr.

2. Sûtra 6 तुन्द° नुदोः कः is given by the Chaitr. as a
Vârttika to this rule; see Vârtt. on Pân. III. 2, 1.

वेञ् तन्नुसन्ताने is intended here, not वा गतिगन्धनयोः

6. आनन्दकर एवेति । यो दुःखमपनयन् पुत्रजन्मादिमानन्दं
करोति स एव । न तु धर्मोपदेशकतया यः शोकमपनयती-
त्यर्थः ॥ T.

10. या बाह्याणी सुरापा सुरापी वा । नैनां देवाः पतिलोकं
नयन्ति ॥ Chaitr.

11. संभाव्यमानमिति । इत्थं क्षत्रियकुमारस्य वयोऽवस्था येन
कवचं हरति । उत्क्षिपति । समर्थो वा तदुत्क्षेपणकरण इति क्षत्रि-
त्वंभावयति । एवम् अस्त्रिहरः श्वेत्यनुद्यमने दर्शयति । अंशहरो
वातहरमिति । अंशं स्त्रीकारोति । वातमपनयति न त्वर्ध्वमुत्क्षि-
पतीत्यर्थः ॥ T.

बाह्ये द्रुत इति वक्तव्यम् । बाह्यहरा द्रुती ॥ Chaitr. (!)

14. स्तम्भकर्णयो रमिजपोर्हस्तिस्त्र्यक्षकयोरिति वक्तव्यम् ॥
Chaitr.; see 16.

15. घटघञ्योश्चेति वक्तव्यम् । घटग्रहः । घटयाहः । घटीग्रहः ।
घटीयाहः ॥ Chaitr.

पचादिनादचि ह्यते घटस्य ग्रहो घञ्या ग्रह इति षष्ठीसमास इत्यर्थः । तेन घटघञ्योश्चेति न वक्तव्यम् ॥ सूत्रग्रहः सूत्रधार उच्यते । अन्यचेति यः सूत्रमुपादत्ते क्रीणात्युद्धरति वा तत्राण्येवेत्यर्थः । एवं तर्हि पूर्वेष्वैवासा सर्वमिदं तत्सिद्धम् ॥ Tril.

18. पार्श्यादिव्यधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । पार्श्याभ्यां श्रेत इति पार्श्वग्रयः । उदरग्रयः । पृष्ठग्रयः ॥ दिग्घपूर्वाच्च । दिग्घेन सह श्रेते । दिग्घसहग्रयः ॥ उत्तानादिषु कर्तव्येषु च । उत्तानः श्रेते । अधोमूर्धग्रयः ॥ Ch.

19. After this the Chaitr. has the sūtra: अन्यत्रापि च ॥ अन्यत्रापि चोपपदे चरेर्धातोष्टः प्रत्ययो भवति । भिच्चया चर-तीति भिच्चाचरः । चक्रचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

22. प्रतीत° । कारयति यः स हेतुश्च [का° २. ४. १५] इति प्रयो-जको हेतुरिन्मत्ययवाच्यः । तदभावे लौकिक एव हेतुरित्यर्थः ॥

23. त्यदादीति [त्यद्यदादीति G.] केचित्पठन्ति । तदयुक्तमित्याह त्यच्छब्द इति । न खलु भाषायां त्यक्कर इति दृश्यते ॥ T.

अन्येष्वपि भवतीति वक्तव्यम् । जङ्गाकरः । अयस्करः । आविष्करः । अहेत्वाद्यर्थोऽयमारम्भः ॥ Chaitr.

25. ग्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् । Chaitr.; see Vārtt. on P. III. 2, 24.

28. छन्दसि वनवणरश्मिमयामिति वक्तव्यम् । [MS. वलयण°] Chaitr.; see P. III. 2, 27.

31. वातशर्धयोरज्जहात्योऽपसंख्यानं कर्तव्यम् । वातमजन्तो-

ति वातमजा मृगाः । शर्धं जहतीति शर्धंजहा मासाः ॥ Chaitr.;
see Vārtt. on P. III. 2, 28; Durg. on K. IV. 3, 28.

32. घटीखरीवातेषूपसंस्थानं कर्तव्यम् । ° Chaitr.

33. वहं तुदतीति वहंतुदः ° Ch.

47. सुदुरोरधिकरण इत्युपसंस्थानं कर्तव्यम् । सुखेन गच्छ-
त्यस्मिन्निति सुगः । ° ॥ निर्गो देशे । निर्गम्यते ऽस्मिन्निति ॥ गुरु-
तत्पगः । पीठगः ॥ Chaitr.

50. Chaitr. supplies the three Vārttikas on Pān. III. 2, 49.

55. मतमिति । अस्य संमतम् अन्यस्तु बाहुल्य इति न मन्यत
इत्यर्थः ॥ T.

56. राजघ इत्युपसंस्थानं कर्तव्यम् । राजानं हन्तीति रा-
जघः ॥ Ch.

57. उत्पादो ऽभूतप्रादुर्भावः । तस्मिन्सत्यप्यविवक्षेवाभूतत-
द्भावस्य प्रकृतेरनाश्रयणात् । प्रकृतिः कार्यस्य पूर्वावस्थोच्यते ॥ ° T.

62-63. Chaitr. has the two additional sūtras :

ष्टुट् कव्यह्वयपुरीषेषु ॥ कव्य । ह्वय । पुरीष्य । इत्येतेषु कर्म-
सूपपदेषु वहेर्धातोर्ष्टुट्प्रत्ययो भवति । कर्तरि कारके कृन्दसि
विषये । कव्यवाहनः । ह्वयवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥ पुरीषे चेति
वक्तव्यम् । पुरीषवाहनः ॥ कथं नरवाहनः । नरो वाहनो यस्य स
नरवाहनः ॥ cf. P. III. 2, 65, 66.

अवयाजक्यशाः पुरोडाः श्वेतवाच ॥ अवयाः ° इतीमे शब्दा
विष्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अवपूर्वस्य यजेरवयाः । उक्थशब्दे
कर्मणि करणे वोपपदे शंसतेर्धातोः । उक्थानि शंसति । उक्थैर्वा ।
उक्थशः । पुरस्यूर्वस्य दाष्ट दाने ° पुरोडाः । श्वेता एनं वहन्तीति
श्वेतवा इन्द्रः ॥ ° ॥ cf. P. III. 2, 71, 72, and Kāt. IV. 3, 65.

66. चकारादादन्नाद्धातोर्विडपि भवति । गोदा । गोधा ।
कीलालपा वा ॥ Ch.

69-71 are not explained by Tril.

75. समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् । सदृशः । सदृचः । सदृक् ।
अन्यादृक् । अन्यादृशः । अन्यादृचः ॥ Chaitr.; cf. Vārttika of
Kāśikā V. on P. III. 2, 60.

समानान्ययोश्चेति न वक्तव्यमित्याह । एखित्यादि । न ह्यन्यथा
दृग्दृशदृचेषु समानस्य स इति वचनमुपपद्यत इति भावः ॥ T.

76. उत्प्रतिभ्यामाहुः सर्तेरिति वक्तव्यम् । उदासारिण्यः ।
प्रत्यासारिण्यः ॥ साधुकारिणि च । साधुकारी । साधुदायो ॥
ब्रह्मणि वदः । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥ Chaitr.; cf. K. V. on P.
III. 2, 78.

उत्प्रतिभ्यामाहुःसर्तेरिति वक्तव्यमनामत्वात् । तथा च ब्रह्मणो
वद इति जातित्वात् ताच्छीक्षाभावाद्वा । साधौ चेति साधुशब्दे
ऽप्यताच्छीक्षे क्रियाविशेषणेन सिध्यतीत्याह कथमित्यादि । ० ॥
आकृतीत्यादिना जातेः परिभाषामाह । आक्रियेते व्यज्येते बुद्धि-
शब्दावनयेत्याकृतिः संस्थानमुच्यते । शृङ्गतेऽनेनेति ग्रहणम् ।
आकृतिर्ग्रहणं यस्याः साकृतिग्रहणा संस्थानव्यङ्ग्येति ० ॥ सिङ्गानां
च न सर्वभागिति यापि सिङ्गानां सर्वरूपं न भजते कित्त्वेकं द्वे वा
सर्वाणि सिङ्गानि न भजत इत्यर्थः । सापि जातिरित्यर्थः । ० ॥
सकृदाख्यातनिर्गोच्छेति । एतत्तु सर्वस्या एव जातेः स्वरूपमुक्तम् ।
सकृदेकवारमाख्यातोपदिष्टा सा हि निश्चयेन याज्ञा ० ॥ तृतीयं
लक्षणमाह गोचं चेति । अपत्यं पौत्रप्रभृतिकं गोचमिति पूर्वा-
चार्यैः परिभाषितमिह गोचं शृङ्गते यथा गार्ग्यो वात्स्य इति ।

यद्यपि गार्ग्यादिषु गार्ग्यत्वादिजातिर्गवादिषु गोत्वादिवदस्ति तथापि न तत्संख्यानव्यङ्ग्यम् । ° ॥ मतान्तरमाह । प्रागुत्पत्तिः । गुणानामजात्यात्मकत्वं दर्शयितुं गुणैरिति विशेषणे द्वतीयामाह । अनेकगुणाग्रयस्वार्थो भवतीति वज्रवचनम् । ° ॥ अतो लक्षणा-
न्तरमाह । असर्वलिङ्गमिति । यस्यामपि सर्वलिङ्गं न विद्यते किं-
त्वेकं हे वा लिङ्गे भवतः सापि जातिः । यथा ब्राह्मणत्वादिरच-
मते गोत्रचरणमात्रलक्षणाप्यसर्वलिङ्गत्वादेव जातिः । यदाह शा-
कटायनः । गोत्रचरणमत्रिलिङ्गैव जातिरिति । ° ॥ T.

83. वज्रलं हन्द्दीति वक्तव्यम् । मादृहा । पितृहा ॥ इह न
भवति । मादृघातः । पितृघातः ॥ Chaitr.

84. उपपदस्थानियमादन्यस्मिन्नुपपदे भवत्यपि । शास्त्रहृत् ।
भाष्यहृत् । मुष्टिहृत् ॥ Ch.

86. कर्मण्यग्न्याख्यायामिति वक्तव्यम् । कर्मण्युपपदे चिनोते-
र्धातोः क्तिप्प्रत्ययो भवति । अतीते काले धातूपपदसमुदाये चे-
दग्न्याख्या गम्यते । श्येन इव चीयते । श्येनचित् । कङ्कचित् ॥ Ch.
(P. III. 2, 92).

91. Ch. adds P. III. 2, 99 as vārttika.

92. गमस्यातीते काले ङो भवतीति वक्तव्यम् । अरण्यगः ॥ Ch.

IV. 4, 1. यणि° for ईर् see III. 5, 42; for जायु III. 6, 13;
the अनुषङ्गलोप III. 6, 1.

व्यतिजजायवान् । व्यतिजजायाणः । Ch.

15. अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् । उद्भविता । प्रथमिता । द्वजेव ॥
Chaitr.

16. निराकरिष्णुरिति वक्तव्यम् ॥ इगन्तस्य च्छन्दस्तेवेत्यते ।

वृशदं धारयिष्णुः । निरुद्धं कारयिष्णुः ॥ भवतेरपि च्छन्दस्वेवे-
य्यते । अन्यच्च न भवति । भविता ॥ वृतेषु भवतीति वक्तव्यम् ।
वर्तिष्णुः ॥ Chaitr.—निराहु is included in P. III. 2, 136.

22. अन्येषां च भवतीति वक्तव्यम् । अविचारी । आपोषी ।
अपचारी ॥ Chaitr.

24. कष हिंसार्थः । लष कान्तौ । अपपूर्वादपीय्यते । अपला-
वी ॥ Tril. cf. P. III. 2, 144.

25. सतेत्येति वक्तव्यम् । प्रसारी ॥ Ch.—प्ररापीत्यपि कश्चित् ॥ T.
In the foot-note to this sūtra read also रूप (for वप) and प्ररापी.

26. प्रसारीत्यपि कश्चित् ॥ Tril.

30. शब्दार्थाच्चाकर्मकादिति वक्तव्यम् । शब्दनः । तेनेह न
भवति । पठिता विद्याम् ॥ Chaitr.

32. लशपतपदामिति वक्तव्यम् । लशनः । पतनः । पदनः ॥ Ch.

36. पु प्रसव इति । अन्ये तु पु प्रेरण इत्यस्य ग्रहणं मन्यन्ते ॥ T.
The Ch. does not say which of the two roots is intended here.

38. शीळिति वक्तव्यम् । श्यालुः ॥ अन्येभ्यो ऽपि भवति । शी-
तालुः । उष्णालुः । सुभुञ्जालुः । ईर्ष्यालुः ॥ Chaitr.

45. केचिदित्यादि । तस्य लुगित्येको योगः । अचीति द्वितीयः ।
अथ्येवेति नियमार्थः । तेन पूर्वयोगो निरपेक्षो विकल्पेन भवति ।
अतो वा लुकेक्रीयित्येति न वक्तव्यं भवति । तत्पुनर्भाषायां प्रयो-
गानुसारेण वेदितव्यं न सर्वत्र । तथा च भट्टिकाये बोधवती
दृश्यते । अन्ये तु सर्व एव चेक्रीयितलुगन्ताञ्छान्दसा इति प्रति-
पन्नाः । तदत्र प्रमाणम् । चर्करीतादेति केचिद्वितीट् । अदादौ
चेदं पथत इत्यन्विकरणस्य लुक् ॥ T.

53. छन्दसीति वक्तव्यम् । सोमपानं ग्रीष्मस्येति पपिः सोमम् ।
ददिर्गाम् ° ॥ भाषायां तु बुधाञ्छसृष्टभृजनिमिमदिभ्य इति
वक्तव्यम् । दधिः । ° । नेमिः । मेदिः ॥ सहिवसिपतिचलिभ्यसेक्री-
यितान्तेभ्य इति वक्तव्यम् । ° ॥ Ch.—cf. vārtta. on P. III. 2, 171.

59. इह उपकरणे मिचद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । मिचं
द्रवतीति मिचद्रुः । गतद्रुः । कद्रुः ॥ Ch.

65. ° ऋषिदेवतयोर्यथासंख्यं संबन्धः । ऋषौ करणे देवतायां
कर्तरि । पूयते ऽनेनेति पवित्रो ऽयमृषिः । देवतायां पुनात्यसौ ।
पवित्रो ऽयमग्निः । पवित्रः सोमः ॥ Ch.

67. Tril. and Chaitr. give the following sūtras :

कृवापाजिमिखदिसाध्यशूहसनिजनिचरिचटिभ्य उण् ॥ T.

कृवापादृजिमिचटिचरिखदिसाध्यशूवहिरहिभ्य उण् ॥ Ch.

अजिचिरिस्थाम्यो णुः ॥ वेणुः । चेणुः ° ॥ Ch.; see on IV. 1, 1.

सर्वधातुभ्यो मन् ॥ Ch. T.

छिदादिभ्यो रक् ॥ Ch.

68. अयस्त्वन इति वक्तव्यम् । यो गन्ता यामम् ॥ Ch.

72. प्रथमासमानाधिकरणे चेति वक्तव्यम् । कटं करिष्यन्-
जति । कटं करिष्यमाणो व्रजति ॥ Ch.

IV. 5, 1. ज्यव्याधिस्येति चकारेणान्यो ऽपि कर्ता कथ्यते ।
स्पृशतीति स्पर्शो देवदत्तः ॥ T.

2. मत्स्यबलयोस्येति वक्तव्यम् । विमारो मत्स्यः । विमारं
बलम् ॥ Ch.

स्त्रिति लुप्तपञ्चम्येकवचनं पदम् । T.

4. दारजारौ कर्तरि कारितस्य लुक् चेति वक्तव्यमिति क-

स्वित् ° । तदिह न वक्तव्यमित्याह । दीर्घन्त इत्यादि । T. see Vārtt. 4 on Pāṇ. III. 3, 20.

6. अपादाने स्त्रियामित्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । उपाध्यायी ॥ आकारान्ताच्च । आद्यायः । आदायः । धायः । न्नायः ॥ Chaitr. P. III. 3, 20 V.

7. संरक्षणं वर्तत इति विगृह्याभिविधौ भाव इनुण् तदन्तात्स्वार्थेऽपि कृत उपसर्गस्य वृद्धिः । अल एव बाधको घञ् तस्मिन्प्राप्तेऽस्यारम्भादिनुण् ° स एव परत्वाद् घञं बाधत इति ॥ T.

9. संयावः । संद्राव एवेति केचिदित्युच्चाव उद्गाव इति नेच्छन्तीत्यर्थः । अत एवेति समि युद्भ्य इत्येकं योगं पठन्ति ॥ शृणा-तेर्वायुवर्णावरणेभ्यिति न वक्तव्यमित्याह तथेति । अयधिकारादित्यर्थः ॥ T.; P. III. 3, 21 V.

10. प्रभाव इति वक्तव्यम् ॥ Chaitr.

16. परिन्योर्गीणोर्द्युताभ्येयोरिति वक्तव्यम् । ° Ch.; see IV. 5, 37 (P. III. 3, 37).

22. समुच्चाय इति वक्तव्यम् । Ch.

31. Hereto two Vārttikas in Ch.: परावनतिपात्यथ (sic! °पर्याय?) इन इति वक्तव्यम् । क्रमप्राप्तस्थानतिक्रमोऽनतिपात्यथः परिपाटिरित्यर्थः । तव पर्यायो मम पर्यायः । इह न भवति । कास्तस्य विपर्ययः ॥ व्युपयोः श्रुतेः पर्यायश्चेति वक्तव्यम् । तव विशायो मम विशायः । तव राजोपशायो मम राजोपशायः । तव राजानमुपशयितुं पर्याय इत्यर्थः । इह न भवति । विशयः । उपशयः ॥ cf. Sūtra IV. 5, 38, and P. III. 3, 38, 39.

34. °हस्तादान इति किम् । वृक्षशिखरे फलप्रचयं करोति ॥

अस्तेय इति वक्तव्यम् । पुण्यप्रचयः चौरिण । तुशब्दो विभाषानि-
वृत्त्यर्थः । Ch.

35. चित्युपसमाधानयोरिति वक्तव्यम् । चोयतेऽसौ चितिः ।
राश्रीकरणमुपसमाधानम् । अग्निस्वीयतेऽस्मिन्नित्यग्निनिकायः ।
उपसमाधाने । महाङ्गोमयनिकायः । इह कस्मान्न भवति । महा-
क्काष्ठनिचयः । बडत्वमत्र विवक्षितं नोपसमाधानम् ॥ Ch.

36. प्राणिनां समुदायः संघः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां संभ-
वति । एकधर्माभिनिवेशेनोत्तराधर्यधर्मेण वा । तचोत्तराधर्यं
पर्युदासो वृत्त्यते । ° औत्तराधर्यं नाम क्रमहीनमुपर्यधोभावः ° Ch.

41. घञर्थे स्थास्त्रापायधिहनिद्युधिभ्यः को भवतीति वक्तव्यम् ।
प्रतिष्ठत्यस्मिन्निति प्रस्त्रः । ° प्रस्त्रः । ° प्रपः । ° आविधः । विहन्त्य-
नेनेति विध्नः । आयुधन्यनेनेत्यायुधम् । Ch. (see the Vṛitti on
Sūtra 66).

47. एष्विति किम् । आयामः । प्रयामः । केचिदनुपसर्गेऽपि
वर्णयन्ति । यमः । यामः Ch.

49. इह पुनश्चकारो योगविभागार्थस्तेन वीणायां चेति द्विती-
यसूत्रेऽनुपसर्गे चेति न संबध्यते पूर्वेष्वैव सिद्धत्वात् ॥ T.

50. शाकादीनामिति । न केवलं कपर्दकादीनां विशिष्टेयत्ता
पण इत्यपेरर्थः ॥ T.

पणः ॥ नावुपपदेऽनुपसर्गे च पणो धातोरण्प्रत्ययो भवति
वा भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । निपणनं निपण्यते वा ।
निपणः । निपाणः । अनुपसर्गेऽपि । पणः । पाणः ॥ परिमाणे नि-
त्यम् ॥ पणो धातोरण्प्रत्ययो भवति नित्यं परिमाणे गन्धमाने
पूर्वच विषये । नित्यगृहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । शाक-

पणः । संव्यवहाराय मूलकादीनां या परिमिता मुष्टिर्बध्यते । तस्येदमभिधानम् । परिमाण इति किम् । पाणः ॥ Ch.

52. ग्रहेर्धातोरक्षप्रत्ययान्तो निपात्यते । अत्रविषये चेद्धा-
तर्थो भवति । तवायं ग्रहः । ममायं ग्रहः । (!) अचेष्टिति किम् ।
ग्रहः पदस्य ॥ Ch.

53. प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणं स्त्रीगवीखपुङ्गवानां गर्भाधानाय
प्रथममुपसरणमुच्यते ॥ Ch.

55. निपाने चेति वक्तव्यम् । आहवः पशूनां कूपसमीप उद-
काधारः । तत्र निपानाय पशव आह्वयन्ते ॥ Ch. (!) see P. III.
3, 74 (आह्ववः).

58. °दधिघनं (!) अत्र घनं कथं घनं दधि । धर्मशब्देन धर्मी
भण्यते । मूर्त्ताविति किम् । अग्निघातो वर्तते ॥ अन्तर्घनो देश
इति वक्तव्यम् । इह न भवति । अन्तर्घातः ॥ Ch. (see S. 60 and
P. III. 3, 78).

60. बाह्यीकेषु देशविशेषसंज्ञेयम् अन्तर्घण इति ॥ Tril.

उद्घनो ऽत्याधाने ॥ उत्पूर्वाद्घन्तेर्धातोरक्षप्रत्ययो भवति तस्य
च घन इति निपात्यते । अत्याधानं चेद्भवति । उद्घनः । यस्मिन्काष्ठे
स्यापयित्वा ऽन्यानि काष्ठानि तच्छ्यन्ते तदभिधीयते । उद्घातो ऽन्यत्र ॥
अपघनो ऽङ्गे ॥ अपघन इति निपात्यते । अङ्गं चेद्भवति । अपघनो
गात्रैकदेशो न सर्वः किं तर्हि पाणिपादादिकमुच्यते । अपघातो
ऽन्यत्र ॥ Ch. (P. III. 3, 81).

61. विद्रुशब्दो पश्चिष्टचयोर्यथाक्रमं वर्तते ॥ Tr.

स्त्वम्घ्नो वा निपात्यत इति वक्तव्यम् । स्त्वम्घ्नः । Ch. (see S.
66 and P. III. 3, 83).

63. सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इत्याह इत्यन्ते ज्ञायन्त इति ॥
आरोह उच्छ्रायः परिणाहो विस्तारः । एवं हि निर्विशेषेण ज्ञा-
यन्ते परिसमन्तादारोहतः परिणाहतस्य निमिताः । तुल्या भव-
न्तीत्यर्थः ॥ T.

67. यद्यप्यकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यपि वर्तते तथापि
नाभिधानमित्यर्थः ॥ T.; The Chaitr. (Vṛitti) however applies
the whole adhikāra भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायां. It also
has the Vārttika मद्युः क्रमयुरिति वक्तव्यम् ॥

68. यदा कर्तरि क्तस्य हेतौ वा द्वितीया । यदा कर्मणि तदा
कर्तरि युज्यते द्वितीयेति । अत उक्तं यथायोगमिति । न वक्तव्यम् ।
द्वितीरकर्मत्वात्कथं कर्मणि क्त इति । अकर्मकोऽपि धातुः सोपसर्गः
सकर्मको भवतीत्यन्तर्भूतकारितार्थत्वादा सकर्मकः । यथा निर्दृष्टो
घटो निर्वर्तित इत्यर्थः । ° T.

71. उपसर्गैरित्यादि । एतच्चातोऽनुपसर्गात्क इत्यनुपसर्ग-
हणेन ज्ञापितमेव ॥ T.

72. स्त्रीप्रकरणे संपदादिभ्यः क्तिप् वक्तव्यम् । संपत् । विपत् ।
प्रतिपत् । आपत् । नीदृत् । संवित् । विद्युत् । क्रिरपीय्यते । संप-
त्तिः । विपत्तिः ॥ छव्यादिभ्यः किरित्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । कर्षणं
क्षपिः । वर्षणं वृषिः । किरिः । किटिः । रोचनं रुषिः । धूलिः ।
कलिः । गलिः । वाजिः ॥ अजादिभ्यो णिर्वक्तव्यः । आजिः । वारिः ।
गालिः ॥ म्नाच्चाज्यहाभ्यो निरित्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । म्नानिः ।
च्नानिः । ज्यानिः । हानिः ॥ Ch. [cf. P. III. 3, 108, Vs. 8, 9,
and 6; P. III. 3, 95, V. 4].

73. उवतेर्वयतेर्वा । ऊतिः । स्यतेः सूनोतेर्वा(!) सातिः । हन्ते-
र्हिनोतेर्वा हेतिः । यौतेर्यातेर्वा यूतिः । जायतेर्जवतेर्वा जूतिः ॥ Ch.

76. अट्टेक्षेक्रीयितान्नाद्° । एतत्तु वृत्ती मतान्तरमुक्तं सूच-
कारस्य तु मतं वर्णयन्ति केवलादेव क्यप् प्रमाणमिति । तथा च ।
वृथाया खलु सा तस्या इति प्रयोगो दृश्यते ॥ परिपूर्वादेवेति ।
एतदपि मतान्तरेणोक्तं केवलादपि दृश्यते चर्यया भ्रमतीति ॥
मन्येति यपि सति पञ्चमस्रोपो नास्ति क्यपो ह्यनुबन्धकत्वात् ॥°
T.—The Chaitr. also has only अन्धा and चर्या.

77. चकारेण सूचे शप्रत्ययस्यैव संबन्धो न तु क्यपः । तेन
व्यवहितोऽपि निर्वर्तत इत्याह क्तिः क्यप् चेति । यदि पुनरनन्तरः
क्यवेव वर्तते तदा तेनैव चकारस्य संबन्धः कृतः स्यादिति भावः ।
यस्तु क्यप् चेति चकारः सोऽर्थवशाद्देनिबन्धनो वृत्तिरुक्ता प्रयु-
ज्यते न तु सौच^(१) इति । अन्ये तु योगविभागात्किप्रत्ययमि-
च्छन्ति । कृञ् इत्येको योगोऽनन्तरेण क्यपा संबध्यते । ततः श
चेति द्वितीयः^(२) । चकाराद्यथाप्राप्तं चेति क्तिरपि ।° Tr.

78. जागर्तेस्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् । जागर्या ॥ Ch. [P. III. 3,
101 V.]

79. मृगयतेरूपसंख्यानं कर्तव्यम् । मगया ॥ Ch. (ib.)

80. जागर्तेस्येति वक्तव्यम् । जागरणं जागरा ॥ Ch. (ib.)

81. The rule does not apply to शीङ्, since श्रयित is not
गुह्यम् T.

निष्ठासेङ्ग्रहणं व्यञ्जनान्तावधारणार्थम् । दीधितिः । वेवि-
तिरिति खरान्तात् क्तिप्रत्यय एव ।° Ch.

82. घटादयः षानुबन्धा इत्येतन्नाघवार्थं धातुगणे परिभाषितमर्वाचीनैः प्राचीनैस्तु षानुबन्धाः प्रत्येकं मानुबन्धाः कृता^(१) इति॥ ज्ञापकादिति पूर्वपरयोरर्थोपलब्धाविति वचनादित्यर्थः। T.

84. अनुपसर्गेऽपि वक्तव्यम् । अन्तर्धा । अद्वा ॥ Ch.

87. इकिञ्जितपो धातुस्वरूपनिर्देश इति वक्तव्यम् । छिदिः । भिदिः । अन्धिः । यन्धिः । पचतिः । पठतिः । यजतिः ॥ वर्णात्कारः । आकारः । ईकारः ॥ रादीफः । रेफः ॥ Ch. (cf. Vritti on IV. 5, 91, and P. III. 3, 108 Vs.)

88. Chaitr. adds the examples मूलकोत्पाटिका । वृषोत्पाटिका । शालभञ्जिका.

91. °अन्ये त्विकञ्जितपाविति [P. III. 3, 108 V.] पाठं मन्यमाना द्वौ प्रत्ययावित्याहुः । तदसत् । ° तस्मादिप्रत्ययोऽपि विधेयः । तथा च चान्द्रं सूत्रम् इकिञ्जितपः स्वरूप इति ॥ T.

97. संक्रम इति वक्तव्यम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कषो निकषः ॥ Ch.

98. प्रपूर्वाच्च भवतीति वक्तव्यम् । प्रसारः । प्रतारः ॥ Ch.

99. अध्यायोऽध्यायोऽद्यवसंहाराधारावापाद्येति वक्तव्यम् ॥ अवधारयेति वक्तव्यम् । ° ॥ Ch.

P. III. 3, 121 V. आवाय for आधाय (B.-Roth आवाप as Ch.)

107. उपशब्दः सामीप्ये तेन समीपोच्चारिणि° T.

112. °देवा एनं देयासुरिति देवदत्तः । यज्ञ एनं भूयादिति यज्ञभूतिः । कुमारोऽस्य दुरितं शीर्यात् कुमारशर्मा । विष्णुरेनं

श्रूयादिति विष्णुश्रुतः । गङ्गा मीयादेनमिति गङ्गामितः । अश्र-
मितः ॥ Ch.

IV. 6, 2. अपूर्वकालार्थमिति पूर्वमसौ याचते पश्चादपमयत
इति नास्ति पूर्वकालत्वमिति । अतो वक्तव्यमिति भावः । ° T.

3. मुखं व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अपूर्वकालत्वात् ॥
Ch. [P. III. 4, 21 V. 4].

4. Ch. adds P. III. 4, 19 as vārttika.

5. अयेप्रथमेपूर्वेद्विति वक्तव्यम् । अये भोजं व्रजति° । प्रथमे
भोजं व्रजति° । पूर्वे भोजं व्रजति° ॥ न यद्यनाकाङ्क्षायामिति
वक्तव्यम् । ° [P. III. 4, 23] Ch.

7. आक्रोशो नामानिष्टभाषणम् । Ch.

11. विदेद्येति वक्तव्यम् । ° Ch.; वक्तव्यं व्याख्येयम् अभिधा-
नात्सिद्धमिति भावः T.

14. ° शीतापूरं दृष्टो देवः । शीताग्रं° । पथिपूरं° पथिग्रं° ॥
इह कस्मान्न भवति । मूषिकाविलपूरं दृष्टो देवः । धातोरिति
संबन्धात् ॥ Ch.

15-16. गात्रपुरुषयोः स्त्रः ॥ गात्रपुरुषयोः कर्मणोरुपपदयोः
स्त्रातेर्धातोर्णम्प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । गात्रस्त्रायं
दृष्टो देवः । पुरुषस्त्रायं दृष्टो देवः ॥ Ch.

21. स्नेहने पिष इति वक्तव्यम् । ° Ch. (Sūtra 24).

28. गोचदं प्रातीति गोचदप्रः (affix क) acc. to IV. 3, 4.

44. भवतेत्येति वक्तव्यम् । ° मुखतोभावं° ॥ नानाविनाद्विधा-
र्यप्रत्ययेषूपपदेषु च्यर्येषु भूतजोः क्वाणमोरित्युपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । नाना भूत्वा गतः । नानाभूय गतः ° Ch.

45. अन्वगानुलोम्य इति वक्तव्यम् • [P. III. 4, 64] Ch.

45-46. Ch. adds the sūtra: शकधृषञ्चास्वाघटरभसभक्रमग-
मसहार्हाख्यर्थसामर्थ्यार्थेषु तुम् । • (see P. III. 4, 65) । प्रक्रामति
भोक्तुम् । गच्छति भोक्तुम् । • । सामर्थ्यार्थे । अस्मपि भोक्तुम् ।
पर्याप्नोति भोक्तुम् । पारयति भोक्तुम् । सामर्थ्ये णमित्यतः ॥

46. निराकाङ्क्षेति निश्चिता आकाङ्क्षा येषु तानि निरा-
काङ्क्षाणि तेषु साकाङ्क्षेतित्यर्थः ॥ शेषभूतेति शेषं भूता शेषभूता ।
अवयवत्वं प्राप्तेत्यर्थः । • T.

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्यास्त्राव्यापत्या वा कर्तरीति
वक्तव्यम् । • (P. III. 4, 68) Ch.

48. यथाप्राप्तं चेति भावे कर्मणि चेत्यर्थः । • । भविष्यति कटवि-
षयेयो ऽसौ विशेषस्तत्र कटशब्दस्तादर्थ्यात् कटार्थत्वात्तस्येति ॥ T.

54. क्वचित्प्रतिषेधो वक्तव्यः । ऊर्णायुः । कंयुः । संयुः ॥ भुजि-
मृद्भ्यां युक्त्युक्तौ । भुज्युः । मृत्युः ॥ Ch.

60. प्रवाच्य इति यो बाह्यानां दीयते पाठः स प्रवाच्य
इति • T.

61. वक्त्रेत्यादि । वक्त्रा चासौ वाक्यरचना चेति तथा रमणीयो
ग्रन्थः समासेनोत्तरकालं ग्रन्थः शब्दो गम्यते नावयवेन वाक्यश-
ब्देन • T.

65. ज्योतिर्जनपदराशिनाभिमानगोत्रपुत्ररूपस्थानवर्णवयो-
वचनचक्षुःस्वपि भवतीति वक्तव्यम् । • Ch. cf. P. VI. 3, 85.

72. Cf. Vop. 26, 82, where only वीरुध् is admitted.

79. ऊर्णेतेर्न भवतीति वक्तव्यम् • Ch.

80. तिकारे ग्रहादिभ्य इति वक्तव्यम् । • Ch.

84. क्लिष्ट प्रतापे is here intended, not क्लिष्ट विबाधने, which falls under the preceding rule. ' पू is an exception to IV. 6, 79.

86. विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभित्वा ऽ नाकुलमाकुली-
कृत्येत्यर्थः । तथोत्तरचापि विलुभिताः केशा इत्यनाकुला आकु-
लीकृता इत्यर्थः ॥ T.

93. धृषशसोर्वियात्य इति वक्तव्यम् Ch. (P. VII. 2, 19).

104. ऋकारान्तस्मादिभ्यः क्तेर्निष्ठावद्भवतीति व० ॥ दुम्बोर्दी-
र्घश्चेति व० ॥ पुनातेर्विनाश इति व० ॥ Ch.

VARIOUS READINGS OF THE *LAGHU-VṚITTI* IN
THE CHAPTER ON *KRIT-AFFIXES*.

In order to show more clearly in what respect the text of the *Laghu-vṛitti* differs from that commented upon by *Durgasimha*, the more important various readings of the former in the last book are here given. As I had at my disposal only a modern transcript, kindly sent me by Dr. Burnell, I have no means of ascertaining how far these readings are peculiar to the MS. from which the transcript was made, or even to the transcript itself. It will be seen that most of the additional sūtras here given, occur in *Durgasimha's Vṛitti* in the shape of *vārttikas*, or rather memoranda, intended for the grammatical teachers; the matter they refer to being apparently considered to be beyond the scope of an elementary grammar such as the *Kātantra* professes to be.

After IV. 1, 19 the sūtra is inserted: अर्चिश्चि० इस् ॥ see *Vṛitti* on 19.

After 32 the L.V. inserts: समासेऽवयवमो मस्य कृत्ये लुक् ॥

After 37: (a) श्रुद्धि० आद्यः ॥ (b) गच्छि० झः ॥ s. *Vṛitti*.

After 38: आपः परस्व वा ॥

After 41: आक्रोशदैव्ययोर्वा ॥

After 67: घुटि च ॥

After 71: सनि च ॥

After 81: सुविन्यवाङ्मयः क्ति वा ॥

After 83: अचि च ॥

After 84: क्लामसंघचरान्तोऽव्ययम् ॥

After IV. 2, 4: प्रादिश्च ॥

After 29: दुहिशंसिभ्यां च ॥

After 50: याचिन्नजिवदवसो नञ्पूर्वात् ॥

Sûtra 66 is omitted.

To Rule IV. 3, 6 it adds: अल्लसानन्दकरयोः ॥

After 18 it inserts the sûttras: पार्श्वदौ करल उपपदे ग्री-
तेरञ्भवति ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥

In 23 it reads: त्यदाद्यन्तामन्त° and लिंवि for लिवि; see
footnote on text.

To sûtra 24 it adds: कर्मणि ॥

To 25: ग्रीहिवत्सयोः ॥

After 41 it inserts the sûtra: अभये च ॥

In 58 it reads विष्णुच्छुकञ्जौ° as MS. O.

In 74 it omits हिद.

IV. 4, 2 runs thus: वर्तमाने शन्तृङानशौ ॥

To 4 it adds वा ॥

Sûtra 21 runs thus: (शमा?)द्यष्टानां चिनिष् ॥

Sûtra 35 is omitted.

After 38 it inserts the sûtra: कृपाद्दयादालुः ॥

After 69 the sûttras: काममनसोस्तुमो मो लोपः ॥ समश्च ॥

हिततते वा ॥ यणि नित्यम् ॥

In IV. 5, 2 it reads (perhaps correctly) सुः for ह्.

Sûtras 23 and 24 are omitted.

After 34 it inserts the sûtra: न स्तोत्रे ॥

In sûtra 60 it reads: अन्तर्घणो°.

In sûtra 81: °निष्ठायां सेटः ॥

Instead of 83 it has: गुहितुलिवशिवपिचपिहजिभिभूदिदय-
जनिचोदिपोडिमृषिचिभ्यः संज्ञायाम् ॥ to which that in our
text is given as vârttika.

After 91 it inserts the sûtras: द्वाव्याम्बाभ्यश्च ॥ संपदादिभ्यः
क्विप् ॥ इक्षतिपौ धातुस्वरूपे ॥ वर्णात्कारः ॥ रादिफो वा ॥
एवमादिश्च ॥

IV. 6, 2 runs thus: मेढस्तुमर्थे ॥

After 11 it inserts the sūtra विदेश्च ॥

To sūtra 30 it adds कार्यः ॥

Sûtra 43 runs thus: तिरश्चपवर्गे ।

After 45 it inserts the sûtras: अन्वकि आनुलोम्बे (s. Chaitr.) ॥

नानाविनयोः छजश्च ॥

In 50 it reads: दास for दाश.

In 53: क्तोऽधिकरणे च भ्रौ° s. footnote on text.

Sûtras 54 and 58 are omitted.

In 60 it reads: °याचियजित्यजाम् ॥ s. footnote on text.

After 69 it inserts the sûtras: समानान्यथोश्च ॥ यत्तदे-
तद्भ्योऽस्व परिमाणेऽर्थे वन्तुश्च ॥

In sûtra 76 it reads: °घसैकस्वरादन्तानामिङ्°.

Sûtras 81 and 82 are omitted.

In 83 it reads: °अनुबन्धादा ॥

After 83 it inserts the sūtras: न स्तृसूडोस कानुबन्धे ॥ नि-
कुषोर्वा ॥

In 84 and 89 it has पुं for पू.

Sūtra 90 is omitted.

After 91 it inserts the sūtras: जपिवमिभ्यां वा ॥ व्याद्भ्यां
श्वसः ॥

Sūtras 104 and 111 are omitted.

ALPHABETICAL INDEX OF SŪTRAS.

अं इत्यनुस्वारः ॥ १. १. १८.
 अः इति विसर्जनीयः ॥ १. १. १६.
 अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥
 ४. ५. ४.
 अकारादसंबुद्धौ मुञ्च ॥ २. २. ७.
 अकारे लोपम् ॥ २. १. १७.
 अकारो दीर्घं घोषवति २. १. १४.
 अकृते कृञः ॥ ४. ६. १८.
 अग्निवच्छसि ॥ २. १. ६५.
 अग्रेरमोऽकारः ॥ २. १. ५०.
 अघुट्स्वरादौ सेङ्गस्यापि वन्धे-
 र्वशब्दस्योत्तमम् ॥ २. २. ४६.
 अघुट्स्वरे लोपम् ॥ २. २. ३७.
 अघोषवतोश्च ॥ १. ५. ८.
 अघोषे प्रथमः ॥ २. ३. ६१.
 अघोषेऽप्यश्रितां प्रथमः ॥ २. ८. ८.
 अच् पचादिभ्यश्च ॥ ४. २. ४८.
 अजर्यं संगते च ॥ ४. २. १८.
 अजेर्वी ॥ २. ४. ८१.

अङ् धात्वादिर्ह्यस्तन्यद्यतमीकि-
 यातिपत्तिषु ॥ २. ८. १६.
 अणसुवचिख्यातिषिपिषिचिङ्गः
 ॥ २. २. २७.
 अणि वचेरोदुपधायाः ॥ २. ६.
 ८४.
 अतोऽन्तोऽनुस्वारोऽनुनासि-
 कान्तस्य ॥ २. ३. ३१.
 अत् क च ॥ २. ६. ३२.
 अत् पञ्चम्यदित्वे ॥ २. ३. १४.
 अत् स्वरादीनां च ॥ २. ३. ३७.
 अथ परस्मैपदानि ॥ २. १. १.
 अदसः पदे मः ॥ २. २. ४५.
 अदसश्च ॥ २. ३. ३८.
 अदादेर्लुग्निकरणस्य २. ४. ८२.
 अदाब् दाधौ दा ॥ २. १. ८.
 अदितुदिनुदिचुदि° २. ७. २१.
 अदेर्घसू सनद्यतन्योः ॥ २. ४. ७८.
 अदोऽट् ॥ २. ६. ८२.

अदोऽनन्ते ॥ ४. ३. ७१.
 अदोऽमुख ॥ २. १. ५४.
 अदोऽमूः ॥ ४. ६. ६८.
 अद्यतन्यां च ॥ ३. ४. ८३.
 अद् व्यञ्जनेऽनक् ॥ २. ३. ३५.
 अन उस् सिजभ्यस्त° ३. ४. ३१.
 अनङुहस्य ॥ २. २. ४२.
 अनतिक्रमयन्विशेषयेत् १. १. २२.
 अनन्तो घुटि ॥ २. २. ३६.
 अनपादानेऽचेः ॥ ४. ६. १०८.
 अनव्ययविसृष्टसु° २. ५. २८.
 अनसि ङस्य ॥ ४. ३. ६२.
 अनि च विकरणे ॥ ३. ५. ३.
 अनिङेकस्तरादातः ॥ ३. ७. १३.
 अनिदनुबन्धानाम° ३. ६. १.
 अनुनासिका ङञणन° १. १. १३.
 अनुपदिष्टास्य ॥ १. ३. ४.
 अनुपसर्गात् फुल्लचीवक्रशोला-
 घाः ॥ ४. ६. ११५.
 अनुषङ्गसाङ्गुचेत् ॥ २. २. ३८.
 अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद्यवौ ॥
 २. २. ५८.
 अक्षेरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥
 २. २. ४८.

अन्तेः सिचि ॥ ३. ७. ८.
 अन्तर्घनोद्गमौ° ४. ५. ६०.
 अन्तःस्था यरलवाः ॥ १. १. १४.
 अन्तस्थो डे र्घीः ॥ २. ६. १८.
 अन्त्वसन्तस्य चाधातोः सौ ॥
 २. २. २०.
 अन्यतोऽपि च ॥ ४. ३. ४८.
 अन्यत्रापि च ॥ ४. ३. ८२.
 अन्यथैवंकथमित्यंसु° ४. ६. ८.
 अन्यस्माङ्कु ॥ २. ४. ३.
 अन्यात्पूर्व उपधा ॥ २. १. ११.
 अन्यादेस्तु तुः ॥ २. २. ८.
 अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ४. ३. ६७.
 अन् विकरणः कर्तरि ॥ ३. २. ३२.
 अङ्गी ॥ २. १. ६६.
 अर्तिपिपत्योश्च ॥ ३. ३. २५.
 अर्तिलूधूसूखनि° ४. ४. ६३.
 अर्तिसत्योरिणि ॥ ३. ६. ११.
 अर्तिङ्गीढीरीकूथी° ३. ६. २२.
 अर्तिङ्घसैकस्तरातामिङ्त्वसौ
 ४. ६. ७६.
 अर्तेर्छङ्ङः ॥ ३. ६. ७७.
 अर् पूर्व द्वे° ३. ८. ३४.
 अर्थः स्वामिवैश्वयोः ॥ ४. २. १७.

अर्वन्नर्वन्तिरसावनञ् २. ३. २२.
 अर्हः प्रशंसायाम् ॥ ४. ४. १३.
 अर्हती द्वच् ॥ ४. ५. १०८.
 अर्हस्य ॥ ४. ३. १३.
 असंख्योः प्रतिषेधयोः क्वा
 वा ॥ ४. ६. १.
 असोपे समानस्य २. ३. ३५.
 अस्यस्वरतरं तत्र पूर्वम् २. ५. १२.
 अस्यादेर्वा ॥ २. १. ३१.
 अवन्योराक्रोशे ॥ ४. ५. २४.
 अवमसंयोगादनो २. २. ५३.
 अवर्ण इवर्णे ए ॥ १. २. २.
 अवर्णस्याकारः ॥ ३. ८. १८.
 अवर्णादूटो वृद्धिः ४. ६. ११६.
 अविजिगीषायां दिवः ४. ६. १०८.
 अवे ह्रस्वोर्घञ् ॥ ४. ५. ८८.
 अवे ह्रस्वोः ॥ ४. २. ५७.
 अव्ययसर्वनाम्नः २. २. ६४.
 अव्ययाच्च ॥ २. ४. ४.
 अव्ययीभावादकारान्ताद् २.
 ४. १.
 अओतेस्य ॥ ३. ३. २१.
 अष्टनः सर्वासु ॥ २. ३. २०.
 असन्ध्यचरयोर ३. ६. ४०.

असूयोर्ययोर्दृशः ॥ ४. ३. ३४.
 अस्रोः ॥ ३. ५. ३६.
 अस्रोः ॥ ३. ८. १८.
 अस्रोः सौ ॥ ३. ६. ३८.
 अस्रोरादेः ॥ ३. ४. ४१.
 अस्रोर्दिस्रोः ॥ ३. ६. ८८.
 अस्रोर्भूरसार्वधातुके ३. ४. ८७.
 अस्त्रिदधिसक्य २. २. १३.
 अस्मभुवौ च परस्मै ॥ ३. २. २३.
 अस्मद्युत्तमः ॥ ३. १. ७.
 अस्य च दीर्घः ॥ ३. ६. ८.
 अस्य च लोपः ॥ ३. ६. ४८.
 अस्यतेः स्त्रोऽन्तः ॥ ३. ६. ८५.
 अस्य वमोर्दीर्घः ॥ ३. ८. ११.
 अस्यादेः सर्वत्र ॥ ३. ३. १८.
 अस्मैकव्यञ्जनमध्ये ३. ४. ५१.
 अस्योकारः सार्वधातुकेऽगुणे ॥
 ३. ४. ३८.
 अस्योपधाया दीर्घो ३. ६. ५.
 अङ्गः सः ॥ २. ३. ५३.
 आकारस्योषि ॥ ३. ६. ३७.
 आकारादट औ ॥ ३. ५. ४१.
 आकारो महतः २. ५. २१.
 आख्याताच्च तमादयः २. ६. ४०.

आगम उदनुबन्धः ॥ २. १. ६.
 आङि ताच्छीत्ये ॥ ४. ३. १२.
 आङि युद्धे ॥ ४. ५. ५५.
 आङि रुमुवोः ॥ ४. ५. ३२.
 आङो यि ॥ ४. १. २६.
 आ च न संबुद्धौ ॥ २. १. ७०.
 आतस्योपसर्गे ॥ ४. ५. ८४.
 आते आये इति च ॥ ३. ६. ६३.
 आतोऽनुपसर्गात् कः ॥ ४. ३. ४.
 आतोऽन्तस्यासंयुक्तात् ॥ ४. ६. १०३.
 आतो मन्त्रनिबन्धनिबन्धविचः ॥
 ४. ३. ६६.
 आत्खनोरिच्च ॥ ४. २. १२.
 आत्मने चानकारात् ॥ ३. ५. ३६.
 आत्मनेपदानि भावकर्मणोः ॥
 ३. २. ४०.
 आत्मोदरकुचिषु मृजः खि ॥
 ४. ३. २६.
 आत्वं व्यञ्जनादौ ॥ २. ३. १८.
 आदनुबन्धाच्च ॥ ४. ६. ८१.
 आदातामाथामादेरिः ॥ ३. ६. ६२.
 आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥
 ४. ६. ४८.
 आदुवर्णोपधासो ॥ ४. ४. ५३.

आङ्गो यदरिद्रातेः ॥ ४. ५. १०४.
 आ धातोरघट्स्वरे ॥ २. २. ५५.
 आन व्यञ्जनान्तादौ ॥ ३. २. ३६.
 आनोऽचात्मने ॥ ४. ४. ५.
 आनोऽन्त आने ॥ ४. ४. ७.
 आन्धस् ॥ २. ३. ६.
 आपितपितिपिस्त्रिपि ॥ ३. ७. २४.
 आप्नोतेरीः ॥ ३. ३. ४०.
 आभोभ्यामेवमेव स्वरे ॥ १. ५. १०.
 आमः कृञ्नुप्रयुज्यते ॥ ३. २. २२.
 आमन्त्रणे च ॥ २. ४. १८.
 आमन्त्रिते सिः संबुद्धिः ॥ २. १. ५.
 आमि च नुः ॥ २. १. ७२.
 आमि विदेरेव ॥ ३. ५. २६.
 आयिरिष्यादन्तानाम् ॥ ३. ६. २०.
 आय्यन्ताच्च ॥ ३. २. ४४.
 आरुन्तरे च वृद्धिः ॥ ३. ८. ३५.
 आलोपोऽसर्वधातुके ॥ ३. ४. २७.
 आवक्षकाधमर्णयोर्णिन् ॥ ४.
 ५. १११.
 आशिषि च परस्मै ॥ ३. ५. २२.
 आशिष्यकः ॥ ४. २. ६५.
 आशिष्येकारः ॥ ३. ४. ३०.
 आशीः ॥ ३. १. ३१.

आ अद्वा ॥ २. १. १०.	इणस्य ॥ २. ४. ५६.
आ सर्वनाम्नः ॥ ४. ६. ६६.	इणो गा ॥ २. ४. ८४.
आसुयुवपिरपिलपिं ४. २. २६.	इणोऽनुपसृष्टस्य ॥ २. ४. ७१.
आ सौ सिलोपस्य ॥ २. १. ६४.	इणस्यादापिबतिभ्यः सिचः परसौ ॥ २. ४. ८३.
इः स्तम्भशक्तोः ॥ ४. २. २५.	इतो लोपोऽभ्यासस्य २. २. ३८.
इकारो दरिद्रातेः ॥ २. ४. ४५.	इदमियमयं पुंसि ॥ २. २. २४.
इरुः परोच्चायाम् ॥ २. ४. ८५.	इदमी ॥ ४. ६. ६६.
इडाभ्यां च ॥ ४. ५. ६.	इदमो ह्यधुना दानीम् २. ६. ३५.
इङ्धारिभ्यां शन्तृङ्गच्छे ॥ ४. ४. १०.	इदमो हः ॥ २. ६. ३०.
इचस्तलोपः ॥ २. ४. ३२.	इदंकिंभ्यां थमुः कार्यः २. ६. ३६.
इचि वा ॥ २. ४. ६६.	इदुदग्निः ॥ २. १. ८.
इच्छा ॥ ४. ५. ७६.	इन टा ॥ २. १. २३.
इच्छार्थेव्येककर्तृकेषु तुम् ॥ ४. ५. १०६.	इनिलिङ्गस्थानेकाचरं २. २. १२.
इजात्मने पदेः प्रथमैकवचने ॥ २. २. २६.	इन् कारितं धात्वर्थे ॥ २. २. ८.
इज् जहातेः क्ति ॥ ४. १. ७५.	इन्जयजादेरभयम् २. २. ४५.
इट्येति ॥ २. ६. ५३.	इन्यसमानलोपोपधाया इस्त्र- स्यपि ॥ २. ५. ४४.
इटि च ॥ २. ४. २८.	इन्दूपार्यम्णां शौ च २. २. २१.
इटो दीर्घो यहेरपरोच्चायाम् ॥ २. ७. १२.	इरन्यगुणे ॥ २. ४. ७३.
इडागमोऽसार्वधातुकं २. ७. १.	इरुरोरीरुरी ॥ २. २. ५२.
इणतः ॥ २. ६. ५.	इरेदुरोञ्जसि ॥ २. १. ५५.
	इवन्तर्धभस्त्रदन्तुं २. ७. ३३.
	इवर्णादग्निमिडीरुं २. ७. १४.

इवर्णावर्णयोर्लोपः ॥ २. ६. ४४.

इवर्णो यमसवर्णः ॥ २. २. ८.

इसुसदोषां घोषवति रः ॥ २.

३. ५६.

ईकारान्तात्तिः ॥ २. १. ४८.

ईकारे स्त्रीकृते लोप्यः ॥ २. ४. ५१.

ईसोर्वा ॥ २. २. ५४.

ईङ्जनोः सध्वे च ॥ २. ७. ५.

ई तस्यासः ॥ ४. ४. ६.

ईदूतोरियुवौ खरे ॥ २. २. ५६.

ईदूत्स्याख्यौ नदी ॥ २. १. ६.

ईक्षितं च रक्षार्थानाम् ॥ २. ४. ६.

ईयस्तु हिते ॥ २. ६. १०.

ईशः से ॥ २. ७. ४.

ईषद्दुःसुषु क्षप्ताक्षप्तार्थेषु

खल् ॥ ४. ५. १०२.

ईषिभन्थासिवन्दि ॥ ४. ५. ८५.

उकारलोपो वमोर्वा ॥ २. ४. ३६.

उकाराच्च ॥ २. ४. ३५.

उणादयो भूतेऽपि ॥ ४. ४. ६७.

उतोऽयुरुणुबुल्लुवः ॥ २. ७. १५.

उतो वृद्धिर्ब्रह्मनादौ ॥ २. ६. ८४.

उत्वं मात् ॥ २. ३. ४१.

उदङ् उदीचिः ॥ २. २. ५१.

उदङ्गोऽनुदके ॥ ४. ५. १००.

उदनुबन्धपूक्षिणां कि ॥ ४. ६. ८४.

उदित्रिपुवोः ॥ ४. ५. २२.

उन्देर्मणि ॥ ४. १. ६३.

उन्त्योर्गिरः ॥ ४. ५. १६.

उपपीडरुधकर्षस्य ॥ ४. ६. ३४.

उपमानादाचारे ॥ २. २. ७.

उपमाने वतिः ॥ २. ६. १२.

उपसर्गादसुदुर्भ्यां ॥ ४. १. २५.

उपसर्गे त्वातो ङः ॥ ४. २. ५२.

उपसर्गे दः किः ॥ ४. ५. ७०.

उपसर्गेऽदेः ॥ ४. ५. ४२.

उपसर्गे हवः ॥ ४. ५. ७.

उपसर्था काश्या प्रजने ॥ ४. २. १८.

उपात् क आस्यये ॥ ४. ५. ६५.

उपात् प्रशंसायाम् ॥ ४. १. २७.

उभयेषामीकारो व्यञ्जनादा-

वदः ॥ २. ४. ४४.

उभकारयोर्मध्ये ॥ १. ५. ७.

उरोविहायसोररविही च ॥

४. ३. ४६.

उरोष्ठ्योपधस्य च ॥ २. ५. ४३.

उवर्णस्त्रोत्वमापाद्यः ॥ २. ६. ४६.

उवर्णस्य जान्तस्यां ॥ २. ३. २७.

उवर्णादावश्लके ॥ ४. २. ३७.

उवर्णान्ताच्च ॥ ३. ७. ३२.

उवर्णे ओ ॥ १. २. ३.

उशनःपुरुदंशोऽनेहसां साव-
नन्तः ॥ २. २. २२.

उषविदजागृभ्यो वा ॥ ३. २. २०.

ऊर्णोतेर्गुणः ॥ ३. ६. ८५.

ऊर्ध्वे ऋषिपूरोः ॥ ४. ६. २८.

ऊष्माणः श्रषमहाः ॥ १. १. १५.

अकारे च ॥ ३. ३. २०.

अच्छ् अतः ॥ ३. ६. १७.

अत ईदन्तश्चिषेक्रीयितयिष्वा-
यिषु ॥ ३. ४. ७२.

अतश्च संयोगादेः ॥ ३. ६. १५.

अतोऽवृद्धवृजः ॥ ३. ७. १६.

अलिग्दष्टक्स्त्रग्दिगुष्णिहश्च
४. ३. ७३.

अदन्तात्सपूर्वः ॥ २. १. ६३.

अदन्तानां च ॥ ३. ५. ११.

अदुपधाच्चाकृपिचृतेः ४. २. २४.

अमतो रीः ॥ ३. ३. ३४.

अवर्णव्यञ्जनान्ताद् व्यण् ॥ ४.
२. ३५.

अवर्णस्याकारः ॥ ३. ३. १६.

अवर्णेऽर् ॥ १. २. ४.

अषिदेवतयोः कर्तरि ४. ४. ६५.

अदन्तस्येरगुणे ॥ ३. ५. ४२.

अदन्तानां च ॥ ३. ६. १६.

ए अय् ॥ १. २. १२.

एककर्त्तृकयोः पूर्वकाखे ४. ६. ३.

एकारादीनि सम्यच्चराणि ॥
१. १. ८.

एकारे ऐ ऐकारे च ॥ १. २. ६.

एजेः खश् ॥ ४. ३. ३०.

एतस्य चान्वादेशे २. ३. ३७.

एतेर्ये ॥ ३. ८. २०.

एत्वमस्मानिनि ॥ २. ३. १७.

एदोत्परः पदान्ते लोपमकारः
१. २. १७.

एद्वज्जले ली ॥ २. ३. ४२.

एयेऽकङ्गास्तु लुप्यते २. ६. ४७.

एवमेवाद्यतनी ॥ ३. १. २८.

एषसपरो व्यञ्जने लोप्यः ॥ १.
५. १५.

एषां विभक्तावन्तलोपः २. ३. ६.

ऐ आय् ॥ १. २. १३.

ओ अव् ॥ १. २. १४.

ओकारे औ औकारे च १. २. ७.

ओतो यिस्रायी खरवत् ॥ ३.

४. ६८.

ओदन्ता अ इ उ आ° १. ३. १.

ओदौज्ञां ह्यः खरवत् ४. १. ३१.

ओसि च ॥ २. १. २०.

ओ आव् ॥ १. २. १५.

ओकारः पूर्वम् ॥ २. १. ५१.

ओतस् ॥ ३. ४. ६८.

ओ तस्माज्जस्यसोः ॥ २. ३. २१.

ओरीम् ॥ २. १. ४१.

ओरीम् ॥ २. २. ८.

ओ सौ ॥ २. २. २६.

कXइति जिह्वामूलीयः १. १. १७.

कखयोर्जिह्वामूलीयं न वा १. ५. ४.

कतिपयात्कतेः ॥ २. ६. २०.

कतेस् जस्यसोर्लुक् २. १. ७६.

करणाधिकरणयोस् ४. ५. ८५.

करणे ॥ ४. ६. २१.

करणेऽतीते यजः ॥ ४. ३. ८१.

करणेऽयोविद्रुषु ॥ ४. ५. ६१.

करोतेः ॥ ३. ५. ४.

करोतेः प्रतियङ्गे ॥ २. ४. ३८.

करोतेर्नित्यम् ॥ ३. ४. ३७.

कर्तरि क्ततः ॥ ४. ६. ४६.

कर्तरि च ॥ २. ४. ३३.

कर्तरि इचादिङानुबन्धेभ्यः ॥

३. २. ४२.

कर्तर्युपमाने ॥ ४. ३. ७७.

कर्तुरायिः सलोपस्य ॥ ३. २. ८.

कर्तृकर्मणोः कृति° २. ४. ४१.

कर्तृकर्मणोस् भूक्तञो ४. ५. १०३.

कर्चोर्जीवपुरुषयो° ४. ६. २७.

कर्मणि चाण् ॥ ४. ४. ७१.

कर्मणि चोपमाने ॥ ४. ६. २८.

कर्मणि घेटः प्रन् ॥ ४. ४. ६०.

कर्मणि हनः कुत्सायाम् ॥ ४

३. ८२.

कर्मण्यण् ॥ ४. ३. १.

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ४. ५. ७१.

कर्मण्याक्रोशे कृजः खमिञ् ॥

४. ६. ७.

कर्मण्युपमानेत्यदादौ° ४. ३. ७५

कर्मधारयसंज्ञे तु° २. ५. २०.

कर्मप्रवचनीयैस् ॥ २. ४. २३.

कर्मवत् कर्मकर्ता ॥ ३. २. ४१.

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥

४. ५. ४०.

कवर्गस्य चवर्गः ॥ ३. ३. १३.

कषादिषु तैरेवानुप्रयोगः ॥ ४.

६. २०.

कसिपिसिभासीशस्याप्रमदां च

४. ४. ४७.

कालीषदर्थेऽचे ॥ २. ५. २५.

कादीनि व्यञ्जनानि ॥ १. १. ८.

काम्य च ॥ २. २. ६.

कारयति यः स हेतुश्च २. ४. १५.

कारितस्यानामिद्विकरणे ॥ २.

६. ४४.

कारिते च संस्पर्शोः ॥ २. ४. १२.

कार्याववावोदशावौ २. ६. ४८.

कालभावयोः सप्तमो ॥ २. ४. २४.

कालसमयवेलाशक्त्यर्थेषु च ॥ ४.

५. १०७.

काले ॥ २. १. १०.

काले किंसर्वयदेक २. ६. २४.

किमः ॥ २. ६. २१.

किं कः ॥ २. २. २०.

किम् की ॥ ४. ६. ६७.

किरो धान्ये ॥ ४. ५. २०.

कीर्तिषोः क्तिश्च ॥ ४. ५. ८६.

कुञ्जादेरायनण् स्मृतः २. ६. २.

कुटादेरनिनिषट्सु ॥ २. ५. २७.

कुत्सितेऽङ्गे ॥ २. ४. २१.

कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ४. २. ५२.

कूल उद्रुजोदहोः ॥ ४. २. २७.

कृञः श च ॥ ४. ५. ७७.

कृञः सुपुष्पपापकर्ममन्त्रपदेषु

४. २. ८४.

कृञश्च ॥ ४. २. ८०.

कृञोऽव्ययेऽयथे ॥ ४. ६. ४२.

कृञोऽसुटः ॥ २. ७. २७.

कृञो हेतुताच्छील्या ॥ ४. २. २२.

कृत् ॥ ४. २. ७.

कृत्ययुटोऽन्यत्रापि च ४. ५. ८२.

कृपे रो लः ॥ २. ६. ८७.

कृष्टषिमृजां वा ॥ ४. २. २८.

कृष्टपच्यकुप्ये संज्ञायाम् ॥ ४.

२. २४.

के प्रत्यये स्त्रीकृता ॥ २. २. ६५.

के यण्वच्चं योक्तवर्जम् ॥ ४. १. ७.

कोः कत् ॥ २. ५. २४.

क्लृप्तवन्तू निष्ठा ॥ ४. १. ८४.

क्लोऽधिकरणे भ्रौव्य ॥ ४. ६. ५२.

क्रमः परस्मै ॥ २. ६. ६८.

क्रय्ये च ॥ ४. २. ७२.

क्रियाभावो धातुः ॥ २. १. ८.

क्रियासमभिहारे० ३. १. २१.
 क्रीञ्जस्तदर्थे ॥ ४. १. ३३.
 क्रुधिमण्डिचलिशब्दार्थेभ्यो युः
 ४. ४. ३०.
 क्वादीनां विकरणस्य ३. ४. ४३.
 कणो वीणायां च ॥ ४. ५. ४८.
 कम्बुकानौ परोच्चावच्च ४. ४. १.
 किप् च ॥ ४. ३. ६८.
 किव् ब्रह्मभूण्, वृजेषु ॥ ४. ३. ८३.
 किव् भ्राजिपृधूर्वीभासाम् ॥ ४.
 ४. ५. ७.
 क्षिपरटवदवादिदेविभ्यो वुण्
 च ॥ ४. ४. २७.
 क्षुधिवसोश्च ॥ ४. ६. ८७.
 क्षुभिवाह्निस्त्रिध्वनि० ४. ६. ८३.
 क्षुश्रुभ्यां वौ ॥ ४. ५. ११.
 क्षेमप्रियमद्रेष्वण च ॥ ४. ३. ४२.
 क्षेर्दीर्घः ॥ ४. १. ४७.
 क्षेर्दीर्घात् ॥ ४. ६. १०६.
 क्षैण्डुषिपचां मकवाः ४. ६. १११.
 खस्यात्मने ॥ ४. ३. ८०.
 गत्यर्थकर्मणि द्वितीया० २. ४. २४.
 गत्यर्थाकर्मकस्त्रिष० ४. ६. ४८.
 गमश्च ॥ ४. ३. ४५.

गमस्त च ॥ ४. ४. ४८.
 गमहनजनस्वन० ३. ६. ४३.
 गमहनविदविशदृशां वा ॥ ४.
 ६. ७७.
 गमिष्यमां कः ॥ ३. ६. ६८.
 गर्गयस्कविदादीनां च २. ४. ६.
 गष्टक् ॥ ४. ३. ८.
 गस्यकः ॥ ४. २. ६२.
 गिरतेस्त्रेक्रीयिते ॥ ३. ६. ८८.
 गिलेऽगिलस्य ॥ ४. १. २४.
 गुणस्त्रेक्रीयिते ॥ ३. ३. २८.
 गुणी क्त्वा सेडरुदादि० ४. १. ८.
 गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ३. ४. ७५.
 गुपूधूपविच्छिपणिपनेरायः ॥
 ३. २. १५.
 गुप्तिज्जिह्वः सन् ॥ ३. २. २.
 गुरोस्य निष्ठासेटः ॥ ४. ५. ८१.
 गेहे त्वक् ॥ ४. २. ६०.
 गोचरसंचरवह्नज० ४. ५. ८७.
 गोरी घुटि ॥ २. २. ३३.
 गोश्च ॥ २. १. ५८.
 गोहेरुदुपधायाः ॥ ३. ४. ६३.
 गृहगृहोः सनि ॥ ३. ७. ३१.
 गृहस्य ॥ ४. ५. २३.

5552

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

Preservation photocopying and binding

by

Acme Bookbinding

Charlestown, Massachusetts

1996